

Economie moet je doen

5/6-vwo

2e verbeterde druk
nieuw programma

H. Vermeulen
Drs. A. Alblas
Mr. J.N. van Halem

L & M
educatief

INHOUD

	Voorwoord	4
10	Concept 3-4 Markt – welvaart en economische politiek	6
10.1	Inleiding	6
10.2	Is er een grens aan het welvaartsniveau?	7
10.3	Negatieve gevolgen van een vrije werking van het marktmechanisme	9
10.4	Op welke wijze beïnvloedt overheidsingrijpen de welvaart?	14
10.5	Op welke wijze kan de overheid toezicht houden op een goede marktwerking?	21
10.6	De sociaal-economische politiek van de overheid in vogelvlucht	26
	<i>Spel/Experiment 1 Vrijdag: visdag?</i>	28
	<i>Spel/Experiment 2 Individu en collectief: Je leeft niet alleen voor jezelf!</i>	29
11	Concept 6-2 Risico en informatie – deel 2	30
11.1	Inleiding	30
11.2	Streven alle bedrijven naar winst?	30
11.3	Waarom zijn er verschillende ondernemingsvormen?	33
11.4	De principaal-agentrelatie en het ondernemersrisico	38
11.5	Hoe ziet de structuur van het bedrijfsleven er uit?	42
11.6	Hoe weet je of het goed gaat met een bedrijf?	45
11.7	Waaruit bestaan de inkomsten en uitgaven van de overheid?	49
11.8	Waarom stijgt de Nederlandse staatsschuld elk jaar?	55
	<i>Spel/Experiment 1 Ben jij een beleggingsexpert?</i>	65
	<i>Spel/Experiment 2 Worden er nog goede auto's verkocht?</i>	66
12	Concept 3-5 Markt – de valutamarkt	67
12.1	Inleiding	67
12.2	Hoe komt de wisselkoers tot stand?	67
12.3	Welke invloed hebben wisselkoersen op de economie?	70
12.4	Wat zijn de verschillen tussen zwevende en vaste wisselkoersen?	75
12.5	Wanneer spreek je van een stabiele wisselkoers?	80
	<i>Spel/Experiment Fritesfabrikant in de problemen door valutaschommelingen</i>	87
13	Concept 7-1 Welvaart en groei – deel 1	88
13.1	Inleiding	88
13.2	Hoe ontstaan inkomens?	89
13.3	Welke beloningen ontvang je voor het inzetten van productiefactoren?	94
13.4	Hoe meet je de mate van inkomensongelijkheid in een land?	98
13.5	Op welke wijze nivelleert de overheid de primaire inkomensverdeling?	106
13.6	Hoe werkt het Nederlandse belastingstelsel?	109
	<i>Spel/Experiment Belasting over je zakgeld</i>	120
14	Concept 7-2 Welvaart en groei – deel 2	121
14.1	Inleiding	121
14.2	Hoe meet je de productie van een bedrijf?	122
14.3	Hoe is de verdeling tussen looninkomen en winstinkomen?	127
14.4	Geld moet rollen	132
14.5	Hoe bereken je het nationale inkomen?	138

14.6	Hoe ziet een macro-economisch model er uit?	143
14.7	Hoe kun je de geldstromen binnen een volkshuishouding onderscheiden?	150
14.8	Wat zijn de macro-economische 'koopkrachtlekken'?	153
	<i>Spel/Experiment Samen beslissen</i>	159
15	Concept 8-1 Goede tijden, slechte tijden – deel 1	160
15.1	Inleiding	160
15.2	Wat verstaan we onder mobiliteit op de arbeidsmarkt?	164
15.3	Wanneer is werkloosheidsbestrijding succesvol?	167
15.4	Hoe kan een overheid conjunctuurwerkloosheid bestrijden?	170
15.5	Hoe kan de overheid structuurwerkloosheid bestrijden?	175
15.6	Wat bedoelen economen met de conjunctuur?	178
15.7	Wat bepaalt de grootte van de productiecapaciteit?	186
	<i>Spel/Experiment 1 De koopkracht van je zakgeld</i>	190
	<i>Spel/Experiment 2 Keynes en jij</i>	190
16	Concept 8-2 Goede tijden, slechte tijden – deel 2	191
16.1	Inleiding	191
16.2	Waardoor ontstaat internationale handel?	192
16.3	Waarom zouden landen de vrijhandel willen beperken?	198
16.4	Op welke wijze vindt protectie plaats?	200
16.5	Wanneer heeft een land een open economie?	207
16.6	Hoe ziet de Nederlandse betalingsbalans er uit?	211
16.7	Hoe kun je evenwicht op de betalingsbalans bereiken?	217
16.8	Is er nog toekomst voor de Europese Monetaire Unie?	224
	<i>Spel/Experiment Handel tussen landen vergroot de welvaart in de wereld</i>	229
	Checklist – Wat je moet kennen en kunnen voor je examen	230
	Index van de delen 4/5-vwo en 5/6-vwo	307

Voorwoord

Het ontstaan van *Economie moet je doen* is een logisch gevolg van de ontwikkelingen binnen onze uitgeverij in de afgelopen vijftien jaar. *Examentraining Economie* is in gebruik op de meeste scholen voor havo en vwo. En ook *Checklist – Wat je moet kennen en kunnen voor je examen* met daarin de uitgewerkte eindtermen, wist zijn weg te vinden naar de examenkandidaten. *Checklist*, dat in nieuwe vorm in dit boek is opgenomen, vat de theorie samen aan de hand van de eindtermen en definiëert de economische begrippen, en de examentraining biedt de noodzakelijke oefen- en verwerkingsstof. Vanuit het onderwijsveld kregen we dan ook diverse malen de vraag voorgelegd of we deze beide boeken niet konden combineren. Een stap verder is dan de overweging om een methode te schrijven. Dit resulteerde enkele jaren geleden in *Economie in praktijk*, een compacte methode voor het vak economie die vooruitliep op de nieuwe examenprogramma's.

Inmiddels werd het pilotproject van de SLO afgerond en heeft dit geresulteerd in nieuwe examenprogramma's voor havo en vwo. Deze ontwikkeling was voor ons aanleiding om *Economie in praktijk* grondig te herzien, de leerstof te rangschikken rond concepten en aan te vullen op basis van nieuwe ontwikkelingen. En het resultaat ligt voor u: ***Economie moet je doen, een gloednieuwe leergang gebaseerd op de resultaten van het SLO-pilotproject, afgestemd op de nieuwe examenprogramma's voor havo en vwo.***

Economie moet je doen is een praktische en betaalbare methode geworden, doelgericht, compact en toegankelijk geschreven, met tal van extra's zoals 26 uitgewerkte experimenten (spellen) met instructies, ruim 120 uitgewerkte en 700 niet-uitgewerkte keuzeonderwerpen, en meer dan 100 actuele examenopgaven. *Economie moet je doen* is bovendien zeer actueel: niet alleen zijn alle pilotexamens erin verwerkt, ook de kredietcrisis en de gevolgen daarvan voor de overheidsfinanciën krijgen bijvoorbeeld alle aandacht.

De opgaven en spellen in de gecombineerde leer- en werkboeken worden stap-voor-stap uitgewerkt in afzonderlijke uitwerkingenboeken. Docenten die de methode gebruiken ontvangen bovendien gratis een omvangrijk toetsenpakket met per hoofdstuk een enorme verzameling (extra) opgaven plus antwoorden.

Uitgangspunt bij de vernieuwingen in het economisch onderwijs is dat het leerlingen beter voorbereidt op hun rol in het maatschappelijke verkeer. Dit betekent dat zij met behulp van de belangrijkste economische beginselen (ook wel *concepten* genoemd) de economische verschijnselen in de maatschappij leren begrijpen, verschijnselen waar zij als persoon in verschillende rollen binnen huishouden, bedrijf of overheidsinstelling mee te maken krijgen en waarbinnen zij beslissingen moeten nemen.

Deze economische concepten zijn:

- Concept 1: Schaarste
- Concept 2: Ruil
- Concept 3: Markt
- Concept 4: Ruilen over de tijd
- Concept 5: Samenwerken en onderhandelen
- Concept 6: Risico en informatie
- Concept 7: Welvaart en groei
- Concept 8: Goede tijden, slechte tijden

In het *schoolexamen* moeten in elk geval de concepten worden getoetst die geen onderdeel uitmaken van de stof van het centraal examen. Dat zijn *Schaarste* en *Ruil*. Daarnaast is het ook verstandig om tijdens het schoolexamen de andere concepten te behandelen en te toetsen.

Om tegemoet te komen aan de belangstelling en de mogelijkheden van de gevarieerde leerlingenpopulatie, wil de examencommissie keuzemogelijkheden in het schoolexamen aanbrengen en wel door het gebruik van keuzeonderwerpen en klaslokaalexperimenten of spellen.

De stof voor het schoolexamen moet voor vwo in ieder geval de volgende elementen bevatten:

Concept Schaarste	10 %
Concept Ruil	10 %
Keuzeonderwerpen (minimaal 2)	10 %
Klaslokaalexperimenten	10 %

Totaal 40 % van de studielasturen vwo economie.

De gedachte achter de keuzeonderwerpen is dat leerlingen verschillende achtergronden en interesses hebben en gemotiveerder werken aan opdrachten, die dichterbij hun interesses liggen. In deze methode zijn dan ook vele keuzeonderwerpen opgenomen en een groot aantal uitgewerkt tot op hoofd- en deelvraagniveau (zie de bijlage in deel 4/5-vwo).

En met betrekking tot de experimenten geldt dat economie een vak is dat je ook moet *doen*. Experimenten kunnen de leerstof tastbaar maken. Vraag- en aanbodcurven, concurrentie en consumenten- en producentensurplus zijn abstracte begrippen, maar wanneer je ze toepast in een experiment leidt dat tot meer inzicht. De kans is ook groter dat de stof beter beklijft wanneer de begrippen niet alleen figuren op papier of schoolbord blijven. Bij het doen van de klaslokaalexperimenten kunnen de kandidaten zelf de verschillende taken vervullen. Taken waarop zij uiteindelijk door middel van een portfolio kunnen worden beoordeeld en waarbij deze beoordeling kan tellen voor 10 % van het schoolexamencijfer.

Zowel de keuzeonderwerpen als de experimenten zijn nieuw in het middelbaar economieonderwijs. In het schoolexamen moeten de leerlingen tenminste twee keuzeonderwerpen behandeld hebben. De totale ruimte die dit moet beslaan in termen van studielasturen (slu) is 10 % procent. Voor vwo komt dit neer op $480 \text{ slu} / 10 = 48$ uur (of 24 slu per keuzeonderwerp). Bij het bestuderen van keuzeonderwerpen maken leerlingen aanspraak op hun informatievaardigheden. Daarnaast moeten zij zelfstandig een eenvoudig economisch onderzoek kunnen opzetten en uitvoeren over een concreet maatschappelijk vraagstuk.

In *Economie moet je doen* hebben we de bovengenoemde economische concepten zoveel mogelijk in allerlei concrete situaties (contexten) laten terugkomen.

De gebruikte economische contexten zijn gekozen uit actuele situaties, die de leerlingen in kranten lezen, kennen van radio en tv en in hun dagelijks leven meemaken.

Ook de kenmerkende vernieuwingen binnen het economieonderwijs, zoals de keuzeonderwerpen en de klaslokaalexperimenten, krijgen binnen deze methode veel aandacht. Zo besluit elk hoofdstuk met klaslokaalexperimenten (spellen). In principe kan het hoofdstuk hiermee ook begonnen worden als inleiding op het onderwerp.

Wij hopen dan ook dat wij in onze opzet zijn geslaagd en dat *Economie moet je doen* het vak economie 'leuker' maakt en dichterbij de leerling brengt.

Zeist, zomer 2012,
De auteurs.

10 Concept 3-4 Markt – welvaart en economische politiek

10.1 Inleiding

Wereldvrede en welvaart beginnen in Nederland

Met de woorden 'Ik zie de kredietcrisis als de sleutel tot de morele bewustwording van echte welvaart en daardoor een historisch tijdperk in het menselijk bestaan' wil auteur, filosoof, wetenschapper, spreker, ondernemingscoach en alleenstaande vader, Jean-Paul Close, vanuit Nederland het wereldwijde welvaartdebat openen. Zijn boek 'Geheimen van echte welvaart' verschijnt vandaag en wordt op verschillende momenten deze maand gepresenteerd.

De mens ondergaat een ontwikkeling vanaf het moment van zijn ontstaan tot nu toe. In al die duizenden jaren zijn er momenten van welvaart geweest voor kleine groepen mensen, maar ook van aftakeling, chaos en verval. Ook nu maken wij zo'n cyclus mee en kunnen wij stellen dat op dit moment bijna nergens in de wereld echte welvaart heerst, ook niet in Nederland.

Het grote verschil met vroeger is dat wij nu leven in een tijd van open grenzen en globale verbindingen door internet, mobiele communicatie en sterke interculturele relaties en samenlevingsvormen. Daardoor kan de hele cyclus om weer tot echte welvaart te komen, voor het eerst in het bestaan van de mens, binnen een tot twee generaties doorlopen worden, in plaats van in honderden of duizenden jaren. We kunnen het dus allemaal meemaken en er aan meewerken. Close gaat zelfs veel verder. Hij verklaart dat de mens nu voor het eerst de kennis en mogelijkheden in huis heeft om gezamenlijk de sprong te maken naar blijvende wereldvrede en collectieve welvaart. Dat klinkt allemaal erg idealistisch in tijden van een wereldcrisis, maar die was volgens Close noodzakelijk om het debat en het proces op te kunnen starten. De blauwdruk om dit voor elkaar te krijgen staat beschreven in dit verrassende boek. Met een duidelijke verdeling van verantwoordelijkheden tussen de overheid, het ondernemerschap, de kerk, de banken en de rechtstaat opent Close het welvaartdebat met Nederland, niet Amerika, in het centrum. 'Er zal heel veel moeten veranderen, maar we weten nu wat, wanneer, hoe, waarom, waar en wie het moet doen', aldus Close.

Bron: Nieuwsbank.nl (06-04-2009)

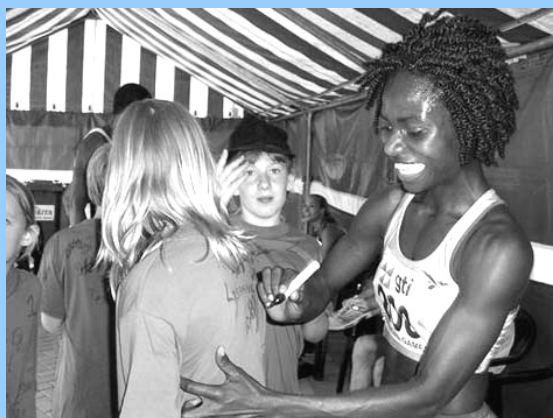
In Nederland is zo veel welvaart

De Ghanese atlete Esther Dankwah woont sedert 2006 permanent in Nederland. Al sinds 2001 verblijft de sprintster regelmatig in ons land, aangezien er in haar vaderland geen goede trainingsfaciliteiten zijn.

Dankwah is lid van Haag Atletiek en deed in 2005 en 2006 buiten mededinging mee aan de 100 meter tijdens de Nederlandse kampioenschappen. Onlangs schonk ze kleding en schoeisel ter waarde van 1800 euro aan een stichting die zich inzet voor de straatkinderen van Accra, de hoofdstad van Ghana.

Dankwah: 'In Ghana kunnen de mensen amper in hun levensonderhoud voorzien, velen kampen met een slechte gezondheid. Ik ben in het bijzonder begaan met weeskinderen. Dat is omdat ik mijzelf in ze herken en voel dat ik ze moet steunen. Thuis waren we arm, speelgoed had ik niet. In Nederland kwam ik in het paradijs terecht. Hier is zoveel welvaart, ik keek mijn ogen uit! Daarom wil ik iedereen vragen om iets te schenken aan de kinderen van Accra. Alles is welkom. Van speelgoed, dekens en schoenen tot kleding. Financiële donaties beheer ik zelf, ze komen ten goede aan oudere kinderen die een vak willen leren.'

Bron: Runnersweb.nl (25-02-2009)

Esther Dankwah maakt een fan gelukkig

Als je voorgaande twee artikelen leest, dan merk je dat welvaart een heel erg relatief begrip is. Mensen in arme landen zeggen van mensen die in rijke landen wonen, dat die welvarend zijn. Mensen met een modaal inkomen in een 'welvarend' land vinden mensen met hogere inkomens welvarend; welvaart kan ook weer snel verdwenen zijn. Welvaart wisselt vaak af met chaos, aftakeling en verval. Je kunt een bijdrage leveren aan de welvaart in deze wereld, enz. Maar de vragen hoe je welvaart kunt meten en welke factoren je dan mee moet tellen in deze berekening zijn nog niet beantwoord. In dit hoofdstuk proberen we het begrip welvaart wat concreter te maken en leer je ook op welke wijze de Nederlandse overheid tracht een bijdrage te leveren aan de welvaartsontwikkeling in ons eigen land, maar ook daarbuiten.

10.2 Is er een grens aan het welvaartsniveau?

Mensen streven altijd naar meer welvaart. Dat geldt voor gezinnen, maar ook voor bedrijven. Gezinnen willen graag een zo laag mogelijke prijs betalen voor de aanschaf van goederen en diensten die hun behoeften vervullen. Anders gezegd: zij streven naar een zo hoog mogelijk **consumentensurplus**. Bedrijven echter willen het liefst een zo hoog mogelijke winst verdienen. Daar hoort een hoge prijs bij, waardoor het **producentensurplus** toeneemt, en een lage kostprijs.

Maximering van de behoeftevervulling is moeilijk te meten. Economen hebben in het verleden wel pogingen gedaan, maar hun methoden zijn vaak door andere economen weer afgewezen. Een uitweg biedt de Italiaanse econoom Vilfredo **Pareto** (1848-1923). Pareto zegt dat de maximale welvaart is bereikt als niemand meer zijn eigen welvaart kan verbeteren zonder dat de welvaart van anderen erop achteruit gaat. De welvaart neemt dus toe zolang iemand zijn welvaart kan doen stijgen, zonder dat die van anderen daarbij afneemt.

Anderen gaan zelfs nog verder en die stellen dat een verandering acceptabel is als het totale effect per saldo voordelig is. Maar dan verval je weer in meer twijfelachtige situaties. Zij zullen zeggen dat je best bij iemand met een hoog inkomen € 10.000 mag heffen in de vorm van loonheffing en dat zou kunnen geven aan twee inkomensstrekkers, die ieder € 5.000 als uitkering ontvangen. Rekenkundig blijft de welvaart dan gelijk, maar de gevoelswaarde daarvan neemt toe. Dit omdat de € 10.000 van de rijke minder 'waard' zou zijn dan de twee keer € 5.000 van de uitkeringsontvangers.

De Pareto-benadering heeft als voordeel dat mensen zich realiseren dat hun welvaarts groei niet onbeperkt en ongestraft kan blijven stijgen, omdat zij daarmee anderen zouden kunnen benadelen. Het nadeel is echter dat er op geen enkele wijze rekening wordt gehouden met de inkomensverdeling, de verdeling van de welvaart. De welvaart neemt volgens Pareto ook toe als de rijken rijker worden zolang de armen maar niet armer worden.

Het voordeel van de tweede benaderingswijze is dat je daarmee kunt verklaren waarom het collectieve belang offers kan vragen van het individu. Liberalen willen echter op de markt zo weinig mogelijk invloed van de overheid, terwijl socialisten juist wel veel invloed van de overheid op de marktwerking willen hebben. De kredietcrisis en de daaruit voortvloeiende economische crisis hebben wel een verschuiving in dit denken teweeg gebracht. Er zijn op dit moment steeds minder mensen die een al te vrije marktwerking voorstaan, zeker op het terrein van de geld- en kapitaalmarkt.

Bij de bespreking van het consumentensurplus en producentensurplus (in hoofdstuk 3) hebben we een voorbeeld gezien van de tweede benaderingswijze. Een prijsverlaging leidt tot een stijging van het consumentensurplus en een daling van het producentensurplus. Maar per saldo is de stijging van het consumentensurplus groter dan de daling van het producentensurplus. Per saldo is de welvaart dan ook toegenomen.

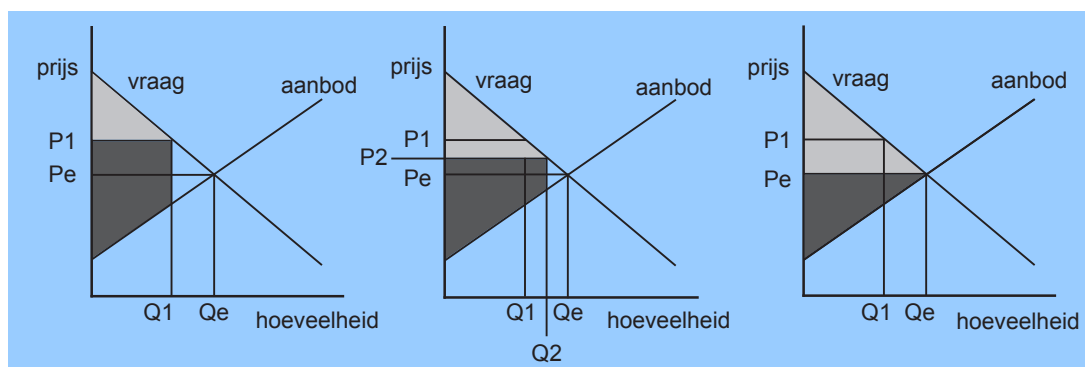
Een goed werkend prijsmechanisme en veel concurrentie leiden tot lage prijzen. De conclusie lijkt gerechtvaardigd dat een goed werkend marktmechanisme tot een hogere welvaart leidt. Maar zo eenvoudig ligt het niet.

Vragen en opdrachten bij 10.2

- 1 Bekijk de cartoon rechts en leg uit waarom de tekenaar met deze cartoon kritiek uit op een vrijemarktwerking in de zorgsector.
- 2 De individuele welvaart van mensen kan de overheid beïnvloeden met de invoering van rechtsregels.
 - a Op welke wijze kunnen deze rechtsregels ongewenst gedrag beperken?
 - b Geef een voorbeeld van het hier bedoelde ongewenste gedrag in het streven naar meer welvaart.

- c De collectieve welvaart is de som van de welvaart van alle mensen te samen. Beredeneer dat deze rechtsregels bijdragen aan het Pareto-optimum.
- 3 Een goed werkend marktmechanisme leidt tot een stijging van de welvaart. In onderstaande figuur zijn drie situaties weergegeven van een markt. In de uitgangssituatie geldt de prijs P_1 . De consumenten zijn bij deze prijs bereid maar één hoeveelheid Q_1 te kopen, waardoor de bedrijven met een overschot blijven zitten. Omdat de bedrijven een overschot hebben zullen zij hun prijs verlagen, bijvoorbeeld naar P_2 .

- a Leg met behulp van de figuur uit dat de welvaart door deze prijsdaling toeneemt.
- b Leg met behulp van de figuur uit dat het marktevenwicht gelijk is aan het Pareto-optimum.

10.3 Negatieve gevolgen van een vrije werking van het marktmechanisme

Het marktproces kan leiden tot maatschappelijk ongewenste uitkomsten, bijvoorbeeld:

- *als vraag en aanbod leiden tot te hoge consumentenprijzen.*
Een bekend voorbeeld hiervan is de huurvorming. Zonder ingrijpen van de overheid zouden de huren in verband met het tekort op de woningmarkt veel te hoog zijn. Veel mensen zouden dan geen woning meer kunnen betalen.
- *als het marktproces tot te lage prijzen leidt, die niet meer kostendekkend zijn.*
Normaal gesproken zou dat leiden tot faillissementen, waardoor het aanbod uiteindelijk daalt en de prijs weer stijgt. Maar als dit in de agrarische sector gebeurt, kan de eigen voedselvoorziening in het gedrang komen. Je ziet dan ook dat vooral in de agrarische sector overheidsingrijpen in het marktproces voorkomt.
- *als het marktproces geen oog heeft voor milieuaspecten.*
De markt wil alleen maar zo efficiënt en goedkoop mogelijk produceren. Dat daarbij de productie het milieu onnodig belast, is jarenlang oogluikend toegestaan. Afvalverwerking kost namelijk geld. Dumpen van onverwerkt afval is goedkoper. We hebben vandaag de dag nog steeds te maken met vervuiling van meer dan dertig jaar geleden.
- *omdat het marktproces geen rekening houdt met de wens om de inkomensverschillen te beperken.*
Sommige mensen kunnen enorm veel verdienen en anderen heel weinig. Deze verschillen kunnen in een vrijemarkteconomie buitensporige verhoudingen aannemen. Sloppenwijken naast kapitale villa's zijn vooral in ontwikkelingslanden een bekend verschijnsel.
- *als het marktmechanisme niet in staat is om essentiële goederen als wegen, dijken, sportvelden, recreatieterreinen, politie en straatverlichting voort te brengen.*
Dit soort goederen noem je **collectieve goederen**. Mensen kunnen wel hopen dat de buurman een lantaarnpaal voor zijn huis op de openbare weg plaatst, zodat zij daar ook van kunnen profiteren – het zogenaamde **freeriders-probleem** –, maar in de praktijk kun je dan lang op elkaar blijven wachten. We omschreven dit dilemma in het vorige deel al bij de bespreking van het **prisoners-dilemma**.

Vrijemarktwerking kan tot grote armoede leiden

Om dit soort ongewenste verschijnselen te voorkomen, is ingrijpen door een overheid nodig. Deze overheid heeft een groot aantal instrumenten tot haar beschikking. De overheid kan inkomensverschillen terugbrengen tot een acceptabel niveau door middel van **belastingpolitiek** (belastingheffing), **sociaal beleid** (het verstrekken van sociale uitkeringen) en door **loonpolitiek** (het instellen van een minimumloon).

Vervuilende productie kan zij duurder maken door extra milieuheffingen. Dit zijn **kostprijsverhogende belastingen**. De btw en accijnzen horen ook tot deze kostprijsverhogende belastingen. Daarnaast kan een invoerverbod of een invoerheffing op producten die op een milieuvriendelijke wijze zijn voortgebracht, bijdragen aan een beter klimaat. De producent berekent kostprijsverhogende belastingen door aan de consument, die dan vanzelf meer moet gaan betalen. De bedoeling is dat door de prijsstijging de vraag naar het 'vervuilende product' afneemt.

Kostprijsverlagende subsidies moeten het milieubewuste product juist populairder maken bij de consument. Door het verstrekken van deze kostprijsverlagende subsidies hoopt de overheid producenten te stimuleren te zoeken naar ‘schonere’ productietechnieken.

Bodemverontreiniging in Delftse straat Scheepmakerij

De gemeente Delft gaat de verontreinigde bodem saneren aan de Scheepmakerij. De PCB-verontreiniging in de bodem is aan het licht gekomen tijdens de aanleg van het riooltracé in de huidige Agatha van Leidenlaan in aansluiting op de herontwikkeling van de nieuwe wijk Koningsveld. Het gaat om acht woningen.

Op basis van de resultaten van het bodemonderzoek uitgevoerd in periode 2007-2010 is dit jaar een standaard risicobeoordeling uitgevoerd. Bij deze beoordeling worden strenge normen gehanteerd om een onderschatting van risico's te voorkomen (volksgezondheid, verspreiding en ecologie). Uit de risicobeoordeling blijkt dat op basis van de strenge normen sprake kan zijn van gezondheidsrisico's bij gebruik van de tuin als moestuin.

Om hier zekerheid in te krijgen dient een gewassenonderzoek te worden uitgevoerd in de betreffende tuinen. Door de onzekerheden die daarmee gepaard gaan en door de grote diversiteit aan gewassen, is er direct gekozen voor het afgraven van de verontreinigde grond.

De verontreiniging is ontstaan als gevolg van de activiteiten van de voormalige verffabriek Devoe Coatings, en/of haar rechtsvoorgangers. De fabriek was actief van 1913 tot 1994.

Bron: Regio TV (17 Augustus 2010)

Om vragers te beschermen tegen te hoge prijzen kan de overheid besluiten een **maximumprijs** in te stellen. Om aanbieders te beschermen tegen te lage prijzen zijn minimumprijzen weer een doeltreffend instrument. Een maximumprijs ligt onder de evenwichtsprijs. Deze was immers te hoog. Gevolg van een maximumprijs is wel dat er een vraagoverschot (aanbodtekort mag je ook zeggen) ontstaat.

Een **minimumprijs** ligt boven de evenwichtsprijs. De minimumprijs is immers nodig als de evenwichtsprijs te laag is en niet meer kostendekkend voor de aanbieder. Een bekende minimumprijs is het minimum(jeugd)loon.

In onderstaand schema zijn de verschillen tussen minimumprijs en maximumprijs overzichtelijk weergegeven.

	minimumprijs (P_{\min})	maximumprijs (P_{\max})
schets		
kenmerk	$P_{\min} > P_e$	$P_{\max} < P_e$
doel	beschermen aanbieders	beschermen vragers
gevolg	aanbodoverschot (AB)	aanbodtekort (CD) (vraagoverschot)
aanvullende overheidsmaatregelen	opkopen / subsidiëren	rantsoeneringssysteem / urgentielijsten

Ook kan de overheid afspraken maken met het bedrijfsleven om zelf de noodzakelijke veranderingen tot stand te brengen, zoals het nemen van allerlei noodzakelijke milieumaatregelen. Dit soort afspraken noem je **convenanten**.

Tenslotte biedt de wetgevende macht van de overheid ook allerlei andere mogelijkheden om het marktproces te beïnvloeden. Deze wetgeving kan zij aanwenden om concurrentiebeperking in het marktproces tegen te gaan (een verbod op kartelvorming), maar ook kan de overheid allerlei veiligheidsvoorschriften voor de werkplek voorschrijven (de arbowet) evenals maximale arbeidstijdenregelingen (de arbeidstijdenwet).

Met betrekking tot de deugdelijkheid van de producten kan zij voorschriften geven. Denk aan de regelgeving rondom aansprakelijkheid en kwaliteitseisen.

Het economische beleid van de overheid dat bedoeld is om de consumptie te beïnvloeden, noem je ook wel het **consumptiebeleid**. Niet te verwarren met het **consumentenbeleid**. Met dat laatste wil de overheid de positie van de consument versterken. Maar de scheidslijn is niet altijd eenduidig. Het vaststellen van kwaliteitseisen voor consumptiegoederen bijvoorbeeld kun je zowel tot het consumptiebeleid als het consumentenbeleid van de overheid rekenen.

Convenant Gewasbescherming

Sinds 1 juli 2004 neemt Plantum NL deel aan het Convenant Gewasbescherming. Plantum NL heeft het Convenant Gewasbescherming altijd al gezien als een positieve ontwikkeling en onderschrijft het belang van de gewenste reductie van de milieubelasting in de keten. De sector 'uitgangsmateriaal' speelt hierin een belangrijke rol. Schoon uitgangsmateriaal is immers de basis voor een schone keten. Plantum NL ziet toetreding tot het Convenant dan ook als een logische stap. Plantum NL is de branche-organisatie voor de sector plantaardig uitgangsmateriaal.

Vragen en opdrachten bij 10.3

- 4 De laatste regel van de tekst luidt: 'Het vaststellen van kwaliteitseisen voor consumptiegoederen bijvoorbeeld kun je zowel tot het consumptiebeleid als het consumentenbeleid van de overheid rekenen.'
Leg deze stelling uit met behulp van een voorbeeld.

- 5 Lees onderstaande tekst:

Op 1 juli 2004 zal de jaarlijkse huuraanpassing worden doorgevoerd. Het maximale huurverhogingspercentage voor de periode 2004-2005 is 5%. Voor woningen met een huurprijs van meer dan 74% van de maximale huurprijs bedraagt het maximaal 3%. Dit is het gemiddelde inflatiepercentage van de afgelopen vijf jaar. De maximale huurprijs van een woning is afhankelijk van het puntenaantal van de woning. (Bron: Ministerie van VROM)

- a Waarom bemoeit de minister zich met de huurverhoging in Nederland?
b Kun je dit ministeriële besluit een 'maximumprijs' noemen? Licht je antwoord toe.
c De maximale huurprijs is afhankelijk van het puntenaantal van de woning. Wat bedoelt de minister daarmee?

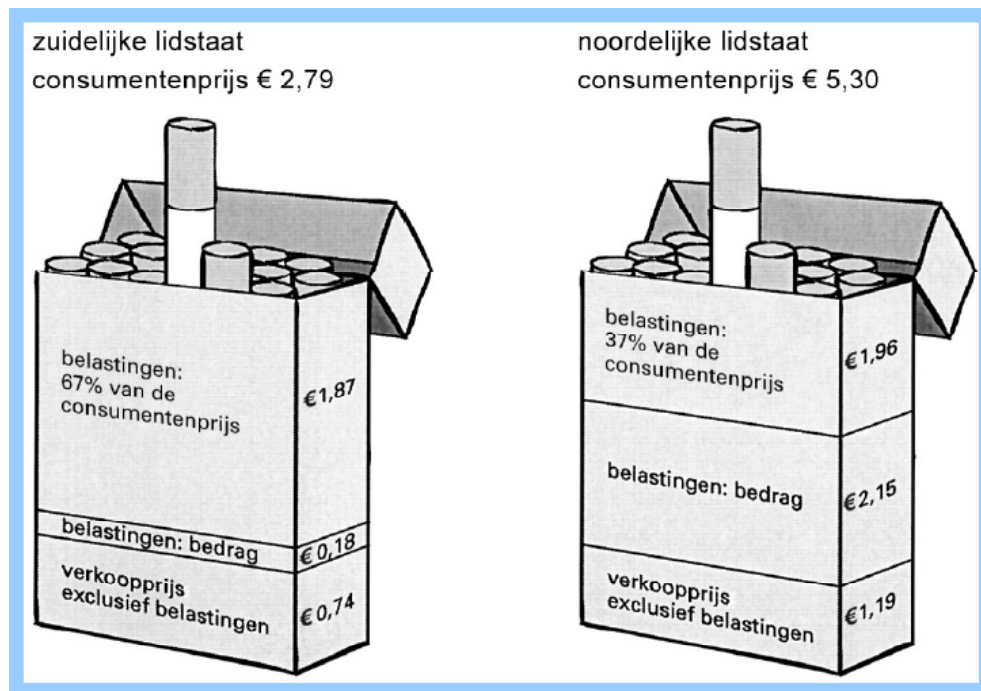
6 Rooksignalen

De belasting op sigaretten in de Europese Unie (EU) is de hoogste ter wereld. De EU kiest daar bewust voor, omdat zij het roken van sigaretten wil ontmoedigen. De EU schrijft aan de lidstaten voor dat deze belasting moet bestaan uit twee onderdelen:

- een bedrag in euro's per pakje;
 - een percentage van de consumentenprijs (verkoopprijs inclusief belastingen) per pakje.
- In het kader van de belastingharmonisatie streeft de EU er naar dat in alle lidstaten de totale belastingen ongeveer eenzelfde deel van de consumentenprijs per pakje vormen.

Een zuidelijke lidstaat heeft gekozen voor een laag bedrag in euro's en een hoog percentage van de consumentenprijs. Een noordelijke lidstaat heeft juist gekozen voor een hoog bedrag in euro's en een laag percentage van de consumentenprijs.

In de uitgangssituatie wordt de gemiddelde consumentenprijs per pakje berekend, zoals weergegeven in onderstaande figuur.

De EU wil het roken van sigaretten verder ontmoedigen. Veronderstel dat zij alle lidstaten voorschrijft om het bedrag in euro's per pakje met 1 euro te verhogen. De lidstaten voeren dit voorschrift uit. Hierdoor zal in de zuidelijke lidstaat de nieuwe consumentenprijs per pakje € 5,82 gaan bedragen.

In de zuidelijke lidstaat is de prijselasticiteit van de vraag naar pakjes sigaretten $-0,4$.

- Worden belastingen op een pakje sigaretten gerekend tot de directe belastingen of tot de indirecte belastingen? Verklaar je antwoord.
- Bereken de nieuwe consumentenprijs van een pakje sigaretten in de noordelijke lidstaat.
- Toon met een berekening aan dat het totaal van belastingen per pakje in de zuidelijke lidstaat met 147,8% stijgt.
- Bereken vervolgens met hoeveel procent de totale belastingopbrengst uit pakjes sigaretten voor de overheid in de zuidelijke lidstaat zal toenemen.
- Leg uit dat de voorgeschreven belastingverhoging het bereiken van de nagestreefde belastingharmonisatie kan belemmeren.

(Vwo totaalvak 2005-I-2)

7

Uit een krant: Snijbloemen worden doorgedraaid

In de eerste week van juli zijn er op de bloemenveilingen in Nederland 200.000 bossen snijbloemen doorgedraaid. Voor deze bloemen waren op de veiling geen kopers.

De meeste doorgedraaide snijbloemen worden vernietigd. Voor de doorgedraaide snijbloemen ontvangen kwekers een bodemprijs* van € 1,40 per bos.

Een verklaring voor het doordraaien zoeken veilingdeskundigen in het warme weer. Hoge temperaturen beperken de levensduur van bloemen. Daardoor worden er minder bloemen gekocht. Bovendien groeien de bloemen sneller, waardoor er veel snijbloemen geplukt moeten worden.

* Een bodemprijs is een minimumprijs die door het veilingbestuur is ingesteld.

- a Noem een motief om op bloemenveilingen een bodemprijs voor snijbloemen vast te stellen.
- b Schrijf de zin(nen) uit het krantenartikel op waaruit een verschuiving van de aanbodlijn van snijbloemen kan worden afgeleid. Licht je antwoord toe.

De bloemenveilingen beschikken over een fonds om de bodemprijs in stand te houden. Dit fonds komt onder andere aan geld door 5% in te houden op de totale veilingomzet (van doorgedraaide en niet-doorgedraaide bloemen samen). In de eerste week van juli bedroeg de totale veilingomzet van snijbloemen € 2.080.000. Voor de doorgedraaide bossen snijbloemen hebben de bloemenveilingen de volgende bestemming gevonden:

- 10% wordt door het veilingfonds verkocht voor € 0,50 per bos aan bejaardentehuizen.
 - het restant wordt vernietigd, wat geen kosten met zich meebrengt.
- c Bereken het saldo van inkomsten en uitgaven van het veilingfonds betreffende snijbloemen in de eerste week van juli.

Als doorgedraaide snijbloemen niet worden vernietigd, kan dat via de vraagzijde van de markt op korte termijn tot een lagere veilingprijs van snijbloemen leiden.

- d Leg de oorzaak van deze mogelijk lagere veilingprijs van snijbloemen uit.

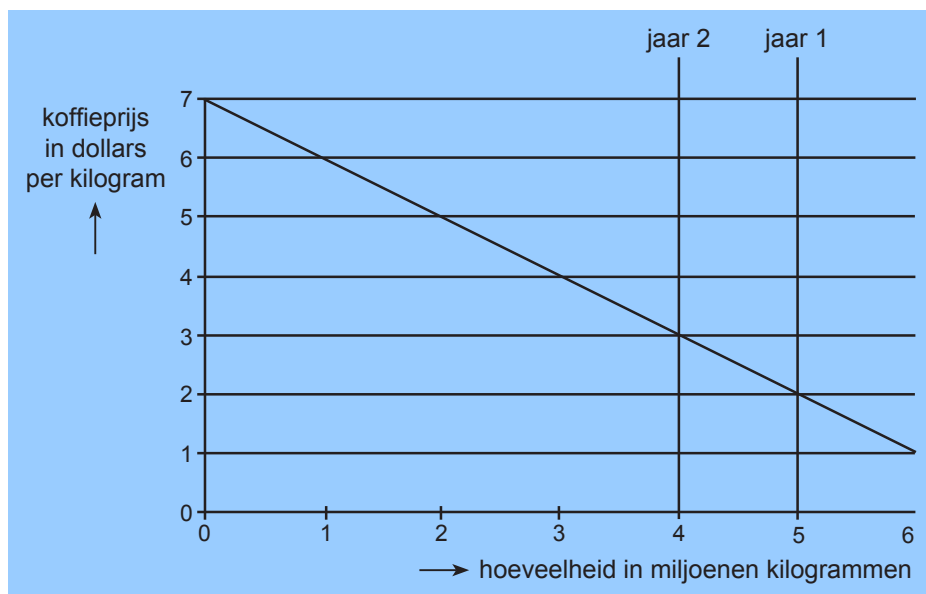
(Havo totaalvak 2002-I-3)

8 Koffie verkeerd?

De wereldmarkt voor koffiebonen wordt gekenmerkt door extreme prijschommelingen. Deze prijschommelingen leiden voor telers van koffiebonen tot grote onzekerheid over hun inkomen. Een model van de wereldmarkt voor koffiebonen kan deze situatie illustreren (zie onderstaande figuur).

In jaar 1 bedraagt het aanbod op de wereldmarkt 5 miljoen kilogram koffiebonen.

Door slechte weersomstandigheden gaat in jaar 2 wereldwijd 20% van de oogst verloren.

Uit bovenstaande figuur kan worden afgeleid dat de daling van het aanbod van koffiebonen op de wereldmarkt tot een stijging van de omzet op de wereldmarkt leidt.

- a Is er sprake van een prijselastische of van een prijsinelastische vraag als op een markt een prijsstijging tot een omzetsijging leidt? Verklaar je antwoord.

De in de figuur geschetste ontwikkeling kan nadelige gevolgen hebben.

Zo kunnen sommige koffieboeren te maken hebben met een naar verhouding grote misoogst. Stel dat koffieboer Ramiro in jaar 2 de helft van zijn oogst ziet mislukken.

Z.o.z.

- b Toon met behulp van een berekening aan dat de omzet van Ramiro in jaar 2 ten opzichte van jaar 1 is gedaald.

Een ander nadelig gevolg van de in de figuur geschetste ontwikkeling betreft de prijsontwikkeling op lange termijn. Tussen het aanplanten van koffiestruiken en het oogsten van koffiebonen zit drie jaar. Een prijsstijging van koffiebonen in jaar 2 kan in jaar 5 tot een prijsdaling van koffiebonen op de wereldmarkt leiden.

- c Geef voor deze prijsdaling de verklaring.

Volgens de Columbiaanse econoom Valdez kunnen de extreme prijsschommelingen op de wereldmarkt worden beperkt door het instellen van een grondstoffenfonds. Dit fonds moet een buffervoorraad koffiebonen aanhouden en, afhankelijk van de wereldmarktprijs, koffiebonen kopen of verkopen. Het voor dit fonds benodigde geld moet volgens Valdez gemakkelijk bijeengebracht kunnen worden. Valdez beweert hierover: 'Als na enkele jaren van overvloedige oogsten er in een jaar een misoogst is, kan het grondstoffenfonds zelfs winstgevend zijn.'

- d Geef voor de bewering van Valdez de verklaring.

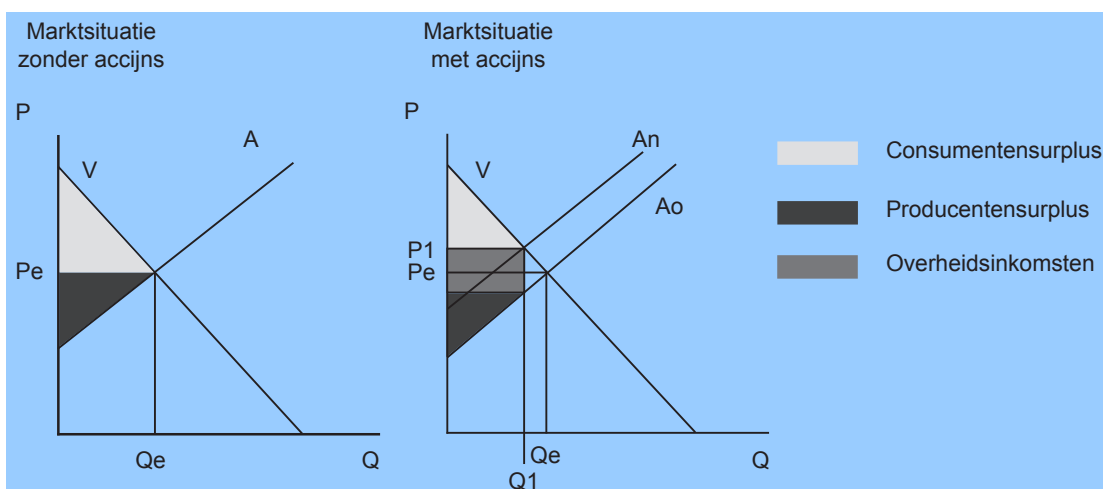
(Havo totaalvak 2007-II-5)

10.4 Op welke wijze beïnvloedt overheidsingrijpen de welvaart?

Een kostprijsverhogende belasting zoals een accijns, een invoerrecht of de btw hebben een nadelig effect op de welvaart. In het vorige deel heb je geleerd dat een kostprijsverhogende belasting de aanbodlijn naar links doet verschuiven, omdat bij elke hoeveelheid de prijs hoger wordt. Een vast bedrag zoals een accijns verschuift de aanbodlijn evenwijdig omhoog, terwijl een percentage, zoals btw, de aanbodlijn steiler doet verlopen. Hieronder zie je achtereenvolgens getekend: de invloed van een accijns op het consumenten- en producentensurplus, de instelling van een invoerheffing en het stimuleren van de concurrentie.

Heffing van een accijns

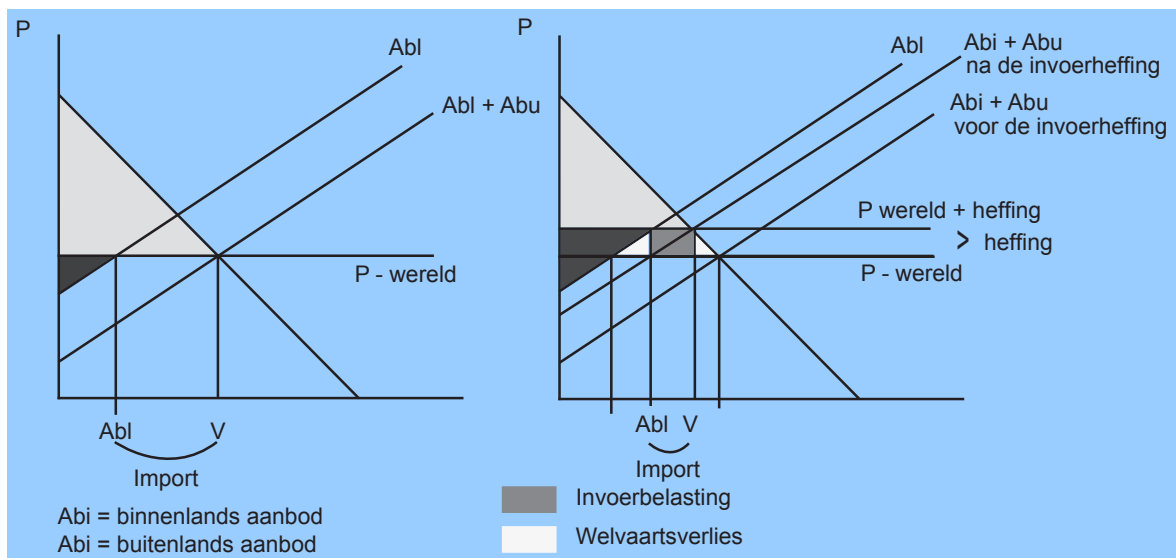
Zowel het consumentensurplus als het producentensurplus nemen dan af. De extra overheidsinkomsten compenseren dit verlies niet helemaal, waardoor je mag concluderen dat de welvaart afneemt. Omdat de verticale afstand tussen beide aanbodlijnen de hoogte van de accijns voorstelt, zie je dat de producent ook een deel van deze accijns betaalt. De enige situatie waarin de producent de accijns voor 100% kan afwentelen op de kopers is als de vraaglijn verticaal verloopt. De vrager is dan volkomen prijsinelastisch voor het artikel. De vraag naar benzine komt daar nog het dichtste bij.

Instelling van een invoerheffing

De overheid kan ook proberen de eigen economie te stimuleren door buitenlandse producten van de markt te weren. De invoerheffing op goederen, die ook binnenlandse aanbieders (Abi) aanbieden maakt de buitenlandse goederen duurder. Dit biedt meer kansen voor de binnenlandse aanbieders en de import zien we gelijktijdig afnemen. De 'Abi+Abu'-lijn schuift naar links. Het nadeel van de invoerheffing is dat de consument meer moet betalen dan de prijs die op de wereldmarkt tot stand komt. Het voordeel is echter dat de binnenlandse producenten een hogere prijs ontvangen en daarom meer gaan aanbieden. Dit levert meer werkgelegenheid op. Onderstaande figuur laat de gevolgen van dit beleid zien.

- 1) De hogere prijs doet de vraag afnemen.
- 2) De hogere prijs doet het binnenlandse aanbod stijgen.
- 3) Het consumentensurplus daalt.
- 4) Het producentensurplus stijgt.
- 5) De overheidsinkomsten nemen toe (invoerbelasting).
- 6) Per saldo daalt de welvaart met de twee kleine licht gekleurde driehoekjes.

De invloed van een invoerheffing op de binnenlandse productie, de invoer en de overheidsfinanciën

Bevordering van de concurrentie

Een derde manier om de welvaart te verhogen is het stimuleren van de concurrentie tussen bedrijven. Je weet inmiddels dat meer concurrentie meestal leidt tot lagere prijzen, betere service, betere kwaliteit en meer keuzemogelijkheden. Om dit aan te tonen, zullen we in een grafiek twee extreme markt vormen samen laten komen: een monopolie en volkomen concurrentie. Een monopolie is een markt vorm waarop maar één aanbieder met heel veel marktmacht actief is. Bij volkomen concurrentie is er sprake van veel aanbieders met minimale marktmacht.

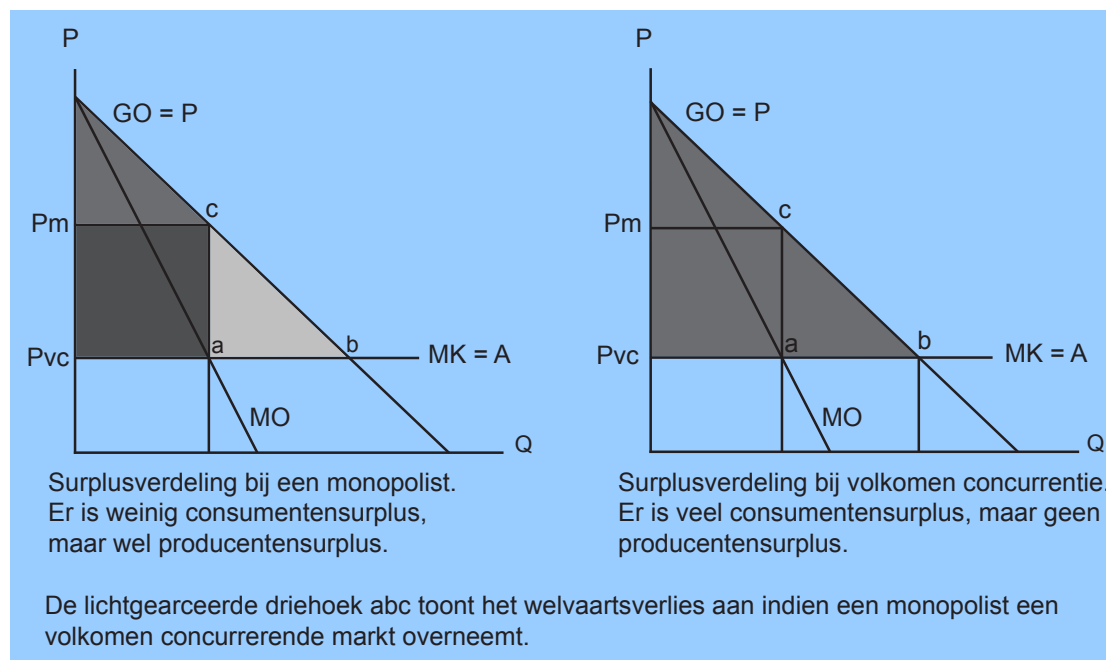
In hoofdstuk 4.7 schreven we: 'Hoeveel de volkomen concurrent aanbieder, hangt dus af van de MK-lijn. Deze is op langere termijn gelijk aan het minimum van de GTK. Je mag nu concluderen dat de aanbodlijn van een hoeveelheidsaanpasser dezelfde is als de MK-lijn. Deze moet wel boven de GVK liggen anders is de dekkingsbijdrage negatief.' De hoeveelheidsaanpasser kiest de productie waarbij geldt $MK = P$ (lange termijn).

De monopolist is een prijszetter. Deze bepaalt haar rentabiliteitsoptimum met de regel $MO = MK$. De grafieken op de volgende pagina laten de gevolgen voor beiden zien.

Bij volkomen concurrentie is de prijs minimaal (P_{vc}). Deze ligt op het niveau van het minimum van de GTK. Er is geen producentensurplus, maar heel veel consumentensurplus.

Een monopolist echter kan veel winst maken, omdat deze een prijszetter is. In dit geval bedraagt de prijs P_m . De verkochte hoeveelheid is dan veel minder. Dat alleen is al een maatschappelijk nadeel van een monopolie. Het verschil tussen de twee extreme markt vormen herken je in de driehoek abc. Deze noemen economen ook wel de **Harberger-driehoek**. Deze driehoek stelt de mogelijke welvaartsexpansie voor als de overheid een monopolie wil transformeren in een markt met meer concurrentie.

Dit was ook één van de argumenten waarom de overheid in de afgelopen decennia veel monopolies, vooral nutsbedrijven, heeft open gebroken.

Vragen en opdrachten bij 10.4

9 Duitse minimalisten?

Nederland kent vanaf 1974 een wettelijk minimumloon. Alle werknemers van 15 tot 65 jaar die betaalde arbeid verrichten, hebben recht op een bepaald minimumloon per gewerkt uur. Dit minimumloon vormt de basis voor loonafspraken in de collectieve arbeidsovereenkomsten (cao's) die in Nederland worden afgesloten. In Duitsland is er géén algemene wettelijke minimumloonregeling. Een mogelijke invoering van zo'n wettelijk minimumloon is bij onze oosterburen een politiek en maatschappelijk gevoelig thema.

a Leg uit dat het afsluiten van cao's kan leiden tot meeliftgedrag van werknemers.

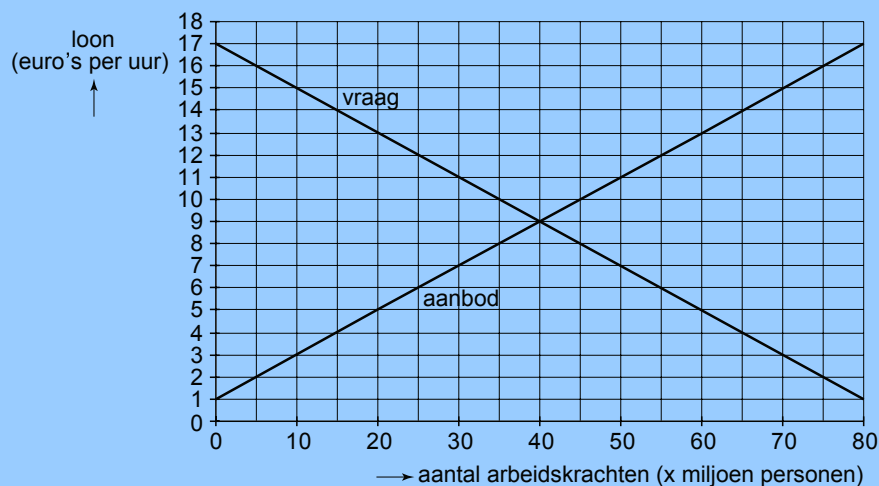
Jasper is leerling in een 5-havoklas van een school in Oldenzaal. Hij kent leeftijdgenoten die in Duitsland in een Aldi-supermarkt werken en voor hetzelfde werk minder per uur verdienen dan hij verdient bij Aldi in Oldenzaal. 'Hoe kan dat?', vraagt hij zich af. Zijn leraar economie vertelt dat dit te maken kan hebben met het feit dat er in Duitsland geen minimumloonregeling is. Om dit uit te leggen, toont hij een modelmatige weergave van de Duitse arbeidsmarkt (zie bron 1) en stelt: 'In deze grafiek wordt de arbeidsmarkt van Duitsland voorgesteld als een markt van volkomen concurrentie met een evenwichtsloon van 9 euro per uur. In werkelijkheid voldoet een arbeidsmarkt van een land niet aan alle kenmerken van deze markt vorm, maar deze modelmatige weergave kan je helpen om de werking van de arbeidsmarkt en het effect van een minimumloon te begrijpen.'

- b Noem twee kenmerken van de marktvorm volkomen concurrentie en licht toe waarom een arbeidsmarkt van een land niet aan deze kenmerken voldoet.

De leraar vervolgt: 'Bij een loon van 9 euro per uur is het totaal van werknemerssurplus plus werkgeverssurplus maximaal. Stel dat de Duitse regering een wettelijk minimumloon invoert van 10 euro per uur. Het totale surplus zal kleiner worden. Er zijn in Duitsland voor- en tegenstanders van invoering van een wettelijk minimumloon. Werknemersorganisaties zullen blij zijn en beredeneren dat dit de welvaart van hun leden zal verhogen. Economen echter waarschuwen dat invoering van een wettelijk minimumloon ten koste zal gaan van werkgelegenheid en uiteindelijk kan leiden tot welvaartsverlies in Duitsland.'

bron 1 modelmatige weergave van de arbeidsmarkt in Duitsland

- Alle werkenden en werkzoekenden samen zijn het aanbod van arbeid. Zij worden in dit model kortweg 'werknemers' genoemd.
- De vraag naar arbeid komt van de groep 'werkgevers'. In dit model wordt de vraag naar arbeid gelijkgesteld aan de werkgelegenheid in Duitsland.

Gebruik bron 1.

- c Laat met een berekening zien hoeveel werkgelegenheid er in Duitsland zou verdwijnen door invoering van een minimumloon van 10 euro per uur.

Leerlingen krijgen de opdracht om de bewering van de economen, dat invoering van een wettelijk minimumloon uiteindelijk kan leiden tot welvaartsverlies in Duitsland, te illustreren met behulp van de grafiek van bron 2.

Enkele leerlingenantwoorden staan hieronder. Eén van deze antwoorden is juist.

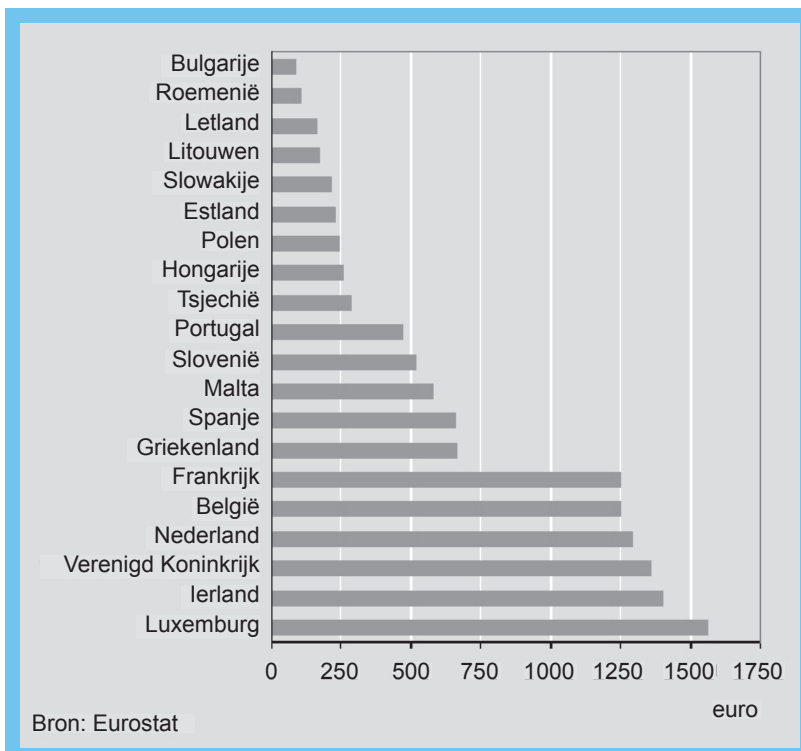
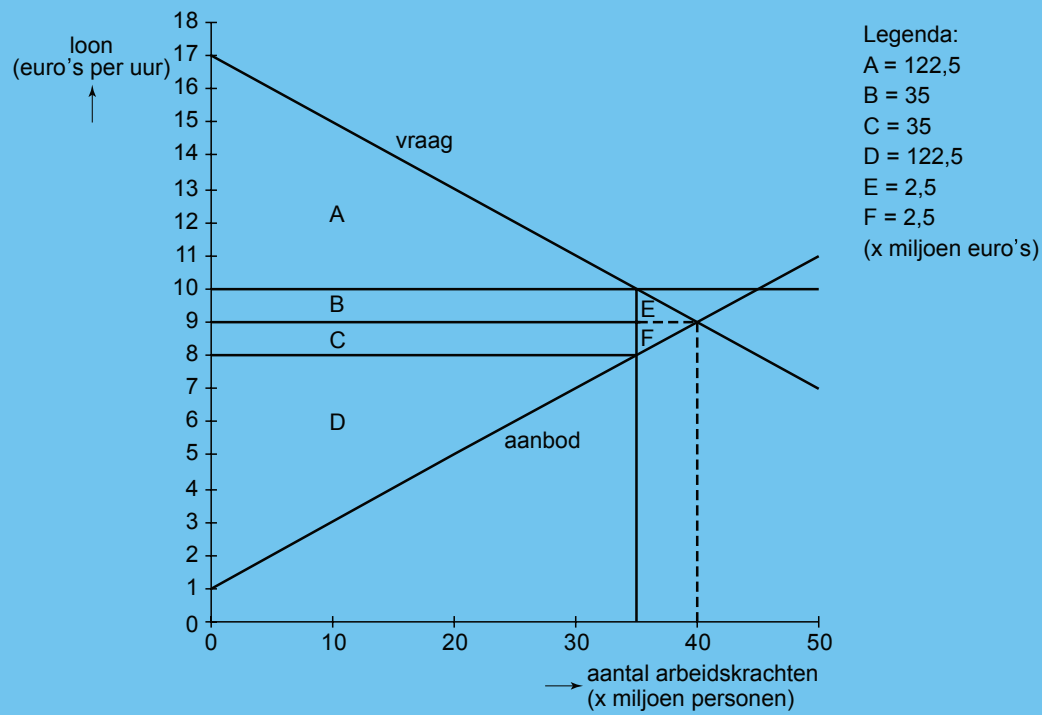
- Jasper: 'Het werkgeverssurplus zal toenemen met 35 miljoen (B) en het werknemerssurplus neemt af met 37,5 miljoen (B + E), dus de welvaart zal dalen met 2,5 miljoen.'
- Yamina: 'Het werkgeverssurplus zal afnemen met 37,5 miljoen (B - E) en het werknemerssurplus neemt toe met 32,5 miljoen (B - E), dus de welvaart zal dalen met 5 miljoen.'
- Pieter: 'Het werkgeverssurplus zal afnemen met 35 miljoen (B) en het werknemerssurplus neemt toe met 37,5 miljoen (B + E), dus de welvaart zal dalen met 2,5 miljoen.'

Gebruik bron 2 op de volgende pagina bij vraag d.

- d Welk van deze drie leerlingenantwoorden is de juiste? Verklaar je antwoord.

(Havo 2010-I-6)

bron 2 werkgeverssurplus, werknemerssurplus en de gevolgen van de invoering van een minimumloon

Bruto minimumloon per maand, januari 2007

Per 1 januari 2007 bedroeg in Nederland het minimumloon 1.301 euro per maand. Hiermee behoort Nederland tot de zes EU-landen¹⁾ met het hoogste minimumloon. Eind 2005 verdiende ongeveer 4% van de werknemers in ons land het minimumloon of het minimumjeugdloon.

¹⁾ Duitsland, Oostenrijk, Denemarken, Finland, Zweden, Italië en Cyprus hebben geen wettelijk minimumloon.

10 Vrijheid blijheid?

Wereldwijd belanden economieën in een recessie: de productie neemt af en de werkloosheid neemt toe. Ook de economie van het denkbeeldige land Ferronia krijgt daarmee te maken. Er wordt door diverse partijen druk op de regering van Ferronia uitgeoefend om met invoerbelemmeringen de binnenlandse bedrijven te beschermen tegen buitenlandse concurrentie. Zo pleit de rundvleessector van Ferronia voor een belasting op ingevoerd rundvlees (invoerrekking) met als argument dat daardoor de werkloosheid in de rundvleessector in Ferronia zal afnemen.

Volgens een econoom is dat een slecht voorstel. Om zijn visie toe te lichten schrijft hij een artikel (zie samenvatting) waarin hij op basis van een model de effecten van het voorstel van de rundvleessector op de Ferroniaanse welvaart analyseert (zie de figuur op de volgende pagina waarin de letters A tot en met G vlakken weergeven).

De econoom stelt dat de rundvleessector van Ferronia op lange termijn gebaat is bij internationale handel zonder handelsbelemmeringen (vrijhandel), zeker als daartoe samenwerking binnen de World Trade Organisation (WTO) wordt gezocht. Om de internationale concurrentie met succes het hoofd te kunnen bieden, moet volgens de econoom de rundvleessector van Ferronia wel gaan innoveren. Deze stelling baseert hij onder andere op enkele onderzoeksgegevens van de rundvleessector in Ferronia en de concurrerende landen (zie de tabel).

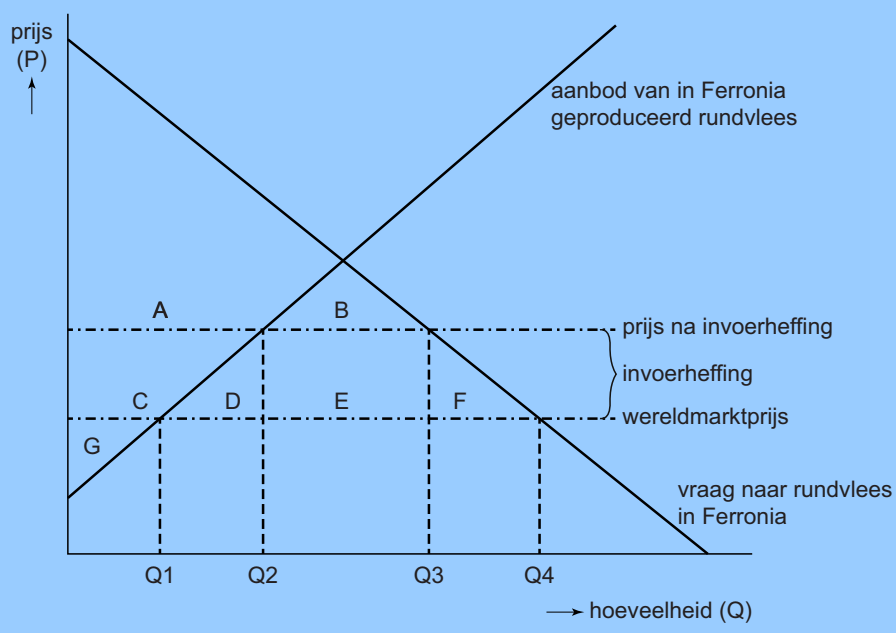
- a Leg met behulp van in de figuur vermelde hoeveelheden uit dat de invoerrekking leidt tot een afname van de werkloosheid in de rundvleessector van Ferronia.
- b Noem de vlakken uit de figuur die het door de econoom bedoelde verlies van maatschappelijke welvaart in Ferronia weergeven.
- c Leg uit hoe het wereldwijd instellen van invoerbelemmeringen om binnenlandse bedrijven te beschermen kan leiden tot verergering van de recessie.
- d Geef een verklaring voor de verwachting van de econoom met betrekking tot de stabiliteit van de door hem bedoelde (vrijhandels)overeenkomst.
- e Onderbouw met behulp van de tabel de stelling van de econoom dat de rundvleessector in Ferronia moet innoveren. Betrek daarbij de gegevens 1 tot en met 4 uit de tabel. Gebruik voor de onderbouwing ongeveer 100 woorden. Zie de tabel op de volgende pagina.

samenvatting artikel

- De invoerrekking kan op korte termijn leiden tot minder werkloosheid in de rundvleessector van Ferronia.
- Uit de figuur blijkt echter dat, uitgaande van het surplus, de invoerrekking leidt tot een verlies van maatschappelijke welvaart in Ferronia.
- De regering van Ferronia moet binnen de WTO pleiten voor een overeenkomst om alle handelsbelemmeringen af te schaffen. Dat is een effectieve manier om de wereldwijde recessie te bestrijden. Zo'n overeenkomst zal stabiel blijken te zijn, omdat onderhandelingen binnen de WTO het karakter van een herhaald spel hebben.
- De rundvleessector heeft uiteraard last van de recessie maar kampt toch vooral met een structureel probleem. Uit de tabel blijkt dat de sector moet innoveren om op langere termijn tot een hogere productie te komen. De invoerrekking is contraproductief, omdat deze de noodzaak tot innovatie kleiner maakt zodat het echte probleem dus niet wordt opgelost.

Z.o.z.

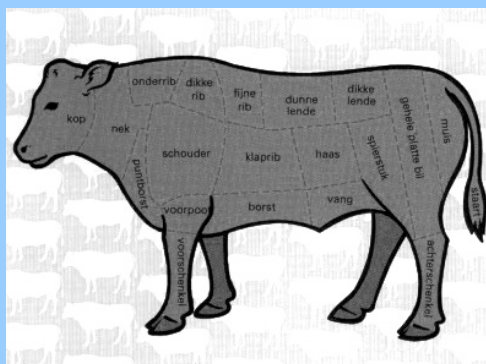
figuur rundvleesmarkt Ferronia

tabel

gegevens rundveessector (gemiddelde procentuele verandering in de onderzoeksperiode)		
	Ferronia	concurrerende landen
1 loonsom per arbeidsjaar	2,5	2,75
2 productie	-4,2	1,1
3 arbeidsproductiviteit	0,75	2,25
4 prijsconcurrentiepositie*)	-1,6	n.v.t.

*) procentuele prijsontwikkeling buitenlands geproduceerd rundvlees min procentuele prijsontwikkeling binnenlands geproduceerd rundvlees

(Vwo-pilotherexamen 2012 opgave 3)

10.5 Op welke wijze kan de overheid toezicht houden op een goede marktwerking?

NMa beboet twee nieuwe kartels in de schildersbranche

De Nederlandse Mededingingsautoriteit (NMa) beboet in de regio Eindhoven wederom twee kartels, voor in totaal € 161.000. Bij de kartels zijn in totaal zes schildersbedrijven betrokken. De ondersteuner van de kartels, een calculatiebureau dat in juni van dit jaar al voor twee andere kartels werd beboet, krijgt opnieuw een boete, dit maal van in totaal € 29.000. Enkele schildersbedrijven die in juni al beboet werden voor deelname aan een kartel, zijn nu ook bij deze kartels betrokken. Ook zij krijgen wederom een boete opgelegd.

De NMa acht bewezen dat in maart en mei 2006 twee afzonderlijke kartels zijn gevormd waarbij voorafgaand aan twee onderhandse aanbestedingen onderling afspraken zijn gemaakt om de concurrentie te beperken. De projecten, waarvoor de aanbestedingen waren georganiseerd, zijn schilderwerkzaamheden aan een woningcomplex te Veldhoven en aan 'het Pieter van den Hoogenband-zwemstadion' (voorheen 'de Tongelreep') te Eindhoven.

De zes schildersbedrijven, waarvan er één aan beide kartels deelnam, hebben voorafgaand aan hun (individuele) inschrijving op de twee aanbestedingen, het werk verdeeld en de inschrijfprijzen afgestemd. Het calculatiebureau CVS heeft de kartels actief ondersteund door op zijn kantoor een bestekbespreking te organiseren, daarbij zelf aanwezig te zijn, documenten op te stellen met weergaven van de gemaakte afspraken en deze afspraken in banen te leiden. Het bedrijf heeft hiermee op actieve wijze bijgedragen aan het tot stand komen van de kartels.

Een aanbestedingsafspraken vormt een zeer zware overtreding van de Mededingingswet. Een aanbesteding is juist het moment waarop ondernemingen met elkaar kunnen en moeten concurreren. 'Laat deze boetes een signaal zijn richting iedereen die op deze wijze de concurrentie uitschakelt voor eigen gewin', aldus Pieter Kalbfleisch, voorzitter van de Raad van Bestuur van de NMa.

Bron: www.nma.nl (28-08-2009)

De Nederlandse overheid hecht veel waarde aan een gezonde en eerlijke concurrentie, vanwege de *voordelen* die een gezonde concurrentie oplevert. Concurrentie leidt tot lagere prijzen en daarmee tot meer welvaart. Concurrentie dwingt bedrijven tot innovatief gedrag, waarmee zij proberen een voorsprong op concurrenten te krijgen. Concurrentie leidt daardoor in veel gevallen tot een hogere kwaliteit en een betere service. Bedrijven moeten hun uiterste best doen om klanten te krijgen en te behouden.

Maar het komt te vaak voor dat er geen sprake is van een gezonde en eerlijke concurrentie. In het artikel '*NMa beboet twee nieuwe kartels in de schildersbranche*' zien we een manier waarop bedrijven de concurrentie buitenspel zetten. De betrokken schildersbedrijven spraken een soort roulatiesysteem af, waarmee zij de opdrachten naar zich toetrokken. Eén bedrijf maakte een te hoge offerte, maar omdat de offertes van andere bedrijven nog hoger waren, kreeg dit bedrijf de opdracht. De extra winst verdeelden de deelnemende bedrijven onderling. Omdat de opdrachtgevers vaak betaalden met gemeenschapsgeld, kost deze vorm van concurrentievervalsing de belastingbetaler veel geld. Ditzelfde maatschappelijk onverantwoord ondernemen troffen we aan bij het parlementair onderzoek naar de grote bouwfraude in 2002. Deze vorm van concurrentiebeperking en misbruik van belastinggelden nam zulke astronomische vormen aan dat de Tweede Kamer er zich mee bemoeide.

De parlementaire enquête is een zwaar instrument dat de Tweede Kamer tot haar beschikking heeft om belangrijke zaken tot op de bodem uit te zoeken.

Het zijn niet alleen deze ingewikkelde **aanbestedingskwesties** die de consumenten en belastingbetalers benadelen. Ook andere afspraken tussen onderling zelfstandig blijvende bedrijven met betrekking tot de prijs en de productie zijn nadelig. Dit soort afspraken noemen we een **kartel**. Kartelvorming is in Nederland verboden. De Nederlandse overheid heeft, om dit soort afspraken aan te kunnen pakken, de **Nederlandse Mededingingsautoriteit** (NMa) in het leven geroepen. Je kunt de Nma zien als een toezichthouder die moet letten op een gezonde en eerlijk concurrerende markt.

Maar de 'markt' is groot en bevat veel verschillende activiteiten. Nog niet zo lang geleden leverde de overheid alle diensten op het gebied van telefonie, post en kabel. Ze was 100% eigenaar van de PTT en de lokale kabelnetwerken waren in handen van plaatselijke overheden. Sinds de *privatisering*, die de overheid in eerste instantie veel geld opleverde, bieden commerciële bedrijven deze diensten aan. Nu is het belangrijk om er op toe te zien dat deze private bedrijven de voormalige monopolies niet misbruiken. Als dat gebeurt, dan werkt de markt niet meer goed, met als gevolg hoge prijzen en te weinig keuze voor de consument.

De (Europese) overheid heeft daarom besloten wet- en regelgeving op te stellen, waarmee ze de werking van deze markten kan reguleren. Bovendien heeft ze een onafhankelijke toezichthouder in het leven geroepen, om de naleving van deze regels te controleren. Op 1 augustus 1997 is de **Onafhankelijke Post en Telecommunicatie Autoriteit** opgericht, de OPTA. Wat de **OPTA** kan en moet doen, staat in de OPTA-wet, de Postwet en de Telecommunicatiewet.

De OPTA kijkt naar prijsontwikkelingen, marktaandeel en de kansen voor nieuwe partijen om toe te treden. Als blijkt dat een partij op een markt een te grote marktmacht krijgt, legt de OPTA verplichtingen aan die partij op. Daarbij geldt haar motto: 'streng waar het moet en soepel waar dat kan'. Om de consumenten te beschermen, controleert de OPTA of marktpartijen de wet naleven. Bedrijven die zich er niet aan houden, kan de OPTA aanpakken. Bijvoorbeeld door een sanctie op te leggen. Bovendien informeert ze consumenten rechtstreeks over hun rechten en plichten via ConsuWijzer.nl.

Een andere belangrijke **toezichthouder** is de **Autoriteit Financiële Markten** (AFM).

De **AFM** houdt toezicht op ondernemingen die actief zijn in sparen, lenen, beleggen, pensioenen en verzekeren. De AFM bevordert een betrouwbare financiële dienstverlening aan gezinnen en bedrijven. Ook ziet zij toe op een eerlijke, maar wel efficiënte werking van kapitaalmarkten.

De AFM valt onder het Ministerie van Financiën.

Het toezicht van de AFM is vooral gericht op het gedrag van de bedrijven op de financiële markten. Het **gedragstoezicht** houdt in dat de AFM erop toeziet dat partijen correct handelen en hun partners van de juiste informatie voorzien.

Daarnaast is **de Nederlandse Bank (DNB)** verantwoordelijk voor het bedrijfseconomisch toezicht op de geld- en kapitaalmarkt. Dat wil zeggen dat zij erop toeziet dat de financiële instellingen hun financiële verplichtingen kunnen nakomen.

Het belang van de overheid om controle te houden op de **financiële markt** is dat de markt zelf (publiek en bedrijfsleven) vertrouwen blijft houden in de markt. Wantrouwen in de financiële markt kan grote negatieve gevolgen hebben voor de economie en daarmee voor de welvaart.

Toezicht vind je tegenwoordig in allerlei sectoren waar veel (belasting)geld in omgaat. Dat blijkt wel uit het bestaan van verenigingen als:

- de Nederlandse Vereniging van toezichthouders in zorginstellingen;
- de Nederlandse Vereniging van toezichthouders in de kinderopvang;
- de Nederlandse Vereniging van toezichthouders in onderwijsinstellingen, enz.

Een echte iPhone zit in meel verpakt

In Barneveld staat het enige bedrijf ter wereld dat verpakkingen maakt uit aardappelzetmeel. 100% biologisch afbreekbaar en niet na te maken.

‘Kijk, dit is onze nieuwste innovatie.’ Trots toont Mark Geerts, directeur van Paperfoam, een dichtklapbare verpakking voor reageerbuisjes. ‘Zo’n scharnier konden we een jaar geleden nog niet maken. Toen zou het bakje in tweeën zijn gebroken.’ Hij wil hiermee laten zien hoe snel de ontwikkelingen gaan bij zijn bedrijf in Barneveld, fabrikant van 100% biologisch afbreekbare verpakkingsmaterialen van aardappelzetmeel.

In de fabriekshal liggen cd- en dvd-hoesjes voor artiesten uit de stallen van grote platenmaatschappijen als EMI en Sony/BMG, twee van de klanten die de duurzame verpakkingen van Paperfoam gebruiken. Andere afnemers zijn onder meer Motorola, processorfabrikant AMD, en Apple, die het materiaal van Paperfoam gebruikt voor de verpakking van zijn iPhone. Het bedrijf uit Barneveld **heeft er octrooi op**.

‘Onze verpakkingen kunnen zo bij het oud papier’, zegt Geerts, ‘of op de composthoop.’

Dan gaan de bacteriën hun werk doen en zijn ze binnen een paar weken weg. De CO₂-emissie bij de fabricage van een aardappelzetmeelproduct ligt stukken lager dan die van plastic. De CO₂-voetafdruk van één Paperfoam-cd-verpakking is eentiende van die van een traditionele zogeheten jewel case. De Universiteit van Utrecht heeft dat voor ons onderzocht.’

Per jaar rollen wereldwijd tussen de 20 en 50 miljoen aardappelzetmeelverpakkingen van de band, in allerlei vormen en maten. Behalve de fabriek in Nederland zijn er licentiehouders in Maleisië, Denemarken en de VS. Onderzoek en ontwikkeling vinden plaats in Barneveld, waar ook de ontwerpafdeling zit. In totaal werken er vijftien mannen en vrouwen aan.

Bron: www.octrooicentrum.nl (08-07-2009)

Verpakkingsmateriaal van Paperfoam

Het is van groot belang dat bedrijven innovatief zijn en nieuwe producten en/of productieprocessen ontwikkelen. Je spreekt in dat kader van innovatie. Maar een bedrijf dat geld, kennis en tijd stopt in innovatie wil natuurlijk voorkomen dat een ander bedrijf er met zijn uitvinding vandoor gaat. Daartoe kan het een octrooi op deze uitvinding aanvragen.

Een **octrooi** of **patent** is een exclusief recht om een product te maken of te verkopen of het op een andere wijze exploiteren van een uitvinding. Je kunt een octrooi dan ook zien als een recht om als monopolist te functioneren.

Heel begrijpelijk allemaal, maar een octrooi leidt wel vaak tot hoge prijzen. In veel gevallen is dat onwenselijk, denk maar aan de hoge medicijnenprijzen. Op vrijwel elk medicijn rust een octrooi. Hier is sprake van een dilemma. We willen een hoog kennisniveau en kwalitatief goede producten, maar we willen er niet te veel voor betalen. Een octrooi kan zelfs de ontwikkeling van landen tegen houden. Lees het artikel hieronder maar eens.

Goedkope medicijnen alleen helpen Afrika niet

Westerse medicijnenproducenten proberen via de rechter te verhinderen dat Zuid-Afrika goedkope aidsremmers op de markt brengt. De verdediging van de farmaceutische industrieën snijdt geen hout. Afrika is voor hun omzet van geen enkel belang.

Vandaag gaat het proces van negenendertig medicijnproducenten tegen de Zuid-Afrikaanse regering weer van start. Als de farmaceuten winnen dan moet Zuid-Afrika stoppen met het goedkoop produceren en importeren van aidsmedicijnen in een land waar 1 op de 5 personen seropositief is. Het is werkelijk schandelijk dat deze farmaceuten hun winstbelangen boven de gezondheidsbelangen stellen, en daarmee zelfs het doodsvonnis willen tekenen van velen. 'Dood door schuld' kan je zeggen met bovendien nog verder reikende gevolgen voor andere ontwikkelingslanden.

Bron: SP, Agnes Kant en Ewout Irrgang (18-04-2001)

Maar meestal is de werking van een octrooi wel begrijpelijk. Drie miljoen huishoudens in Nederland hebben een Senseo Crema-koffiezetapparaat, dat Philips en Douwe Egberts hebben ontwikkeld. Koffie zetten is daarmee simpel, maar je moet er wel speciale koffiepads voor kopen. Deze pads zijn duurder dan gewone koffie. Maar na de introductie van de Senseo zijn veel huismerken van supermarkten ook koffiepads gaan produceren, om mee te liften op het succes van Douwe Egberts. Het Europees Octrooi Bureau in München heeft geconcludeerd dat de koffiepads en de houder in de bekende Senseo-koffiezetapparaten een uitvinding zijn van Douwe Egberts. DE kan pas volop profiteren van zijn uitvinding als Nederlandse rechters die uitspraak overnemen. Pas dan verdwijnen de concurrerende pads van de Nederlandse markt. Iets dergelijks geldt voor de cups voor Nespresso-apparaten.

Senseo Crema: ontwikkeld door Philips en Douwe Egberts

Vragen en opdrachten bij 10.5

11 Wat is een octrooi?

Lees de tekst op de volgende pagina en beantwoord daarna onderstaande vragen.

- a** Noem drie kenmerken van een octrooi.
- b** Geef vier voorbeelden van een octrooi.
- c** Waarom is 20 jaar in de meeste gevallen lang genoeg voor een octrooi.
- d** Leg uit waarom ook bedrijven met een octrooi afhankelijk kunnen zijn van anderen.
- e** Bedrijven met een octrooi kunnen ook veel geld verdienen door licenties te verstrekken. Wat wordt hiermee bedoeld? Geef bij je uitleg een voorbeeld om je antwoord toe te lichten.
- f** Bedrijven gebruiken octrooien ook als wisselgeld bij onderhandelingen. Leg uit dat je dit gebruik van octrooien tegen kunt komen bij bedrijven als Philips en Sony.

Een octrooi is een tijdelijk monopolie, verstrekt door de overheid, op iets gemaakt door een uitvinder. Er zijn diverse soorten van dergelijke monopolies. In Nederland beschermt een octrooi een **uitvinding**. Een modelrecht (in het Engels ook wel 'design patent') beschermt het nieuwe **uiterlijk** of de nieuwe vormgeving van een gebruiksvoorwerp. Sommige landen kennen kwekersrechten ('plant patents') die verleend worden voor het kweken van een nieuw plantenras.

Een octrooi geeft de houder gedurende twintig jaar het recht om iedereen te verbieden de geoctrooieerde uitvinding toe te passen. Dit is niet noodzakelijkerwijs hetzelfde als het hebben van een monopolie om zelf de uitvinding toe te passen. Anderen kunnen immers ook octrooien hebben op bepaalde aspecten van de uitvinding. Om een auto te bouwen heb je bijvoorbeeld een motor, een transmissie en wielen nodig. Al deze onderdelen kunnen door een of meer octrooien beschermd zijn, en die octrooien hoeven niet noodzakelijkerwijs in het bezit te zijn van een en dezelfde persoon. Dit betekent dat geen van hen een auto kan bouwen zonder toestemming te hebben van de anderen. Echter, zij kunnen onafhankelijk van elkaar derden verbieden auto's te bouwen.

- 12** Het octrooi van Lego op de bekende bouwsteentjes is komen te vervallen. Op welke wijze heeft Lego geprobeerd te voorkomen dat concurrenten deze blokjes namaken en gaan verkopen.

Iedereen mag Lego (na)maken

De Canadese producent Mega Brands mag zijn namaaklego aanbieden op de Nederlandse markt. Volgens een uitspraak van het gerechtshof in Den Bosch is het toegestaan met een nieuw product aan te sluiten bij een bestaand en wijdverbreid systeem, zelfs als dit ertoe kan leiden dat mensen beide producten door elkaar gaan halen. Dit is een keiharde klap voor Lego. Dit blijkt uit een uitspraak van het gerechtshof in Den Bosch die maandag is gepubliceerd.

Lego had lange tijd een **octrooi** op zijn speelgoedblokjes waardoor het kon verhinderen dat concurrenten met eenzelfde product op de markt kwamen. Een octrooi mag echter maar voor **maximaal twintig jaar** worden vastgelegd. Is een octrooi verlopen, dan mag een product in principe worden nagebootst, als er hierdoor maar geen verwarring bij het publiek bestaat. Volgens Lego ontstaat die wel en mogen steentjes van Mega Brands daarom niet worden verkocht in Nederland. Het hof oordeelde anders.

Bron: www.z24.nl (12-11-2008)

- 13** Volgens de Nederlandse Mededingingsautoriteit (Nma) bemoeilijken veel brancheorganisaties de toetreding van nieuwe aanbieders tot hun bedrijfstak.

a Leg uit dat deze uitspraak eerder zal slaan op de brancheorganisaties in markten met monopolistische concurrentie dan die in oligopolistische markten.

b Waarom willen brancheorganisaties nieuwkomers buiten de deur houden?

Aansluiting bij een brancheorganisatie is voor ondernemers niet verplicht. Toch vinden nieuwkomers op de markt het lidmaatschap van de brancheorganisatie belangrijk.

c Noem een reden waarom het voor nieuwkomers op de markt moeilijk is zich staande te houden zonder aangesloten te zijn bij de brancheorganisatie van hun bedrijfstak.

De overheid heeft de Nma ingesteld om de Mededingingswet uit te voeren. Volgens deze wet zijn concurrentiebeperkende afspraken tussen ondernemers verboden.

d Verklaar waarom de overheid groot belang hecht aan de bevordering van de concurrentie tussen ondernemingen.

Volgens de Nma bezondigen veel brancheorganisaties zich ook aan het maken van concurrentiebeperkende afspraken. Toch is zij van mening dat concurrentiebeperkende

afspraken tussen kleine ondernemers soms als effect hebben dat de concurrentie in de betreffende bedrijfstak toeneemt.

e Verklaar deze zienswijze van de Nma.

Behalve de bestrijding van concurrentiebeperkende afspraken heeft de Nma nog een taak.

f Welke taak is dat? Licht de reden van deze taak toe.

De Wet Economische Mededinging is een voorbeeld van regelgeving door de overheid die de concurrentie bevordert. Maar veel overheidsregels hebben juist beperking van de concurrentie tot gevolg.

g Noem een voorbeeld van regelgeving die de concurrentie beperkt.

14 Chip Technology nv heeft een nieuwe geheugenchip met revolutionaire eigenschappen ontwikkeld. Het bedrijf heeft een monopolie op deze chip verworven.

a Waarop zal dit monopolie gebaseerd zijn? Licht je antwoord toe.

b Leg uit waarom Chip Technology nv waarschijnlijk slechts korte tijd van dit monopolie profijt zal kunnen trekken.

10.6 De sociaal-economische politiek van de overheid in vogelvlucht

In dit hoofdstuk kwam, evenals in de vorige hoofdstukken, regelmatig de sociaal-economische politiek van de overheid aan de orde. En dat zal ook in de komende hoofdstukken het geval zijn. In deze paragraaf schetsen we in hoofdlijnen deze **economische doelstellingen** en de instrumenten die de overheid daarvoor ter beschikking staan.

De vijf door haar zelf geformuleerde doelen zijn:

- 1) Streven naar volledige werkgelegenheid.
- 2) Streven naar een stabiel prijsniveau.
- 3) Streven naar evenwicht op de betalingsbalans.
- 4) Streven naar een duurzame economische groei.
- 5) Streven naar een rechtvaardige inkomensverdeling.

Het realiseren van deze vijf doelstellingen lijkt misschien eenvoudig, maar dat is het niet. Maatregelen die één van de doelstellingen dichterbij brengt, kunnen juist ten koste gaan van andere doelstellingen. Bedenk wat de gevolgen voor de economie kunnen zijn als overheid haar bestedingen verhoogt om de werkloosheid te verminderen.

- De verhoging van de bestedingen doet de productie toenemen en daarmee de werkloosheid afnemen. De extra bestedingen zouden echter kunnen leiden tot bestedingsinflatie.
- De extra bestedingen leiden meestal ook tot meer import, omdat een groot deel van onze benodigde grondstoffen en producten uit het buitenland afkomstig is. Hierdoor kan de betalingsbalans verslechteren.
- De extra bestedingen kunnen het milieu aantasten, wat ten koste gaat van de doelstelling: streven naar een duurzame economische groei.

De economische **instrumenten** die de overheid heeft om aan haar economische doelstellingen te werken, kun je verdelen in zes groepen. Dat zijn:

- 1) **Begrotingspolitiek** – maatregelen waarbij de overheid haar inkomsten en uitgaven als instrument gebruikt. Denk aan belastingmaatregelen zoals het verhogen van accijnzen op vervuilende producten en verlagen van de btw op arbeidsintensief werk en de hierboven genoemde stimuleringsmaatregelen (verhoging van de bestedingen).

- 2) **Monetaire politiek** – dit instrument richt zich vooral op het beïnvloeden van de nationale liquiditeitsquote en de rentestand. Met dit instrument heeft de overheid de mogelijkheid om onder andere de geldschepping en de bestedingen te beïnvloeden.
- 3) **Betalingsbalanspolitiek** – hieronder verstaan we alle maatregelen die een overheid kan nemen om de grootte van de export en de import van een land te kunnen beïnvloeden. Exportsubsidies, invoerheffingen, kwaliteitseisen en invoerverboden zijn voorbeelden van maatregelen die bij dit instrument horen. Ook het rentebeleid en wisselkoersaanpassingen vallen hieronder.
- 4) **Inkomenspolitiek** – dit instrument kan de overheid ook voor verschillende doeleinden gebruiken. Maar het meest voor de hand ligt toch de doelstelling ‘rechtvaardige inkomensverdeling’. Het progressieve belastingstelsel en de vele inkomensafhankelijke maatregelen vallen onder dit instrument.
- 5) **Prijs- en mededingingspolitiek** – hierbij kun je denken aan de Prijzenwet, waarop onze minimum- en maximumprijzen zijn gebaseerd. Uiteraard is ook het minimumloon een mooi voorbeeld van een prijsmaatregel. De mededingingspolitiek is ook in dit hoofdstuk aan de orde geweest.
- 6) **Industrialisatie en regionale politiek** – daartoe behoren alle maatregelen waarmee de overheid bepaalde sectoren en/of regio’s wil stimuleren. Hieronder vallen subsidieregelingen, vestigingseisen, belastingwetgeving, het ontwikkelen van infrastructuur, enz.

We zullen deze paragraaf niet besluiten met opgaven, omdat deze doelen en instrumenten in de verschillende hoofdstukken volop in de aanwezige opgaven voorkomen. Deze paragraaf is vooral bedoeld als een samenvattend overzicht.

De wirwar van logo's moet plaats gaan maken voor één duidelijke afzender: de Rijksoverheid

Markt – welvaart en economische groei: Spel / Experiment 10.1

'Vrijdag: visdag?'

Bij dit spel leren we je na te denken over de gevaren van overbevissing. Vroeger aten veel mensen op vrijdag vis. Misschien is het een idee om voortaan alleen op vrijdag te gaan vissen. Dit spel is overgenomen van de SLO en bewerkt.

Brussel blijft tobben over zeevis

*Door Jeroen van der Kris en Ben Vollaard
Bron: NRC-Handelsblad (22-08-2008)*

Biologen adviseren de visvangst drastisch te beperken. Daar lijkt het opnieuw niet van te komen bij de onderhandelingen over visquota in Brussel. 'Als politici het erbij laten zitten, dan moeten consumenten maar het verschil maken.'

Brussel/Rotterdam

Stop met vissen op kabeljauw. Dat adviseren biologen al vijf jaar aan de politiek. De vissoort is nu zo goed als verdwenen uit de Noordzee, net als de kabeljauwvissers. De kabeljauw in de viswinkel komt uit andere wateren, zoals bij IJsland.

De vangst van tong en schol op de Noordzee, waar de Nederlandse vissers zich nu op hebben toegelegd, moet volgens biologen met bijna de helft omlaag. Deze soorten zijn nog in de Noordzee te vinden, maar ook zij worden in hun voortbestaan bedreigd.

Steeds weer leggen politici de adviezen van biologen naast zich neer.

Vandaag gaan de visserijministers van de Europese Unie in Brussel de tweede dag in van de jaarlijkse onderhandelingen over de toegestane hoeveelheid te vangen vis in 2007. Ze zullen mogelijk tot diep in de nacht moeten praten om het eens te worden over de zogeheten visquota's. Bioloog Jagtman vindt een beperking van het aantal dagen dat vissers mogen vissen niet zo'n gek idee. De visquota betreft de hoeveelheid aangelande volwassen vis. Maar vissers gooien ook een hoop dieren overboord. Het gaat om jonge, 'ondermaatse' vis die de vissers niet mogen verkopen, andere vissoorten en allerlei bodemdieren zoals zeesterren en zee-egels. Een groot deel van deze 'bijvangst' redt het niet. 'Door het aantal zeedagen te beperken, dam je de totale druk op het zeeleven in', zegt Jagtman. 'Dat beschermt niet alleen de vissen, maar ook de andere zeedieren. Maar over zee-egels maakt niemand zich druk.'

Markt – welvaart en economische groei: Spel / Experiment 10.2

‘Individu en collectief: Je leeft niet alleen voor jezelf!’

Bij dit experiment willen we proberen duidelijk te maken, dat je niet alles in deze wereld in je eentje kunt. Sommige dingen komen alleen tot stand als je ze samen aanpakt. Samen kom je tot resultaten die je als individu alleen nooit zou kunnen bereiken. Dus samenwerken loont! Maar daar blijft het niet bij. Altijd zijn er mensen die ‘gratis’ mee willen rijden. Wel profiteren, maar niet meewerken of niet meebetalen.

Je komt dat op school ook al tegen. Samen met nog drie andere leerlingen moet je een project uitvoeren en daarvan een verslag maken. Alle deelnemers van het team zullen hetzelfde cijfer krijgen. Hoe kun je ervoor zorgen dat iedereen zijn steentje bijdraagt?

Een ander voorbeeld. We willen allemaal beschermd worden tegen een overstroming, dus bouwen we een stormvloedkering. De kosten worden betaald door de overheid vanuit de belastingopbrengsten. Maar als je zwart werkt en geen belasting betaalt, profiteer je wel vrolijk mee van de bescherming die de stormvloedkering biedt.

Dit experiment is overgenomen van SLO en bewerkt.

11 Concept 6-2 Risico en informatie – deel 2

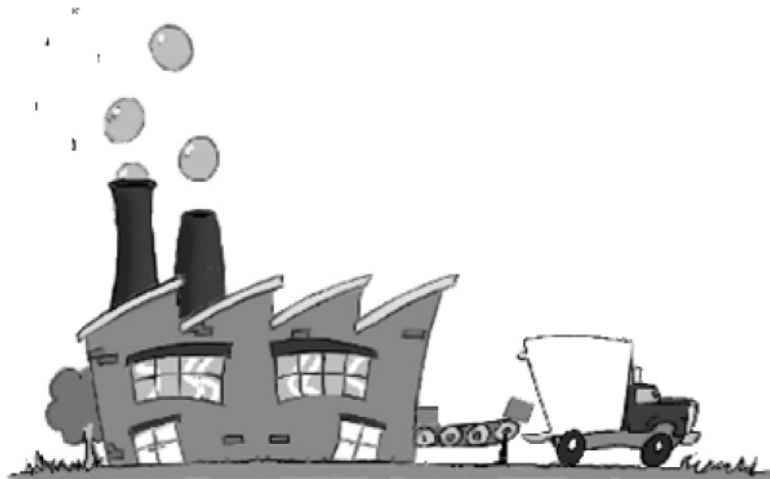
11.1 Inleiding

Op 1 januari 2009 telde Nederland 844.000 bedrijven en instellingen. Dit zijn er ruim 46.000 meer dan een jaar eerder. Vooral het aantal éénmanszaken is opnieuw flink toegenomen. Dit meldt het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS).

In ruim 471.000 bedrijven en instellingen werkt slechts één werkzaam persoon. Dat wil zeggen dat bijna 56 procent van de bedrijven een 'éénpitter' is. In de periode 2006-2009 steeg het aantal éénmansbedrijven met 32,6 procent. Het totaal aantal bedrijven nam in die periode met ruim 16 procent toe. De afgelopen drie jaar steeg het aantal bedrijven gemiddeld met 5 procent per jaar en het aantal werkenden op deze bedrijven met nog geen 2 procent. Dit betekent dat er ieder jaar minder mensen per bedrijf werkzaam zijn.

In 2008 werkten in 91 procent van alle bedrijven minder dan 10 personen, in 8 procent werkten tussen de 10 en 100 personen en in 1 procent 100 of meer personen. De meeste bedrijven waren actief in de industrie, de handel of de zakelijke dienstverlening. Ruim 40 procent van de totale groei in de afgelopen drie jaar is toe te schrijven aan de zakelijke dienstverlening. Deze groei was onafhankelijk van de bedrijfsgrootte.

Bron: Accountancynieuws.nl

11.2 Streven alle bedrijven naar winst?

Een **bedrijf** is een organisatie die door het samenvoegen van productiefactoren als arbeid, kapitaal, natuur en ondernemerschap goederen en diensten produceert en deze goederen verkoopt aan consumenten of aan andere bedrijven. De inkomsten van deze bedrijven zijn grotendeels afkomstig uit de verkoop van de geproduceerde goederen en diensten. In een beperkt aantal gevallen is er ook sprake van subsidies die bedrijven van de overheid ontvangen.

Bedrijven streven meestal naar winst. Het betreft in dat geval dan voornamelijk particuliere bedrijven, die je vooral in de marktsector aantreft. Bedrijven die niet naar winst streven en blij zijn met kostendekking behoren voornamelijk tot de collectieve sector. Denk daarbij maar aan overheidsbedrijven, het onderwijs en de gezondheidszorg.

Het streven naar maximale winst zou gepaard kunnen gaan met ongewenste maatschappelijke gevolgen. Je kunt dan denken aan het uitbetalen van te lage lonen, weinig aandacht voor afvalverwerking (milieu) en meer van dergelijke ongewenste verschijnselen. In onze tijd reageren

consumenten steeds vaker negatief op bedrijven die als gevolg van hun bedrijfsvoering in conflict komen met maatschappelijke belangen. Daarom hebben bedrijven ook steeds vaker allerlei gedragscodes opgenomen in hun beleidsplannen. Bedrijven willen met de gedragscode meer sympathie en een betere reputatie verkrijgen. Dit doel is dan vaak belangrijker dan het behalen van maximale winst.

De nobele manager

In de huidige tijd met zijn ongebreidelde mogelijkheden moeten bedrijven er op letten dat hun reputatie goed is, dat ze een gedragscode hebben. Een bedrijf zonder goede reputatie redt het niet meer, men moet maatschappelijk verantwoord ondernemen. Ongeveer 50% van de honderd grote bedrijven hebben een gedragscode opgesteld en dat percentage neemt jaarlijks toe. Shell en Greenpeace stonden vaak lijnrecht tegenover elkaar. Als je tegenwoordig hun bedrijfs-campagnes bestudeert, zie je nieuwe Shell-spots die je eerder bij een Greenpeace-reclame zou verwachten. Zoals reclames die doen vermoeden dat benzine zo schoon is dat je erin kunt zwemmen. De tactieken veranderen, Greenpeace koopt aandelen van Shell om tijdens de jaarlijkse aandeelhoudersvergadering van Shell in de richting van de ontwikkeling van schone en duurzame energie te kunnen sturen.

Ook het zorgen voor **continuïteit** is een doelstelling van veel bedrijven. Daaronder versta je het voortbestaan van het bedrijf. Als bedrijven op korte termijn hun machtspositie willen uitbuiten door hoge prijzen te rekenen, kan het zijn dat zodra er concurrentie komt de consument kiest voor het andere bedrijf. Door zijn machtsmisbruik verliest het bedrijf de goodwill van de consument. Ook zou een overheid het bedrijf kunnen dwingen bepaalde handelingen (lees prijsverhogingen) terug te draaien. Bedrijven zitten niet te wachten op overheidsingrijpen, waardoor ze negatief in de publiciteit komen.

Ook zie je steeds vaker dat bedrijven zorg dragen voor hun 'human capital'. Goed personeelsbeleid levert indirect hogere opbrengsten en dus meer winst op. Goed personeelsbeleid gaat onnodig ziekteverzuim tegen, zorgt dat mensen minder snel een andere baan zoeken, enz. Het scheppen van een goed sociaal klimaat is onmisbaar voor het bewaren van de vaak onmisbare kennis van zaken die personeelsleden door de jaren heen hebben verworven. Maar onder alle verschillende bedrijfsdoelen is het behalen van winst toch de belangrijkste om te kunnen blijven voortbestaan.

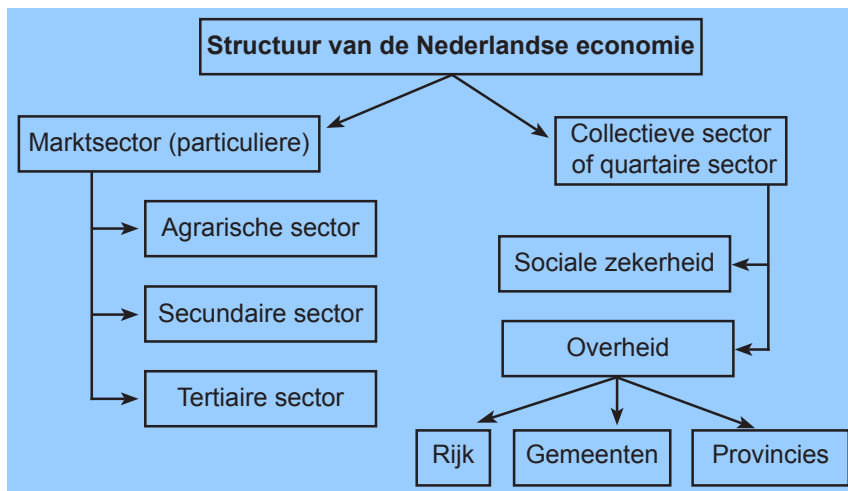
De bedrijven in de particuliere (markt)sector streven dan ook alle naar winst. Je kunt deze marktsector in drie sectoren verdelen. Je hebt de **primaire** of **agrarische sector**. Kenmerkend voor deze sector is dat ze het voortgebrachte product aan de natuur ontlene. Voorbeelden zijn agrarische bedrijven, mijnbouw (winning van delfstoffen), visserij, enz.

Daarnaast onderscheid je de **secundaire** of ook wel **industriële sector**. Bedrijven in deze sector maken vanuit bepaalde grondstoffen en halffabricaten weer andere nieuwe goederen. De derde en laatste categorie vormt de **tertiaire sector**. Hieronder vallen alle dienstverlenende bedrijven die naar winst streven (banken, schoonmaakbedrijven, winkeliers, artsen, advocaten, transportbedrijven, enz.). Deze groep noemen we ook wel de zakelijke dienstverlening.

De al eerder genoemde collectieve sector bevat veel bedrijven die niet naar winst streven en vooral dienstverlenend zijn. Denk maar aan de gezondheidszorg, de sociale zekerheid en het onderwijs. Deze sector noem je ook wel de **quartaire sector**.

De **collectieve sector** bestaat uit de sector overheid en de sociale zekerheid, waarbij je de overheid weer kunt onderverdelen in het Rijk, de provincies en de gemeenten.

De structuur van de Nederlandse economie kun je als volgt schematisch samenvatten:

Vragen en opdrachten bij 11.2

- 1 Lees het artikel 'De nobele manager'.
 - a Wat versta je onder maatschappelijk verantwoord ondernemen (mvo)?
 - b Geef zelf een definitie van het begrip 'gedragscode'.
 - c Gedragscodes kunnen betrekking hebben op een milieuvriendelijke productie. Noem nog twee zaken waar deze codes betrekking op kunnen hebben. (Even 'googlelen' en je vindt genoeg voorbeelden.)

- 2 Zeg van de volgende bedrijven tot welke sector(en) ze behoren.
 - a Vroom en Dreesman (V&D);
 - b Dijkzigt Ziekenhuis;
 - c Kaasboerderij Wielwijk;
 - d Pluimveehandel Kriel bv;
 - e Rabobank;
 - f Erasmus Universiteit;
 - g Philips;
 - h Eneco;
 - i T-Mobile;
 - j Notariskantoor 'Rechtstreeks'.

- 3 In de quataire sector tref je bedrijven aan die niet naar winst streven.
 - a Leg uit waarom er op korte termijn in de quataire sector weinig mogelijkheden zijn om de arbeidsproductiviteit te verhogen.
 - b Waarom bestaat de verwachting dat op korte termijn het aantal arbeidsplaatsen in de quataire sector (in de toekomst) niet zal dalen, maar eerder zal stijgen?
 - c Zal men in de quataire sector of in de tertiaire sector het meest efficiënt werken? Licht je antwoord toe.
 - d Uitbreiding van de quataire sector kan leiden tot een stijging van de collectieve lasten (belastingen en sociale premies). Verklaar deze stelling.

- e Hoe kan de overheid de quartaire sector gebruiken bij haar werkgelegenheidsbeleid?
- 4 Lees hieronder over de ondernemingsdoelen van Athlon Holding.

Winstgroei en continuïteit zijn de ondernemingsdoelen van Athlon Holding. Bij het realiseren van deze doelen richt Athlon zich vooral op zakelijke internationale markten. Daarbij streeft het bedrijf naar een (jaarlijks gemiddeld) resultaat voor belasting van minimaal 20% van het eigen vermogen en een jaarlijks gemiddelde autonome groei van de winst per aandeel van 5 tot 10%.

Noem nog twee ondernemingsdoelen.

11.3 Waarom zijn er verschillende ondernemingsvormen?

Mensen die een bedrijf beginnen noem je ondernemer. Een particuliere onderneming heeft productiefactoren (kapitaal, arbeid, natuur) in eigen beheer. Als de opbrengst van de verkochte goederen en diensten minder is dan de kosten om deze goederen te produceren, heeft de ondernemer te maken met verlies. Dat is het zogenaamde **ondernemersrisico**.

Maar welke rechtsvorm is voor een ondernemer de meest geschikte? Welke factoren zijn bepalend voor de rechtsvormkeuze? De antwoorden die de ondernemer op de volgende vragen geeft, spelen een belangrijke rol bij deze keuze.

- 1) Hoeveel eigen geld heb je om een bedrijf te beginnen?
- 2) Hoe regel je de aansprakelijkheid voor eventuele schulden?
- 3) Hoeveel belasting moet je betalen over de winst?
- 4) Welke mogelijkheden zijn er om aan extra kapitaal voor het bedrijf te komen?

Een ondernemer is bereid om tot op beperkte hoogte risico te nemen. Hij brengt kapitaal in zijn onderneming in. Voor een deel is dit kapitaal van hem zelf en voor een ander deel leent hij geld bij financiële instellingen, zoals banken. Dit geleende geld noem je **vreemd vermogen**. Hij heeft wel een goed beeld van de kosten die hij moet maken om zijn goederen of diensten voort te brengen, maar heeft veel meer onzekerheid over de prijs die hij zal kunnen vragen voor zijn producten.

Een ondernemer zoekt naar wegen om de kwaliteit van zijn product te verbeteren of het productieproces efficiënter te maken. We zeggen ook wel dat hij een **innovator** moet zijn.

De ondernemer die met een groeiend bedrijf te maken heeft, ontkomt niet aan het in dienst nemen van personeel. Personeel hebben schept nieuwe problemen, zoals aandacht en zorg om het ziekteverzuim binnen de perken te houden. De ondernemer moet ook zijn personeel loon kunnen uitbetalen. Hij heeft daarvoor voldoende opdrachten nodig om dat te kunnen doen. Hij heeft dus niet alleen de zorg voor zijn eigen 'gezin', maar ook voor die van zijn personeel. In sommige kringen is de uitdrukking 'ik wens je veel personeel' een veelzeggende manier om te laten merken dat je de ander juist geen succes toewenst.

Al deze zaken spelen in meer of mindere mate een rol bij de keuze van de ondernemingsvorm. In Nederland kun je verschillende ondernemingsvormen onderscheiden. De bekendste zijn de eenmanszaak en de naamloze vennootschap.

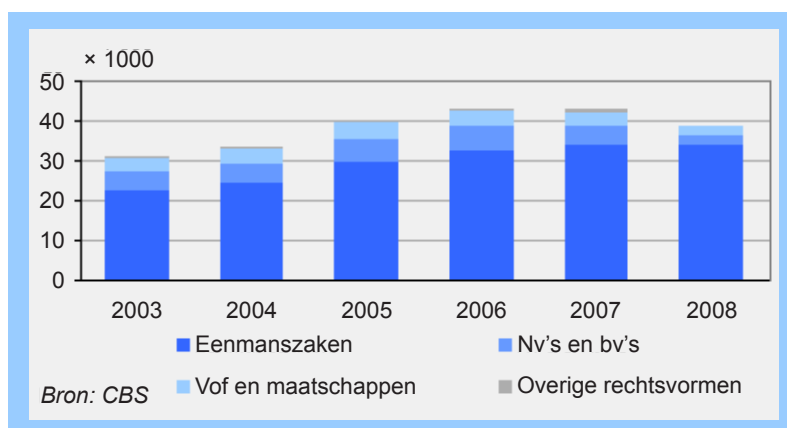
Als je de eigenaar bent van een **eenmanszaak**, klinkt het alsof er maar één persoon werkt. En dat is dan volgens de naam ook nog een man. Natuurlijk kan dat zo zijn, maar dat hoeft niet. In een eenmanszaak kunnen tientallen mensen werkzaam zijn. Veel ondernemingen in de detailhandel (winkeliers) en agrarische sector (boeren) zijn eenmanszaken. In een eenmanszaak heeft één persoon de leiding en hij/zij is tevens de eigenaar. Dat maakt hem/haar alleen verantwoordelijk voor de onderneming; dus ook voor de financiële aspecten van de onderneming.

Als de eigenaar van een eenmanszaak geld nodig heeft en daarvoor een lening bij een bank wil afsluiten, moet hij de bank overtuigen van de kwaliteit van zijn plannen. Gaat de onderneming failliet, dan is alleen hij verantwoordelijk voor de ontstane schulden. Hij moet zijn privé-vermogen, inclusief een eigen huis, dan aanspreken.

De eigenaar is dus aansprakelijk voor de bedrijfsschulden, ook privé.

Een bank zal de eigenaar van een eenmanszaak om een **onderpand** vragen voor het krediet dat zij aan de ondernemer verstrekt. Als de ondernemer zijn verplichtingen niet langer kan nakomen, kan de bank dit onderpand verkopen. Het meest bekende onderpand is het eigendomsrecht op het bedrijfspand – de **hypotheek** – of van het huis van de ondernemer. Dat laatste kan de ondernemer voorkomen door te trouwen op **huwelijkse voorwaarden**. Dan kan deze ondernemer bijvoorbeeld het eigendomsrecht van het woonhuis op naam van de partner laten registreren. Bij een faillissement hoeft de eigenaar van de zaak de privé-woning dan niet te verkopen.

In 2008 werden er 38.000 nieuwe bedrijven opgericht. Hiervan was 85% een eenmanszaak. Deze bedrijfsvorm aan populariteit gewonnen. In 2000 startte nog tweederde van de opgerichte bedrijven als eenmanszaak.

Een andere moeilijkheid bij het verkrijgen van een lening is de niet-gewaarborgde continuïteit van het bedrijf. Komt de directeur-eigenaar te overlijden, dan is de opvolging niet altijd zeker. En banken willen natuurlijk hun geld wel terugzien.

Als de ondernemer winst maakt, betaalt hij belasting. Dit is de gewone inkomstenbelasting. Het tarief van deze belasting kan dus oplopen tot 52%.

Het grote voordeel van de eenmanszaak is de vrijheid die de eigenaar heeft om zelf te kunnen beslissen wat hij met zijn onderneming doet, uiteraard alles binnen de wettelijke regels.

In veel opzichten lijkt de ondernemingsvorm **vennootschap onder firma**, ook wel 'vof' genoemd, op een eenmanszaak. Het grote verschil is dat er verschillende personen het eigendom en de leiding delen. De gemeenschappelijke eigenaren zijn samen verantwoordelijk en nemen samen alle beslissingen. Ook bij deze ondernemingsvorm zijn de eigenaren met hun privé-vermogen aansprakelijk voor de schulden van de onderneming. Het is wel gemakkelijker om geld te lenen dan bij een eenmanszaak, omdat de continuïteit van het bedrijf met meer eigenaren beter gewaarborgd is. Ook deze ondernemingsvorm kom je vaak tegen in de detailhandel en vooral bij bedrijven waar vaak net wat meer startkapitaal nodig is, dan voor één persoon haalbaar is.

Bij de volgende ondernemingsvormen is het belangrijkste kenmerk dat eigendom en leiding gescheiden kunnen zijn. Het grote voordeel van een besloten vennootschap (bv) en een naamloze vennootschap (nv) is dat de eigenaren niet met hun privé-vermogen aansprakelijk zijn voor de schulden van de onderneming.

Bij de **besloten vennootschap** is de eigenaar meestal nog wel de 'directeur' van de onderneming. De eigenaren van een bv staan ingeschreven als aandeelhouder. Alleen als er sprake is van fraude of slecht beheer kun je de eigenaar toch persoonlijk aansprakelijk stellen voor de schulden. Een bv kan gemakkelijker geld lenen bij een bank. Een ander groot voordeel van een bv is dat de ondernemer over de winst vennootschapsbelasting (20%-25%) betaalt, terwijl de (inkomsten)belasting bij een eenmanszaak kan oplopen tot 52% van de winst (de inkomsten).

Eerste kamer behandelt wetsvoorstel Personenvennootschappen

Momenteel behandelt de Eerste Kamer het wetsvoorstel Personenvennootschappen, met nieuwe regels voor de zogeheten 'personenvennootschappen'. Het gaat hierbij om de maatschap, de vennootschap onder firma (vof) en de commanditaire vennootschap (cv).

Op dit moment is nog niet bekend wanneer de wet wordt ingevoerd. Ondernemers die nu een rechtsvorm kiezen of wijzigen, hoeven nog geen rekening te houden met dit wetsvoorstel.

Voor eenmanszaken en bv's heeft deze wet geen consequenties. De huidige vof's en cv's worden waarschijnlijk automatisch omgezet in openbare vennootschappen. Die omzetting zal met zo min mogelijk overlast voor ondernemers plaatsvinden.

In het wetsvoorstel is geregeld dat de personenvennootschappen in hun huidige vorm vervallen. Hiervoor in de plaats komen:

- De niet-openbare vennootschap. Dit zijn samenwerkingsverbanden die niet onder een gemeenschappelijke naam naar buiten treden.
- De openbare vennootschap zonder rechtspersoonlijkheid (ov).
- De openbare vennootschap met rechtspersoonlijkheid (ovr).

Bron: Kamer van Koophandel (januari 2008)

Grote bedrijven kunnen hun ondernemingsvorm omzetten in een **naamloze vennootschap** (nv). Kenmerk van een nv is dat de aandelen verhandelbaar zijn. Als je de aandelen via de beurs koopt, ben je dus mede-eigenaar van de betreffende nv. Als deze failliet gaat, ben je ook alleen maar het bedrag kwijt dat je aan de aandelen hebt besteed. Omdat deze grote bedrijven vaak uit vele eigenaren (aandeelhouders) bestaan en de leidinggevendenden meestal professionele in loondienst zijnde directeurs zijn, is de continuïteit van een nv gewaarborgd.

Het schema op de volgende pagina vat deze paragraaf nog eens samen.

Ondernemingsvorm	Eigenaar	Leiding	Aansprakelijkheid	Lening sluiten
Eenmanszaak	Eén	Eigenaar	Privé	Moeilijk
Vof	Meer	Eigenaren	Privé	Behoorlijk lastig
Bv	Eén of meer	Eigenaar/eigenaren	Niet-privé, tenzij ...	Redelijk eenvoudig
Nv	Veel	Directeuren	Niet-privé	Eenvoudig

De meeste ondernemingen hebben als belangrijkste doelstelling het maken van winst. Overheidsbedrijven zijn vaak al lang tevreden als zij kostendekkend werken. Maar je moet je niet blind staren op het winststreven. Ondernemingen kunnen ook andere doelen nastreven en daarvoor genoeg nemen met een wat lagere winst. De bekendste andere **ondernemersdoelen** zijn het streven naar naamsbekendheid, het verkrijgen van een groot marktaandeel en steeds vaker een goed personeelsbeleid (arbeidsvoorwaarden) en steeds meer aandacht voor het milieu en duurzaamheid (maatschappelijk verantwoord ondernemen).

Kenmerken van maatschappelijk verantwoord ondernemen: eerlijk zaken doen, met voldoende aandacht voor maatschappij, milieu, duurzaamheid, arbeidsomstandigheden, behoorlijk bestuur en mensenrechten

Er zijn de laatste jaren nogal wat juridische veranderingen op dit terrein gaande. De meest actuele wettelijke regelgevingen kun je vinden op de site van de Kamer van Koophandel (www.kvk.nl). Klik op 'wetten en regels' aan en dan op 'rechtsvormen'.

Home | Bedrijf starten | Overdracht en overname | Internationale handel | **Wetten en regels** | Handelsregister | Brancheinformatie | Ondernemen in uw regio

Mijn KvK Regio
voor extra informatie gericht op uw situatie

plaatsnaam of postcode
- Voordelen Mijn Regio

Wetten en regels:

- Rechtsvormen
- Contracten
- Aansprakelijkheid
- Verplichtingen en vergunningen
- Ruimtelijke ordening en milieu
- Faillissement
- Ideeen beschermen
- Personeel
- Nieuwe wetgeving

Zoeken in KvK site
trefwoord

Home | **Wetten en regels** | Rechtsvormen | Overzicht van alle rechtsvormen

Overzicht van alle rechtsvormen

Er zijn twee soorten rechtsvormen in Nederland:

1. **Rechtsvormen zonder rechtspersoonlijkheid.**
De ondernemer is met zijn privé-vermogen aansprakelijk voor schulden van de onderneming:

- [Eenmanszaak](#)
- [Vennootschap Onder Firma \(VOF\)](#)
- [Commanditaire Vennootschap \(CV\)](#)
- [Maatschap](#)

2. **Rechtsvormen met rechtspersoonlijkheid.**
De ondernemer is alleen aansprakelijk voor het geïnvesteerde bedrag. De betrokkenen, zoals de directeuren en commissarissen, zijn niet met hun privé-vermogen aansprakelijk voor schulden. Rechtspersonen zijn:

- [Besloten Vennootschap \(BV\)](#)
- [Naamloze Vennootschap \(NV\)](#)
- [Vereniging](#)
- [Coöperatie en onderlinge waarborgmaatschappij](#)
- [Stichting](#)

Contact

Nieuws

Ga direct naar

- Themadag Bedrijfsoverdracht
- Formulieren Handelsregister
- Ultretsels
- Brochures downloaden
- Seminars
- Starters of faillissementen
- Toegangscode en wachtwoord

Thema's

- Belastingen
- Veilig ondernemen
- Duurzaam ondernemen

Vragen en opdrachten bij 11.3

- 5 De Wit overweegt een winkel te beginnen. Vrienden zeggen dat hij dan de vorm van een eenmanszaak moet kiezen. Hij gaat naar de Kamer van Koophandel en krijgt daar informatie over allerlei ondernemingsvormen. Over de eenmanszaak leest hij de volgende informatie.

Voor de oprichting van een eenmanszaak is geen akte nodig, de oprichting is 'vormvrij'. Inschrijving van de eenmanszaak in het handelsregister is wel verplicht. De eigenaar is zelf aansprakelijk voor alle handelingen en vermogensaangelegenheden. Er is geen onderscheid tussen privé- en ondernemingsvermogen. Schuldeisers (crediteuren) van de onderneming kunnen een schuld verhalen op uw privé-bezit, en ook privé-schuldeisers kunnen de aanspraak maken op de bezittingen van de onderneming. Als de zaak failliet gaat, gaat ook de eigenaar failliet. Als de eigenaar van een eenmanszaak in gemeenschap van goederen is getrouwd, vallen ook de bezittingen van de echtgenoot onder de aansprakelijkheid. Door het opstellen van huwelijkse voorwaarden is dit te voorkomen. Vaak hebben huwelijkse voorwaarden echter minder effect doordat banken de echtgenoot of echtgenote laten meetekenen voor de leningen. Deze kan dan toch door de bank aansprakelijk worden gesteld. De winst uit een eenmanszaak wordt belast in box 1. Als de Belastingdienst de ondernemer erkent, kan hij gebruikmaken van een aantal belastingfaciliteiten zoals ondernemersaftrek, investeringsaftrek, de fiscale oudedagsvoorziening en het verrekenen van btw.

- a Noem een voordeel van een eenmanszaak.
b Noem twee nadelen van een eenmanszaak.
c Waarom zijn eigenaren van een eenmanszaak vaak op huwelijkse voorwaarden getrouwd?
d Waarom zijn het juist de banken die de echtgenoot/partner willen laten meetekenen voor leningen?
- 6 De Wit leest over de bv een artikel van de Kamer van Koophandel. Lees onderstaand artikel en beantwoord daarna de volgende vragen.
- a Leg uit waarom de wetgever in de regelgeving rondom de bv een blokkeringregel heeft opgenomen.
b Wat bedoelt de wetgever met 'de bv is een rechtspersoon'?
c Bedenk drie redenen waarom De Wit mogelijk niet kiest voor de ondernemingsvorm bv.

De besloten vennootschap (bv) is een vennootschap waarin het kapitaal in aandelen is verdeeld. Deze zijn in handen van één of meer aandeelhouders. De bv heeft dezelfde juridische status als een natuurlijk persoon en heeft in die zin ook dezelfde rechten en plichten. Een bv is dus een rechtspersoon. De bv zelf wordt als de ondernemer gezien, waarbij de directeur in dienst is van de bv en uit diens naam handelt. Een bv kunt u zowel alleen als met anderen oprichten. De aandelen staan altijd op naam. Ze zijn niet vrij overdraagbaar. In de statuten moet een zogenaamde blokkeringregeling worden opgenomen. Dit houdt in dat een aandeelhouder die zijn aandelen wil verkopen of overdragen, deze eerst moet aanbieden aan zijn mede-aandeelhouders of voor de overdracht goedkeuring moet vragen aan de algemene vergadering van aandeelhouders.

Zie het vervolg op de volgende pagina.

Oprichtingsvereisten bv

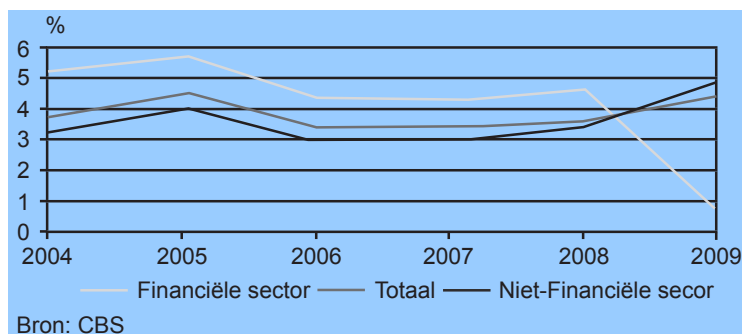
Aan het oprichten van een bv wordt in de wet een aantal eisen gesteld. De belangrijkste zijn:

- De oprichting kan alleen bij notariële akte.
- Voor de oprichting moet het Ministerie van Justitie een zogenaamde verklaring van geen bezwaar verlenen.
- Een belangrijke eis is dat er bij de oprichting van een bv een minimumkapitaal van € 18.000 in de vennootschap moet worden gestort.
- De bv moet worden ingeschreven in het handelsregister. Zolang de bv nog niet is ingeschreven, zijn de bestuurders persoonlijk aansprakelijk.
- Niet direct een oprichtingsvereiste, maar wel een verplichting van elke bv is het opstellen van jaarstukken en het openbaar maken daarvan bij de Kamer van Koophandel.

Bron: Kamer van Koophandel

11.4 De principaal-agentrelatie en het ondernemingsrisico

Als een ondernemer geld nodig heeft, kan hij eigen kapitaal inbrengen of anders dit geld lenen. In het eerste geval spreek je van **eigen vermogen**. Bij lenen is, zoals hierboven is gezegd, sprake van vreemd vermogen. Een nv kan eigen vermogen aantrekken door het uitschrijven van een **aandelenemissie**. Een aandeel is een verhandelbaar eigendomsbewijs. Door de verkoop van nieuwe aandelen krijgt het bedrijf meer eigenaren. Op het aandeel staat de naam van het bedrijf en ook de nominale waarde. Stel dat deze waarde € 0,60 bedraagt. Door bijvoorbeeld mutaties in de winstgevendheid kan de belangstelling voor dit verhandelbare aandeel fluctueren. De koers kan op een bepaald moment hoger zijn dan € 0,60, maar ook lager.

Beursgenoteerde Nederlandse bedrijven keerden in 2009 ruim tien miljard euro aan dividend uit aan hun aandeelhouders. Dat was acht miljard euro minder dan in 2008. Vooral financiële bedrijven betaalden minder dividend.

Aandeelhouders ontvangen een deel van de winst als een dividenduitkering. De hoogte van deze uitkering is natuurlijk afhankelijk van de winst. Theoretisch zouden de aandeelhouders (eigenaren) alle winst kunnen opeisen, maar dat gebeurt niet. Het bedrijf investeert een deel van de winst opnieuw in de onderneming, om in de toekomst meer winst te kunnen maken.

Door een aandelenemissie verbetert de **solvabiliteit** van het bedrijf. De solvabiliteit is de verhouding tussen eigen vermogen en vreemd vermogen. Hoe hoger deze verhouding is, des te beter is een bedrijf in staat om verliezen op te vangen.

Een bedrijf met een hoge solvabiliteit kan ook besluiten om een **obligatielening** uit te schrijven. **Obligaties** zijn schuldbekentenissen voor door beleggers beschikbaar gestelde leningen. De hoogte van de jaarlijkse rentevergoeding is vooraf vastgesteld. De looptijd van een **obligatie** is vanaf het moment van uitgifte altijd langer dan twee jaar. Het is dus vermogen dat je op de **kapitaalmarkt** aantrekt.

Op de obligatie staan de volgende gegevens:

- 1) De naam van de instelling die het vermogen aantrekt en de obligaties uitgeeft.
- 2) De nominale waarde van de lening (obligatie).
- 3) Het jaar van uitgifte.
- 4) Het rentepercentage dat men jaarlijks ontvangt, ook wel de **couponrente** genoemd.
- 5) De datum waarop men de rente ontvangt.
- 6) De wijze waarop het bedrijf het geleende bedrag aflost.

De uitgiftekoers stellen we gelijk aan 100. Stel dat de waarde van de obligatie € 10.000 bedraagt. Dan is dit bedrag gelijk aan een koers van 100. Als een paar jaar later de eigenaar van deze obligatie deze voor € 11.000 verkoopt, dan bedraagt de koers 110 (10% meer). Dat gebeurt bijvoorbeeld als de kapitaalmarktrente op dat moment lager is dan de couponrente. Behalve de kapitaalmarktrente hebben ook de resterende looptijd van de lening en de kredietwaardigheid van de onderneming invloed op de koers van de obligatie.

Aandelen en obligaties zijn **waardepapieren** net zoals bankbiljetten (geld). Maar niet alle waardepapieren zijn onderdeel van de maatschappelijke geldhoeveelheid.

Een andere factor die bepalend is voor de keuze tussen een obligatielening of een aandelenemissie is de zogenaamde **beleggingshorizon**. Op korte termijn levert de obligatie vaak een beter resultaat dan een aandeel. Een aandeel levert gemiddeld op langere termijn een hoger rendement op. Tenminste dat was in het verleden vaak zo. Vandaar de verplichte waarschuwing bij veel beleggingsreclames 'Resultaten uit het verleden bieden geen garanties voor de toekomst'.

Om de kans op **beleggingsrisico's** te verminderen kun je beter de beleggingen spreiden. Je belegt dan niet al je geld in één bedrijf, maar in meer bedrijven. Beleggingsfondsen bieden deze mogelijkheid. Het fonds, bijvoorbeeld van Robeco, belegt in verschillende beursgenoteerde bedrijven. Om het risico nog verder te verkleinen kun je beleggen in verschillende fondsen en zelfs in verschillende landen. Als je dan ook nog kiest voor landen die niet veel met elkaar te maken hebben, krijg je een sterkere **risicoreductie**.

Twee belangrijke aspecten bij de bedrijfsvoering zijn die van eigendom en leiding. Eigendom en leiding hoeven, zoals we al zagen, bij de naamloze vennootschap (nv) niet altijd samen te gaan. Bij een eenmanszaak zijn beide in handen van dezelfde persoon. Deze kan zowel eigen als vreemd kapitaal inbrengen. Dat laatste is geleend geld. Bij een nv is leiding in handen van de directie (het management). Het eigendom berust bij de aandeelhouders. Hierdoor ontstaan tegenstrijdige belangen. De aandeelhouder (de principaal) wil zoveel mogelijk winst uitgekeerd krijgen, terwijl het management (de agent) het liefst zo veel mogelijk winst reserveert en in het bedrijf investeert.

Aandeelhouders kunnen besluiten om hun aandelen morgen te verkopen. Directieleden (managers) zitten vaak wel langer op hun plek. Managers streven naar een goed bedrijfsimago. Een jaarlijks licht stijgend dividend draagt daaraan bij.

Zij hechten ook veel waarde aan groei van het bedrijf dat zij leiden. Maar om te kunnen investeren is geld nodig. Nadeel daarvan is dat zij wellicht te veel willen investeren, bijvoorbeeld door het overnemen van allerlei bedrijven. Het zal je duidelijk zijn dat er dan weer minder winst overblijft voor de aandeelhouders.

Bij de nv kunnen dus verschillende belangentegenstellingen tussen principaal en agent ontstaan. De volgende mogelijkheden kunnen bijdragen aan een verkleining of zelfs het voorkomen van deze tegenstellingen.

- 1) De aandeelhouders kunnen de directie opdragen vreemd vermogen aan te trekken.
Door de daling van de solvabiliteit zullen managers dan minder kunnen investeren (uitgeven).
- 2) Aandeelhouders kunnen een Raad van Toezicht in het leven roepen die meer controle uitoefent op het management.
- 3) De belangen van managers en aandeelhouders vallen meer samenvallen, wanneer managers hun beloning voor een deel in aandelen ontvangen.

De principaal-agentrelatie bij eenmanszaken ligt anders, maar bestaat wel degelijk. De eigenaar van de eenmanszaak (principaal) heeft personeel in dienst (agent). Zo weet de eigenaar niet of een medewerker wel echt ziek is, wanneer deze zich ziek meldt. Ook weet de eigenaar niet of zijn personeel tijdens betaalde werktijd op internet actief is voor zichzelf, bijvoorbeeld voor het zoeken van een reis bij een touroperator of naar een bankstel op Marktplaats.nl.

Vragen en opdrachten bij 11.4

- 7** Ondanks de lagere dividenduitkeringen is het dividendrendement van Nederlandse beursfondsen gestegen van 3,6 procent in 2008 naar 4,4 procent in 2009. In 2008 daalden de aandelenkoersen sterker dan de dividenduitkeringen. Door de crisis in het afgelopen jaar zijn er grote verschillen tussen de sectoren ontstaan.
In de financiële sector was het dividendrendement minder dan 1 procent. In de niet-financiële sector werd een rendement van bijna 5 procent behaald. Koplopers binnen de niet-financiële sector waren de bouwnijverheid en de delfstoffenwinning met een dividendrendement van 6,6 procent.
- a** Verklaar de stijging van het dividendrendement, terwijl de dividenduitkeringen zelf lager zijn.
 - b** Met hoeveel procent is het dividendrendement in Nederland in 2009 gestegen ten opzichte van 2008? Laat de berekening zien.
 - c** Welke reden kun je bedenken voor het slechte resultaat in de financiële sector?
 - d** Verklaar waarom een jaar later ook het dividendrendement in de niet-financiële sector daalde.
- 8** Met de solvabiliteit bereken je of een bedrijf een sterke of een zwakke positie heeft voor wat betreft het eigen vermogen. Je rekent met solvabiliteit uit wat er over blijft als al het vreemd vermogen uit de onderneming zou verdwijnen.
- a** Geef voorbeelden van vreemd vermogen.

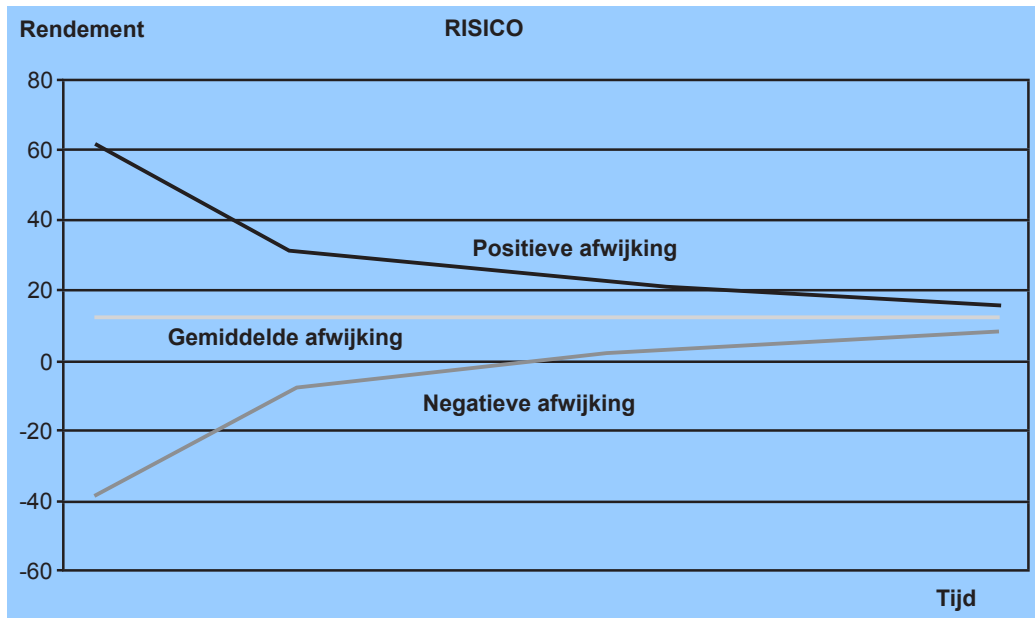
Solvabiliteit is te berekenen door het eigen vermogen te delen door het vreemd vermogen en dit te vermenigvuldigen met 100%.
 - b** Als de uitkomst uiteindelijk boven de 100% komt, neemt men in het algemeen aan dat de solvabiliteit van de organisatie voldoende is. Verklaar deze stelling.

Bij het eigen vermogen mag de complete activa (bezit) van het balanstotaal worden meegenomen. Solvabiliteit kan met creatief boekhouden daarom enorm worden beïnvloed.
 - c** Verklaar hoe dat mogelijk is.

9 Beleggingshorizon

Vrij vertaald is de beleggingshorizon de periode dat iemand zijn/haar vermogen niet nodig heeft. Het belang van een juiste bepaling van de beleggingshorizon is dat mensen hiermee het risico van een belegging beter kan worden ingeschat. Immers, hoe langer men kan beleggen hoe minder risico men heeft op een negatief resultaat. Dit wordt in onderstaande grafiek verduidelijkt.

Op welke wijze laat de grafiek zien dat het risico op een negatief resultaat afneemt, naarmate men langer belegd?

- 10 Een toelichting op het 'standaard agency'-probleem is het volgende. We gaan uit van een principaal (bij voorbeeld een werkgever), die een taak uitbesteedt aan een agent (bij voorbeeld een werknemer). Beiden waarderen inkomen positief. De agent is risico-avers en waardeert inspanning negatief. De prestatie van de agent wordt bepaald door zijn inspanning en door externe omstandigheden, waarover de principaal onvolledig is geïnformeerd.

De principaal kan de agent motiveren door zijn inkomen te koppelen aan zijn prestatie.

- a Leg uit dat de werknemer (agent) dan ook risico loopt.

Centraal in deze theorie staat het probleem van de principaal hoe de optimale beloningsstructuur eruit ziet. Het contract, waarbij de agent wordt beloond op grond van zijn prestatie, kan worden verbeterd door meer informatie over zijn inspanning toe te voegen.

- b Hoe kan een werkgever meer te weten komen over de inspanning van zijn werknemer?

De principaal-agenttheorie heeft ook bijgedragen aan het verminderen van de belangen-
tegenstelling tussen aandeelhouders en management.

- c Leg uit op welke wijze deze belangentegenstelling kan worden verminderd.

Onderzoek heeft aangetoond dat de cultuur binnen Colleges van Toezicht veel te beleefd is, en te weinig gericht op het afrekenen van het topmanagement op haar prestaties. Dit heeft vaak te maken met een praktijk waar een deel van de commissarissen tevens manager is van het bedrijf of van andere bedrijven. Zo is de hoogste manager vaak ook voorzitter van de Raad van Toezicht.

- d Tot welk ongewenst maatschappelijk verschijnsel heeft dit slechte toezicht in de praktijk geleid?

11.5 Hoe ziet de structuur van het bedrijfsleven er uit?

Een bedrijf kan ook het ondernemersrisico reduceren door de productiewijze aan te passen. Om dit beter te begrijpen, introduceren we hier het begrip bedrijfskolom. Hier definiëren we de **bedrijfskolom** als een opeenvolging van bedrijfshuishoudingen die elk hun eigen rol hebben bij de productie van een bepaald goed. Een bedrijfskolom bestaat uit verschillende **bedrijfstakken**. Een bedrijfstak wordt gevormd door een groep bedrijven die eenzelfde functie vervullen in de verschillende bedrijfskolommen. Voorbeelden hiervan zijn de detailhandel (winkels), transportbedrijven, bouwondernemingen, enz.

De bedrijfskolom is de naam voor de opeenvolgende fasen die een product doormaakt voordat het bij de klant, de consument, is.

Je kunt een bedrijfskolom in de vorm van een schema opstellen, waarin je bovenaan de producent van de grondstoffen plaatst, de **oerproducent** genaamd. Onderin staat de winkelier (detailhandel). Daaronder volgt de consument, maar die plaatsen we buiten de bedrijfskolom. De consument is immers geen bedrijf. Bij elke fase in het schema voegt het volgende bedrijf waarde toe aan het product. Dit wil zeggen dat het bedrijf het meer geschikt maakt om te gebruiken door de consument. Daarvoor wil het bedrijf wel geld zien. Elke volgende stap is daarom waardetoevoegend en prijsverhogend. De consument zelf voegt geen waarde meer toe aan het product en hoort ook om die reden niet bij de bedrijfskolom.

De hiernaast getekende bedrijfskolom is die voor schoenen. De veehouder (oerproducent) ontleent zijn product aan de natuur en verkoopt zijn vee aan de veehandelaar. Die verkoopt het op zijn beurt aan een slachthuis. Het slachthuis verkoopt de huid aan een leerlooier, die het leer aan een schoenfabriek verkoopt. De schoenfabriek levert aan de groothandel, die de verschillende schoenenwinkels van schoenen voorziet.

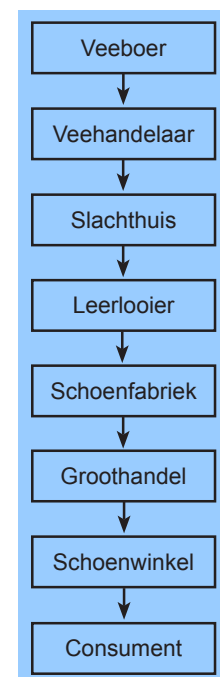
Om het ondernemersrisico te verminderen of om de winst te kunnen verhogen kan de structuur van een bedrijfskolom in de loop van de tijd veranderen.

Bedrijven kunnen uit winst oogmerk hun activiteiten uitbreiden met activiteiten die eigenlijk in een andere bedrijfskolom thuishoren. De schoenwinkel gaat naast schoenen bijvoorbeeld ook sokken en riemen verkopen. Die ontwikkeling staat bekend als **parallellisatie**, ook wel **branchevervaging** genoemd. Dit kun je in het schema weergeven als een verbreding van de bedrijfstak.

Het omgekeerde houdt in dat een bedrijf juist bepaalde activiteiten afstoot en zich toelegt op specifieke activiteiten. Bij zo'n ontwikkeling spreken economen van **specialisatie**. De schoenwinkel die zich toelegt op orthopedisch schoeisel is een voorbeeld van specialisatie.

Bedrijven in twee aangrenzende schakels kunnen besluiten om te gaan fuseren. De handelswinst blijft dan binnen hetzelfde bedrijf. Dit verschijnsel heet **integratie**. De schoenfabriek zou bijvoorbeeld kunnen besluiten het looien van het leer zelf ter hand te nemen.

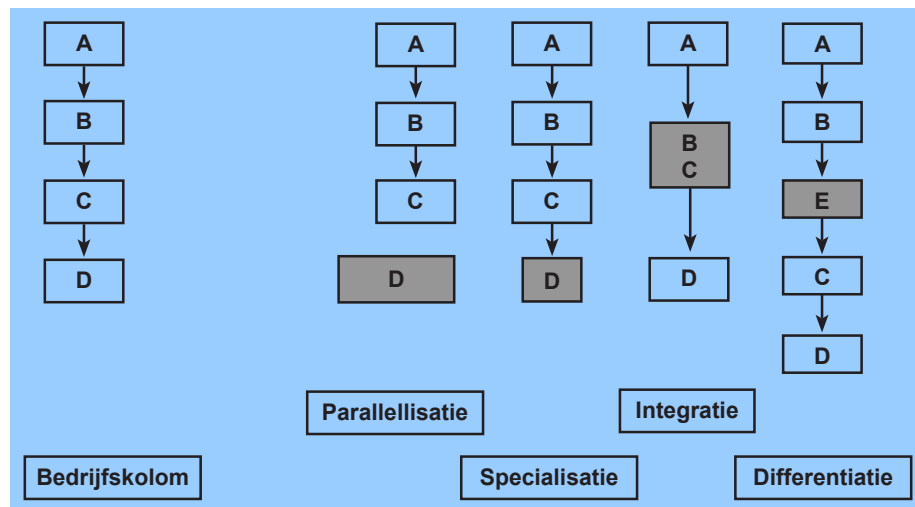
Integratie kan zover gaan dat één bedrijf binnen alle schakels van de bedrijfskolom is vertegenwoordigd. Voorbeelden van zulke extreme vormen van integratie tref je aan bij Koninklijke Shell, restaurantketen McDonald's en het Nederlandse horecaconcern Van der Valk.

De schoenenspecialist

Orthopedische schoenen zijn schoenen die op medische indicatie speciaal op maat voor worden gemaakt. U komt bij ons langs en wij nemen de maat van uw voeten, wij onderzoeken uw voeten en analyseren uw looppatroon. Met deze gegevens gaan wij aan de slag en maken wij voor u een paar proefschoenen en controleren daarmee of de steun op de goede plaatsen zit, of de schoenen goed passen en of u er prettig op loopt. Wanneer dit allemaal bekeken is, kunt u een model en een kleur uitzoeken. Wij bieden u een ruime keus soorten leer en kleuren.

Ook is het mogelijk dat er in de bedrijfskolom een extra bedrijfstak verschijnt. In het voorbeeld zou de schoenfabriek een transportbedrijf kunnen inhuren om de schoenen naar de groothandel te vervoeren. Een dergelijke ontwikkeling, waarbij nieuwkomers een gat in de markt kunnen vullen, heet **differentiatie**. Dit is samengevat in het schema hieronder.

Twee of meer bedrijven kunnen ook tot een **fusie** besluiten. In dat geval verliezen ze beide hun oorspronkelijke eigenheid. Bij een **overname** is er echter maar één bedrijf dat zijn identiteit verliest. Redenen voor een fusie of overname kunnen zijn dat de toelevering van belangrijke grondstoffen of halffabrikaten dan is gegarandeerd. Maar ook de mogelijkheid tot productie op grotere schaal met de daarbij horende voordelen van lagere gemiddelde kosten is daarvoor een belangrijke reden. Vooral de voortschrijdende eenwording van de Europese markt heeft voor schaalvergroting gezorgd. Bedrijven krijgen daardoor namelijk de beschikking over een groter afzetgebied, maar krijgen ook te maken met meer concurrentie.

En zoals beleggers hun portefeuille willen spreiden om het risico te verkleinen, geldt dat ook voor bedrijven. Doordat bedrijven op meer terreinen werkzaam zijn spreiden ze allerlei risico's.

Vragen en opdrachten bij 11.5

- 11** Beantwoord de volgende vragen met een toelichting.
- a** Wat is het verschil tussen een bedrijfskolom en een bedrijfstak?
 - b** Geef een voorbeeld van een bedrijfskolom van houten speelgoed.
 - c** Waarom hoort de consument niet bij de bedrijfskolom?
 - d** Noem minimaal twee eindproducten waarbij zand als grondstof wordt gebruikt.
 - e** Wat is de overeenkomst tussen integratie en differentiatie?
 - f** Wat is het verschil tussen integratie en differentiatie?
 - g** Wat is de overeenkomst tussen parallellisatie en specialisatie?
 - h** Wat is een ander woord voor parallellisatie?
 - i** Geef een omschrijving van parallellisatie.
 - j** Van welke beweging is sprake als een schoenmaker ook kleermaker wordt?
 - k** Een groothandel in huishoudelektronica opent een winkel en gaat zelf de goederen verkopen aan de consumenten. Van welke beweging is dan sprake?
 - l** Een meubelfabriek die tot nu toe altijd zelf het transport van de meubels deed, laat dat nu over aan een gespecialiseerd vervoersbedrijf. Welke beweging in de bedrijfskolom is dit?
 - m** Een importeur van Franse wijn gaat ook kunstvoorwerpen uit Frankrijk importeren. Waarvan is dit een voorbeeld?

11 De tien grootste deals in de eerste drie kwartalen 2010

De grootste deal van 2010 is vooralsnog de joint venture tussen Shell en Cosan gericht op de fabricatie van biobrandstoffen voor € 8,61 miljard. De overeenkomst is in februari naar buiten gebracht en inmiddels zijn alle betrokken partijen akkoord gegaan, maar de mededingingsautoriteiten moeten nog toestemming verlenen. Als de overname van de Amerikaanse haarproductenfabrikant Alberto Culver door Unilever slaagt, dan komt die deal op de vijfde plaats.

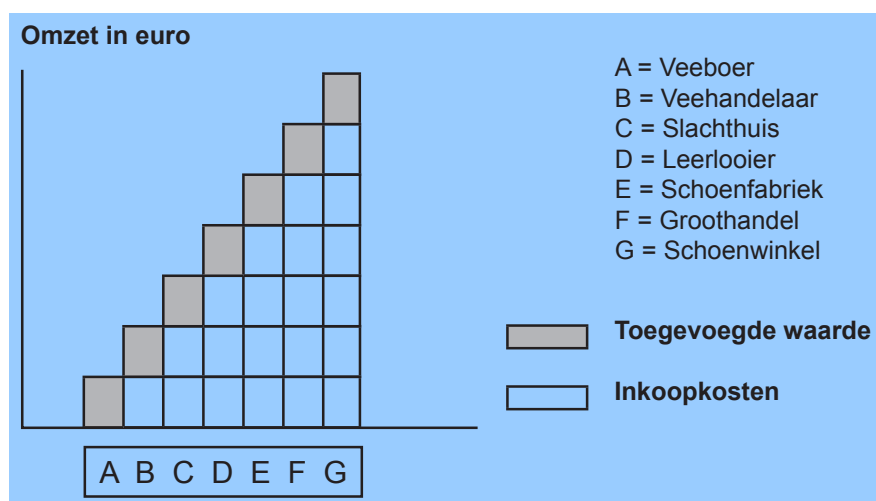
	Deal	Fase	Waarde (miljard €)
1	feb Shell en Cosan starten biobrandstof joint venture	Goedkeuring mededingingsautoriteiten	8,61
2	mtt Bharti Airtel koopt Zain Africa van Zain Group	Afgerond	7,87
3	jul Telefonica koopt aandeel van 50% in Brasilcel van Portugal Telecom	Afgerond	7,5
4	jan Heineken koopt FEMSA	Afgerond	5,3
5	sep Unilever koopt Alberto Culver	Goedkeuring aandeelhouders en mededingingsautoriteiten nodig	2,7
6	mtt Shell en PetroChina kopen Arrow Energy (openbaar bod)	Afgerond	2,39
7	mtt Phillips-Van Heusen koopt Tommy Hilfiger van Apax Partners	Afgerond	2,2
8	sep Ardagh Glass koopt Impress van Doughty Hanson	Goedkeuring mededingingsautoriteiten	1,7
9	mtt Canon koopt Océ	Afgerond	1,5
10	mtt Boskalis koopt Smit International (openbaar bod)	Afgerond	1,34

- a** Waarom moet elke fusie of overname worden goedgekeurd door de mededingingsautoriteit? Over fusies en overnames kun je allerlei opvattingen horen. Vertel gemotiveerd wat je van de volgende stellingen vindt.
- b** Fusies en overnames die passen in de strategie (bedrijfsvoering) van een bedrijf hebben het meeste succes.
- c** Veel fusies en overnames mislukken door de cultuurverschillen tussen de betrokken bedrijven.
- d** 'Het samengaan van twee bedrijven moet worden bezegeld door een naamsverandering. Er is een nieuw bedrijf ontstaan, en daar hoort een nieuwe bedrijfsnaam bij.'

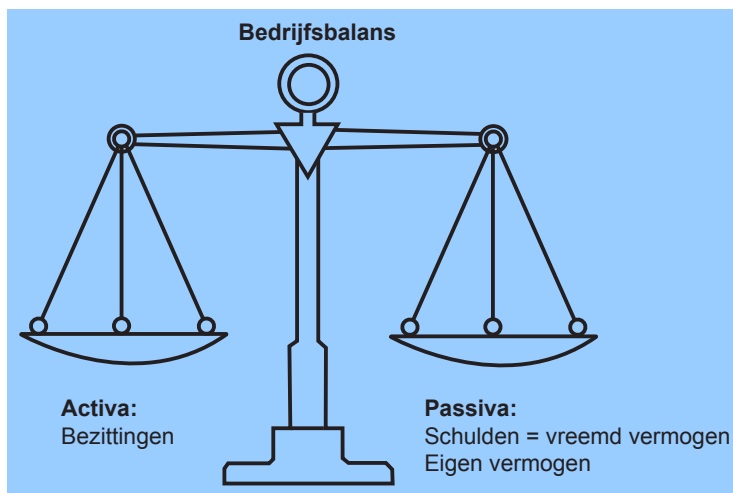
11.6 Hoe weet je of het goed gaat met een bedrijf?

Bedrijven produceren goederen en diensten. Daarbij maken we onderscheid tussen inkoopkosten en bedrijfskosten. **Inkoopkosten** betreffen alle kosten die je maakt voor goederen en diensten die je tijdens het productieproces *verbruikt*. **Bedrijfskosten** zijn overwegend de kosten die je maakt voor het *bezit van productiefactoren*. Een onderneming bezit productiefactoren als arbeid, kapitaal en natuur. De kosten die de ondernemer daarvoor maakt bestaan uit betaalde lonen, rente, huur en pacht. Een bedrijf zal oude machines na verloop van tijd moeten vervangen. Ook daarvoor moet het bedrijf kosten maken. Economen spreken dan van **afschrijvingskosten**.

Je begrijpt ook waarom elke volgende schakel (bedrijf) in de bedrijfskolom waarde toevoegt aan de inkoopprijs. De reden daarvoor is dat een ondernemer naast de inkoop ook de genoemde productiefactoren moet belonen en geld nodig heeft voor vervangingsinvesteringen. Het verschil tussen de omzet van het bedrijf en de inkoopwaarde noem je de **toegevoegde waarde** van een bedrijf. Het is deze toegevoegde waarde die we als maatstaf voor de productie van een bedrijf hebben leren kennen. De som van alle toegevoegde waarden bij elkaar vormen dan het **binnenlandse product**. Je neemt dus niet de omzet als productiemaatstaf, wat je wellicht zou verwachten. Als je de omzet neemt, krijg je te maken met dubbelstellingen. De toegevoegde waarde van de veeboer zou je dan zelfs zeven keer meetellen. De inkoopwaarde bestaat namelijk uit de toegevoegde waarden van de vorige schakels in de bedrijfskolom. In onderstaand schema staat dit toegelicht.

De toegevoegde waarde bereken je door de inkoopwaarde van de bedrijfsomzet af te trekken. Van deze toegevoegde waarde betaalt de ondernemer de lonen, rente, huur en pacht en zijn vervangingsinvesteringen. Blijft er dan nog wat van die toegevoegde waarde over, dan is dat winst, waarover de ondernemer belasting moet betalen. Is de toegevoegde waarde niet voldoende voor de genoemde kosten, dan maakt de ondernemer verlies. In dat laatste geval zal de ondernemer zijn reserves moeten aanspreken of geld moeten lenen. De reserves, die deel uitmaken van het eigen vermogen van een bedrijf, en de winst- of verliessituatie zeggen veel over de financiële gezondheid van het bedrijf.

Een bedrijfsbalans is altijd in evenwicht

Om het succes van een onderneming te bepalen, kun je gebruik maken van de **balans** en de **resultatenrekening** (winst- en verliesrekening). Deze twee boekhoudkundige stukken bevatten de daarvoor benodigde informatie.

Een **balans** is een in geld uitgedrukt overzicht van alle bezittingen en het totale vermogen van een bedrijf op *een bepaald moment*. Aan de linkerkant (de debetzijde) staan alle bezittingen ofwel **activa** van het bedrijf. De geldmiddelen (liquide middelen) en andere activa die je binnen een jaar kunt omzetten in geld noem je de **vlottende activa**. De andere bezittingen zoals gebouwen, machines en vervoermiddelen noem je de **vaste activa** (vaste kapitaalgoederen).

Op de rechterzijde van de balans is opgenomen hoe de ondernemer zijn bezittingen heeft betaald. Met andere woorden waar het vermogen ofwel de **passiva** vandaan is/zijn gekomen, dat/die nodig was voor de aanschaf van zijn bezit. Voor een deel heeft een bedrijf daar geld voor moeten lenen. Dit geleende vermogen noem je **vreemd vermogen** en bestaat dus uit schulden. De rest van de bezittingen is schuldenvrij en het daarvoor benodigde vermogen was blijkbaar van de ondernemer zelf of hij heeft dat later zelf verdient. Daarom noem je dat het **eigen vermogen**. Het eigen vermogen kun je dan ook eenvoudig berekenen door de schulden van de bezittingen af te trekken.

In een formule: **Eigen vermogen = Bezit (activa) – Schulden (vreemd vermogen)**.

ACTIVA	PASSIVA
Vaste activa: Gebouwen Machines Vlottende activa: Vorraden Vorderingen Effecten Liquide middelen (contant, banktegoeden)	Eigen vermogen Vreemd vermogen: Langlopende schulden Kortlopende schulden

Als de verhouding van het eigen vermogen (EV) ten opzichte van het vreemde vermogen (VV) toeneemt, dan is dat gunstig voor het bedrijf. Dat gebeurt normaal gesproken als een bedrijf winst maakt. Door het maken van winst neemt het eigen vermogen toe.

Als een bedrijf verlies maakt, dan is dat ongunstig. Verlies verkleint namelijk het eigen vermogen, evenals de verhouding tussen het eigen vermogen en het vreemde vermogen (EV/VV).

Miljoenenverlies NAC – eigen vermogen negatief

Voetbalclub NAC Breda heeft het afgelopen seizoen een verlies van maar liefst 4,2 miljoen euro geleden. Dat is ruim een miljoen meer dan de club had verwacht. Dat heeft de Bredase voetbalclub donderdag bekendgemaakt. Door het verlies heeft de voetbalclub nu een negatief eigen vermogen van 3,6 miljoen euro, terwijl de club vorig jaar nog 600.000 euro in de plus stond. Het verlies komt voor een groot deel doordat de club te gretig was met aankopen. NAC gaf in totaal 1,7 miljoen euro meer uit aan spelers dan begroot. Maar volgens de voorzitter is NAC binnen vijf jaar weer gezond.

Minder tv-gelden. Daarnaast kreeg de club vier ton minder aan tv-geld dan verwacht en vielen de wedstrijdskosten, met name door de extra beveiliging en reiskosten, bijna een half miljoen hoger uit dan begroot.

NAC was aan het begin van het voetbalseizoen ook te laat met een betaling aan het pensioenfonds voor profvoetballers.

Bron: *Algemeen Dagblad* (7 oktober 2010)

Het **bedrijfsresultaat** (de winst- of verliessituatie) kun je bepalen met behulp van de tweede boekhoudkundige publicatie, namelijk de **resultatenrekening**. Op de resultatenrekening staan alle in een periode behaalde opbrengsten en gemaakte kosten.

De resultatenrekening heeft geen betrekking op één moment, zoals de balans, maar op een *periode* (meestal een jaar). Het zal zelden voorkomen dat de opbrengsten en de kosten aan elkaar gelijk zijn. Het verschil vormt het bedrijfsresultaat.

Je kunt de resultatenrekening op twee manieren opstellen. Vroeger plaatste men vaak de opbrengsten links en de kosten rechts (**staffelvorm**). Tegenwoordig is het vaak gebruikelijk om beide boven elkaar te plaatsen (**scrontovorm**). Het voordeel van deze laatste opstelling is dat je dan vrij gemakkelijk de cijfers van verschillende jaren in één tabel kunt zetten.

Hieronder is als voorbeeld de resultatenrekening van Brouwer bv vermeld.

Resultatenrekening (Brouwer bv)

	2009	2010
	werkelijk	werkelijk
Omzet uit producten	4.884	4.642
Omzet uit diensten	1.910	1.315
Totaal bedrijfsopbrengsten	6.794	5.957
Personeelskosten	3.827	3.646
Kosten uitbesteed werk	90	174
Afschrijvingskosten	188	211
Overige bedrijfskosten	2.674	2.389
Totaal bedrijfskosten	6.779	6.420
Bedrijfsresultaat	15	-463
	winst	Verlies

Bedragen x € 1.000

Deze wijze van opstellen kun je trouwens ook voor de balans gebruiken. Dan plaats je de activa bovenaan met daaronder de passiva. Daarmee is het mogelijk om de balanscijfers van verschillende achtereenvolgende jaren in één overzichtelijk schema te plaatsen.

In hoofdstuk 5 ('Ruilen over tijd') hebben we gesproken over **voorraadgrootheden** en **stroomgrootheden**. Het zal je inmiddels duidelijk zijn geworden dat een balans voorraadgrootheden laat zien (op een bepaald tijdstip) en de resultatenrekening stroomgrootheden (gedurende een bepaalde periode).

Vragen en opdrachten bij 11.6

- 13** Ernst Huisman heeft van zijn hobby zijn beroep gemaakt. Programmeren is zijn lust en zijn leven. Nu regelt hij machineprocessen in. Daartoe is hij voor zichzelf begonnen en heeft een besloten vennootschap opgericht: Huisman bv. De behaalde resultaten in 2006 staan hieronder.

Personeelskosten	€	170.000
Omzet	€	1.400.000
Afschrijvingskosten	€	22.500
Inkoopwaarde van de omzet	€	900.000
Interestkosten	€	39.600
Overige bedrijfskosten	€	100.000

- a** Stel van Huisman bv de resultatenrekening over 2006 op.
b Wat is de behaalde brutowinst in 2006?

De balans van Huisman bv op 31 december 2006 ziet er als volgt uit:

ACTIVA		PASSIVA	
Vaste activa		Eigen vermogen	€
Gebouwen	€ 240.000		
Machines	€ 35.000		
Vlottende activa		Vreemd vermogen	
Vorraden	€ 20.000	Langlopende schulden	€ 260.000
Vorderingen	€ 25.000	Kortlopende schulden	€ 30.000
Liquide middelen	€ 10.000		
Totaal	€ 330.000	Totaal	€

- c** Bereken het eigen vermogen van Huisman bv.
d Waaraan zou je kunnen zien dat Huisman bv nog niet zo lang bestaat?
- 14** Annemieke is twee jaar geleden boekhandel 'Leesplezier' begonnen. Aan het einde van dit jaar (31 december) heeft zij een overzicht gemaakt van haar bezittingen, schulden en eigen vermogen. Dit overzicht luidt als volgt:

Eigen vermogen:	€ 127.000
Schulden:	
Hypothecaire lening	€ 150.000
Andere langlopende schulden	€ 160.000
Crediteuren (schuldeisers, leveranciers)	€ 2.000
Bezittingen	
Pand	€ 180.000
Inventaris	€ 35.000
Voorraad boeken	€ 200.000

Debiteuren (vorderingen)	€ 4.000
Bank	€ 14.000
Kas	€ 6.000

Stel de balans van 'Leesplezier' op per 31 december van dit jaar.

- 15** Lees onderstaande tekst en vul de ontbrekende woorden in, zodat er een goed lopend geheel ontstaat. Je kunt kiezen uit de volgende woorden:

meer, balans, benodigde, voorstel, kapitaalkrachtige, resultatenrekening, af te lossen, lenen, functioneren, overtuigen, meeste, in staat.

Het uitbreiden van uw eigen bedrijf vereist vaak...(1)... geld dan u bezit. U zult dan geld moeten...(2)... Hebt u...(3)... en vriendelijke familieleden of vrienden, dan kunt u wellicht daar terecht. In de...(4)... gevallen wordt het...(5)... geld echter bij een bank geleend. Dat zal niet altijd even gemakkelijk zijn. U dient de bank te...(6)... dat u een goed ondernemer bent en dat u...(7)... bent de rente te betalen en de lening...(8)... Met een goed onderbouwd...(9)... van uw uitbreidingsplannen zult u de bank moeten overtuigen van de haalbaarheid van uw plannen. Daarnaast vraagt de bank waarschijnlijk ook inzage in de...(10)... van uw bedrijf om kennis te nemen van uw huidige schuldpositie en ook inzage in uw...(11)... om meer te weten te komen over het...(12)... van uw bedrijf.

- 16** Lees het artikel 'Miljoenenverlies NAC – eigen vermogen negatief'.
- a** Probeer duidelijk te maken wat het betekent als een bedrijf een negatief eigen vermogen heeft.
- b** Welke redenen geeft de journalist voor de snelle verslechtering?
- Toen in 2007 de financiële crisis in alle hevigheid losbarstte, kwam een aantal banken met een negatief eigen vermogen te zitten.
- c** Verklaar het ontstaan van dit negatieve eigen vermogen.
- d** Op welke wijze kan een bedrijf het eigen vermogen vergroten?

11.7 Waaruit bestaan de inkomsten en uitgaven van de overheid?

In Nederland heeft de overheid de taak op zich genomen om de productie van belangrijke collectieve goederen zelf ter hand te nemen. Daar heeft zij geld voor nodig. Ook voor het opvangen en voorkomen van de onvolkomenheden van het marktmechanisme is geld nodig. Je kunt daarbij denken aan het tegen gaan van milieuvervuiling en het subsidiëren van schone en gewenste productie.

De belangrijkste inkomstenbron van de overheid bestaat uit de belastingopbrengst. Daarnaast heeft de overheid ook nog een aantal **niet-belastingontvangsten**. De bekendste daarvan zijn de aardgasopbrengsten, de inkomsten van staatsbedrijven, boetes, de opbrengst van televisiereclame, de inkomsten van de Staatsloterij, enz.

Aardgasbaten zijn de inkomsten die voortvloeien uit de verkoop van aardgas. De hoogte van de opbrengst uit aardgas is afhankelijk van de geproduceerde hoeveelheid en ook van de hoogte van de olieprijs en de euro/dollarkoers, omdat de prijs van aardgas gekoppeld is aan de prijs van olie in dollars.

De belastingen verdeel je in twee categorieën. Dat zijn de **directe belastingen** en de **indirecte belastingen**. Directe belastingen zijn de belastingen op inkomen, winst en vermogen. De belangrijkste belasting op inkomen is de loon- en inkomstenbelasting. Iedereen die een inkomen heeft

uit bijvoorbeeld een onderneming/ eigen zaak, in loondienst is of een uitkering ontvangt, betaalt daarover belasting. Hoe hoger het inkomen is dat men ontvangt, hoe meer belasting men betaalt. Bedrijven in de vorm van een nv (naamloze vennootschap) en bv (besloten vennootschap) betalen over de gemaakte winst *vennootschapsbelasting*. Overige directe belastingen zijn: dividendbelasting, schenkings- en erfbelasting, ook wel successierechten genoemd, en bijvoorbeeld kansspelbelasting.

Indirecte belastingen noem je ook wel **kostprijsverhogende belastingen**. Dit betekent dat deze belastingen in de verkoopprijs van de producten is verwerkt. De bekendste indirecte belastingen zijn btw, accijnzen en invoerrechten. Je noemt deze belastingen *indirect*, omdat het de winkelier is die deze door consumenten betaalde belastingen afdraagt aan de overheid en niet de consumenten zelf. Overige indirecte belastingen zijn bijvoorbeeld motorrijtuigenbelasting, belasting op personenauto's en motorrijwielen (bpm) en verbruiksbelasting van alcoholvrije dranken en andere producten.

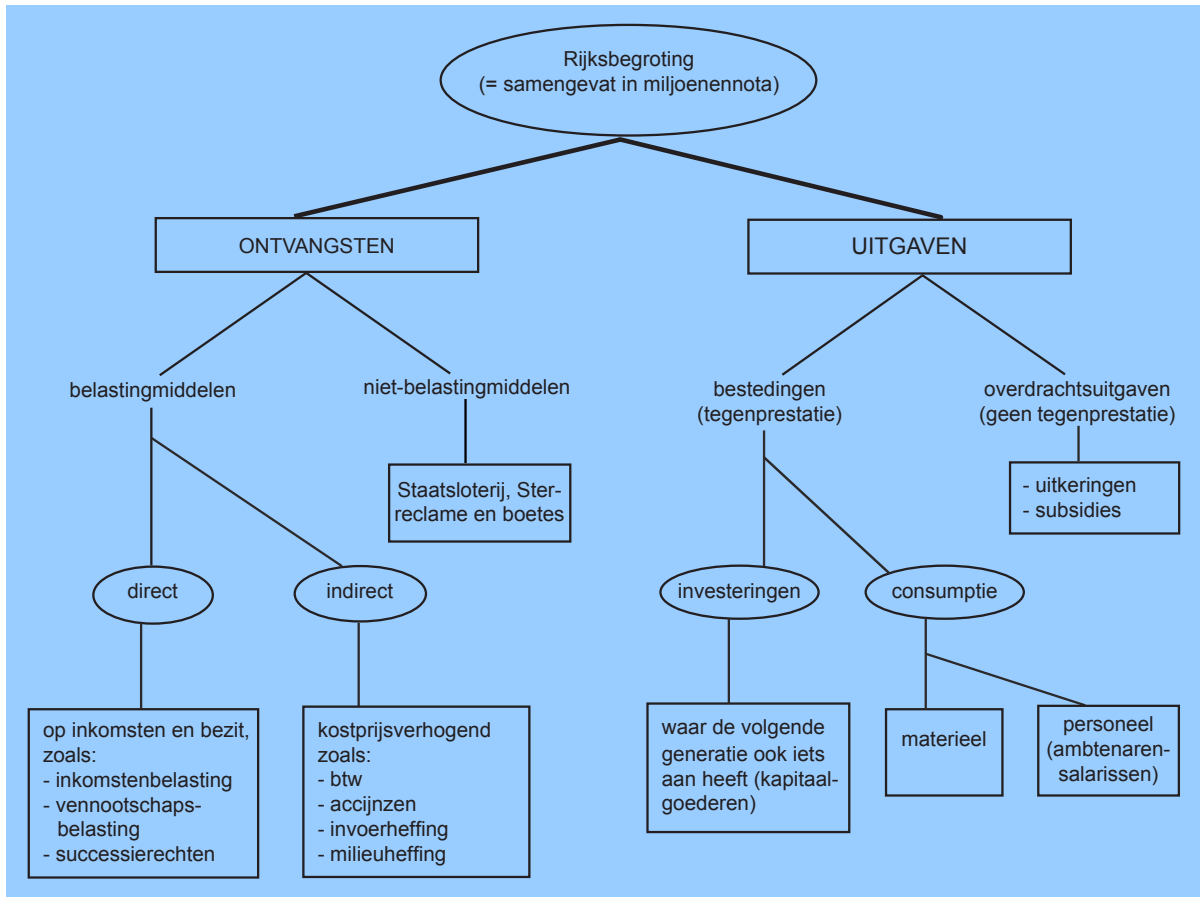
DIRECTE BELASTINGEN 2011		INDIRECTE BELASTINGEN 2011	
€ 64,7 miljard		€ 70,2 miljard	
De inkomstenposten zijn:		De inkomstenposten zijn:	
> Loon- en inkomstenbelasting	44,7	> Omzetbelasting	41,2
> Vennootschapsbelasting	14,2	> Accijnzen (alcohol, brandstof en tabak)	11,2
> Dividendbelasting	3,2	> Belastingen op milieugrondslag	4,8
> Schenkings- en erfbelasting	1,7	> Overdrachts- en assurantiebelasting	4,4
> Overig	0,9	> Motorrijtuigenbelasting	3,8
		> Invoerrechten	2,3
		> Bpm	1,9
		> Verpakkingenbelastingen	0,3
		> Verbruiksbelasting van alcoholvrije dranken en andere producten	0,2
		> Belasting op zware motorrijtuigen	0,1
Belastingopbrengsten 2011			
Bron: Ministerie van Financiën			

De uitgaven van de Rijksoverheid kun je op verschillende manieren presenteren. De bekendste zijn de economische indeling en de departementale indeling (per ministerie). Bij de *economische indeling* maak je onderscheid tussen **overheidsbestedingen** en **overdrachtsuitgaven**, waarbij je de bestedingen weer verdeelt in **consumptieve uitgaven** en **investeringen**.

Voor overdrachtsuitgaven krijgt de overheid niets in ruil terug. Zij draagt het geld letterlijk over aan gezinnen en bedrijven, die het mogen besteden. Voorbeelden van overdrachtsuitgaven zijn huursubsidie, studiefinanciering en de bijstandsuitkering.

Bij de overheidsbestedingen krijgt de overheid wel iets terug in ruil voor haar geld. Dat kan iets zijn waar latere generaties ook wat aan hebben. Je spreekt dan van *overheidsinvesteringen*. Denk maar aan de aanleg van wegen, gevangenissen, parken, scholen, enz. De bestedingen van de overheid waar latere generaties niets aan hebben, noem je de *overheidsconsumptie*. Tot deze categorie reken je de salarissen van ambtenaren, voedingsmiddelen die ambtenaren op kosten van de overheid gebruiken, reisjes van ambtenaren, het eten dat gevangenen krijgen, inktpatronen, papier, enz. De *consumptieve* bestedingen onderscheiden economen nog in **personele uitgaven** (salarissen) en **materiële uitgaven**. Zie het schema op de volgende pagina voor een onderverdeling van de overheidsuitgaven.

De overheidsinkomsten en -uitgaven samengevat:

Op de volgende pagina staan de inkomsten en uitgaven, zoals die door de overheid in september 2010 zijn gepubliceerd voor het begrotingsjaar 2011. Achteraf weten we dat deze cijfers als gevolg van de kredietcrisis en de tegenvallende economische ontwikkeling enigszins moesten worden bijgesteld.

De ontvangsten en uitgaven met betrekking tot ons socialezekerheidsstelsel worden voor het tweede achtereenvolgende jaar nu ook bij deze inkomsten en uitgaven vermeld. De hieronder vallende overheidsuitgaven zijn exclusief de aflossingen op de staatsschuld. Het bedrag dat de overheid in 2011 besteedde aan aflossingen was € 27,9 miljard. In totaal bedroegen de uitgaven van de Rijksoverheid dus € 254,7 (uitgaven exclusief aflossingen) + € 27,9 (aflossingen) = € 282,6 (miljard). De inkomsten van het Rijk waren € 234,9 miljard.

Het totaal door de Rijksoverheid te lenen bedrag in 2011 was dus € 47,7 miljard.

Berekening van het **begrotingstekort**: $(254,7 - 234,9) + 27,9 = € 47,7$ miljard.

Rijksoverheid

Dit begrotingstekort noem je ook wel de **financieringsbehoefte**.

Trek je daar het bedrag aan aflossingen vanaf, dan houd je het **financieringstekort** over.

In de volgende paragraaf komen we hierop terug.

Inkomsten Rijksoverheid in 2011

Alle bedragen in miljarden euro

> Indirecte belastingen	70,2
> Directe belastingen	64,7
> Premies werknemerszekeringen en zorgpremies	50,0
> Premies volksverzekeringen	40,1
> Gasbaten	9,9

Totaal 234,9

Uitgaven Rijksoverheid in 2011

> Volksgezondheid, Welzijn en Sport (VWS)	68,6
> Sociale Zaken en Werkgelegenheid (SZW)	62,0
> Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (OCW)	33,6
> Gemeente- en provinciefonds	20,7
> Buitenlandse Zaken (BuZa)	12,3
> Verkeer en Waterstaat en FES (VenW)	11,6
> Rentelasten (schuld)	11,3
> Defensie (DEF)	7,6
> Jeugd en Gezin (J&G)	6,6
> Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (BZK)	5,9
> Justitie (JUS)	4,8
> Wonen, Wijken en Integratie (WWI)	2,7
> Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit (LNV)	2,3
> Economische Zaken (EZ)	2,1
> Financiën (FIN)	1,4
> Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer (VROM)	0,8
> Overig	0,3
> Algemene Zaken (AZ)	0,07
Totaal	254,7

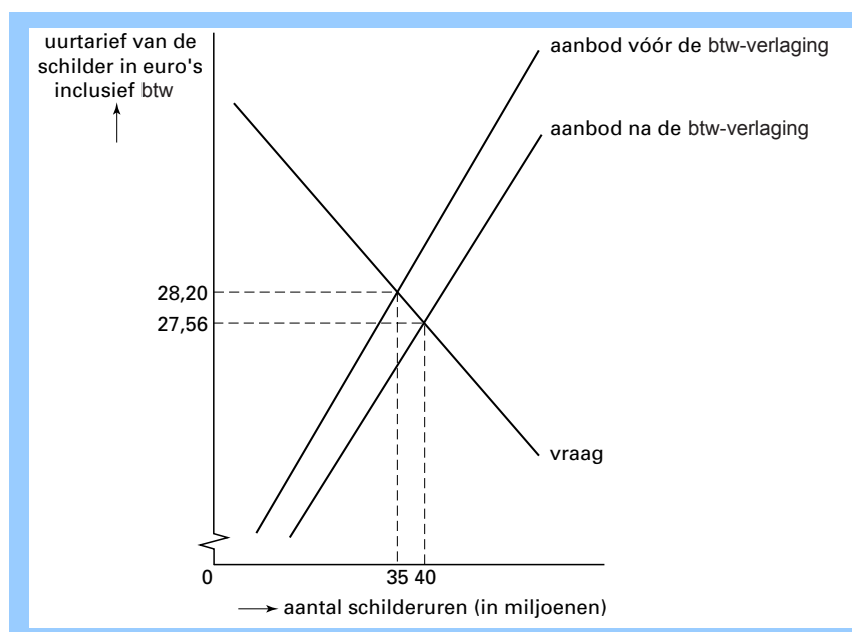
Vragen en opdrachten bij 11.7

17 De Tweede Kamer heeft bepaald dat 63% van de opbrengst van de Staatsloterij in de vorm van prijzengeld moet worden uitgekeerd. In 2004 keerde de Staatsloterij ongeveer 475 miljoen euro aan prijzengeld uit.

Bereken de opbrengst van de Staatsloterij in 2004.

18 Schilder wordt goedkoper

De regering heeft het btw-tarief op arbeidsintensieve diensten, zoals schilderwerk, verlaagd naar 6%. Door deze btw-verlaging kan de schilder goedkoper worden, waardoor de werkgelegenheid in de schildersbranche kan toenemen. Met behulp van de figuur kunnen enkele gevolgen van deze btw-verlaging voor de schildersbranche worden bekeken.

Z.o.z.

In de uitgangssituatie is het evenwichtstarief € 28,20 per uur. Bij dit uurtarief bedraagt de werkgelegenheid in de schildersbranche 22.400 personen. Verondersteld wordt dat de werkgelegenheid in personen rechtevenredig (proportioneel) is met het aantal schilderuren. De btw-verlaging op schilderuren leidt tot een verschuiving van de aanbodcurve waardoor de nieuwe evenwichtsprijs € 27,56 wordt. Voor de btw-verlaging bedroegen de btw-inkomsten van de overheid over schilderuren 147 miljoen euro.

- a Bereken met hoeveel personen de werkgelegenheid in de schildersbranche door deze btw-verlaging stijgt.
- b Bereken het bedrag, inclusief btw, dat de schilderuren na deze btw-verlaging opbrengen.
- c Bereken het bedrag waarmee de btw-inkomsten van de overheid zijn gedaald door deze btw-verlaging.

Met het overbrengen van schilderwerk van het hoge naar het lage btw-tarief hoopt de regering een verschuiving van de niet-geregistreerde productie naar de geregistreerde productie te bevorderen.

- d Beschrijf hoe deze verschuiving kan plaatsvinden.

(Havo totaalvak 2001-II-5)

19 Nieuw belastingsysteem stimuleert arbeidsparticipatie

Doelstellingen van het tweede kabinet Kok waren onder andere verbetering van het milieu en het stimuleren van de arbeidsparticipatie. Om deze doelstellingen te bereiken, werd in 2001 een nieuw belastingstelsel in Nederland ingevoerd. Eén van de kenmerken van het nieuwe stelsel is een verschuiving van directe naar indirecte belastingen.

In onderstaande tabel staan de financiële gevolgen van het nieuwe stelsel. De bedragen betreffen veranderingen in 2001 ten opzichte van 2000. De invoering van het nieuwe belastingstelsel ging per saldo gepaard met een lastenverlichting van 3 miljard euro.

maatregel	+ = lastenverzwaring voor de burger - = lastenverlichting voor de burger
a. beperking en afschaffen aftrekposten	+ 1,5 miljard euro
b. verhoging btw-tarief van 17,5% naar 19%	+ 4,8 miljard euro
c. verhoging tabaksaccijns
d. verlaging tarieven inkomstenbelasting	- 6,9 miljard euro
e. overige maatregelen	- 2,6 miljard euro

- a Bereken de verhoging van de tabaksaccijns in 2001.
- b Welke maatregel in de tabel is in strijd met de verschuiving van directe naar indirecte belastingen? Verklaar je antwoord.
- c Welke maatregel in de tabel kan bijdragen aan een toename van de arbeidsparticipatie? Verklaar je antwoord via de aanbodkant van de arbeidsmarkt.

(Havo totaalvak 2002-II-1)

- 20 Nederland telt ongeveer 43.000 kleinere en grotere monumenten waarvan zich 40% in slechte tot zeer slechte staat bevindt en dringend aan restauratie toe zijn. Een groot deel van deze bedreigde monumenten is particulier eigendom.

- a Leg uit dat bij het restaureren van monumenten sprake kan zijn van een positief extern effect. Om deze monumenten te behouden geeft de overheid de eigenaren soms een subsidie voor de restauratie.
- b Noem een andere manier dan het verstrekken van een subsidie waarop de overheid de eigenaren van monumenten financieel kan ondersteunen.

In een bepaald jaar werd € 185 miljoen aan restauratiesubsidies uitbetaald. Een aantal jaren later was dat bedrag door bezuinigingen nog maar € 85 miljoen. In die periode zijn de prijzen van restauratiewerkzaamheden bovendien met 50% gestegen.

- c Bereken het subsidiebedrag aan het einde van die periode in procenten van dat van het begin van die periode.
- d Bereken hoeveel procent er aan het einde van die periode ten opzichte van het begin van die periode aan gesubsidieerde werkzaamheden kan worden uitgevoerd.

Volgens de Nationale Investeringsbank is het subsidiëren van de restauratie van monumenten ook economisch gezien erg interessant: tegenover elke € 40 miljoen aan subsidie staat een besteding door de eigenaren van de monumenten zelf van € 100 miljoen.

- e Bereken het totale bedrag dat aan het einde van die periode aan de restauratie van monumenten wordt besteed.

21 Koolzaad in de tank?

Dieselmotoren kunnen koolzaadolie als brandstof gebruiken. Koolzaadolie wordt gewonnen uit de koolzaadplant die ook in Nederland kan worden geteeld. Door een lagere uitstoot van schadelijke stoffen zijn automotoren die koolzaadolie als brandstof gebruiken, minder schadelijk voor het milieu dan automotoren die dieselolie gebruiken. Vooral de uitstoot van kooldioxide (CO₂) neemt sterk af.

Het aanpassen van een dieselmotor voor koolzaadolie kost € 3.000. Het brandstofgebruik in liters per kilometer blijft ongewijzigd. De productiekosten van een liter koolzaadolie zijn hoger dan van een liter dieselolie. Op alle soorten brandstof voor auto's moet tot nu toe in Nederland accijns worden betaald, omdat de overheid de negatieve gevolgen van het auto-gebruik wil afremmen. De regering overweegt de accijns op koolzaadolie af te schaffen. Hierdoor zou koolzaadolie aan de pomp goedkoper worden dan dieselolie.

Stel je de volgende situatie voor:

Een jongen in jouw klas leest in de krant dat de accijns op koolzaadolie als brandstof voor auto's ter discussie staat. Hij is tegenstander van het afschaffen van deze accijns. Hij zegt: 'Dit leidt tot oneerlijke concurrentie tussen de producenten van dieselolie en koolzaadolie. De regering kan toch ook niet de accijns op jenever afschaffen en tegelijkertijd de accijns op whisky laten bestaan'. Jij bent het niet eens met jouw klasgenoot. De leraar hoort dat. Jij krijgt de opdracht jouw standpunt in een betoog uiteen te zetten. Het betoog begint als volgt: 'Ik ben voorstander van het afschaffen van de accijns op koolzaadolie. Voor mijn standpunt heb ik de volgende argumenten.'

Schrijf het vervolg van dit betoog.

In dit betoog moeten de volgende aspecten aan de orde komen:

- a Het verschil in externe effecten van brandstofsoorten als argument om de accijns op koolzaadolie af te schaffen.
- b Het gevolg voor de werkgelegenheid.
- c Daarnaast moet in je betoog naar eigen keuze één van de onderstaande aspecten aan de orde komen. Kies daarbij het aspect dat het best in het betoog past.
 - 1) Het gevolg voor de overheidsuitgaven.
 - 2) Het gevolg voor andere overheidsontvangsten dan accijnsopbrengsten.
 - 3) Het gevolg voor de duurzaamheid van de productie in Nederland.

(Havo 2009-I-4)

11.8 Waarom stijgt de Nederlandse staatsschuld elk jaar?

De Nederlandse staatsschuld was nog nooit zo hoog

'De schuld is nog nooit zo hoog geweest', zei Jan Kees de Jager bij een aanbieding van de Rijksbegroting, afgelopen dinsdag. De demissionaire minister van Financiën wilde maar even aangeven dat hij terecht de oorlog verklaarde aan de oplopende staatsschuld. Het loopt anders volstrekt uit de hand. Gemeten in euro's en guldens heeft De Jager het gelijk volledig aan zijn kant. In 2010 loopt de EMU-schuld (dat is de staatsschuld plus de schuld van lagere overheden) op naar ruim 382 miljard euro. Nog nooit was dat bedrag zo hoog.

In 1993, een jaar voordat Gerrit Zalm minister van Financiën werd en de overheidskas (tijdelijk) op orde bracht, bedroeg de schuld omgerekend 224 miljard euro. En direct na de Tweede Wereldoorlog, toen Nederland alleen met Amerikaanse Marshall-hulp kon overleven, was de schuld 13 miljard euro.

Deze ontwikkeling klinkt dramatisch, maar hoeft dat niet te zijn. In dezelfde periode gingen de prijzen en het nationaal inkomen namelijk nog veel meer omhoog. Uitgedrukt in percentage van het bruto binnenlands product (bnp) bedroeg de schuldenlast die vorige jaren zelfs een hoger percentage! De schuldquote van toen lag ruim boven de 66% van 2010.

De uitspraak van De Jager was dus even waar als inhoudsloos. De schuld is hoog, maar onze capaciteit om die te dragen ook. Wel angstaanjagend is het tempo waarmee de schuld de laatste paar jaar oploopt. Met een financieringstekort van 5,4% van het bruto binnenlands product in 2009 en 5,8% in 2010, schiet de schuld – zowel in euro's als in procenten – omhoog.

Dit jaar komt er volgens de laatste prognose van het Centraal Planbureau ruim 34,8 miljard euro bij. Zo'n bedrag is bijna niet voor te stellen.

Bron: www.z24.nl (24 september 2010)

Het is gebruikelijk dat de Nederlandse overheid jaarlijks meer geld uitgeeft dan zij ontvangt. Maar in 2009 en 2010 heeft de overheid wel heel veel geld extra uitgegeven, zoals blijkt uit bovenstaand artikel. De staatsschuld bedroeg in 2011 ongeveer € 337 miljard. Dat is € 22.500 per inwoner of € 42.500 per werkzame inwoner.

De minister van Financiën presenteert de begrote uitgaven en inkomsten jaarlijks op **Prinsjesdag**, de derde dinsdag van september. Op deze dag spreekt de koning zijn aarlijkse **troonrede** uit, die geschreven is door de minister-president en het staatshoofd samen. Het is dan ook onvermijdelijk dat in de troonrede al elementen van het regeringsbeleid te horen zijn.

Koning Willem-Alexander leest de Troonrede

De minister biedt de Rijksbegroting, samen met de **Miljoenennota**, op deze dag aan het parlement aan. In de Tweede Kamer volgen dan vlak daarna de **algemene economische en politieke beschouwingen**, waarna het parlement uiteindelijk deze **begrotingswetten** moet vaststellen, al of niet met één of meer wijzigingen. In deze paragraaf zullen we een aantal belangrijke begrippen wat uitgebreider bespreken. We gebruiken daarbij de getallen uit de Miljoenennota van 2011 over het boekjaar 2011 zelf. Het betreffen dan ook geraamde (geschatte) bedragen. Economen noemen deze gegevens ex-ante. Achteraf vastgestelde waarden noemen zij ex-post. Deze laatste cijfers zijn daadwerkelijk gerealiseerde cijfers. Alle getallen luiden in miljarden euro's.

Overheidsuitgaven 2011 (<i>exclusief</i> aflossingen staatsschuld)	= € 254.7
Overheidsuitgaven 2011 (<i>inclusief</i> aflossingen staatsschuld) = € 254.7 + € 27.9	= € 282.6
Overheidsinkomsten 2011	
Belastingen	€ 134,9
Niet-belastingen	€ 9,9
Sociale premies	€ 90,1
Totaal	€ 234,9
Begrotingstekort 2011	
Het begrotingstekort van de overheid bedroeg in 2011 € 47,7 mld.	
Berekening: uitgaven min ontvangsten = € 282,6 – € 234,9 = € 47,7 mld.	

Dit **begrotingstekort** (BT) moet de overheid dus op de één of andere wijze financieren. We noemen dit begrotingstekort dan ook wel de **financieringsbehoefte**.

Verwar dit begrip financieringsbehoefte nooit met het begrip financieringstekort! Dat is heel wat anders. De financieringsbehoefte is het bedrag dat de overheid jaarlijks moet lenen. Door geld te lenen krijgt de overheid – net zoals ieder ander – een schuld. En als de overheid al een schuld had, stijgt die door het lenen alleen nog maar verder. Maar de overheid lost ook jaarlijks in het verleden aangegane schulden af. In 2011 was dat voor een bedrag van € 27,9 miljard.

Door schulden af te lossen daalt de schuld. In 2011 steeg de **staatsschuld** dus omdat de overheid € 47,7 miljard moest lenen, maar tegelijkertijd daalde de schuld ook met € 27,9.

Per saldo steeg de staatsschuld in 2011 ten opzichte van 2010 dus met € 19,8 miljard.

Berekening:

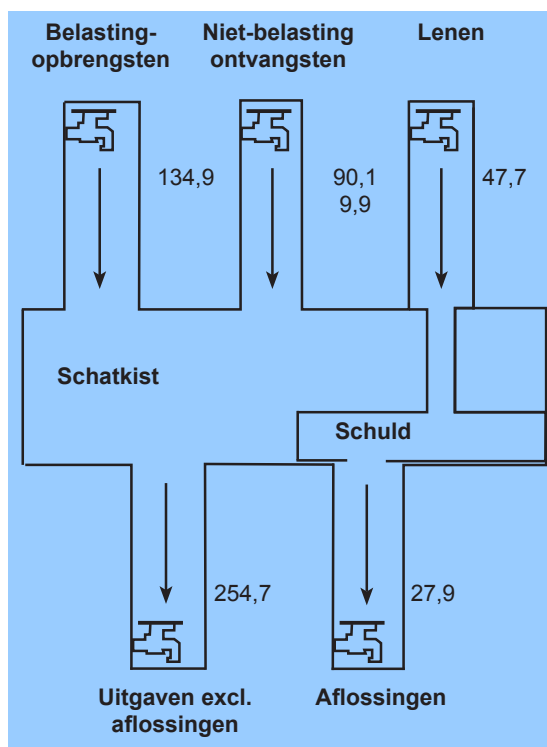
€ 47,7 (BT) – € 27,9 (A) = € 19,8 miljard.

Dit bedrag waarmee de staatsschuld stijgt, noem je het **financieringstekort**.

In een formule:

Financieringstekort (FT) = Begrotingstekort (BT) – Aflossingen staatsschuld (A)

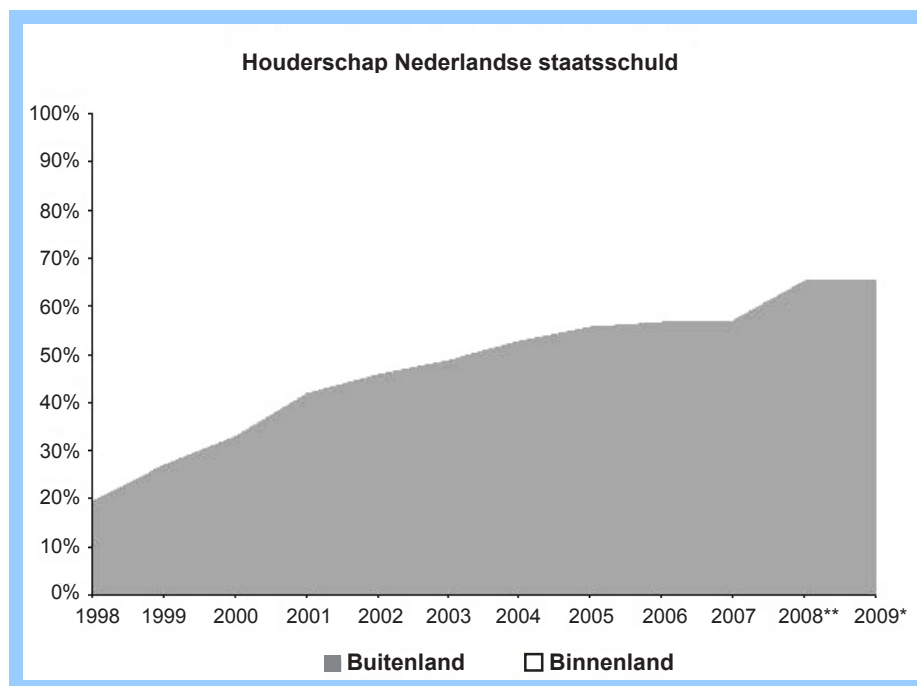
Het bovenstaande is samengevat in het schema hier-naast.

In Nederland financiert de Rijksoverheid haar tekort voornamelijk door het uitschrijven van een **staatslening**, waarbij zij **staatsobligaties** uitgeeft. Maar ook het lenen bij pensioenfondsen en levensverzekeringsmaatschappijen is populair. Deze twee genoemde instellingen hebben maandelijks grote bedragen te beleggen, die de premiebetalers afdragen. De Nederlandse overheid is een betrouwbare debiteur (schuldenaar). De kans dat zij failliet gaat en haar schulden niet terugbetaalt is heel erg klein. Dat geeft de Nederlandse overheid weer de mogelijkheid om af te dingen op de hoogte van de te betalen rente. Omdat beide partijen bij deze leningen stevig onderhandelen, spreek je ook van **onderhandse leningen**.

Dat de overheid geld leent is niet verkeerd, maar er is wel een groot verschil tussen lenen voor consumptieve doeleinden en lenen om te investeren. Door te lenen voor investeringen schaft de overheid goederen aan, waar latere generaties ook plezier van hebben. Daarom mag je ook van die generaties verwachten dat zij in de toekomst bijdragen aan de aflossing van die geleende gelden. Als de overheid leent voor consumptieve doeleinden bestaat dat voordeel niet. In beginsel zou een overheid dan ook alleen maar moeten lenen voor investeringsdoeleinden. Het hebben van een staatsschuld hoeft dan ook geen probleem te zijn. Zelfs een toename van de staatsschuld is vaak nog acceptabel. De reden daarvoor is dat ook het nationale inkomen jaarlijks stijgt en daarmee dus ook de belastinginkomsten van de overheid. Die laatste stijgen zelfs sterker dan het inkomen vanwege ons progressieve belastingstelsel. Het probleem van de staatsschuld gaat pas echt spelen als de staatsschuld sneller stijgt dan het nationale inkomen of het binnenlandse product (bbp). En daarvan is de laatste paar jaren flink sprake geweest. Lees het krantenartikel aan het begin van deze paragraaf nog maar eens goed door.

Een ander probleem is waar we onze schuld onder brengen. Brengen we deze onder bij eigen Nederlandse beleggers, dan komt het uitgekeerde rente- en aflossingsbedrag weer terug in de eigen economie. Bij een buitenlandse schuld is dat niet meer het geval.

In 11 jaar tijd zijn we van krap 20% staatsschuld in buitenlandse handen naar 65% gegaan. Een staatsschuld maakt je als land kwetsbaar. Staatsschuld in buitenlandse handen maakt je nog kwetsbaarder. Om deze verhouding tussen staatsschuld en het bbp goed in de gaten te kunnen houden, berekenen we ook jaarlijks de zogenaamde staatsschuldquote.

De **staatsschuldquote** (SSQ) drukt de grootte van de staatsschuld (SS) uit in een percentage van het nationale inkomen of nationale product (BBP).

In een formule:

$$\text{SSQ} = \frac{\text{SS}}{\text{BBP}} \times 100\%$$

Bij een gelijkblijvende staatsschuldquote ontwikkelt de staatsschuld zich op gelijke wijze als het bruto binnenlands product.

Voor Nederland zijn voor de jaren 2009-2011 de volgende kerncijfers bekend:

	2009	2010	2011
SS (in € mld)	282	317	337
FT (in € mld)	30	35	20
BBP (in € mld)	572	593	615
SSQ (in %)	49,3	53,4	54,8

Op het examen moet je deze getallen met elkaar in verband kunnen brengen. Stel dat je een beperkte hoeveelheid informatie ontvangt, dan zou je ontbrekende gegevens moeten kunnen uitrekenen. Onderstaand schema en bovenstaande SSQ-formule kunnen je daarbij behulpzaam zijn. Stel dat van de hierboven genoemde kerncijfers van Nederland in 2009-2011 alleen de getallen in onderstaand schema bekend waren. Dan kun je de ontbrekende getallen als volgt berekenen:

SS		282		337
	2008	2009	2010	2011
FT		30	35	
BBP		572	??	??
SSQ		49,3	53,4	54,8

- 1) Waarbij SS = staatsschuld, FT = financieringstekort, BBP = bruto binnenlands product en SSQ = staatsschuldquote.
- 2) De toename van de staatsschuld is gelijk aan het financieringstekort.
Voor 2010 is de staatsschuld dan ook $282 + 35 = 317$ (€ mld).
Voor 2011 is het financieringstekort dan $337 - 317 = 20$ (€ mld).
- 3) De staatsschuld van 2008 bedroeg $282 - 30 = 252$ (€ mld).
- 4) Als je van de volgende drie gegevens (SS, SSQ en BBP) er twee weet, dan kun je het derde ontbrekende gegeven berekenen met behulp van de formule van de staatsschuldquote.
Het BBP in 2011 = $\frac{337}{54,8} \times 100 = 615$ (€ mld).
Het BBP in 2010 = $\frac{317}{53,4} \times 100 = 593$ (€ mld).

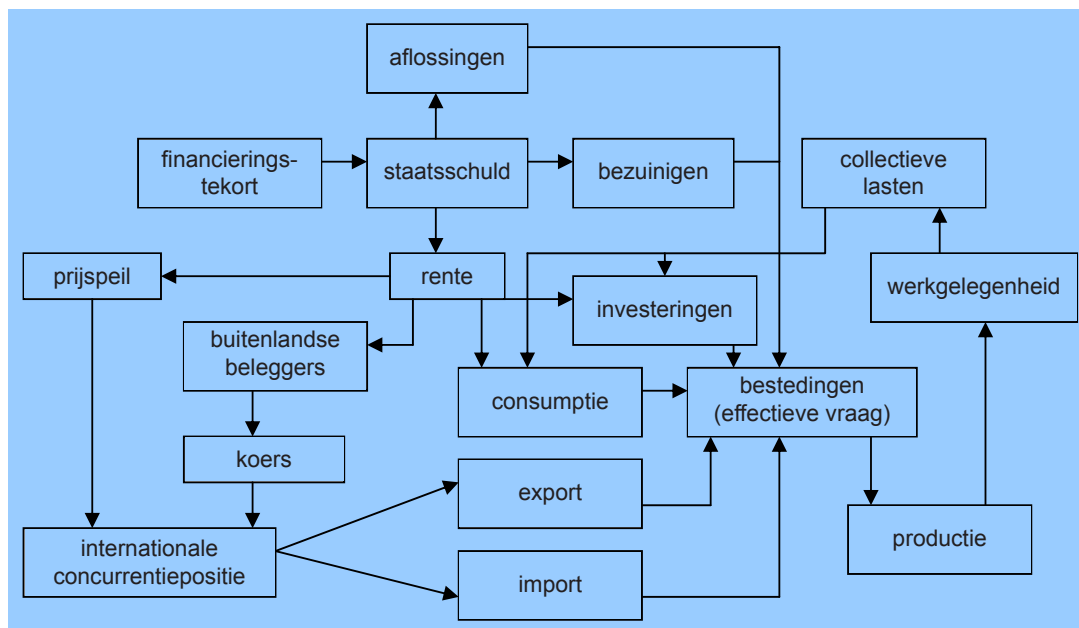
Een groot aanhoudend financieringstekort heeft vervelende gevolgen voor de economie van een land. Een overheid probeert het financieringstekort daarom te beperken. Bij de oprichting van de **Euro-pese Monetaire Unie** en de invoering van de euro zijn om die reden ook afspraken gemaakt over het financiële beleid van de overheid van de eurolanden. De overheidsschuld (EMU-schuld) mag niet meer dan 60% van het bbp bedragen, terwijl het financieringstekort onder de 3% van het bbp moet liggen.

De **EMU-schuld** is de schuld van de totale overheid. Daartoe behoren naast het Rijk ook de gemeenten en provincies. Voor 2011 bedroeg de Nederlandse EMU-schuld € 406 miljard. Dat is 66% van het bruto binnenlands product. In 2011 voldoet Nederland niet aan deze norm. En ook de norm met betrekking tot het financieringstekort halen we niet. Dit tekort bedroeg in 2011 3,25%.

Waarom zijn gezonde overheidsfinanciën zo belangrijk?

Allereerst natuurlijk omdat een financieringstekort eigenlijk niets anders is dan uitgestelde belastingheffing. Geld dat nu te veel wordt uitgegeven, zal door latere generaties moeten worden terugbetaald (inclusief rente). Dat betekent dus hogere belastingen in de toekomst.

Een te groot financieringstekort heeft een negatieve invloed op onder andere de rente in het eurogebied, de koers van de euro, de bestedingen, de werkgelegenheid en de productie in het eurogebied. We zullen in deze paragraaf deze nadelige gevolgen niet uitgebreid bespreken, maar in plaats daarvan doen we dat met een model. Door het beantwoorden van de vragen bij deze paragraaf zal je duidelijk worden waarom een te groot financieringstekort ongewenst is.

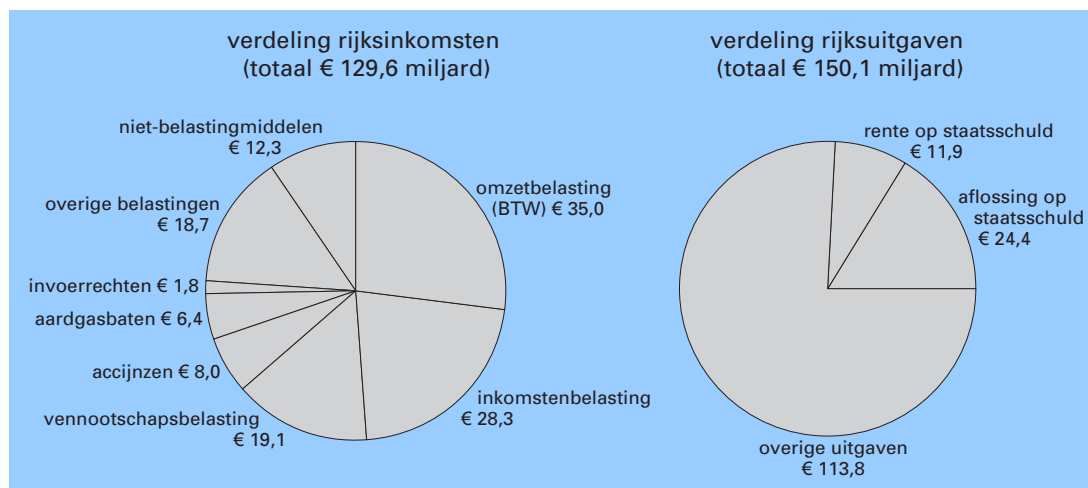

Vragen en opdrachten bij 11.8

- 22 Leg met behulp van het schema uit waarom een toename van het financieringstekort invloed kan hebben op:
- de rente in het eurogebied;
 - de koers van de euro;
 - de bestedingen;
 - de werkgelegenheid;
 - de productie in het eurogebied.

23 Staatsschuld onder controle

De Nederlandse Rijksbegroting voor 2002 (zie de figuur hieronder) sluit volgens deskundigen aan bij het regeringsbeleid gericht op het gezond maken van de overheidsfinanciën. De afgelopen jaren heeft de Nederlandse regering alles in het werk gesteld om de groei van de staatsschuld te beteugelen. Een van de voorwaarden om mee te mogen doen met de Economische en Monetaire Unie (EMU) had namelijk betrekking op de staatsschuldquote: de staatsschuld mocht maximaal 60% van het nationale inkomen bedragen. Sinds het jaar 2000 voldoet Nederland aan deze voorwaarde.

- a Welke van de genoemde rijksinkomsten behoren tot de directe belastingen? Laat daarbij de overige belastingen buiten beschouwing.

In de klas wordt de vraag gesteld op welke manier het tekort op de rijksbegroting wordt gefinancierd. Daar worden diverse antwoorden op gegeven.

Peter: door het verhogen van de belastingtarieven.

Agnes: door het uitgeven van staatsobligaties.

Omar: door het verlagen van de aflossing op de staatsschuld.

Tietske: door het verlagen van de overige uitgaven.

- b Wie geeft het juiste antwoord?
c Neemt de staatsschuld in 2002 volgens de begroting toe of af? Bereken ook met welk bedrag.
d Welk gegeven ontbreekt om de begrote staatsschuld aan het einde van 2002 te kunnen berekenen?

Ook als de staatsschuld groeit, kan de staatsschuldquote dalen.

Hieronder staan vier situaties:

- 1) Het nationale inkomen is groter dan de staatsschuld.
- 2) De aflossing op de staatsschuld is groter dan het begrotingstekort.
- 3) Het nationale inkomen groeit relatief meer dan de staatsschuld.
- 4) Het financieringstekort en het begrotingstekort dalen beide relatief.

- e In één van deze situaties daalt de staatsschuldquote bij een groeiende staatsschuld: welke situatie is dat?

(Havo deelvak 2003-II-9)

24 Griekse tragedie

De overheidsbegrotingen van de lidstaten van de Economische en Monetaire Unie (EMU) staan onder Europees toezicht. Voor het financieringstekort en de staatsschuld gelden in het verdrag van Maastricht vastgelegde normen. Het financieringstekort mag niet hoger worden

dan 3% van het bruto binnenlands product (bbp) terwijl voor de staatsschuldquote een maximale hoogte van 60% geldt. De onderliggende grootheden worden voor alle lidstaten op dezelfde manier vastgesteld.

Als de groei van het bbp lager uitvalt dan verwacht werd bij het opstellen van de overheidsbegroting, kan het noodzakelijk worden te bezuinigen om te kunnen voldoen aan de normen. Een streng toezicht op het handhaven van de normen kan ongewenste gevolgen hebben. Om bezuinigingen te vermijden stellen sommige lidstaten hun cijfers gunstiger voor dan ze in werkelijkheid zijn.

Ook zijn er lidstaten die maatregelen nemen die op korte termijn het overheidsinkomen vergroten, maar hiervoor op langere termijn schadelijk kunnen zijn.

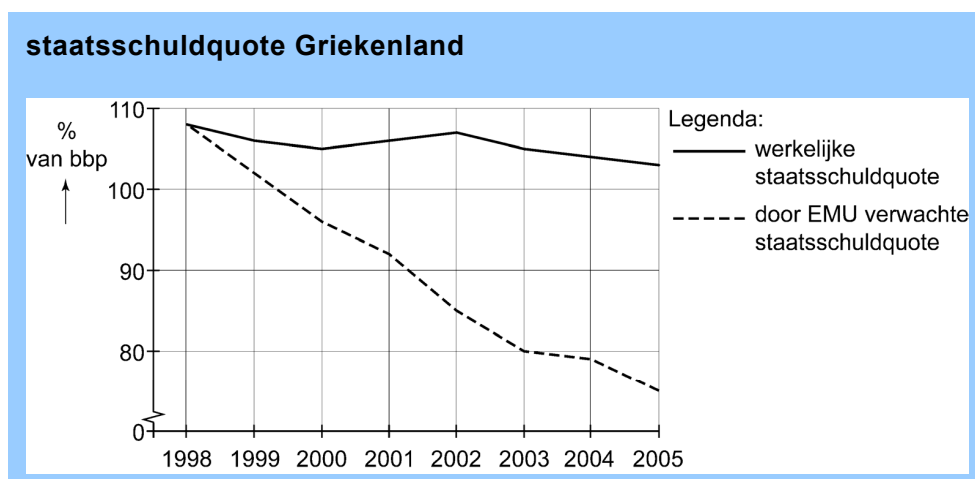
- a Geef een voorbeeld van zo'n overheidsmaatregel. Licht je antwoord toe.

Voor één van de deelnemende landen gelden de volgende gegevens.

	2004	2005	2006
financieringstekort (in % van het bbp)	3	3	3
staatsschuld (per 31-12, in % van het bbp)	55
index bbp	100	104	108,16

- b Toon met een berekening aan dat dit land in 2006 nog aan de norm voor de staatsschuldquote voldoet.
- c Geef een andere reden, dan het voldoen aan de EMU-normen, voor het bezuinigen op de overheidsuitgaven in een periode waarin de groei van het bbp lager uitvalt dan verwacht tijdens het opstellen van de overheidsbegroting.

Griekenland wordt vaak aangehaald als voorbeeld van een lidstaat die de cijfers gunstiger voorstelt dan ze in werkelijkheid zijn. In de periode 1998-2005 was in Griekenland sprake van een jaarlijkse nominale groei van het bbp van 6%. Om bezuinigingen te vermijden rapporteerde Griekenland aan de EMU een financieringstekort dat beneden de 3% bleef. De volgende figuur laat de verwachte en de werkelijke staatsschuldquote zien.

- d Leg uit hoe de Griekse rapportage aan de EMU kan hebben geleid tot het verschil in ontwikkeling tussen de beide staatsschuldquoten in de figuur.

(Vwo 2010-I-7)

25 Schoon aan het werk

Persoonlijke diensten zijn activiteiten in en om het huis, die met een bepaalde regelmaat verricht worden voor een langere periode, die iemand in principe zelf kan uitvoeren maar die aan anderen worden uitbesteed. Het betreft altijd werkzaamheden in en rond het huis waarvoor geen of zeer weinig scholing vereist is. Voorbeelden zijn: schoonmaakwerkzaamheden in het huis, hulp bij wassen en strijken, kinderoppas, eenvoudige onderhoudswerkzaamheden in de tuin en persoonlijke begeleiding van ouderen en zieken.

De markt voor deze vorm van persoonlijke diensten in Nederland behoort voor een groot deel tot het informele circuit. Een adviesraad brengt een advies uit om deze markt te ontdoen van zijn informele karakter en verwacht hiermee een impuls te geven aan de economische groei in ons land. Deze adviesraad stelt onder andere voor om tot een maximaal bedrag van € 300 loon per maand en voor maximaal 10 uur per week speciale regels te laten gelden voor de markt voor persoonlijke dienstverlening. Bijstandsgerechtigden moeten worden gestimuleerd om met tijdelijk behoud van uitkering tot deze markt toe te treden. De adviesraad spreekt de hoop uit dat deze mensen van daaruit kunnen doorgroeien naar een volwaardige arbeidsinkomen, zodat ze geen uitkering meer nodig hebben. Er kan door de opdrachtgever (vrager naar persoonlijke diensten) en opdrachtnemer (aanbieder van persoonlijke diensten) gekozen worden uit twee fiscale varianten.

Variant 1

De opdrachtnemer betaalt belasting en premies en het inkomen telt mee bij inkomensafhankelijke regelingen zoals huurtoeslag, zorgtoeslag en studiefinanciering. Voor de opdrachtgever zijn de kosten fiscaal volledig aftrekbaar.

Variant 2

De opdrachtnemer betaalt géén belasting en premies. Het inkomen wordt niet meegeteld voor inkomensafhankelijke regelingen. De kosten zijn niet fiscaal aftrekbaar. De opdrachtgever is wel verplicht jaarlijks te melden welke beloning voor de persoonlijke dienstverlening is betaald.

- a Leg uit dat de verschuiving van persoonlijke dienstverlening van informele naar formele economie kan leiden tot een toename van de welvaart in enge zin, maar niet in ruime zin.
- b Leg uit dat door de verschuiving van persoonlijke dienstverlening van informele naar formele economie de deelname aan geregistreerde betaalde arbeid zowel bij laaggeschoolden als bij hooggeschoolden kan toenemen.
- c Beredeneer de verwachting dat op korte termijn variant 1 per saldo zal leiden tot een afname van de overheidsontvangsten uit de inkomstenbelasting.

Naar aanleiding van het voorstel van de adviesraad ontstaat er in regeringskringen een debat over de formalisering van persoonlijke dienstverlening. Critici verwachten dat met name variant 2 zal leiden tot een verslechtering van de overheidsfinanciën. De minister van Financiën verwacht echter op termijn een positief effect van variant 2 op het begrotingssaldo.

- d Geef een argument voor de verwachting van de minister.

(Vwo 2008-I-7)

26 Wat te doen met een overschot?

In een land heeft de overheid in de afgelopen decennia een forse staatsschuld opgebouwd. De minister van Financiën verwacht dat aan het begin van 2006 de omvang van deze schuld 340 miljard euro zal zijn.

De volgende gegevens zijn ontleend aan de voorlopige begroting van 2006. Zie op de volgende pagina.

inkomsten	<i>(× miljard euro)</i>		uitgaven
directe belastingen	45,6	infrastructuur	7,3
indirecte belastingen	57,4	gezondheidszorg	17,1
niet-belastingen	23,7	onderwijs	21,1
		sociale zekerheid	14,8
		rente staatsschuld	22,1
		aflossing staatsschuld	5,1
		overige uitgaven	27,6
		overschot	11,6 +
totaal	126,7	totaal	126,7

Voor de komende jaren wordt uitgegaan van de volgende prognoses omtrent de economie van dit land:

- 1) De economische groei zal ongeveer 3% per jaar bedragen.
- 2) Er zal een overschot op de lopende rekening van de betalingsbalans zijn.
- 3) Door vergrijzing van de bevolking zullen er in verhouding meer inactieven en minder actieven komen.

Bij de presentatie van de voorlopige begroting van 2006 ontstaat er een discussie over het begrotingsoverschot: moeten we dit overschot gebruiken voor extra aflossing van de staatsschuld of voor andere doelen?

De voorstanders van extra aflossen stellen voor het gehele overschot in te zetten voor extra aflossing van de staatsschuld. Zij wijzen er op dat het rentebeslag (de rentelasten in procenten van de totale overheidsuitgaven) in dit land te hoog is. Daarnaast geven ze aan dat de toekomstige vergrijzing tot financiële problemen bij de overheid kan leiden, waardoor de internationale concurrentiepositie van de bedrijven in dit land in gevaar kan komen.

De tegenstanders van extra aflossen hebben als antwoord op de argumenten van de voorstanders twee stellingen geformuleerd:

Stelling 1: Als de overheid haar uitgavenquote (overheidsuitgaven in procenten van het nationaal inkomen) de komende jaren stabiel houdt, zal bij een gelijkblijvend rentebedrag het rentebeslag toch minder worden.

Stelling 2: Aangezien er in 2005 al sprake is van een nationaal spaaroverschot, zal extra aflossen ertoe leiden dat bedrijven in het buitenland met onze binnenlandse besparingen hun concurrentiepositie gaan verbeteren.

- a Bereken de staatsschuld aan het einde van 2006 als het voorstel van de voorstanders van extra aflossen wordt uitgevoerd.
- b Leg uit hoe de vergrijzing tot financiële problemen bij de overheid kan leiden. Maak in de uitleg gebruik van één inkomstenpost en één uitgavenpost van de gegeven begroting.
- c Leg uit hoe financiële problemen bij de overheid kunnen leiden tot verslechtering van de internationale concurrentiepositie van de bedrijven in dit land.
- d Welke prognose kan als argument dienen om stelling 1 te onderbouwen? Verklaar je antwoord.
- e Leg stelling 2 uit.

(Vwo 2006-II-4)

27 Generatiebestendig of groener?

In september 2008 maakt de regering haar plannen bekend. In tabel 1 staan de voornaamste inkomsten en uitgaven van de Rijksoverheid zoals die voor 2009 begroot zijn. Nadat de begroting is vastgesteld, blijkt dat voor 2009 en 2010 een daling van het bruto binnenlands product wordt verwacht en de regering denkt over voorstellen om te bezuinigen op de overheidsuitgaven.

De minister van Economische Zaken wijst op de negatieve gevolgen hiervan op de economische groei, maar de minister van Financiën stelt hier tegenover: 'Als we niet bezuinigen, belasten we de toekomstige generatie met onze huidige problemen.'

tabel 1 rijksbegroting 2009

verwachte overheidsinkomsten	in mld euro	verwachte overheidsuitgaven	in mld euro
directe belastingen	150	lonen	103
indirecte belastingen	60	materiële overheidsconsumptie	38
niet-belasting inkomsten	8	overdrachtsuitgaven	50
		overheidsinvesteringen	15
		aflossing staatsschuld	20
begrotingstekort	20	rente op staatsschuld	12

Een oppositiepartij wil dat de regering zich meer richt op de verbetering van het milieu en daarbij rekening houdt met de gevolgen hiervan voor de secundaire en de tertiaire inkomensverdeling. Deze oppositiepartij formuleert een belastingplan waarbij ecotax wordt ingevoerd op alle milieuonvriendelijke producten. Het totale bedrag dat de overheid aan ecotax ontvangt, wordt aan de burger teruggegeven in de vorm van een hogere arbeidskorting; dit is een heffingskorting bij de inkomstenbelasting die uitsluitend geldt voor mensen die betaalde arbeid verrichten. De oppositiepartij heeft een onderzoeksbureau de opdracht gegeven om het bestedingspatroon van huishoudens ten aanzien van milieuvriendelijke en niet-milieuvriendelijke producten te analyseren.

In tabel 2 staan de resultaten van dit onderzoek.

tabel 2 onderzoeksresultaat

type huishouden	aandeel milieuvriendelijke producten in de consumptie (%)
minimumloon, zonder kinderen	72
minimumloon, met twee kinderen	74,5
modaal loon (€ 29.500), zonder kinderen	81
modaal loon, met twee kinderen	83,5
drie keer modaal loon, zonder kinderen	86,3
drie keer modaal loon, met twee kinderen	89

- a** Leg op basis van tabel 1 uit of de staatsschuld in 2009 zal stijgen, zal dalen of gelijk zal blijven.

De minister van Economische Zaken en de minister van Financiën verschillen van mening over de bezuinigingen op de overheidsuitgaven. Zij maken beiden een eigen persbericht, waarin ieder zijn standpunt ten aanzien van de bezuinigingen op de overheidsuitgaven beargumenteert.

- b** Schrijf het persbericht van de minister van Economische Zaken of schrijf het persbericht van de minister van Financiën. Geef eerst de gemaakte keuze aan en geef daarna het beargumenteerde standpunt weer.

Op basis van het onderzoek wil de oppositiepartij een onderbouwing van het belastingplan met daarbij aandacht voor:

- het effect van het plan op de welvaart;
- het effect van het plan op de secundaire inkomensverdeling;
- het effect van het plan op de tertiaire inkomensverdeling.

- c** Schrijf de onderbouwing van het belastingplan. De onderbouwing moet passen in de gegeven context. Gebruik ongeveer 75 woorden.

(Vwo pilotherexamen 2010 opgave 4)

- 28 In de Miljoenennota van Reeland stonden maatregelen vermeld die het financieringstekort in 2005 op 4,25% van het nationale inkomen moesten brengen. Het geraamde financieringstekort voor 2005 bedroeg € 21,1 miljard.
- Is het totale bedrag dat het de regering van Reeland in 2005 moest lenen groter dan, kleiner dan of gelijk aan € 21,1 miljard?
 - Bereken de geraamde waarde van het nationale inkomen in 2005 in miljarden euro (in één decimaal nauwkeurig).
 - Op 31 december 2004 bedroeg de staatsschuld van Reeland € 337,9 miljard. Bereken de geraamde staatsschuldquote op 31 december 2005 (in één decimaal).

Risico en informatie – deel 2 Experiment / Spel 11.1 – Beleggen op de beurs

‘Ben jij een beleggingsexpert?’

Beursgorilla verslaat AEX voor het 8ste jaar op rij!

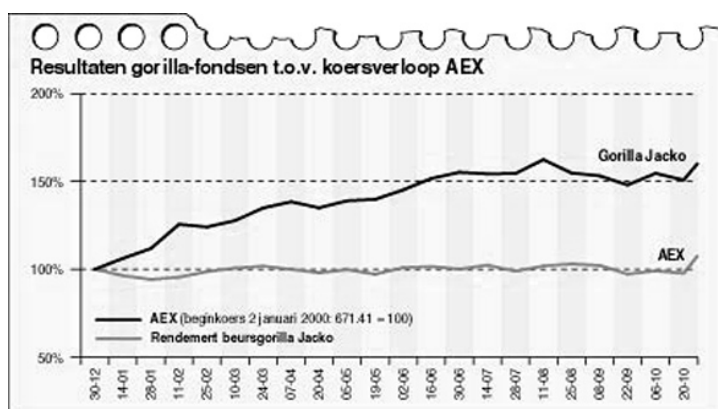
Auteur: Mister Money (3 januari 2008)

De beleggende gorilla Jacko heeft ook in 2007 de AEX-index verslagen. Het huisdier van de website ‘www.beursgorilla.nl’ behaalde het afgelopen jaar een rendement van 5,41 procent, terwijl de AEX de laatste handelsdag afsloot met een jaarrendement van 4,1 procent. Het is alweer voor de achtste keer op rij dat de gorilla Jacko de belangrijkste graadmeter verslaat.

Jacko de gorilla neemt het jaarlijks opneemt tegen de AEX-index door ‘bananeselecties’ te maken. Iedere banaan staat voor een beursgenoteerd fonds, waarvan er maandelijks willekeurig één wordt gekocht en verkocht. De beleggingscarrière van Jacko begon in het jaar 2000. Sinds zijn debuut op de beursvloer wist hij met een ruim verschil te winnen, dit jaar werd op het eind van het jaar de spanning echter flink opgevoerd.

Tot november was er voor de beleggende gorilla geen vuiltje aan de lucht en leek de aap de AEX-index ruimschoots te verslaan. De laatste twee maanden werd ook Jacko geveld door de kredietcrisis en stortte zijn portefeuille in. Enkele dagen voor het einde van het beursjaar had de AEX-index nog een kleine voorsprong van 0,48 % en was het maar de vraag of de Jacko ook het achtste jaar zou winnen. Uiteindelijk sprintte de gorilla de AEX-index vlak voor de finishlijn voorbij. Het verschil tussen hen bedroeg 1,3 procent in het voordeel van de gorilla. De Midcap en Smallcap liet de gorilla dit jaar ver achter zich.

Aan het eind van de vorige eeuw en aan het begin van deze eeuw belegden veel particulieren op de beurs. Je telde haast niet mee als je geen beleggingsportefeuille had. De beurs leek ongekeerde mogelijkheden te hebben. Slapend rijk worden door te beleggen in beursfondsen, dat wilde iedereen toch wel. En je geld op een spaarrekening zetten tegen 2% rente per jaar, zeg nu zelf, dat was toch alleen iets voor angsthazen. De werkelijkheid bleek anders uit te pakken. Eerst al in 2002 met de internet-zeepbel en later in 2007-2008 tijdens de crisis, verdwenen eerder gemaakte winsten als sneeuw voor de zon. Sommige mensen beweren zelfs dat beleggen op de beurs een soort piramidespel is, waarbij de winsten van de een ten koste gaan van de ander. Anderen beweren weer dat experts beursbewegingen niet kunnen voorspellen. Bovenstaand stukje over een gorilla die keer op keer de AEX-index verslaat, lijkt dit te bevestigen. Probeer het zelf maar eens!

Risico en informatie – deel 2 Experiment / Spel 11.2 – Averechtse selectie

Worden er nog goede auto's verkocht?

Het kopen van een goede tweedehands auto valt vaak niet mee. Op het eerste gezicht kan de auto er nog aantrekkelijk uitzien, terwijl er mechanisch van alles mis kan zijn. Kun je afgaan op de betrouwbaarheid van de verkoper of neemt de verkoper je in de boot? Waar moet je op letten en hoe kom je tot een goede beslissing? Je zult ervaren dat het allemaal nog niet meevalt.

Een tweedehands auto kopen: de tweedehands verkoopcircuits

EEN OCCASIE KOPEN? OPGELET !

Meer nog dan in de liefde zelf, moet men zich bij de aankoop van een wagen hoeden voor 'liefde op het eerste zicht'. Men moet het hoofd koel houden, oppassen voor de 'schone schijn', goed uit de doppen kijken en aan de verleiding kunnen weerstaan om meteen over te gaan tot de aankoop van een tweedehandse wagen.

Fonkelend koetswerk en als nieuw ogend chroom kunnen zwakke punten verdoezelen die pas aan het licht komen als men daadwerkelijk met de wagen rijdt. En de rechtsmiddelen in geval van kwade trouw (fraude, bedrog) zijn niet bepaald eenvoudig.

U kunt kiezen tussen een particulier (via advertenties) en een professional (dealer van een automerk of tweedehands specialist). Er bestaan nog andere circuits zoals verhuurders, veilingen of zondagsmarkten! Maar die zijn niet echt aangewezen, tenzij u alles van automechaniek kent.

Bron: www.carguide.be

(advertentie)

Firma List en Bedrog

Koop bij ons uw gebruikte karretje!

Gegarandeerde kilometers, veilig, betrouwbaar en nooit geen problemen.

Garantie is dus ook niet nodig.

Dit experiment is bedacht door de Amerikaanse econoom George Arthur Akerlof en overgenomen van de SLO en bewerkt.

12 Concept 3-5 Markt – de valutamarkt

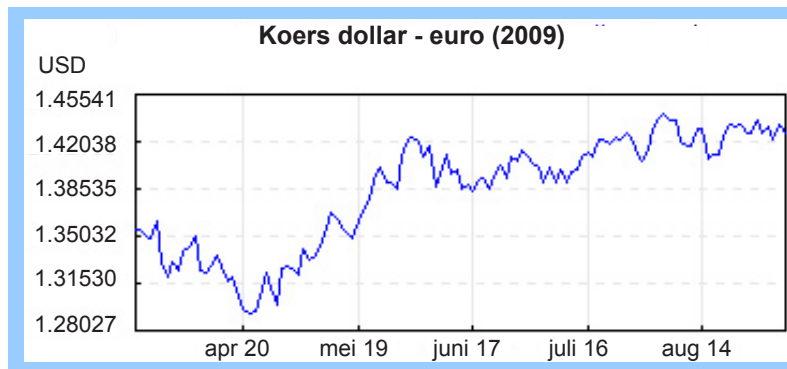
12.1 Inleiding

Dollar en pond dalen verder tegenover euro

Op de beurzen is het relatief rustig de laatste dagen. Maar het echte spektakel is te zien op de valutamarkten. De euro wordt in rap tempo meer waard ten opzichte van de Amerikaanse dollar en ten opzichte van het Britse pond. Vooral die laatste beweging is erg opvallend. Nog even en de verhouding tussen het Britse pond en de euro is 1 op 1. Het Britse pond is dan net zoveel waard als de euro. Dat terwijl er een jaar geleden nog 1,40 euro voor één pond moest worden betaald. Goed nieuws voor mensen die voor de kerstinkopen naar Londen gaan. Maar slecht nieuws voor het Nederlandse bedrijfsleven.

Verwacht wordt dat de Britse Centrale Bank binnenkort de rente weer verlaagt om de economie te stimuleren. Begin deze maand ging de rente al met een vol procentpunt omlaag tot twee procent.

Bron: RTL-nieuws (19-12-2008)

Geld heeft een bepaalde ruilwaarde. Je kunt namelijk met geld van alles kopen. Deze koopkracht van geld noem je de **interne waarde** van het geld. Maar in het buitenland kun je voor jouw geld niets kopen. De euro is bijvoorbeeld in de Verenigde Staten geen wettig betaalmiddel. Je zult als je naar de VS gaat eerst euro's moeten omwisselen voor dollars. Dan blijkt dat er tussen verschillende valuta's ook een bepaalde ruilwaarde aanwezig is. Je betaalt bijvoorbeeld voor één dollar 80 euro-cent. De waarde van het geld in andere geldsoorten uitgedrukt noem je de **externe waarde** van het geld of eenvoudiger gezegd: de wisselkoers.

De **wisselkoers** is de prijs in euro's die je voor een buitenlandse valuta betaalt.

Je kunt natuurlijk ook valuta's verkopen. Dat doe je bijvoorbeeld als je terugkomt van vakantie uit een niet-euroland en je hebt nog vreemde valuta over. Banken verkopen valuta tegen een hogere prijs (verkoopkoers), dan zij betalen voor de valuta die zij aankoopt (aankoopkoers).

Alle handel in valuta speelt zich af op de **valutamarkt**. Dit is een abstract marktconcept, waarmee je alle factoren bedoelt die invloed hebben op de vraag naar en het aanbod van valuta.

12.2 Hoe komt de wisselkoers tot stand?

Op de **valutamarkt** heb je, net zoals op alle andere markten, te maken met vragers en aanbieders. Daarin onderscheidt de valutamarkt zich niet van de andere markten. Het belangrijkste verschil zit hem in het te verhandelen product. Normaal gesproken betaal je de producten die je op markten verhandelt met geld. Hier is het te verhandelen product het geld zelf. Op de valutamarkt opereren veel aanbieders en vragers. Er is veel concurrentie. In feite bestaat de valutamarkt uit vele deelmarkten.

Denk maar aan de handel in dollars, in ponden, in euro's, enz. In al deze gevallen benadert de markt heel dicht de marktform 'volkomen concurrentie'.

In beginsel zijn de vragers naar een valuta mensen uit andere landen dan het land van de betreffende valuta. Vragers naar Amerikaanse dollars zijn dus niet-Amerikanen. De aanbieders van de valuta zijn juist de mensen uit dat land zelf. De aanbieders van Amerikaanse dollars zijn daarom Amerikanen.

Voorbeelden van vraag en aanbod van de dollar:

Vragers naar dollars zijn:

- 1) Niet-Amerikanen die Amerikaanse goederen willen kopen en daarom deze dollars nodig hebben.
- 2) Niet-Amerikanen die in Amerika op vakantie willen gaan en daarom deze dollars nodig hebben.
- 3) Niet-Amerikanen die in Amerika willen beleggen of investeren en daarom deze dollars nodig hebben.

Aanbieders van dollars zijn:

- 1) Amerikanen die buiten de VS op vakantie willen gaan en daarom hun dollars willen omwisselen voor andere valuta.
- 2) Amerikanen die goederen van buiten de VS willen importeren en daarom hun dollars willen omwisselen.
- 3) Amerikanen die buiten de VS willen beleggen of investeren.

Toeristen van buiten de eurolanden in Amsterdam hebben euro's moeten kopen. Stijgt het toerisme uit niet-eurolanden in Nederland, dan stijgt de vraag naar euro's en daarmee ook de koers (prijs) van de euro.

De koers die tot stand komt via een vrijemarktwerking noem je de **evenwichtskoers**.

De twee figuren op de volgende pagina zijn een schematisch voorbeeld van een marktsituatie.

De linker figuur laat een momentopname zien, waarbij een evenwichtskoers (K_1) tot stand is gekomen.

In de rechter figuur vergelijken we het eerste moment met een tweede later moment. De vraagcurve (V_{II}) is naar rechts geschoven omdat er een stijging plaats heeft gevonden van het aantal mensen dat naar de VS op vakantie wil.

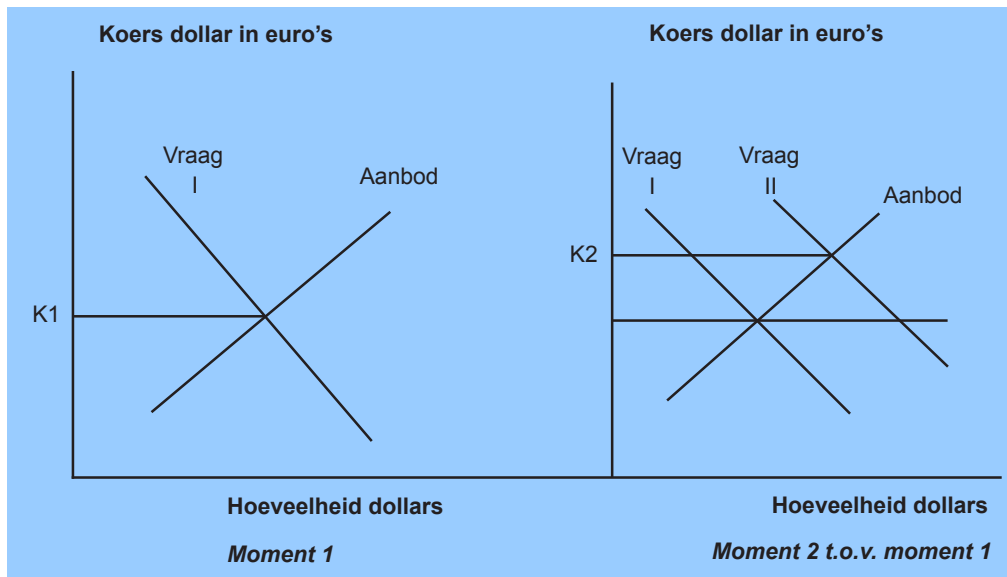
Je ziet dat deze vraagstijging naar dollars de koers van de dollar doet stijgen (K_2).

Deze koersstijging, die het gevolg is van vraag- en aanbodfactoren, noem je een **appreciatie**.

Natuurlijk kunnen de vraag- en aanbodfactoren ook zodanig veranderen dat de evenwichtskoers daalt. In dat geval spreek je over een **depreciatie**. Dat de koers van de dollar ten opzichte van de euro behoorlijk kan fluctueren (schommelen) en eigenlijk continu in beweging is, kun je goed zien in de figuur aan het begin van dit hoofdstuk (zie de vorige pagina).

Figuren bij 12.2:

Vragen en opdrachten bij 12.2:

1 Yen, pond en dollar: internationaal geaccepteerde valuta's

De valuta's van Japan (yen), Groot-Brittannië (pond) en de Verenigde Staten van Amerika (dollar) spelen een belangrijke rol bij internationale transacties over de hele wereld. De wisselkoers van deze valuta's wordt bepaald door vraag en aanbod op de valutamarkt. Een koersdaling van de yen wordt ... (1) ... genoemd. Deze koersdaling ontstaat als de vraag naar yens ... (2) ... is dan het aanbod van yens.

a Wat moet in plaats van de cijfers worden ingevuld om een economisch correcte tekst te krijgen?

Bij (1): appreciatie / depreciatie;
 bij (2): groter / kleiner.

b De vraag naar yens op de valutamarkt kan door diverse oorzaken toenemen. Daarover staan hieronder vier uitspraken. Geef voor elke uitspraak aan of deze juist of onjuist is.

Uitspraak 1: Als de exportwaarde van Japan toeneemt, stijgt daardoor de vraag naar yens.

Uitspraak 2: Als de rente in Japan daalt, stijgt daardoor de vraag naar yens.

Uitspraak 3: Als Japanse bedrijven in Engeland gaan investeren, stijgt daardoor de vraag naar yens.

Uitspraak 4: Als Japanse bedrijven vanuit Engeland winst overboeken naar Japan, stijgt daardoor de vraag naar yens.

(Havo deelvak 2001-I-4)

2 De dollar op de schommel

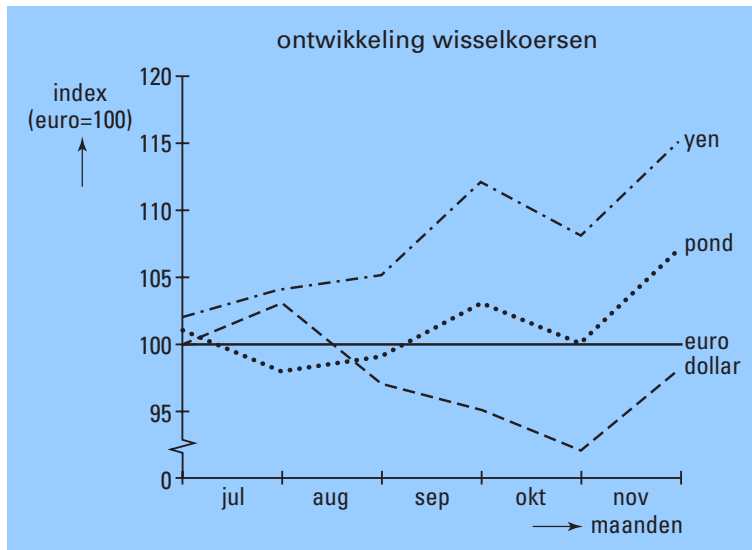
De Amerikaanse dollar speelt bij veel internationale transacties een belangrijke rol. De koers van de dollar schommelt ten opzichte van bijvoorbeeld de euro, het pond en de yen.

In de figuur is de ontwikkeling van enkele wisselkoersen voor een periode van vijf maanden in beeld gebracht.

De koersontwikkeling wordt veroorzaakt door veranderingen in de vraag en het aanbod op de valutamarkt.

Zie de figuur op de volgende pagina.

In november is de koers van de dollar ten opzichte van de euro ... (1)... Deze koersverandering van de dollar wordt ... (2)... genoemd en ontstaat als de vraag naar dollars ... (3)... is dan het aanbod van dollars.

- a Wat moet in plaats van de cijfers worden ingevuld om een economisch correcte tekst te krijgen?

Bij (1): gedaald / gestegen;

Bij (2): appreciatie / depreciatie;

Bij (3): groter / kleiner.

Het aanbod van dollars op de valutamarkt kan door verschillende oorzaken toenemen.

Daarover gaan de onderstaande uitspraken (VS staat voor Verenigde Staten van Amerika).

- b Geef voor elke uitspraak aan of deze juist of onjuist is.

Uitspraak 1: Als de VS goederen uit Europa importeren, neemt daardoor het aanbod van dollars toe.

Uitspraak 2: Als in de VS werkende Nederlanders geld naar Nederland sturen, neemt daardoor het aanbod van dollars toe.

Uitspraak 3: Als Europeanen beleggen in de VS, neemt daardoor het aanbod van dollars toe.

Uitspraak 4: Als Europese toeristen de VS bezoeken, neemt daardoor het aanbod van dollars toe.

(Havo deelvak 2002-I-2)

12.3 Welke invloed hebben wisselkoersen op de economie?

In het kader van deze vraag is oorzaak en gevolg niet altijd even duidelijk. De gevolgen van een verandering van de wisselkoers hebben namelijk op hun beurt vaak weer invloed op de koers zelf. Een stijging van de eurokoers maakt het eurogebied duurder voor niet-eurolanden, ook al veranderen de prijzen van de eurogoederen zelf niet. De eurogoederen zelf houden dezelfde 'europrijs', maar buitenlanders moeten meer van hun eigen valuta neertellen voor dezelfde hoeveelheid euro's. Een verhoging van de eurokoers heeft dus negatieve invloed op de internationale concurrentiepositie van het eurogebied. Een koersdaling van de euro maakt het eurogebied juist goedkoper.

Een verhoging van de eurokoers betekent concreet een verslechtering van de concurrentiepositie van de eurolanden, waardoor de export in het eurogebied afneemt (en daarmee de vraag naar euro's) en de import (aanbod van euro's) toeneemt. Dat betekent in beide gevallen een lagere productie en minder werkgelegenheid. Een klein bijkomend voordeel is dat de lagere export en hogere import weer een koersverlagend en daarmee stabiliserend effect hebben.

De wisselkoers heeft ook invloed op het prijsniveau. Een hogere eurokoers betekent dat wij voor onze euro's meer in het buitenland kunnen kopen. Je kunt ook zeggen dat wij minder voor buitenlandse goederen hoeven te betalen. Dat kan tot lagere prijzen leiden en onze concurrentiepositie weer enigszins verbeteren.

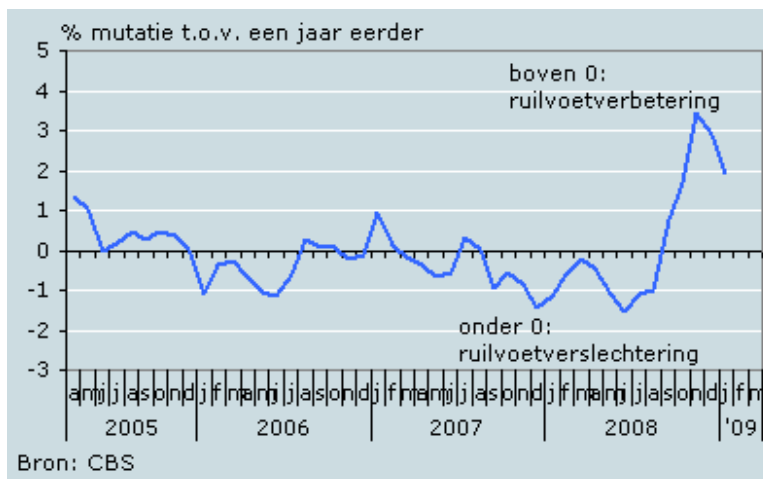
Een maatstaf voor de internationale concurrentiepositie is de **ruilvoet**.

Deze maatstaf geeft de verhouding weer tussen het exportprijsspeil en het importprijsspeil.

In een formule:

$$\text{Ruilvoet *)} = \frac{\text{Prijnsindex uitvoer}}{\text{Prijnsindex invoer}}$$

*) Bij een stijging van de ruilvoet kun je als gevolg van de relatief hogere exportprijzen met de opbrengst van eenzelfde exportpakket meer goederen importeren dan voor deze stijging. Het probleem is alleen om dezelfde hoeveelheid goederen te kunnen blijven exporteren. Het land is immers duurder geworden. Een stijging van de ruilvoet betekent daarom in feite niets anders dan een verslechtering van de internationale concurrentiepositie.

Ruilvoet verbetert in januari 2009 volgens CBS

De ruilvoet van het goederenverkeer met het buitenland was in januari 2009 een stuk hoger dan in januari 2008. De prijzen van geëxporteerde goederen waren weliswaar gemiddeld 5% lager dan in januari 2008, maar de prijzen van geïmporteerde goederen waren gemiddeld 7% lager.

Zou er in het eurogebied door een koersdaling juist (**wisselkoers**)inflatie ontstaan (met als gevolg prijsstijgingen), dan zal daar de rente kunnen gaan stijgen. Mensen die sparen willen namelijk een positieve reële rente ontvangen op hun spaargeld. Dit betekent dat het rentepercentage hoger moet zijn dan het inflatiepercentage.

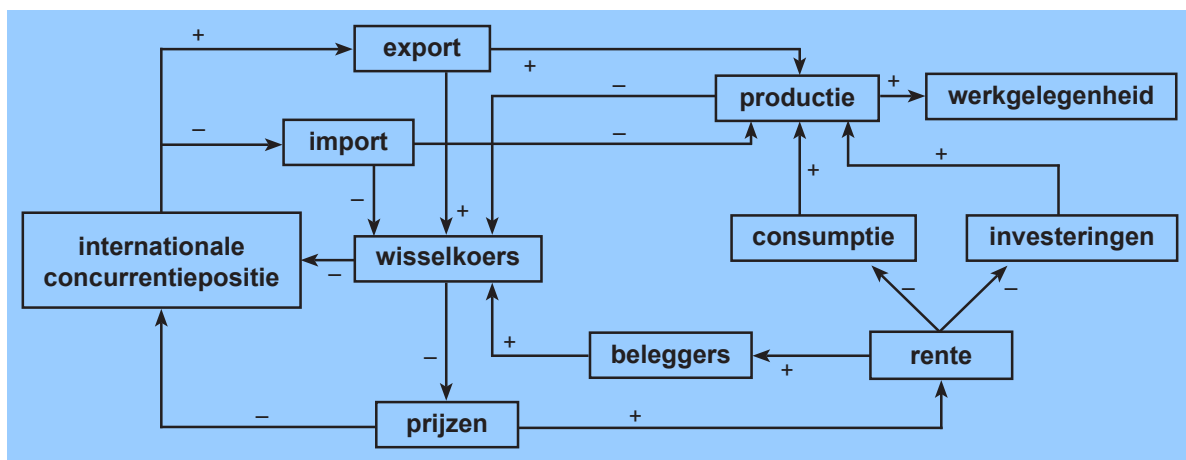
De rente zelf heeft ook een aanzienlijke invloed op de wisselkoers. Internationale beleggers zijn gevoelig voor renteveranderingen. Zij zoeken voor hun vermogen een aantrekkelijke belegging en dat is vaak een belegging met een hoge rente. Als de rente in het eurogebied stijgt, trekt dat buitenlandse beleggers aan. Als gevolg van deze kapitaalstromen neemt de vraag naar de euro toe en de koers van de euro stijgt in dat geval. Om dezelfde reden zullen minder eurobeleggers naar andere landen met een relatief lagere rente gaan. Het aanbod van euro's daalt dan en de koers stijgt ook daardoor.

De hogere rente heeft verder een negatieve invloed op de binnenlandse bestedingen. Geld lenen voor consumptieve- of investeringsdoeleinden is dan duurder en daardoor zullen de nationale consumptie en de nationale investeringen dalen. Dit heeft weer gevolgen voor de productie, de werkgelegenheid en ook weer de wisselkoers. Minder productie betekent namelijk dat er minder import (grondstoffen) nodig is. Het gevolg daarvan is dat het aanbod van euro's afneemt en de koers weer stijgt.

Vanwege de vele op het oog ingewikkeld lijkende oorzaak-gevolgrelaties vatten we het bovenstaande nog eens samen in een schema, waarbij we de wisselkoers als een spin in het midden van het web plaatsen. Een plusteken staat voor een positief (= gelijk gericht) verband tussen oorzaak en gevolg en een minteken voor een negatief (tegengesteld) verband.

Positief verband: $\uparrow \rightarrow \uparrow$ of $\downarrow \rightarrow \downarrow$

Negatief verband: $\downarrow \rightarrow \uparrow$ of $\uparrow \rightarrow \downarrow$

Vragen en opdrachten bij 12.3

3 Economie in het nieuws

Dagelijks worden er via de media economische nieuwsfeiten onder de aandacht van het publiek gebracht. Niet zelden leiden die feiten vanuit verschillende invalshoeken tot discussies over de vraag hoe die feiten dienen te worden geïnterpreteerd. Hieronder staan vier van zulke feiten die op één dag in dezelfde krant als kop boven een artikel staan.

kop 1 Recessiedreiging in Duitsland	kop 2 FED verlaagt rente met 0,5 procentpunt ECB verlaagt rente niet
kop 3 Inflatie in EU stijgt tot boven de grens van 2 procent	kop 4 Euro zwak tegenover dollar

FED: centrale bank van de Verenigde Staten van Amerika (VS)
 ECB: Europese Centrale Bank
 EU: Europese Unie

Een journalist stelt naar aanleiding van kop 1 dat de ECB niet ongelukkig zal zijn met die situatie gezien het doel van de ECB: prijsstabiliteit in de EU. Een beleggingsanalist schrijft naar aanleiding van kop 2 dat de komende tijd een ontwikkeling van de wisselkoers mag worden verwacht die de inflatie in de EU zal beperken. Een econoom waarschuwt naar aanleiding van kop 2 echter voor een toenemende inflatie in de EU.

- Beschrijf de redenering van de journalist. Gebruik daarbij ten minste één andere kop.
- Welke kop zal volgens de journalist voor de ECB aanleiding zijn de rente niet te verlagen? Verklaar je antwoord.
- Beschrijf de redenering van de beleggingsanalist.
- Beschrijf de redenering van de econoom.

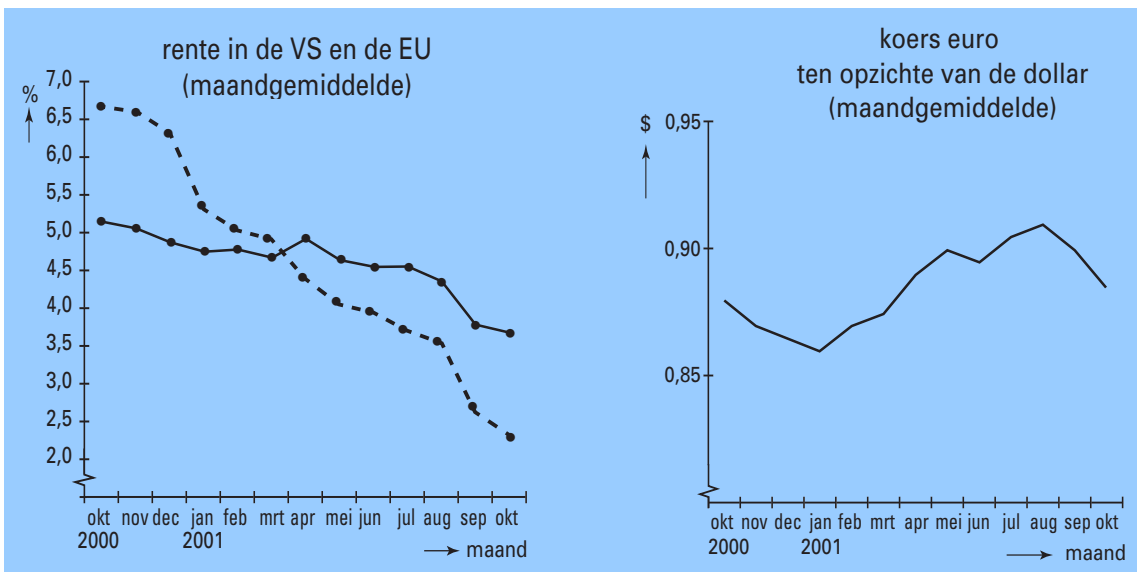
(Vwo deelvak 2003-I-7)

4

Uit een krant (november 2001):

FED en ECB op verschillend spoor

De Amerikaanse centrale bank (FED) heeft in korte tijd de rente diverse keren verlaagd. De FED doet verwoede pogingen met haar rentebeleid een inzinking van de Amerikaanse economie te voorkomen. Ook in de Europese Unie (EU) is de groei van de economie sterk teruggevallen. De Europese Centrale Bank (ECB) is echter veel terughoudender geweest met renteverlagingen. Hieruit blijkt een verschil in doelstelling: de FED richt zich vooral op economische groei en de ECB op prijsstabiliteit. De rente-ontwikkeling heeft de koers van de euro ten opzichte van de dollar niet ongemoeid gelaten en langs die weg bijgedragen tot een beperking van de inflatie in de EU.

- Leg uit hoe de FED met haar rentebeleid een inzinking van de Amerikaanse economie probeerde te voorkomen.
- Was in 2001 de inflatie in de EU – gezien de opstelling van de ECB – aan de hoge of aan de lage kant? Verklaar je antwoord.
- Geef op basis van de linker figuur een verklaring voor de in rechter figuur weergegeven koersontwikkeling van de euro in de eerste helft van 2001.
- Leg uit hoe deze koersontwikkeling de inflatie in de EU kon beperken.

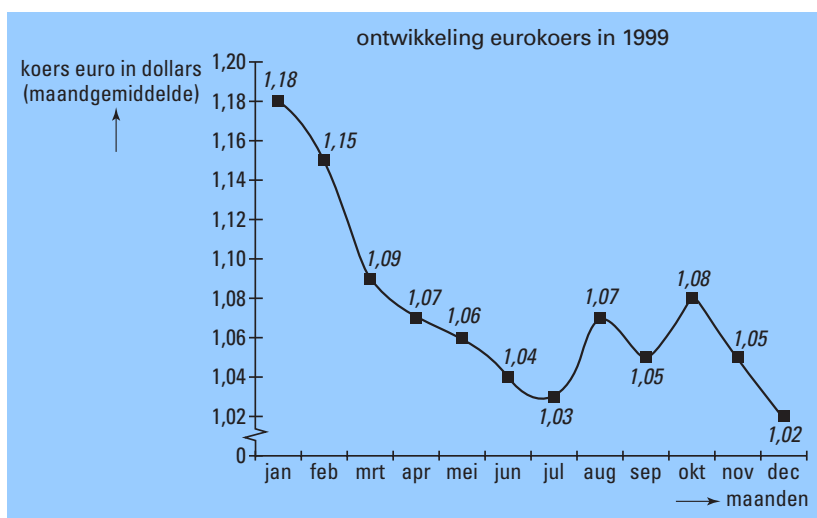

(Vwo deelvak 2003-II-5)

5

De euro glijdt weg

De Europese Centrale Bank (ECB) moet zorgen voor prijsstabiliteit binnen het eurogebied. Volgens de ECB is daarvan sprake als de inflatie in het eurogebied beperkt blijft tot 2% op jaarbasis. Het instrument waarmee de ECB dat doel probeert te bereiken is rentepolitiek. Wisselkoersstabilisatie is geen officiële doelstelling van de ECB. Toch kan de ECB besluiten - met name als van de koersontwikkeling van de euro serieuze inflatiedreiging uitgaat - de eurokoers te beïnvloeden. De ECB gaat ervan uit dat elk procent koersdaling van de euro ten opzichte van de dollar leidt tot 0,2 procentpunt inflatie in het eurogebied. Ter beïnvloeding van de eurokoers kan de ECB eveneens rentepolitiek gebruiken.

- Leg uit hoe in het eurogebied inflatie kan ontstaan door een dalende koers van de euro.
- Zou de ECB in 1999 de rente hebben moeten verhogen of verlagen om de koersdaling van de euro te beperken? Verklaar je antwoord.
- Bracht de koersdaling van de euro in 1999 het realiseren van de inflatiedoelstelling in gevaar? Verklaar je antwoord met behulp van een berekening.

De ECB heeft in 1999 geen rentemaatregel genomen ter ondersteuning van de koers van de euro. Volgens sommige economen hield dat verband met de verwachte toename van de werkloosheid in het eurogebied.

- Geef voor de opvatting van deze economen een verklaring.

(Vwo deelvak 2002-I-2)

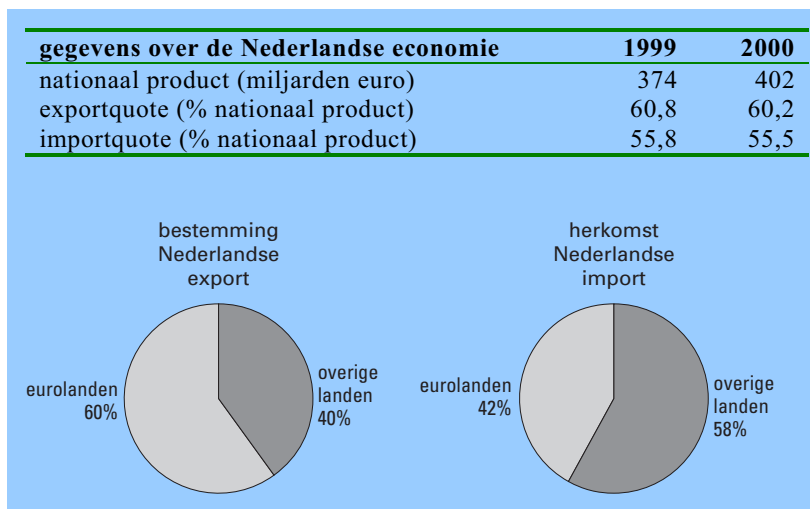
6 Nederland en de euro

De Nederlandse economie wordt een open economie genoemd. Mede door de hoge export- en importquote (export en import als percentage van het nationale inkomen) is de Nederlandse economie erg gevoelig voor bijvoorbeeld veranderingen van wisselkoersen. Zo heeft een verandering van de koers van de euro invloed op zowel het prijsniveau als de omvang van het nationale product in Nederland.

Zie de afbeeldingen op de volgende pagina.

- Bereken met hoeveel procent de importwaarde in 2000 ten opzichte van 1999 is veranderd. Geef daarbij aan of het om een stijging of een daling gaat.
- Leg uit dat door een koersdaling van de euro de kosteninflatie in Nederland kan toenemen.
- Leg uit dat door een koersdaling van de euro de productie in Nederland kan toenemen.
- Zal de productie in Nederland tegenwoordig sterker, minder sterk of even sterk reageren op een koersverandering van de euro dan vroeger op een koersverandering van de gulden? Licht je antwoord toe.

(Havo deelvak 2002-II-5)

12.4 Wat zijn de verschillen tussen zwevende en vaste wisselkoersen?

Je hebt geleerd dat bij een vrijmarkteconomie het prijsmechanisme zorgt voor evenwicht tussen vraag en aanbod. Bij de evenwichtsprijs bestaan geen tekorten of overschotten. Precies hetzelfde mechanisme vindt ook plaats op de valutamarkt. Een vrij zwevende koers zorgt door het prijsmechanisme altijd voor een evenwicht tussen vraag naar en aanbod van een valuta. Dat evenwicht op de valutamarkt is het grote voordeel van zwevende wisselkoersen. Er stroomt in principe dan evenveel geld het land in als er uit. Tegenwoordig bewaren veel landen een valutareserve – we komen daar later nog op terug –, maar dat is bij vrij zwevende koersen niet nodig.

Zwevende koersen brengen voor handelaren wel risico's met zich mee. Dat gebeurt als de waarde van een valuta, waarin de overeenkomst is afgesloten, wijzigt ten opzichte van die van de euro.

Hiernaast staat een deel van de reisvoorwaarden van een reisorganisator. De prijzen die in de folders staan zijn onder voorbehoud. Er zijn verschillende factoren die de uiteindelijke prijs nog kunnen doen veranderen. Eén van die factoren is de wisselkoers.

Als het reisbureau met een hotel afspreekt 40 kamers voor een bepaalde periode te huren tegen 30 *dollar* per dag, dan rekent de reisorganisatie daar in de folder bijvoorbeeld 28 *euro* voor. Stel dat de dollarkoers in de periode daarna stijgt, dan moet het reisbureau voor de kamers, die nog steeds 30 *dollar* kosten, geen 28 *euro*,

maar bijvoorbeeld 30 *euro* per dag betalen. De reisvoorwaarden maken in feite de consument drager van dit risico doordat deze mogelijk alsnog een hogere rekening gepresenteerd krijgt. De reisorganisatie kan het koersrisico uitsluiten door in het contract met het hotelmanagement af te spreken dat de betaling plaatsvindt in *euro*'s. Het risico ligt dan bij de hotelleiding.

Reisvoorwaarden

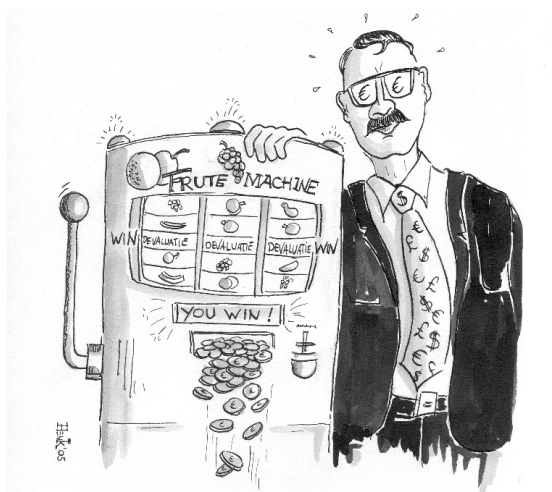
De prijzen van individuele reizen zijn gebaseerd op boekingen door minimaal twee deelnemers die een kamer delen. Als je alleen reist, betaal je vaak een toeslag. De vermelde prijzen zijn geldig van 01/01/2009 tot en met 31/12/2009. De hoogte van de gepubliceerde reissommen is gebaseerd op prijzen, geldkoersen, brandstofprijzen, heffingen en belastingen, zoals die bekend waren in december 2008. Bij een aantal reizen hebben wij ook al data voor het jaar 2010 gepubliceerd. Met het oog op tariefstijgingen, wisselkoersschommelingen en vluchtgegevens zijn deze reizen onder voorbehoud van prijs en vertrekdata opgenomen.

Uit de reisvoorwaarden van een reisorganisatie.

Wisselkoersschommelingen leveren natuurlijk niet altijd risico's op. Ze bieden ook kansen. Valutaspeculanten proberen juist geld te verdienen door op wisselkoersschommelingen vooruit te lopen, te anticiperen. Als speculanten verwachten dat de koers van een valuta op korte termijn gaat stijgen, dan kopen zij die valuta in een vroegtijdig stadium 'goedkoop' op. Als de koersstijging inderdaad heeft plaatsgevonden, dan verkopen zij de eerder gekochte valuta weer tegen de hogere prijs. Verwachten zij echter een koersdaling, dan verkopen zij die valuta voordat de koers daadwerkelijk daalt, om de later in waarde gedaalde valuta weer goedkoper terug te kunnen kopen. Op deze wijze vindt er dagelijks wereldwijd voor miljarden euro's valutahandel plaats.

In de praktijk komt de verwachting van valutaspeculanten vaak uit. Vreemd genoeg komt dat juist door hun gedrag. Als speculanten een koersstijging verwachten en zij daarom deze valuta in grote aantallen willen kopen, zal door de grotere vraag de valutakoers inderdaad gaan stijgen. Dit verschijnsel noem je de 'self fulfilling prophecy'.

Wereldcasino

Vandaag lijken de internationale financiële markten op een globaal casino waar handelaren gokken op de marktfluctuaties door middel van transacties die in een flits plaatsvinden. 25 jaar geleden (in 1982 bedroeg het dagelijkse gemiddelde van de buitenlandse valutahandel \$ 80 miljard; vandaag stroomt meer dan \$ 1.500 miljard per dag over de internationale grenzen). Meer dan 80% van deze kapitaalstromen zijn speculatief en hebben niets te maken met de handel en de productie van goederen en diensten.

Om de risico's van koersschommelingen te minimaliseren, ontstaan tussen landen afspraken om te komen tot een meer stabiele of zelfs vaste wisselkoersverhouding. Het maken van dit soort afspraken heeft als voordeel dat er zekerheid ontstaat binnen het internationale handelsverkeer. Men loopt dan immers geen koersrisico's meer. Die zekerheid bevordert het handelsverkeer en daarmee ook de welvaart in de betrokken landen. Meer handel leidt namelijk tot meer welvaart. Voor de overheid betekent meer welvaart dat zij meer belasting ontvangt, maar ook dat zij waarschijnlijk minder uitkeringen hoeft te betalen. Het is dan ook begrijpelijk dat overheden voorstander zijn van een stabiele (vaste) wisselkoers.

Een voorbeeld van een vaste wisselkoers was in de periode voor de euro de verhouding tussen de Belgische en Luxemburgse frank. Deze twee hadden een onderlinge koersverhouding van 1 op 1.

Een ander voorbeeld van een vaste koersverhouding trof je aan in de twee jaar voorafgaande aan de invoering van de euro. In die periode waren de valuta van de toenmalige twaalf eurolanden via een vaste koers aan de euro verbonden, maar dat betekende ook dat zij onderling in een vaste verhouding stonden. Zo gold in die tijd (2000-2002):
 1 euro = 2,20371 Nederlandse gulden; 1 euro = 1,95583 Duitse mark.
 Daardoor was 1 Duitse mark gelijk aan $(\frac{2,20371}{1,95583} =) 1,12674$ gulden.

1 gulden = ca. 0,45 euro

Er kleeft ook een nadeel aan een systeem van vaste wisselkoersen. Een vaste wisselkoers kun je het beste vergelijken met een *minimumprijs* of een *maximumprijs*. Bij een minimumprijs heb je altijd een aanbodoverschot, terwijl bij een maximumprijs altijd een aanbodtekort ontstaat. Bij een vaste wisselkoers is daarom de kans klein dat er evenwicht is tussen de vraag naar en het aanbod van de valuta. Dit betekent dat de geldstromen het land in en het land uit niet meer aan elkaar gelijk zullen zijn. Dat kan leiden tot een valutatekort of een overschot. In deze situatie hebben landen veelal **valutareerves** nodig. Ten tijde van een valutatekort kunnen zij deze reserves dan aanspreken. Bij een overschot nemen de valutareerves juist toe.

Samengevat:

	Zwevende wisselkoersen	Vaste wisselkoersen
Voordeel	Vraag naar en aanbod van de valuta zijn altijd aan elkaar gelijk.	Geen koersschommelingen en geen koersrisico's.
Nadeel	Koersschommelingen en daardoor risico's mogelijk.	Vraag naar en aanbod van de valuta zijn niet aan elkaar gelijk.

Vragen en opdrachten bij 12.4

7 Lees onderstaande tekst:

De gouden standaard

Bij een gouden standaard bestaat in het land een standaardmunt. Deze munt bevat een bepaalde hoeveelheid goud van een bepaalde kwaliteit. Dit wordt gegarandeerd door de instantie die de munt uitgeeft. Men zegt wel, dat de munt in kwestie intrinsiek volwaardig is. Van aangeboden goud kun je altijd munten laten slaan en omgekeerd. Zo kunnen exporteurs, die in het internationale verkeer goud als betaling ontvangen, het ontvangen goud in binnenlandse munten laten omzetten. Hiermee neemt overigens meteen de binnenlandse geldhoeveelheid toe. Wanneer een tweede land ook een gouden standaard heeft, ontstaat tussen de twee standaardmunten een ruilverhouding (wisselkoers) die gebaseerd is op de verhouding van de twee goudgehalten.

- a Welke veronderstelling neem je aan als je stelt dat de gouden munten van verschillende landen in een vaste ruilverhouding staan?
- b Hoe kun je de gebruikers vertrouwen geven in de kwaliteit van standaardmunten?
- c In veel landen, waaronder Nederland, kon je vroeger zowel gouden als zilveren standaardmunten aantreffen. Zo kon je bijvoorbeeld tien zilveren guldens omwisselen voor één gouden tientje. Beschrijf een situatie waarin zo'n geldstelsel niet meer goed functioneert.

Z.o.z.

- d In vrijwel alle landen die een dubbele standaard (gouden en zilveren munten) hanteren, treedt regelmatig de 'Wet van Gresham' op. Deze wet luidt: 'Bad money always drives out good money', ofwel het slechte geld verdrijft het goede geld. Geef daarvoor een verklaring.

8 Van gulden naar euro

Vanaf 1 januari 2002 is de euro in elf Europese landen wettig betaalmiddel. In de loop van 2002 is de eigen valuta van deze landen afgeschaft. De omrekenkoersen tussen de eigen (= lokale) valuta en de euro zijn eind 1998 vastgesteld. In onderstaande tabel staan enkele van deze omrekenkoersen.

lokale valuta	waarde euro in lokale valuta	waarde lokale valuta in euro's
Nederlandse gulden	2,20371	0,45378
Belgische frank	40,3399	0,02479
Duitse mark	1,95583	0,51129
Finse mark	5,94573	0,16819
Franse frank	6,55957	0,15245
Ierse pond	0,787564	1,26973
Italiaanse lire	1936,27	0,00052

De familie Van Weerden heeft in 2001 voor één week een vakantiehuisje in Frankrijk gehuurd. De huurprijs van het vakantiehuisje bedroeg 1.650 Franse francs per week.

- a Bereken het bedrag in guldens dat de familie Van Weerden kwijt was aan het huren van het vakantiehuisje.

Op het moment dat de koers van de euro werd vastgesteld, was de inflatie in Nederland relatief hoog. Achteraf had de Centrale Bank van Nederland daarom liever gezien dat bij het vaststellen van de omrekenkoersen van een hogere koers van de Nederlandse gulden was uitgegaan. Een hogere koers van de gulden zou echter tot een toename van de werkloosheid in Nederland geleid kunnen hebben.

- b Zou de huur in guldens van het vakantiehuisje van de familie Van Weerden hoger of lager zijn geweest als de koers van de gulden hoger was geweest? Verklaar je antwoord.
- c Leg uit dat een hogere koers van de gulden had kunnen leiden tot een toename van de werkloosheid in Nederland.

Stel dat bij het vaststellen van de omrekenkoersen van een hogere koers van de gulden was uitgegaan.

- d Is de hier bedoelde hogere koers een appreciatie? Licht je antwoord toe.

(Havo totaalvak 2002-I-5)

9 China blijft vasthoudend

Uit een krant van 2005:

'In 2004 is het tekort op de lopende rekening van de betalingsbalans van de Verenigde Staten van Amerika (VS) met China opgelopen tot 165 miljard dollar. China handhaaft voorlopig de vaste koppeling tussen de eigen munt renminbi (rmb) of yuan en de Amerikaanse dollar. Renmimbi betekent 'geld van het volk'. De koersverhouding is 1 rmb = 0,12 dollar.

Volgens de VS is de renminbi daarmee sterk ondergewaardeerd en zou een koers van 1 rmb = 0,15 dollar de economische verhoudingen beter weergeven. De VS vindt dat er sprake is van oneerlijke concurrentie en dreigt handelsbeperkende maatregelen te nemen, indien China de vaste koppeling niet wil loslaten. Deze Amerikaanse maatregelen kunnen echter nadelige gevolgen hebben voor de vele bedrijven uit de VS die zich in de afgelopen jaren in China hebben gevestigd.'

Om de vaste koppeling te handhaven, zet China een deel van de ontvangen dollars om in Amerikaanse staatsobligaties. Op deze manier draagt China bij aan de financiering van het grote begrotingstekort van de overheid in de VS.

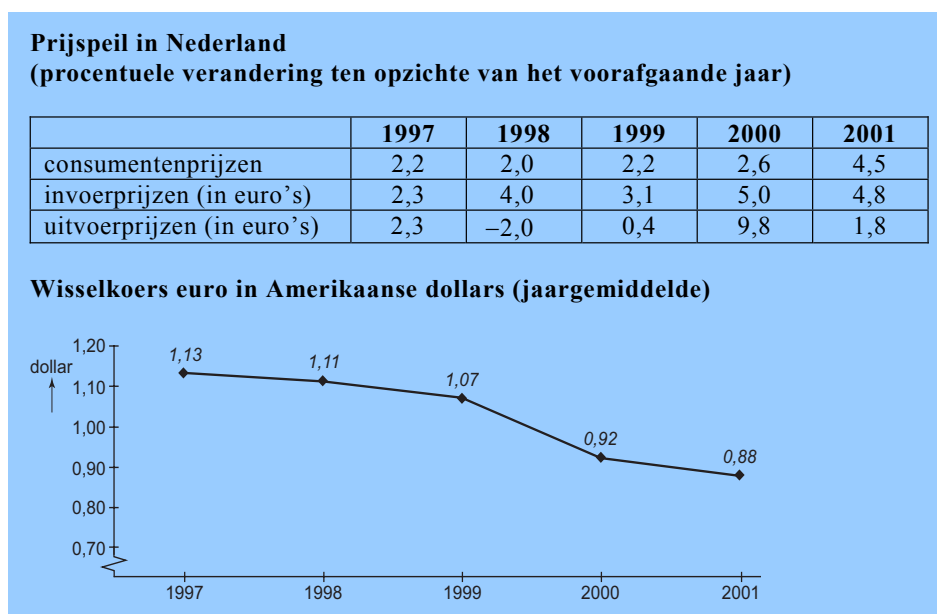
- a Bereken hoeveel procent de Chinese producten duurder worden voor de VS als de door de VS gewenste wisselkoers tot stand zou komen.
- b Leg uit dat bedrijven uit de VS die een vestiging hebben in China zowel nadeel als voordeel kunnen hebben van het loslaten van de vaste koppeling.
- c Leg uit dat het loslaten van de vaste koppeling zou kunnen leiden tot een rentestijging op de kapitaalmarkt in de VS. Voor de Chinese overheid betekent de vaste koppeling met de dollar, dat zij de geldmarktrente niet kan inzetten om de conjuncturele 'oververhitting' van de binnenlandse economie af te remmen.
- d Leg uit waarom het in deze situatie voor de Chinese overheid onmogelijk is de geldmarktrente in te zetten als instrument van conjunctuurpolitiek.

(Vwo totaalvak 2007-II-1)

- 10 Beredeneer of de wisselkoers van de euro ten opzichte van de US\$ stijgt of daalt als:
- a de rente in de VS daalt;
 - b de ECB Amerikaanse dollars verkoopt in het kader van haar interventiebeleid;
 - c de verbetering van de concurrentiepositie van Amerikaanse bedrijven leidt tot een toename van de import door de EU;
 - d Europese ondernemingen Amerikaanse bedrijven overnemen;
 - e Amerikaanse ondernemingen dochterondernemingen opzetten binnen de EMU.

11 **Nederland handelsland**

De concurrentiepositie van een land in het internationale handelsverkeer wordt onder andere beïnvloed door de ontwikkeling van het prijspeil en de wisselkoers van de valuta van dat land. Bestudeer eerst onderstaande tabel en grafiek en beantwoord daarna de vragen.

- a Leg uit hoe een stijging van het invoerprijspeil van een land kan leiden tot een stijging van het uitvoerprijspeil van dat land.
- b Worden de invoerprijzen in euro's in Nederland hoger of lager door een koersdaling van de euro ten opzichte van de Amerikaanse dollar? Verklaar je antwoord.

In 2000 hebben de Verenigde Staten van Amerika (VS) voor import uit Nederland € 11,5 miljard betaald. Omgerekend in dollars was met deze import \$ 10,58 miljard gemoeid. Stel dat de VS in 2001 hetzelfde importpakket uit Nederland koopt.

- c Bereken hoeveel Amerikaanse dollars de VS voor dit importpakket in 2001 moet betalen.

(Havo totaalvak 2005-I-7)

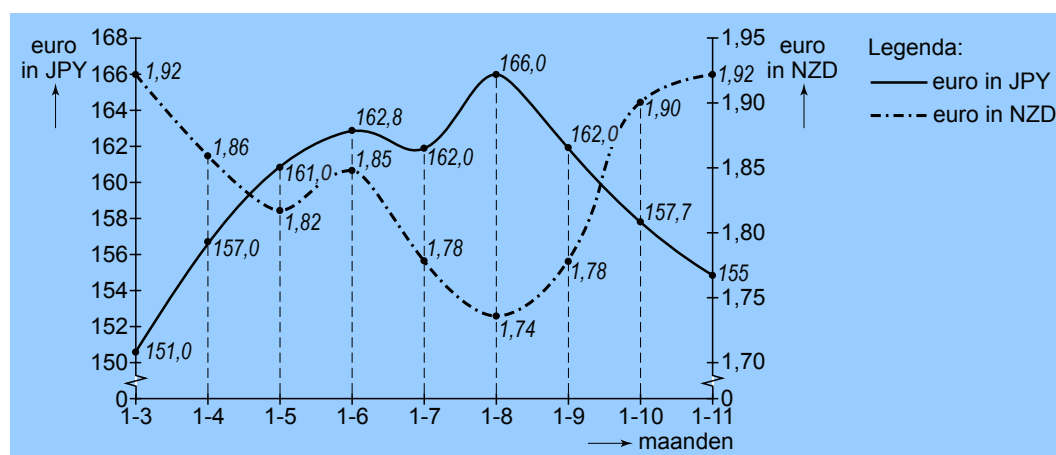
12 Cash & Carry

Internationaal opererende beleggers kunnen gebruikmaken van renteversillen tussen landen. Ze lenen tegen een lage rente in het ene land en beleggen tegen een hogere rente in een ander land. Dergelijke transacties noemt men carry trade.

In 2007 deed deze carry trade zich voor tussen Japan en Nieuw-Zeeland.

Beleggers leenden in Japan tegen een rente van 0,6% per jaar en belegden dit geld in Nieuw-Zeeland tegen een rente van 6,6% per jaar.

In onderstaande figuur is de koersontwikkeling van de euro in Japanse yen (JPY) (linkeras) en in de Nieuw-Zeelandse dollar (NZD) (rechteras) weergegeven voor de periode 1-3 tot 1-11 in 2007.

- Is de concurrentiepositie van Japanse exporteurs ten opzichte van exporteurs uit eurolanden in de periode 1-3 tot 1-6 verbeterd of verslechterd? Verklaar je antwoord.
- Leg uit welk valutarisico er voor een internationale belegger verbonden is aan de carry trade tussen Japan en Nieuw-Zeeland.

Eind juli 2007 raakten de internationale financiële markten in een crisis en internationale beleggers zagen zich genoodzaakt hun in Japan afgesloten leningen terug te betalen.

De Europese bankpresident Trichet had al begin 2007 de internationale beleggers gewaarschuwd voor de risico's van carry trade.

Een internationale belegger negeert deze waarschuwing en leent op 1-6 in Japan 16.280 miljoen JPY voor een periode van 4 maanden. Hij wisselt deze JPY om in NZD tegen een koers van 1 NZD = 88 JPY en zet dit bedrag op een spaarrekening in Nieuw-Zeeland met een looptijd van 4 maanden.

De rentebetaling in Japan en Nieuw-Zeeland vindt plaats aan het einde van de 4 maanden.

- Bepaal met behulp van de figuur de koers van 1 NZD in JPY op 1-10.
- Bereken het verlies van de genoemde belegger in NZD.

Uit de figuur blijkt dat het koersverschil tussen de euro in JPY en de euro in NZD in de periode 1-8 tot 15-9 kleiner wordt. Dit wijst er op dat de internationale beleggers hun tegoeden in Nieuw Zeeland hebben gebruikt om hun in Japan afgesloten leningen terug te betalen.

- Leg dit uit.

(Vwo 2011-I-2)

12.5 Wanneer spreek je van een stabiele wisselkoers?

Vaste wisselkoersen zijn het gevolg van afspraken die de **monetaire autoriteiten** met elkaar maken. De monetaire autoriteiten van een land zijn de minister van Financiën en de president van de centrale bank. Het blijkt echter heel moeilijk te zijn om vaste wisselkoersen 'vast' te houden. In de praktijk scheidt men dan vaak een systeem waarbij nog wel enige beweging onderling mogelijk is.

Je spreekt dan van **stabiele wisselkoersen**. In beginsel spreken de monetaire autoriteiten een aanpasbare **spilkoers** af met een bepaalde **bandbreedte**. Binnen die bandbreedte mag de wisselkoers dan vrijelijk bewegen (fluctueren). De **interventiegrenzen** bepalen de bandbreedte. Wanneer de koers van een valuta binnen de bandbreedte stijgt, is dit het gevolg van vraag- en aanbodfactoren. En dat noem je een **appreciatie**.

Een koersdaling binnen de bandbreedte is een **depreciatie**. Appreciatie en depreciatie komen dus niet alleen voor bij vrij zwevende wisselkoersen.

Bij dreigende overschrijding van de bandbreedte moeten centrale banken interveniëren (ingrijpen) om de overschrijding te voorkomen. **Interveniëren** vindt plaats door aankoop of verkoop van de valuta. Als de valuta de onderste interventiegrens dreigt te doorbreken betekent dit dat de valuta te overvloedig aanwezig is. De valuta is immers in waarde gedaald. Het is dan nodig dat centrale banken deze valuta van de markt halen, door deze op te kopen. Bij de bovenste interventiegrens geldt het omgekeerde. Dan dreigt de valuta te veel in waarde te stijgen. Dat komt omdat deze dan relatief schaars is. Nu moeten de centrale banken deze valuta juist in grotere hoeveelheden in omloop brengen. De grafiek op de volgende pagina laat een grafische weergave zien van een stabiel wisselkoerssysteem tussen de Deense kroon en de euro. Denemarken wilde niet deelnemen aan de Europese Monetaire Unie (EMU) binnen de EU. De Deense overheid heeft wel in samenwerking met de EMU afgesproken om te komen tot een stabiele koers van de Deense kroon (DKK) ten opzichte van de euro. De spilkoers van 100 Deense kronen bedraagt € 13,41. De werkelijke koers mag daar zowel naar boven als naar beneden 2,25% van afwijken.

In de grafiek op de volgende pagina zie je een denkbeeldig verloop van de koers van de DKK ten opzichte van de euro.

Op tijdstip I dreigt de Deense kroon de onderste interventiegrens te passeren. De kroon is te weinig waard ten opzichte van de euro. Om dit probleem op te lossen besluiten de centrale banken van Denemarken en die van Europa tot de volgende maatregelen.

- 1) De Deense Centrale Bank (DCB) verkoopt euro's en ontvangt daarvoor kronen. Hierdoor neemt het aanbod van euro's toe en daalt het aantal kronen op de valutamarkt. De koers van de DKK stijgt dan weer ten opzichte van de euro. Heb er erg in dat er niet staat dat de Deense Centrale Bank kronen opkoopt.

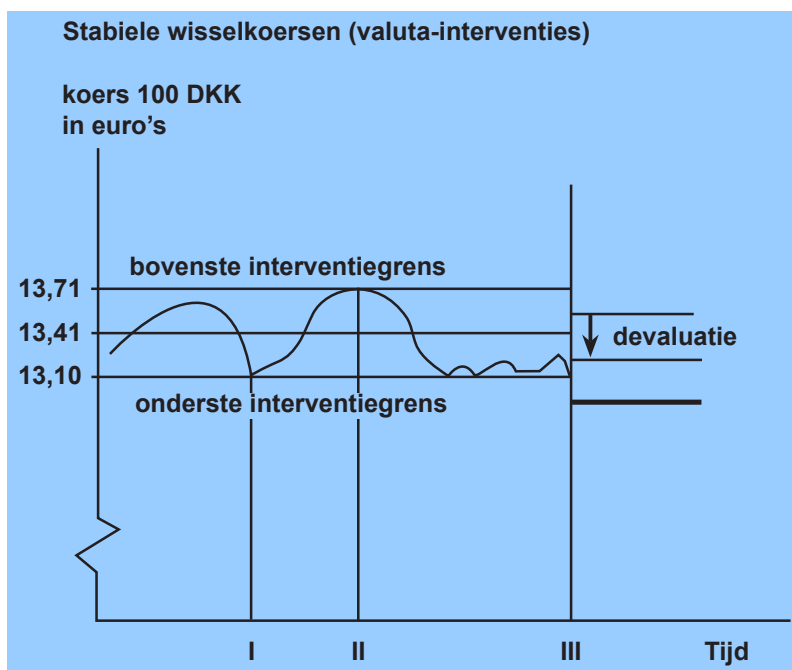

In feite komt dat wel op hetzelfde neer, maar essentieel is dat de centrale bank met haar valutareserves interventiepolitiek toepast. De valutareserves (euro's) van de Deense Centrale Bank zullen door deze interventie afnemen.

- 2) De Europese Centrale Bank (ECB) koopt Deense kronen. Daardoor stijgt de vraag naar Deense kronen en stijgt de koers van de DKK ook. De ECB ziet door deze interventie maatregel haar valutareserves (Deense kronen) toenemen.

Op tijdstip II hebben we te maken met een te dure Deense kroon. Nu zal de DCB euro's kopen. Daardoor neemt het aantal euro's op de valutamarkt af en het aantal kronen toe. De koers van de kroon daalt. De valutareserve van de DCB stijgt.

De ECB zal dan Deense kronen verkopen om de koers van de DKK te doen verlagen. Haar valutareserve neemt daardoor af.

Enkele opmerkingen over valuta-interventies.

Het interveniëren, zoals hierboven beschreven, is in beginsel winstgevend. Centrale banken kopen immers de valuta op de momenten dat deze (te) goedkoop zijn, terwijl zij deze juist verkopen op het moment dat ze (te) duur zijn. Daar zit een aanzienlijke winstmarge tussen.

Interveniëren is maar tijdelijk mogelijk. Als gevolg van langdurig interveniëren kan een valuta-reserve uiteindelijk opraken. Als de koers in de bovenstaande situatie tijdstip III bereikt, hebben centrale banken al verschillende keren geprobeerd de koers van de DKK te verhogen. Alle interventie maatregelen ten spijt is dat niet gelukt. Wanneer het de monetaire autoriteiten blijkbaar niet meer lukt om de werkelijke koers weer naar het niveau van de spilkoers op te krikken, dan moeten zij de spilkoers zelf maar verlagen.

Een verlaging van de officiële spilkoers noem je een **devaluatie** (tijdstip III). Als de monetaire autoriteiten de spilkoers van de DKK devalueren ten opzichte van de euro, dan is het logische gevolg dat de euro officieel een hogere spilkoers krijgt ten opzichte van de DKK. In het geval van de euro spreek je dan over een **revaluatie**.

Een devaluatie of een revaluatie zullen de monetaire autoriteiten nooit van te voren aankondigen. Zouden ze dat wel doen, dan zullen de valutaspeculanten daarop direct reageren. Zij zouden dan bij een komende devaluatie de betreffende valuta in grote aantallen verkopen om de op dat moment nog hogere prijs te krijgen. Na de devaluatie kopen zij de valuta dan weer goedkoper terug. Bij een aangekondigde revaluatie zou het omgekeerde gebeuren.

In een periode dat een valuta onder druk staat, moeten de monetaire autoriteiten wel heel goed blufpoker spelen om de verwachtingen op een komende devaluatie of revaluatie om te buigen.

Als de monetaire autoriteiten er niet in slagen om de verwachtingen van de speculanten om te buigen en de speculanten daadwerkelijk gaan speculeren, dan kunnen de monetaire autoriteiten de koers zeker niet meer handhaven. Het gaat dan bij deze valutatransacties om bedragen ter waarde van tientallen miljarden euro's per dag. Zoveel valutareserves hebben centrale banken niet en de speculanten dwingen hen dan eigenlijk om versneld de spilkoers te devalueren of te revalueren. In dat geval hebben de centrale banken geen winst gemaakt, maar juist verlies geleden.

Nu zijn valuta-interventies niet het enige middel om de koers te stabiliseren. Centrale banken kunnen ook de rente als instrument daartoe gebruiken. Stel dat in situatie I de Deense Centrale Bank de rente in het land had verhoogd, dan zouden er meer buitenlandse beleggers in Denemarken willen beleggen. Daardoor stijgt de vraag naar de DKK, terwijl er minder Deense beleggers hun land verlaten. Het gevolg van dat laatste is dat het aanbod van de DKK afneemt. Meer vraag en minder aanbod leiden beide tot een hogere koers.

Vragen en opdrachten bij 12.5

13 Kopzorgen in Japan

Een Nederlandse journalist volgt de economische ontwikkelingen in Japan. Van de door hem in 1999 geschreven artikelen heeft hij een aantal krantenkoppen verzameld:

krantenkop 1
Rente van Japanse centrale bank nadert de 0%

krantenkop 2
Hoge koers van de yen bedreigt herstel Japanse economie

krantenkop 3
Japanse regering vraagt centrale banken van andere landen om in te grijpen op de valutamarkt

krantenkop 4
Andere G7-landen dringen aan op een ruimgeldbeleid van de Japanse centrale bank

krantenkop 5
Handelsbalans van Japan met de VS vertoont een tekort

De G7-landen zijn: Verenigde Staten, Canada, Japan, Verenigd Koninkrijk, Frankrijk, Duitsland en Italië.

- a Leg uit hoe een hoge koers van de yen het economisch herstel in Japan kan bedreigen.
- b Verklaar krantenkop 3 met behulp van de krantenkoppen 1 en 2.
Bij de krantenkoppen 2, 4 en 5 vormt er één een verklaring voor een andere kop.
- c Welke krantenkoppen betreft dit? Licht je keuze toe.
Z.o.z.

De journalist stelt vast dat de Japanse regering kopzorgen heeft over haar economisch beleid. Hij concludeert: 'Omdat uit deze berichten duidelijk blijkt dat andere oplossingen niet mogelijk zijn, is Japan aangewezen op het begrotingsbeleid van de overheid om de economische groei te stimuleren.'

- d** Verklaar de conclusie van de journalist met behulp van informatie uit de krantenkoppen.
(Vwo totaalvak 2002-II-2)

- 14** In 1996 concludeerde de Oost-Europabank (EBRD) in een rapport dat er een einde leek te zijn gekomen aan de snelle economische wederopbouw van Oost-Europa. De groeipercentages van het bruto binnenlands product (bbp) daalden.

De EBRD schreef de dalende groeipercentages van het bbp vooral toe aan de laagconjunctuur in West-Europa.

- a** Leg uit hoe laagconjunctuur in West-Europa kan leiden tot lagere groeipercentages van het bbp in Oost-Europa.

Volgens de EBRD kan de lagere productiegroei in Oost-Europa op langere termijn via de werking van de arbeidsmarkt leiden tot een verbetering van de internationale concurrentiepositie van de Oost-Europese landen.

- b** Geef voor deze stelling een verklaring.

De EBRD stelde dat sommige landen in Oost-Europa te maken hebben met de keerzijde van het eerdere succes: de verbetering van de concurrentiepositie in het begin van de jaren negentig heeft zich vertaald in stijgende koersen van de nationale valuta's, die slechts gedeeltelijk werden ondervangen door een verbetering van de productiviteit in de bedrijven.

- c** Leg uit hoe de verbetering van de concurrentiepositie kon leiden tot een stijging van de koers van de nationale valuta.

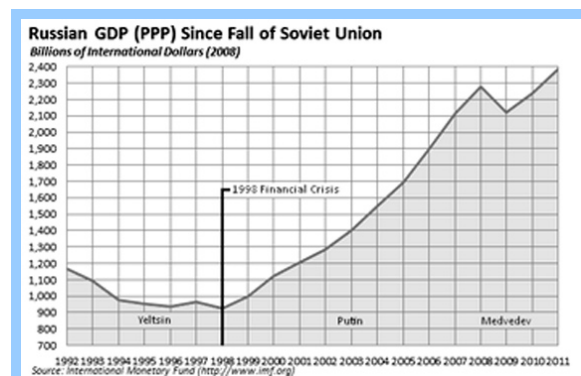
- d** Leg uit hoe een verbetering van de productiviteit het nadelige effect van hogere wisselkoersen kan ondervangen.

De EBRD stelt in het rapport dat de Russische economie een uitzondering op het Oost-Europese beeld vormde: de koers van de roebel ten opzichte van de Amerikaanse dollar is jarenlang fors gedaald. In 1995 lukte het de Russische Centrale Bank om de koers van de roebel ten opzichte van de dollar te stabiliseren. Sindsdien bestaat er een wisselkoersafspraken waardoor de roebel ten opzichte van de dollar nog slechts beperkt mag schommelen. In die wisselkoers afspraak is rekening gehouden met de ontwikkeling van de inflatie in Rusland. De spilkoers van de roebel met de dollar wordt elke maand verlaagd met 1,5%, het nagestreefde maandelijkse inflatiepercentage. De bandbreedte blijft procentueel gelijk. De Russische centrale bank intervenueert door aan- en verkoop van dollars.

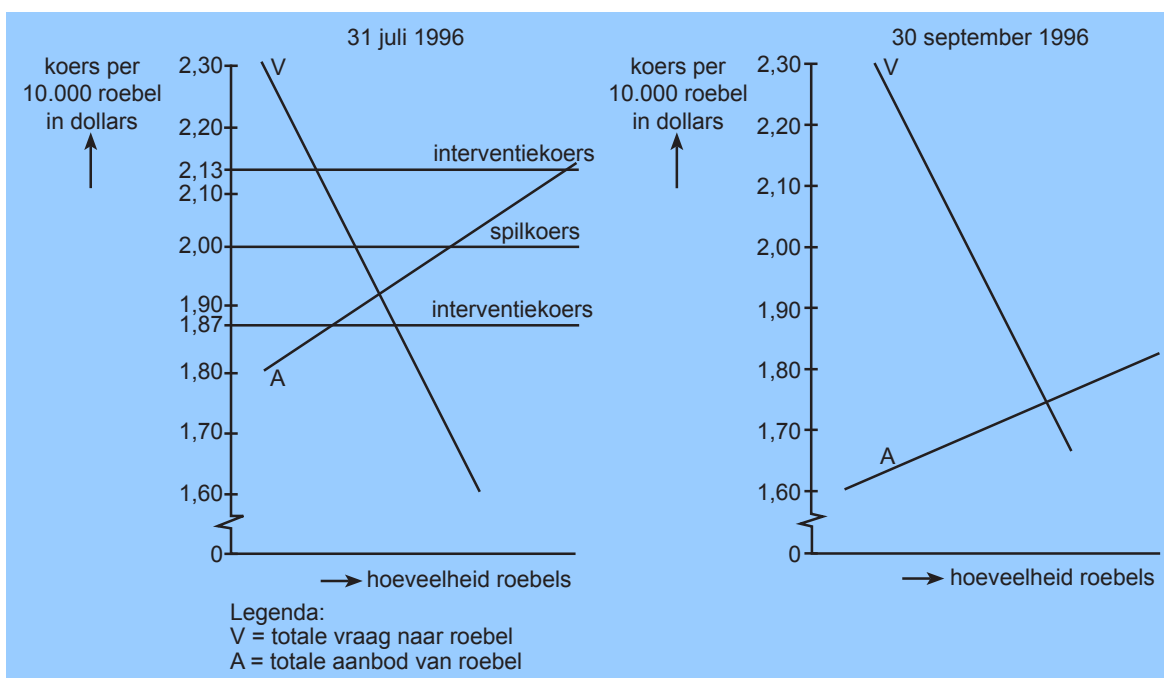
Zie de grafieken op de volgende pagina.

- e** Bereken de spilkoers op 30 september 1996 (afronden op minstens 2 decimalen).
f Toon met een berekening aan dat de wisselkoersafspraken een interventie door de Russische centrale bank op 30 september niet kon voorkomen.
g Welk gevolg zal deze interventie hebben gehad voor de omvang van de Russische valutareserves? Verklaar je antwoord.

(Vwo 1998-I-4)

Grafieken bij vraag 14:

Rusland na het communisme

De plotselinge overgang van communisme naar kapitalisme leidde tot 'kapitalisme op zijn rauwst', waarbij mensen met de juiste connecties snel rijk werden en de overgrote meerderheid verarmde. De 'nieuwe rijken' zijn vaak dezelfde bestuurspersonen die in de laatste jaren van het communisme nog 'trouwe' partijleden waren en in 'naam van de communistische partij' de touwtjes op lokaal en hoger niveau in handen hadden. Uit aard van hun functie wisten deze snel de bakens te verzetten en hun weg te vinden in de gewijzigde omstandigheden, vooral via allerlei connecties die ze altijd al hadden. Voormalig president Vladimir Poetin, ook voortgekomen uit deze kringen, probeerde sindsdien wel de snelle rijkdom van enkelen te belemmeren hoewel hij volgens sommigen vooral erop let dat niemand hem de macht al te zeer kan betwisten en dat hij op zich niet zoveel moeite heeft met de persoonlijke rijkdom van de oligarchen.

Export

De belangrijkste exportproducten van Rusland zijn elektriciteit, aardolie, aardgas, steenkool, ertsen, hout en houtproducten. Dat de landbouw nog steeds niet op orde is, blijkt uit de noodzaak om veel voedselproducten te importeren.

Milieu

Bij al deze economische activiteit raakte de aandacht voor het milieu ondergesneeuwd. De olie- en gaswinning heeft – vooral in Siberië – geleid tot totale verwoesting en vervuiling. In veel Russische steden heeft de concentratie van schadelijke stoffen in de lucht een waarde bereikt die de westerse normen vele malen overtreft. Toch lagen de waarden rond 2000 in veel steden nog onder die van 1990, om de simpele reden dat de industrie nog steeds niet op volle capaciteit draaide door gebrek aan orders.

Bron: Wikipedia (www.wikipedia.nl)

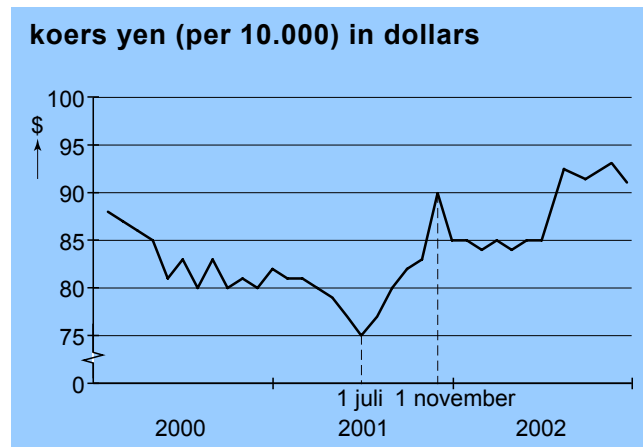
15 Koersen moeten flexibeler

Uit een krant van januari 2003:

'De landen van de G8* roepen op tot méér wisselkoersflexibiliteit tussen enerzijds de Japanse yen en anderzijds de Amerikaanse dollar. De Japanse monetaire autoriteiten proberen al jarenlang, door interventies op de valutamarkt, de koersschommelingen van de yen te dempen. Mede hierdoor zijn de dollarreserves van de Japanse Centrale Bank fors gestegen. Deze reserves zijn echter ook het product van jarenlange overschotten op de betalingsbalans van Japan met de Verenigde Staten van Amerika.'

In de figuur wordt, in de periode voorafgaand aan de oproep van de G8, een beeld gegeven van de koersschommelingen van de yen.

* De G8-landen zijn de Verenigde Staten, Canada, het Verenigd Koninkrijk, Frankrijk, Duitsland, Italië, Japan en Rusland.

- Is er in de periode 1 juli -1 november 2001 sprake van appreciatie, depreciatie, devaluatie of revaluatie van de yen ten opzichte van de dollar? Verklaar je antwoord met behulp van de tekst en de figuur.
- Bereken, in twee decimalen, de procentuele verandering van de koers van de dollar in yens tussen 1 juli en 1 november 2001.
- Leg uit hoe de Japanse monetaire autoriteiten op de valutamarkt hebben geïntervenieerd direct na 1 november 2001. Maak gebruik van bovenstaande figuur.
- Leg uit hoe de oproep van de landen van de G8 zou kunnen leiden tot een verdere stijging van de koers van de yen in dollars.

(Vwo 2010-I-3)

Markt – de valutamarkt: Experiment / Spel 12.1 – Valutarisico's

'Fritesfabrikant in de problemen door valutaschommelingen'

Een grote fabrikant van diepvries aardappelproducten is gevestigd in een land aan de Noordzee. De fabrikant, genaamd Mc Weston, produceert voornamelijk patat-frites voor zowel de consumenten- als de horecamarkt. Ongeveer de helft van de producten wordt verkocht binnen het eurogebied. De andere helft wordt verkocht aan andere landen, waarbij de nadruk ligt op Engeland, Amerika en Rusland.

Producten daar worden afgezet in de daar geldende valuta, te weten voor Engeland het pond, voor Amerika de dollar en voor Rusland de roebel. Het managementteam van Mc Weston ondervindt bij deze verkoop veel hinder van valutaschommelingen.

De verkoopprijzen in de verschillende landen liggen voor lange tijd vast, maar door de veranderingen van de wisselkoersen worden de brutomarges en daarmee de winstgevendheid erg beïnvloed. Jij gaat het managementteam van Mc Weston helpen bij het bepalen van de optimale verkoop van de frites.

13 Concept 7-1 Welvaart en groei – deel 1

13.1 Inleiding

De inkomensverschillen op Curaçao zijn groter dan in Nederland. De gegevens over de secundaire inkomensverdeling in onderstaande tabel illustreren dit. De 20% laagste inkomensstrekkers op Curaçao hebben 5% van het nationale inkomen, terwijl deze groep in Nederland meer heeft (7%). De rijkste 20% op Curaçao echter heeft maar liefst 45% van het totale inkomen, terwijl dat bij ons minder is (38%). In Nederland zijn de inkomensverschillen dus minder groot.

inkomensgroepen	aandeel in het totale inkomen in %	
	Curaçao	Nederland
1e 20%-groep (laagste)	5	7
2e 20%-groep	9	13
3e 20%-groep	16	18
4e 20%-groep	25	24
5e 20%-groep (hoogste)	45	38
totaal	100	100

Sommigen vinden de inkomensverschillen op Curaçao te groot. Een Nederlandse econoom stelt twee overheidsmaatregelen voor om de inkomens op Curaçao te nivelleren.

Nivelleren wil zeggen dat je de verschillen verkleint. De voorgestelde maatregelen zijn:

- 1) verhoging van het minimumloon;
- 2) verhoging van de inkomstenbelasting voor de hogere inkomensgroepen.

Een econoom op Curaçao wijst op de nadelen van deze twee overheidsmaatregelen. Hij zegt: 'De overheid van Curaçao heeft behoefte aan goed en hoogopgeleid personeel.

Aan de bovenkant van de arbeidsmarkt moet Curaçao concurreren met de arbeidsmarkt van de Verenigde Staten van Amerika en met West-Europa.

Daarnaast zou de concurrentiepositie van het belangrijkste exportproduct van Curaçao, het toerisme, kunnen verslechteren. In deze sector vinden veel laaggeschoolden werk.'

Evenals op Curaçao verdient in ons land ook niet iedereen evenveel. Dit betekent dat de koopkrachtplaatjes tussen mensen aanzienlijk kunnen verschillen. Mensen met een lager inkomen zouden ook geld opzij moeten kunnen leggen voor later en zich daardoor beter financieel voorbereiden op de toekomst. In dit hoofdstuk besteden we aandacht aan wat inkomen is, waar de koopkracht van dat inkomen van afhangt, hoe dat inkomen is verdeeld en hoe we die inkomensverdeling kunnen veranderen. We doen als economen geen uitspraken over de rechtvaardigheid van de inkomensverdeling. Dat laten we over aan de politiek.

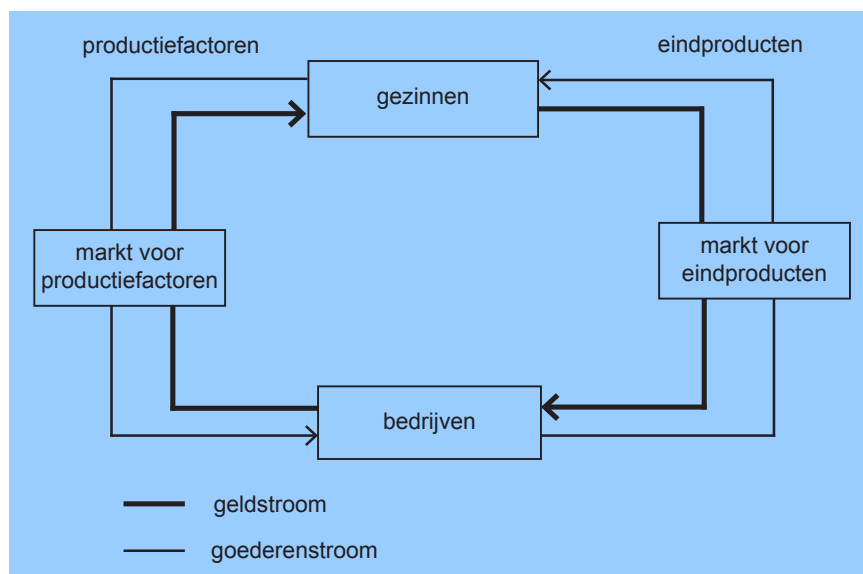
Vragen en opdrachten bij 13.1

- 1a** Leg uit hoe nivellering van de inkomensverschillen op Curaçao tot verslechtering van de kwaliteit van het overheidsperoneel op Curaçao kan leiden.

- b Leg uit hoe nivellering van de inkomensverschillen op Curaçao tot verlies aan werkgelegenheid voor laaggeschoolden op Curaçao kan leiden.

13.2 Hoe ontstaan inkomens?

Inkomen ontvang je door het beschikbaar stellen van productiefactoren. Bedrijven hebben productiefactoren nodig om goederen en diensten te kunnen voortbrengen en zijn ook bereid daarvoor te betalen. **Produceren** definieer je dan ook als het voortbrengen van economische goederen met behulp van schaarse productiefactoren. De beloningen voor geleverde productiefactoren noem je **inkomen**. Bij het noemen van **productiefactoren** moet je denken aan *arbeid, kapitaal, natuur en ondernemerschap*. Het zijn de gezinnen die deze productiefactoren leveren. Op de *markt voor productiefactoren* zijn gezinnen de aanbieders en bedrijven de vragers. Dit in tegenstelling tot de *markt voor eindproducten*. Daar is het precies andersom. Maar in beide gevallen kun je een ‘goederenstroom’ en een geldstroom onderscheiden. Zie figuur 13.1 hieronder.

Figuur 13.1: een eenvoudige economische kringloop

Arbeid is een **heteroog** goed. Dit betekent dat de ene vorm van arbeid niet gelijk is aan de andere. Je hebt namelijk te maken met ongeschoolde arbeid, geschoolde arbeid en geofende arbeid. De mate van scholing en ervaring spelen een belangrijke rol bij de kwaliteit van de productiefactor arbeid. We definiëren **arbeid** als alle lichamelijke en geestelijke inzet van mensen met het doel economische middelen (geld) te verkrijgen. Er is een aantal factoren bepalend voor de hoeveelheid aangeboden arbeid. Je kunt dan denken aan de grootte en de groei van de beroepsbevolking, (de toename van) deeltijdwerk en de (ontwikkeling van de) **participatiegraad**, dat laatste is het deel van de mensen tussen de 15 en 65 jaar dat wil en kan werken.

De kwaliteit van de productiefactor arbeid hangt af van de (toenemende) scholingsgraad, de mate van arbeidsverdeling en de stand van de techniek (kapitaalvorming).

De productiefactor **kapitaal** bestaat enerzijds uit geld, maar we verstaan er ook machines en gereedschappen onder die bedrijven met geld aanschaffen.

We noemen deze ‘hulpgoederen’ ook wel **kapitaalgoederen** of investeringsgoederen. Alle goederen die bedrijven aanschaffen, noemen economen *investeringsgoederen*. Ook het plantje in de vensterbank bij bedrijven is daarom een investeringsgoed. Investeringsgoederen of kapitaalgoederen verdelen we in twee categorieën, te weten *vaste* kapitaalgoederen en *vlootende* kapitaalgoederen.

Kenmerk van **vaste kapitaalgoederen** is dat het bedrijf ze niet *verbruikt* tijdens het productieproces, maar *gebruikt*. Ze gaan dus langer mee. Voorbeelden van *vaste* kapitaalgoederen zijn daarom machines en gereedschappen. Vaste kapitaalgoederen kunnen natuurlijk wel slijten. Daarom zal een bedrijf ze zo nu en dan moeten vervangen. Als een bedrijf dat ook daadwerkelijk doet, dan spreek je over **vervangingsinvesteringen**.

Meestal hebben de nieuwere machines een grotere productiviteit per werknemer tot gevolg. Als dat zo is dan is er sprake van een **diepte-investering**. Blijft die productiviteit gelijk, dan spreek je over een **breedte-investering**. Bij een diepte-investering neemt de **kapitaalintensiteit** (ook wel de kapitaal/arbeidverhouding) toe. Bij een breedte-investering blijft die gelijk.

Vlottende kapitaalgoederen gaan maar één productieproces mee. Het proces verbruikt deze goederen. Bij vlottende kapitaalgoederen moet je denken aan grondstoffen, energie, halffabrikaten en voorraden. Een toename van de voorraad is ook een investering.

De kwantiteit van de productiefactor kapitaal hangt af van de mate van investeringen. Investeringen die de productiecapaciteit doen vergroten, noem je **uitbreidingsinvesteringen**. Bedrijven hebben daar behoefte aan bij een stijgende productie. Dat is vaak het geval bij schaalvergroting en verlenging van de bedrijfstijd.

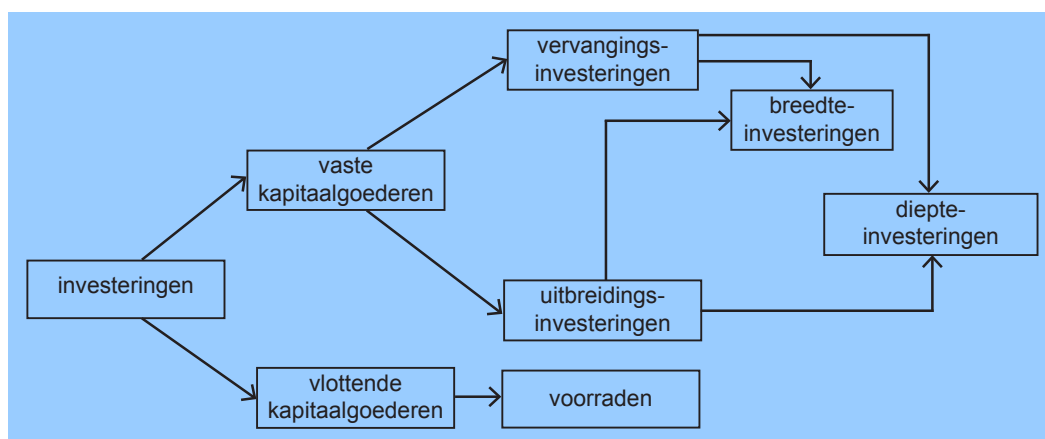
Voorraad genoeg?

De kwaliteit van de productiefactor kapitaal neemt in de loop van de tijd toe. De belangrijkste oorzaak daarvan is sinds de industriële revolutie (in de 19^e eeuw) de technische ontwikkeling (mechanisering en automatisering).

Deze technische ontwikkeling verandert zowel het product, als het proces om dat product te maken. Dit soort veranderingen noem je **innovatie**.

We kunnen dus onderscheid maken tussen **productinnovatie** en **procesinnovatie**.

Het bovenstaande vatten we samen in een schema:

De mate waarin een bedrijf zijn productiecapaciteit gebruikt, noem je ook wel de **bezettingsgraad** van de productiecapaciteit.

Bij de productiefactor **natuur** moet je denken aan de natuurlijke omgeving, de aanwezige natuurlijke hulpbronnen en de ligging van het bedrijf of het land. Ook de factor natuur is in grote mate heterogeen. Vanwege de uitputting van natuurlijke hulpbronnen en de steeds verdergaande milieuvervuiling neemt de aandacht voor het milieu steeds meer toe. Uitputting van grondstoffen en milieuvervuiling zijn zogenaamde **externe effecten**. Externe effecten zijn gevolgen van de productie die niet in de verkoopprijs zijn berekend, maar waar later een prijskaartje aan blijkt te hangen.

Wie draait er op voor de vervuiling?

De kosten die een overheid vandaag de dag moet maken om een bepaald stuk land schoon te maken, betaalt de belastingbetaler en niet de oorspronkelijke producent en zijn klanten. Als de prijs toen hoger was geweest en de afvalstoffen netjes waren verwerkt, waren deze kosten nu niet nodig geweest. Daarom spreken we in dit voorbeeld over *negatieve externe effecten*.

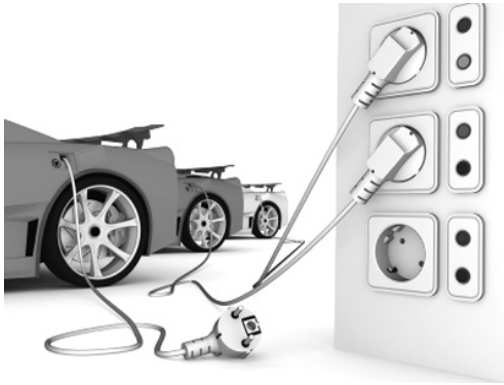
Het huidige economische beleid richt zich steeds meer op **duurzame economische groei**. Met duurzaam bedoelen we dat het ook voor de volgende generaties nog mogelijk moet zijn om economische groei te realiseren. Concreet betekent dit dat de groei niet gepaard mag gaan met meer vervuiling en uitputting van grondstoffen. Doordat de overheid op dit terrein steeds hogere eisen stelt aan producten en productieprocessen, ontwikkelen bedrijven steeds milieuvriendelijker technieken.

Geld niet langer graadmeter voor geluk

De kredietcrisis stelt het vertrouwen in het economisch fundament van de samenleving op de proef. Het heilig geloof in marktwerking en economische groei wankelt. Ook heeft de economische wetenschap gefaald bij het voorspellen van de crisis. Toen de alarmbellen in augustus vorig jaar begonnen te rinkelen op de Amerikaanse beurzen leek er voor Nederland nog niet zoveel aan de hand. Nog geen half jaar later bleken de gevolgen van de kredietcrisis voor de Nederlandse burger toch zwaarder dan verwacht. Volgens doemdenkers staan we zelfs aan de rand van de afgrond. De economische malaise komt niet voor iedereen ongelegen. Emeritus hoogleraar economie van de Universiteit van Amsterdam Arnold Heertje ziet de kredietcrisis als 'godsgeschenk' en als 'bouwsteen voor een betere wereld'. Het is tijd voor een heroriëntatie op het begrip welvaart.

'Degenen die vrezen voor de staat van de Nederlandse welvaart richten zich in hun voorspellingen te veel op de negatieve gevolgen', zo stelt Heertje. 'De kredietcrisis is alleen negatief wanneer men slechts de kwantificeerbare elementen van welvaart in de beschouwing meeneemt. Maar welvaart is meer dan het bruto nationaal product. Bij welvaart gaat het om subjectieve gevoelens die afhankelijk zijn van het omgaan met schaarse middelen. Natuur is vanuit dit inzicht niet alleen een productiefactor, maar ook een consumptiegoed dat de welvaart van nu en straks verhoogt. Door naast natuurschoon ook andere factoren zoals schone lucht en goed onderwijs mee te wegen, ziet de kredietcrisis er veel rooskleuriger uit', aldus Heertje. 'In een teletekstbericht van vanochtend werd melding gemaakt van afnemende files als gevolg van de kredietcrisis. Files zijn een object van frustratie voor de burger en leiden dus tot een lagere welvaart. Naast een afname van de frustratie leidt de kredietcrisis op deze manier tot een beperking van de luchtvervuiling. In termen van welvaart profiteert de burger dus zowel direct als indirect van de kredietcrisis.'

Bron: www.kennislink.nl

Elektrische auto's: bijna de helft van de Nederlanders staat daar voor open (2010)

De vierde en laatste productiefactor is de **ondernemersactiviteit**. Je spreekt over ondernemen als het economisch handelen gepaard gaat met bewust genomen risico's. Het bekendste voorbeeld is natuurlijk de activiteiten gericht op het starten en leiden van een eigen bedrijf. De continuïteit (het voortbestaan) daarvan is natuurlijk altijd onzeker. Het bedrijf kan failliet gaan. Ook bij de productiefactor ondernemersactiviteit kun je kwaliteitsverschillen aantreffen. De kwaliteit kan verbeteren door wettelijke maatregelen (diploma-eisen, registratie bij de Kamer van Koophandel, enz.) en extra scholing. De kwantiteit van deze productiefactor kan toenemen door een gunstig belastingklimaat en een verbeterde infrastructuur.

Vragen en opdrachten bij 13.2

- 2 Lees onderstaand artikel en leg uit wat schaken met de productiefactor arbeid te doen heeft.

Schakerswereld in patstelling

Het conflict over de startgelden is begonnen in 1999. De jaren daarvoor bestonden de beloningen voor de spelers voor tweederde uit startgelden en eenderde uit prijzengelden. Van die startgelden ging een groot deel naar Jan Timman, die daardoor ook bij een tweede of derde plaats meer zou krijgen dan de kampioen. De rechtvaardiging daarvan was dat Timman altijd de blikvanger van het toernooi was, of hij nou won of niet. Het nieuwe bestuurslid Sytze Faber was het daar niet mee eens, in zijn optiek moesten de sterkste spelers het maar gewoon waarmaken. Op zijn initiatief draaide het KNSB-bestuur in 1999 de verhouding om (dus eenderde startgeld, tweederde prijzengeld) en voegde een jaar later het startgeld zelfs helemaal aan het prijzengeld toe. Voor Timman was dat direct reden om niet meer mee te doen. Weliswaar was er een extra hoge eerste prijs, zodat hij er bij een kampioenschap (of tweede plaats) zelfs op vooruit zou gaan, maar het ontvangen van een startgeld vond hij een principiële zaak. Van de andere topspelers stond Ivan Sokolov volledig aan de kant van Timman. Toch speelde hij na 1999 ook in 2002 en 2004 nog mee. In dat laatste jaar kreeg hij een bescheiden startgeld, van 2002 is mij dat niet bekend.

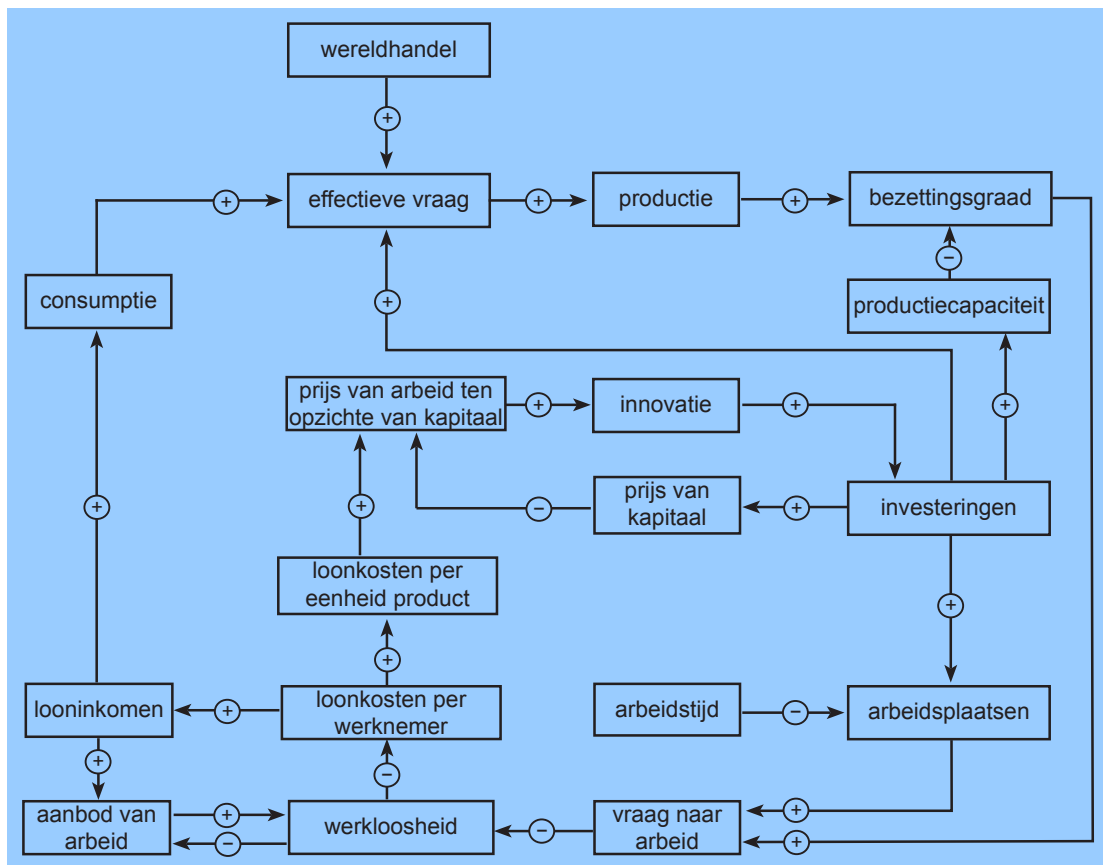
- 3 Lara Vos begint een winkel in babyartikelen. Zij is eigen baas. Jij treedt voor twee dagen in de week bij haar in loondienst. Een makelaar verhuurt aan Lara het winkelpand. De bank verstrekt haar een lening om de artikelen te kunnen inkopen, een kassa aan te schaffen en het eerste jaar allerlei kosten te kunnen betalen.
- Welke productiefactoren zet Lara in? Licht je antwoord toe.
 - Hoe noem je de beloningen voor deze productiefactoren?
 - Geef twee voorbeelden van een vlottend en twee voorbeelden van een vast kapitaalgoed in Lara's winkel.
 - Leg uit of er in dit voorbeeld sprake is van investeren.
 - Geef een concreet voorbeeld van afschrijvingen in de winkel.
- 4 Super de Boer heeft jaren geleden al zijn openingstijden uitgebreid. Dit heeft geleid tot een daling van de kosten per klant.
- Leg uit waarom deze bedrijfstijdverlenging bij Super de Boer kostenvoordelen met zich mee kan brengen.

- b Super de Boer heeft door deze bedrijfstijdverlenging zijn omzet zien stijgen. Leg uit waarom deze omzetsijging niet hoeft te betekenen dat de winst ook is gestegen.

Super de Boer heeft vorig jaar in een aantal panden prijsscanners geïntroduceerd, waarmee de klanten zelf hun boodschappen kunnen scannen via de streepjescodes. Bij de kassa hoeft de klant alleen de scanner af te geven, waarna deze binnen 15 seconden kan betalen. Super de Boer houdt nog wel steekproeven. Een aantal klanten zal bij deze steekproeven alsnog zijn boodschappen op de traditionele manier moeten afrekenen door ze op de loopband bij de kassa te plaatsen.

- c Wat is het doel van de steekproeven?
 d Is de aanschaf van de prijsscanners door Super de Boer een breedte- of een diepte-investering? Licht je antwoord toe.
 e Is de invoering van de scanners een voorbeeld van product- of procesinnovatie?

- 5 Economen brengen graag orde in hun denken aan met behulp van economische modellen. Hieronder staat een economisch model met betrekking tot de productiefactoren arbeid en kapitaal.

- a In het model wordt het begrip innovatie genoemd. Betreft dit product- of procesinnovatie? Licht je antwoord toe.
 b Volgens het model heeft de prijs van arbeid ten opzichte van kapitaal gevolgen voor de productiecapaciteit. Verklaar dit en verwerk in je antwoord welk soort investeringen bedoeld zijn.
 c Volgens het model heeft de consumptie van de gezinnen invloed op de investeringen. Laat dat met een toelichting zien.
 d Volgens het model leidt een groter aanbod van arbeid tot meer werkloosheid, maar een hogere werkloosheid leidt tot minder aanbod van arbeid. Verklaar dit.
 e Een stijging van de productie verhoogt de bezettingsgraad, terwijl een stijging van de *productiecapaciteit* deze juist verlaagt. Verklaar dit.

13.3 Welke beloningen ontvang je voor het inzetten van productiefactoren?

Gezinnen bieden dus productiefactoren aan en bedrijven betalen hen daarvoor. De verschillende beloningen die we onderscheiden zijn *loon* (arbeid), *rente* (kapitaal), *pacht* (natuur), *huur* (onroerend goed) en *winst* (ondernemersactiviteit).

Loon ontvang je door geestelijke of lichamelijke arbeid beschikbaar te stellen voor bedrijven.

Voor vrijwilligerswerk en vrijetijdsbesteding gebruik je ook vaak geestelijke en lichamelijke inspanning, maar die is dan niet gericht op het verkrijgen van economische goederen zoals geld. Daarom rekenen economen het verrichten van vrijwilligerswerk en vrijetijdswerk niet tot de productiefactor arbeid.

Vrijwilligerswerk is geen arbeid

Pacht is een beloning voor het mogen gebruiken van de grond waarop bedrijven hun economische activiteiten verrichten. In landen met veel grootgrondbezitters kom je deze inkomstenbron nog veelvuldig tegen. Dat zijn vooral ontwikkelingslanden. In ons land komt pacht als inkomensbron ook wel voor, maar in veel mindere mate. Omdat in ons land de overheid de meeste grond in eigendom heeft, ontvangt vooral de overheid relatief veel pacht.

Kopen met of zonder erfpacht?

Makelaars en projectontwikkelaars ontwikkelen steeds nieuwe manieren om woningen aan de man te brengen. Particuliere erfpacht is er daar één van. Woningen worden tegenwoordig soms op twee manieren te koop aangeboden: in volledig eigendom of met de grond in particuliere erfpacht. In het laatste geval komt de grond in handen van een commerciële partij. Commerciële aanbieders maken creatief gebruik van het gegeven dat de huur voor de grond (de erfpachtcanon) niet volledig wordt meegenomen in de financiële toetsing door banken als kopers van woningen een hypothecaire lening aanvragen. Een woning die in volledig eigendom niet binnen de financiële mogelijkheden van een koper valt, valt dat wellicht wel als die woning op erfpachtgrond staat. Maar de woningkoper kan wel geconfronteerd worden met stijgende kosten voor de huur van de grond (erfpachtcanon). Als u een woning koopt met erfpacht dan bent u geen eigenaar van de grond, maar krijgt u deze in gebruik. In een aantal gemeenten in Nederland komt dit nog voor. Voor het gebruik van de grond betaalt u ieder jaar een vergoeding: erfpachtcanon. Het nadeel van erfpacht is dat de vergoeding die u jaarlijks betaalt niet voor altijd vast staat. Loopt de erfpachtperiode af, dan kunt u dus met forse verhogingen te maken krijgen. Verder kan het zijn dat u een hogere canon moet betalen als u bijbouwt. Om verhogingen te voorkomen kunt u de erfpachtcanon afkopen voor zo lang mogelijk, bijvoorbeeld 75 of 100 jaar. De afkoop van erfpacht is niet aftrekbaar. Indien u hiervoor echter een lening aangaat, dan is de rente over die lening wel aftrekbaar. Betaalt u jaarlijks een canon, dan is dit fiscaal wel aftrekbaar.

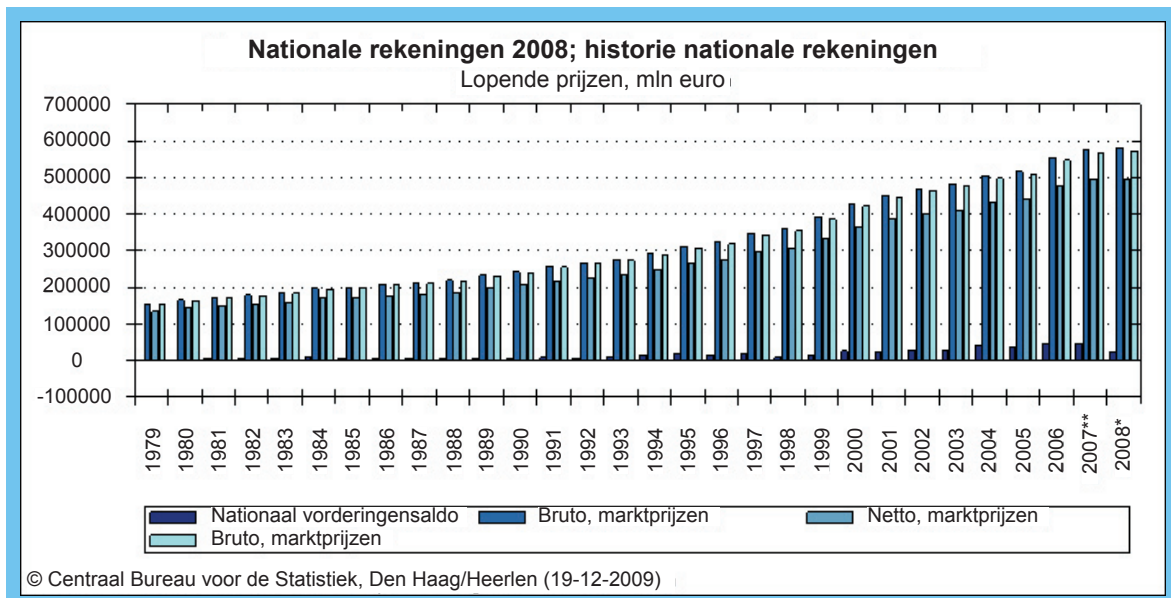
(Bron: Vereniging Eigen Huis, oktober 2010)

Rente is een beloning die je ontvangt als je tijdelijk afstand doet van geldkapitaal en dat dan aan anderen ter beschikking stelt. Logisch dat mensen zich daarvoor willen laten belonen. Je kunt dat geld dan immers tijdelijk niet meer zelf besteden. De vergoeding kun je dus zien als een beloning voor het afstand doen van koopkracht. De hoogte van de rente, ook wel **interest** genoemd, hangt van een aantal factoren af. In de eerste plaats is dat de tijdsduur waarvoor je afstand van de koopkracht doet. Als mensen voor een langere tijd afstand van hun koopkracht willen doen, ontvangen zij een hogere rente (beloning). Vooral omdat voor hen de risico's toenemen als zij langer afstand doen van

hun geld. Er kan in de tussenliggende periode inflatie ontstaan, degene die het geld heeft geleend kan failliet gaan, enz.

Winst is een apart begrip. Algemeen economisch zeggen we vaak dat winst de beloning is voor de ondernemersactiviteit. We hebben het dan over de nettowinst. Dat is de omzetwaarde minus alle voor de productie en verkoop bestemde kosten. Ook het bedrag dat je daarvan aan belasting betaalt, behoort tot deze **nettowinst**. Maar niet iedereen is het er over eens dat deze nettowinst gelijk is aan de beloning voor het ondernemen. Je moet je realiseren dat het ondernemen inhoudt, dat je bereid bent om risico's te nemen. Als je in loondienst werkt heb je veel minder zorgen. Je werktijden liggen vast, je inkomen ligt vast, je hebt niet de verantwoordelijkheid, enz. Als je het bedrag dat je in loondienst had kunnen verdienen, aftrekt van de nettowinst krijg je het eigenlijke ondernemersloon, de **ondernemerspremie** genoemd. Die kan zelfs negatief uitvallen. In dat geval moet de wens om zelfstandig ondernemer te zijn, je wel heel veel waard zijn.

Het totaal verdiende nationale inkomen bestaat uit alle door de gezinnen ontvangen lonen, huren, pachten, renten en winsten. We noemen dit **nationale inkomen** ook wel het nationale product. In onderstaande figuur is de ontwikkeling van dit nationale inkomen in ons land gedurende de laatste 30 jaar weergegeven.

De betekenis van bruto en netto komt in hoofdstuk 14 ‘Welvaart en groei – deel 2’ aan de orde. Duidelijk zichtbaar is wel de enorme stijging van dit nationale inkomen. Dit is de laatste 30 jaar gegroeid van 150 miljard euro naar ruim 600 miljard euro.

Vragen en opdrachten bij 13.3

- 6** Motiveer of de volgende activiteiten tot de factor arbeid behoren:
- a** de profvoetballer traint als vader het team van zijn zoontje;
 - b** de schilder schildert zijn eigen huis;
 - c** de taxichauffeur rijdt een klant van het station naar diens huis;
 - d** de kok kookt met kerst voor zijn familie.

7 Lees onderstaand artikel:

Succes in de strijd tegen de waterschappen

Naast strijd voor de waterschapsverkiezingen is er landelijk ook veel politieke strijd geleverd. Een van de meest in het oog springende resultaten was de bevrozing van de pachtnormen. Vaak wordt gevraagd: 'Wat heeft de organisatie verdiend voor ons als leden?' In de pachtdiscussie hebben wij de verhoging van tafel weten te praten. Een geweldig resultaat voor vele erfpachters en alle pachters. De voorstellen waren een verhoging van 15 procent met een maximum van 47,85 euro per hectare. Voor een gemiddeld bedrijf van 25 hectare betekent alleen deze actie al een jaarlijkse besparing van 1.175 euro. Op de prijs van andere vormen van grondgebruik zal deze bevrozing ook effect hebben, omdat de normen invloed hebben op de hoogte van vrij te bepalen pachtprizen.

Bron: Land- en tuinbouworganisatie

Een boer pacht een stuk grond van 43 hectare. Hij betaalde het afgelopen jaar € 11.825 pacht. Hoeveel had hij volgend jaar moeten betalen als het waterschap zijn zin had gehad? Licht je antwoord toe met een berekening.

8 Lees onderstaand artikel:

Veel ouders openen een spaarrekening voor hun kinderen waarop zij zelf sparen 'voor later'. Om de studie van hun kinderen te bekostigen, om hen een bepaald bedrag mee te kunnen geven op hun achttiende als ze het huis uit gaan of trouwen, enz. Er zijn diverse typen spaarrekeningen. Men kan bijvoorbeeld kiezen voor direct opvraagbare tegoeden. Daarnaast is er de mogelijkheid het spaartegoed vast te zetten.

Twee zaken zijn daarbij van belang, namelijk de hoogte van de rente en de termijn waarover men vrij over het spaarbedrag kan beschikken. In het algemeen geldt dat men een hogere rente ontvangt, naarmate het spaartegoed langer vaststaat. Bij sommige spaarrekeningen is een minimuminleg vereist, bij andere kunnen alleen ronde bedragen (bijvoorbeeld € 2.000) worden vastgezet.

Bron: Nibud (2004)

a Waarom is het belangrijk dat mensen goed nadenken over de vraag hoeveel zij maandelijks voor hun kind zouden willen sparen?

Met betrekking tot de termijn waarover men over spaartegoeden kan beschikken, zijn er drie mogelijkheden of combinaties daarvan:

- maandelijks is een bedrag tot een bepaald maximum boetevrij op te nemen.
- het tegoed wordt voor een bepaalde termijn vastgezet, bijvoorbeeld één, twee of vijf jaar.
- het spaartegoed is boetevrij opvraagbaar.

b Bij welke van de drie afspraken over de termijn zal het rendement (rente) het hoogst zijn? Verklaar je antwoord.

- c Bij welke van de drie zal de rente het laagst zijn? Verklaar je antwoord.
- 9 Stel dat een bedrijfskundige zijn studie net heeft afgerond. Als werknemer kan hij in een bedrijf € 30.000 verdienen. Hij heeft tevens een eigen kapitaal van € 50.000 en een stuk grond van 2.000 m². Zijn kapitaal levert hem jaarlijks € 3.000 op en de grond verpacht hij voor € 2.000 per jaar.
Hij besluit voor zichzelf te beginnen. Het geldbedrag dat hij daarvoor nodig heeft, is even groot als zijn kapitaal en hij vestigt zich op eigen grond. Na enkele aanloopproblemen maakt hij in het derde jaar een nettowinst van € 45.000. Bereken de grootte van de ondernemerspremie.
- 10 *Uit een krant:*

Uitgesorteerd?

Een postbedrijf in de Europese Unie heeft plannen om het sorteren van brieven en kleine pakjes op sommige postkantoren vergaand te moderniseren. Door automatisering stijgt de arbeidsproductiviteit, waardoor de winst met € 300 miljoen kan toenemen. De vakbonden vrezen voor verlies van werkgelegenheid. Naar aanleiding van dit krantenbericht is de onderstaande informatie van twee postkantoren gegeven. Zie de tekstblokjes hieronder.

een middelgroot postkantoor

In een middelgroot postkantoor staan aanvankelijk 10 sorteermachines met elk een capaciteit van 5.000 poststukken per dag. Elke machine wordt bediend door 2 fulltime werknemers. De bezettingsgraad van elke machine is 90%. Aan deze machines wordt vervolgens een elfde soortgelijke machine toegevoegd. Het aantal te sorteren poststukken neemt toe met 10%.

een groot postkantoor

In een groot postkantoor staan aanvankelijk 10 sorteermachines met elk een capaciteit van 10.000 poststukken per dag. Elke machine wordt bediend door 2 fulltime werknemers. De bezettingsgraad van elke machine is 90%. Deze machines worden vervolgens vervangen door één machine die 115.000 poststukken per dag kan sorteren en bediend wordt door 5 fulltime werknemers. Het aantal te sorteren poststukken neemt toe met 10%.

In het middelgrote postkantoor is er sprake van een ... (1)... In dit postkantoor zal de productiecapaciteit ... (2)... en de bezettingsgraad ... (3)... In het grote postkantoor is er sprake van een ... (4)... In dit postkantoor zal de productiecapaciteit ... (5)... en de bezettingsgraad ... (6)...

- a Wat moet in plaats van de cijfers worden ingevuld om een economisch correcte tekst te krijgen?
Bij (1): breedte-investering / diepte-investering; bij (2): afnemen / gelijk blijven / toenemen; bij (3): afnemen / gelijk blijven / toenemen; bij (4): breedte-investering / diepte-investering; bij (5): afnemen / gelijk blijven / toenemen; bij (6): afnemen / gelijk blijven / toenemen.
- b Laat met een berekening zien dat de arbeidsproductiviteit in het grote postkantoor is gestegen.
- c Onder welke voorwaarde leidt de stijging van de arbeidsproductiviteit in het grote postkantoor tot een toename van de winst?

(Havo deelvak 2003-II-7)

13.4 Hoe meet je de mate van inkomensongelijkheid in een land?

Inkomensverschillen nemen toe

De inkomensverschillen tussen hooggeschoolden en laaggeschoolden zijn de afgelopen vijftig jaar fors toegenomen, ondanks de sterke stijging van het aandeel hoogopgeleiden in de beroepsbevolking. Oorzaak hiervan is dat de vraag naar hooggeschoolden nog sterker is gegroeid dan het aanbod, vooral onder invloed van technologische ontwikkelingen.

Naar verwachting zal ook in de toekomst de vraag naar hoogopgeleiden blijven toenemen, ten koste van de vraag naar laagopgeleiden. Het aanbod van hooggeschoolden zal echter niet in hetzelfde tempo kunnen blijven stijgen als in de afgelopen jaren, omdat niet iedereen beschikt over de vereiste talenten voor een hogere opleiding. Hooggeschoolde arbeid wordt hierdoor relatief schaars, wat de prijs ervan opdrijft. Dit zal tot gevolg hebben dat de inkomensverschillen in de komende decennia scherp toenemen.

Bron: CPB

Je hebt geleerd dat het leveren van productiefactoren inkomen oplevert. Nu zijn niet alle productiefactoren gelijkwaardig (homogeen). De beloning daarvoor kan dan ook verschillen. Het gevolg is dat de inkomens van mensen (huishoudens) verschillen. We spreken dan over de **personele inkomensverdeling**. In deze paragraaf staan we stil bij de vraag hoe je deze personele inkomensverschillen kunt meten. In de volgende paragraaf zal dan aan de orde komen hoe de overheid tracht al te grote inkomensverschillen te vermijden. De Nederlandse overheid hanteert voor dit beleid onder andere een progressief belastingstelsel.

We bestuderen niet alleen de verdeling van het nationale inkomen over de inkomensstrekkers, maar ook de verdeling van het nationale inkomen over de verschillende categorieën inkomens, de *categoriale inkomensverdeling* genoemd. Kijken we daarnaar, dan zien we een spanningsveld optreden tussen enerzijds de belangen van werknemers (loon) en anderzijds de belangen van werkgevers (winst). In ons land bestaan tussen mensen aanzienlijke inkomensverschillen. Een ongelijke inkomensverdeling noemen we een **scheve inkomensverdeling**.

Inkomen definiëren we als de beloning voor de geleverde productiefactoren. Tot het inkomen rekenen we dan ook loon, huur, pacht, rente en winst. Dit zijn de zogenaamde **primaire inkomens**.

De hoogte van het inkomen is onder meer afhankelijk van de vraag en het aanbod, prestaties, verantwoordelijkheid, opleiding, risico, de organisatiegraad van de vakbonden (macht) en de schaarsteverhouding van de productiefactoren.

De inkomensverdeling in Nederland is scheef, maar dat geldt ook voor die in andere landen.

Er bestaan grote verschillen in de inkomensongelijkheid tussen verschillende landen. Het is de Amerikaanse econoom Max Otto Lorenz geweest die in 1905 een eenvoudige, maar goede techniek heeft ontwikkeld om deze inkomensverschillen te meten. Met deze techniek, het samenstellen van de Lorenzcurve, omzeilt hij ook het feit dat er tussen landen grote verschillen in nationale inkomens en aantallen inwoners bestaan.

De **Lorenzcurve** werkt namelijk met relatieve aantallen (percentages) en niet met absolute hoeveelheden. Het totale nationale inkomen stel je dan gelijk aan 100%, net zoals het totale aantal mensen met een inkomen. Lorenz verdeelt de mensen met een inkomen in groepen. Deze groepen hoeven niet even groot te zijn, maar gemakkelijk is dat wel. In de eerste groep plaatst hij alle mensen (huishoudens) met de laagste inkomens. In de laatste groep zitten de mensen met de hoogste inkomens. We zullen de werking van de Lorenzcurve met een getallenvoorbeeld uitwerken. En in het voorbeeld zullen we de groepen (klassen) ongelijk van grootte maken.

Een voorbeeld van de Lorenzcurve

In Oranjeland hebben 500.000 mensen een inkomen. Het nationale inkomen van Oranjeland bedraagt 20 miljard euro. Lorenz verdeelt de inkomensstrekkers in vijf groepen. In de eerste tabel zie je welke inkomensgroepen dat zijn, hoeveel mensen in elke groep zitten en wat de mensen in een groep samen verdienen. Tussen haakjes zijn ook de relatieve cijfers (in procenten) vermeld.

Frequentieverdeling van 500.000 inkomens over vijf loonklassen		
loonklasse × € 1.000	aantal inkomensstrekkers	deel nationaal inkomen
0 -< 40	200.000 (40%)	€ 4 miljard (20%)
40 -< 50	125.000 (25%)	€ 3 miljard (15%)
50 -< 60	100.000 (20%)	€ 5 miljard (25%)
60 -< 80	50.000 (10%)	€ 4 miljard (20%)
≥ 80	25.000 (5%)	€ 4 miljard (20%)
Totaal	500.000 (100%)	€ 20 miljard (100%)

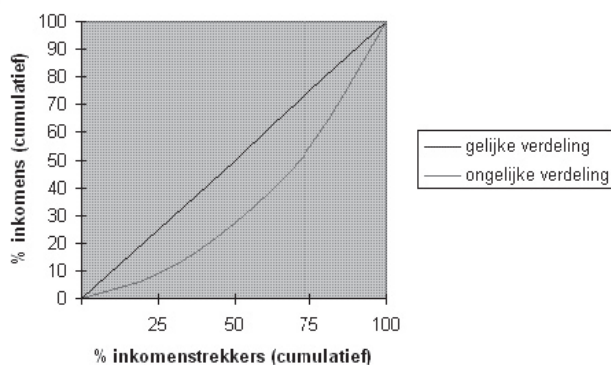
Lorenz gaat verder met deze relatieve cijfers. Hij zegt dat de armste 40% slechts 20% van het nationale inkomen verdienen. De armste 65% (40% + 25%) verdienen 35% (20% + 15%) van het inkomen. Op deze wijze blijft hij cumuleren (optellen) tot uiteindelijk alle groepen zijn samengenomen. Het resultaat staat hieronder.

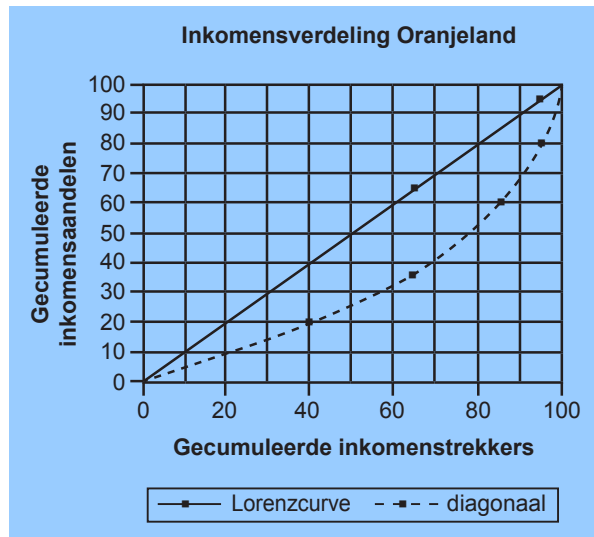
Gecumuleerde relatieve frequentieverdeling		
	gecumuleerde relatieve frequenties inkomensstrekkers	gecumuleerde relatieve inkomensandelen
loonklasse 1	40	20
loonklasse 1 + 2	65	35
loonklasse 1 + 2 + 3	85	60
loonklasse 1 + 2 + 3 + 4	95	80
loonklasse 1 + 2 + 3 + 4 + 5	100	100

Van deze gegevens maakt Lorenz dan een grafische weergave.

Zie de grafiek op de volgende pagina, die de naam van zijn bedenker heeft gekregen: de **Lorenzcurve**.

De grafiek rechts is de Lorenzcurve van de inkomensverdeling in Nederland in 2008.

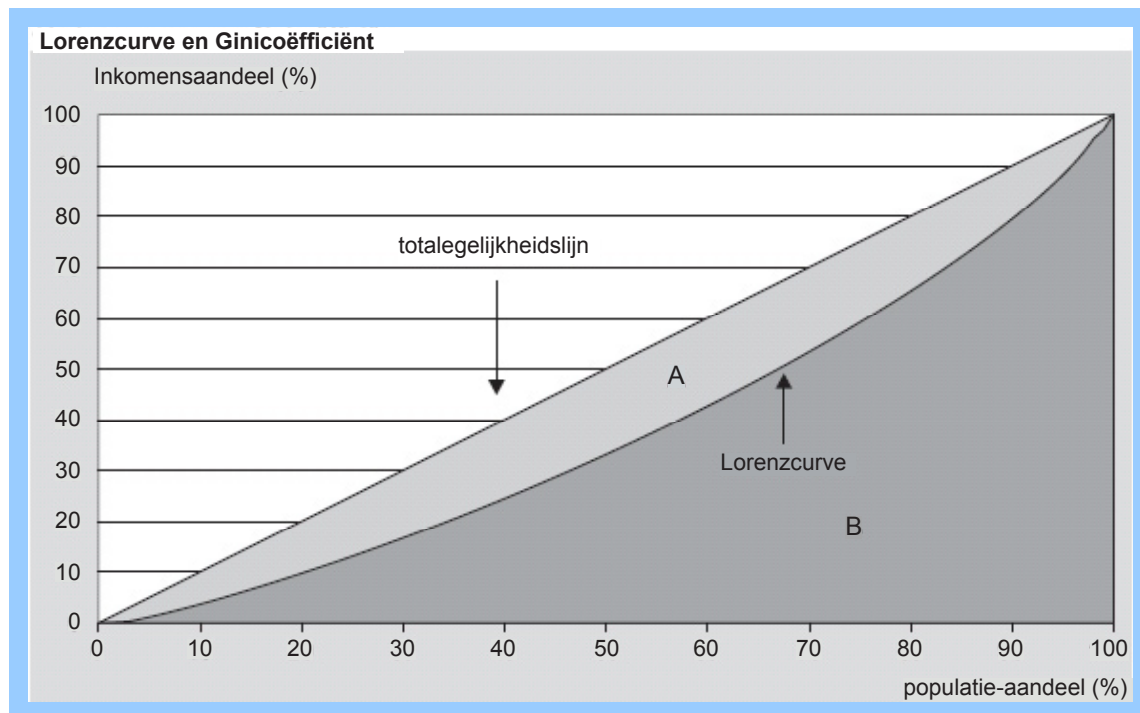

Als iedereen precies evenveel zou verdienen, dan heeft 40% van de mensen met een inkomen ook 40% van dat inkomen. De Lorenzcurve valt dan samen met de diagonaal van de grafiek. Hoe verder de Lorenzcurve van de diagonaal afwijkt, des te schever is de inkomensverdeling.

Het is de verdienste van de Italiaan Corrado Gini die een techniek heeft bedacht om ook getalsmatig de inkomensverdeling te berekenen. Deze **Ginicoëfficiënt** is de meest gebruikte maatstaf voor de mate van inkomensongelijkheid.

De Ginicoëfficiënt is gebaseerd op de Lorenzcurve. De waarde van de coëfficiënt ligt altijd tussen 0 en 1, waarbij de waarde 0 overeenkomt met totale gelijkheid (iedereen heeft hetzelfde inkomen) en de waarde 1 met totale ongelijkheid (één persoon bezit al het inkomen en de rest heeft niets). In de figuur hieronder is de Nederlandse Lorenzcurve voor 2005 getekend (bron: CBS). Bovendien is de Lorenzcurve van een volkomen gelijke verdeling gegeven ('totalegelijkheidslijn').

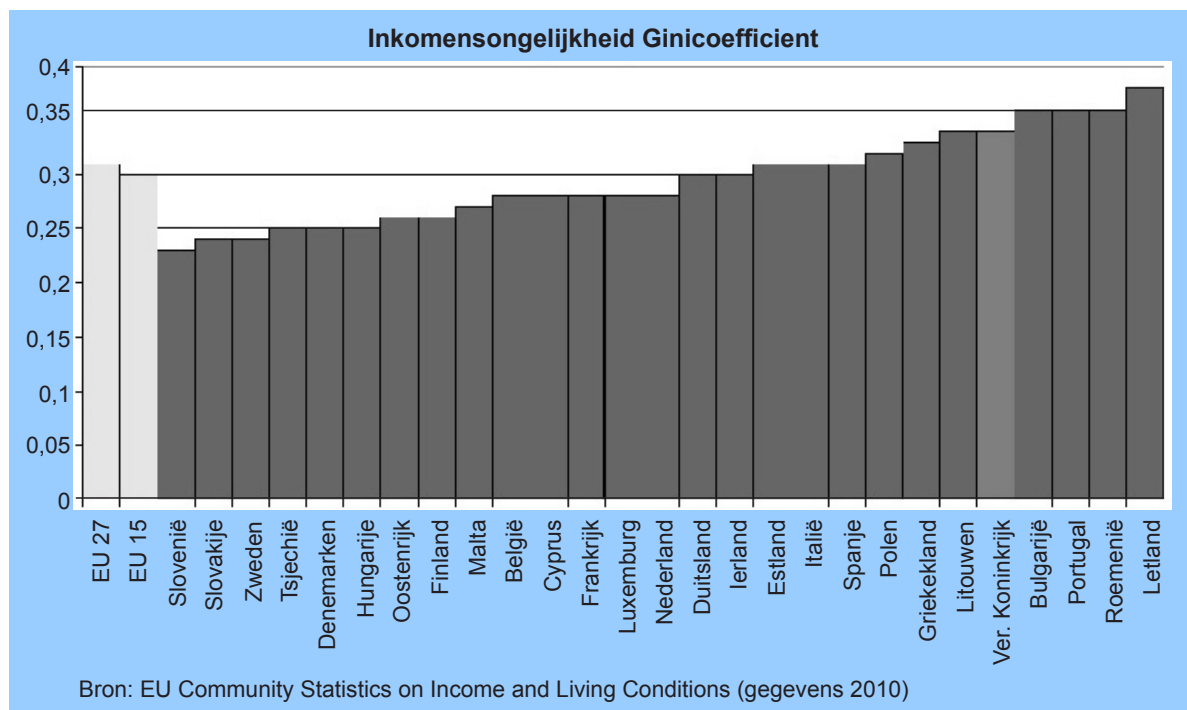
De Ginicoëfficiënt (G) wordt berekend op basis van de Lorenzcurve als de ratio:

$$G = \frac{\text{oppervlakte A}}{\text{oppervlakte A} + \text{oppervlakte B}}$$

Oppervlakte 'A + B' is altijd gelijk, namelijk de helft van de rechthoek. Hoe dichter de Lorenzcurve van een inkomensverdeling bij de totalegelijkheidslijn ligt, hoe lager de inkomensongelijkheid en hoe lager de Ginicoëfficiënt. Immers het oppervlak A (de teller van de breuk) is dan kleiner.

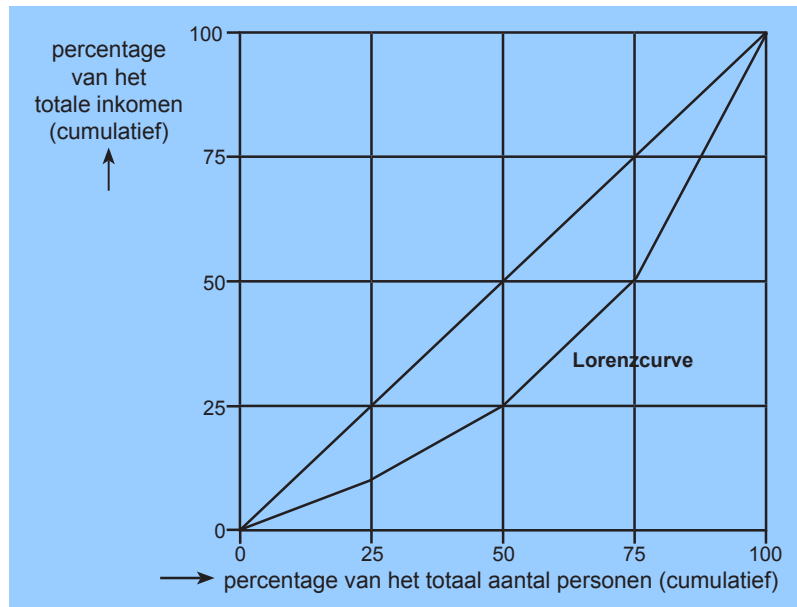
De Ginicoëfficiënt is niet alleen geschikt om de inkomensverdeling tussen landen te vergelijken. Maar je kunt er ook de inkomensverdeling tussen groepen onderling mee vergelijken, bijvoorbeeld inkomensongelijkheden in provincies of bij verschillende typen huishoudens. Daarnaast kun je met de Ginicoëfficiënt ook in beeld brengen hoe de inkomensongelijkheid in een bepaalde periode verandert.

In onderstaande tabel kun je voor een aantal landen de grootte van de Ginicoëfficiënt aflezen.

Vragen en opdrachten bij 13.4

- 11** Lees het artikel 'Inkomensverschillen nemen toe'. Volgens het CPB zijn er twee belangrijke redenen waarom de inkomensverschillen tussen laag- en hoogopgeleiden in de komende jaren toenemen. Welke zijn dat?
- 12** **Hoe verdelen we het inkomen?** De personele inkomensverdeling houdt veel mensen bezig. Sommigen vinden dat de verschillen in inkomen te klein zijn, anderen beweren juist het tegenovergestelde. De personele inkomensverdeling kan worden weergegeven door middel van een Lorenzcurve. In de figuur op de volgende pagina is zo'n Lorenzcurve getekend.

Jan en Karel, beiden 28 jaar oud, werken allebei 40 uur per week bij dezelfde werkgever. Het loon van Jan bedraagt bruto per maand € 4.000 en het loon van Karel is € 2.500 bruto per maand.

- a Noem twee oorzaken waardoor het brutoloon van Jan hoger kan zijn dan dat van Karel. Geef bij elke genoemde oorzaak een toelichting.
- b Wat kan geconcludeerd worden als de Lorenzcurve zou samenvallen met de stippellijn? Kies één van de onderstaande antwoorden:
 - dat de inkomens rechtvaardig verdeeld zijn;
 - dat iedereen een even hoog inkomen heeft;
 - dat er evenveel rijke als arme mensen zijn.
- c Hoeveel procent van het totale inkomen wordt ontvangen door de minst verdienende helft van de personen?

Stel dat het totale inkomen toeneemt. De minstverdienende helft van de personen ziet het gemiddelde inkomen per persoon stijgen. Het gemiddelde inkomen per persoon van de meestverdienende helft van de personen blijft gelijk.

- d Neem de grafiek over en teken bij deze vraag een lijn die aangeeft hoe de Lorenzcurve na deze inkomensverandering zou kunnen lopen.

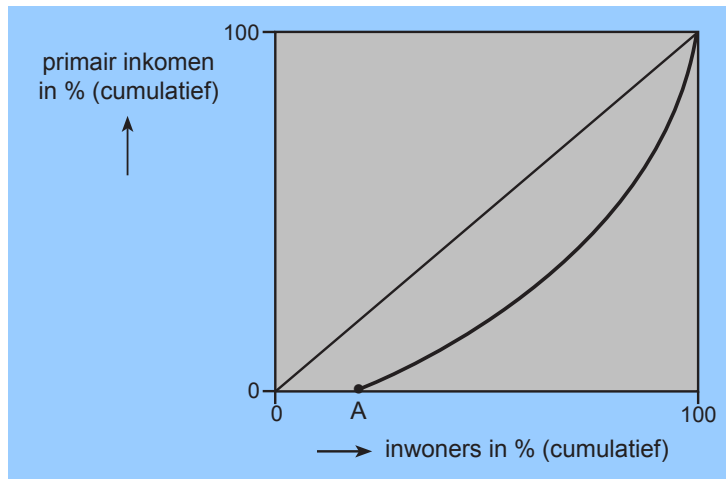
(Havo deelvak 2004-I-10)

13 (Inkomens)verschillen zullen er altijd zijn

De inkomens in Nederland zijn ongelijk verdeeld. Inkomensverschillen worden door economen onder andere verklaard door het bestaan van schaarsteverschillen op de arbeidsmarkt. In discussies over de inkomensverdeling maken economen onderscheid tussen primair en secundair inkomen. Het primaire inkomen bestaat voor het grootste deel uit looninkomen.

- a Noem twee andere vormen van primair inkomen.
- b Leg uit hoe schaarsteverschillen op de arbeidsmarkt kunnen leiden tot verschillen in primair inkomen.

In de volgende figuur is de Lorenzkromme voor 2000 getekend van de personele verdeling van het primaire inkomen van de inwoners van een stad in Nederland.

- c De Lorenzkromme in de figuur valt van de oorsprong tot punt A samen met de horizontale as. Stel dat in 2002 het percentage werklozen in deze stad ten opzichte van 2000 is gedaald. Verschuift punt A in de figuur hierdoor naar links of naar rechts? Verklaar je antwoord. (Havo totaalvak 2003-II-8)

14 Betaalbare zorg of zorg om betaalbaarheid?

Uit een Amerikaans onderzoeksrapport (2009):

Lang niet alle inwoners van de Verenigde Staten van Amerika (VS) zijn verzekerd tegen ziektekosten. Inwoners van de VS met een minimuminkomen krijgen gratis Medicaid, betaald door de overheid (zie bron 1 hieronder). Wie een paar dollar meer verdient, heeft geen recht op Medicaid en kan zich particulier verzekeren. Niet iedereen kan of wil dat betalen.

In de VS kunnen werkgevers een gedeelte van de premie voor de particuliere ziektekostenverzekering aan hun werknemers vergoeden.

Deze werkgeversbijdrage verhoogt het inkomen. We hebben onderzocht of deze werkgeversbijdragen van invloed zijn op de inkomensverdeling tussen werknemers in de VS.

bron 1 Medicaid

Medicaid is een hulpverleningsprogramma in de Verenigde Staten dat zorgt voor ziektekostenverzekeringen voor individuen en families met een minimuminkomen. Volwassenen met een laag inkomen, kinderen zonder ouderlijke zorg, senioren met weinig inkomen en gehandicapten komen in aanmerking voor Medicaid. Ziektekosten worden door de overheid rechtstreeks betaald aan de zorgverleners. Soms is er sprake van een kleine eigen bijdrage door de burger.

- a Leg uit waarom het in dit onderzoek gaat over de personele inkomensverdeling? Zie ook de bronnen op de volgende pagina.

bron 2 gegevens Amerikaans onderzoek (2005; vereenvoudigd)

inkomensverdeling vóór de werkgeversbijdrage in de ziektekostenpremie					
	inkomensklasse van huishoudens (\$)	gemiddeld inkomen per inkomensklasse (\$)	gemiddeld inkomen per inkomensklasse in % van totaal	gemiddeld inkomen per inkomensklasse in % van totaal, cumulatief	aantal huishoudens in % van totaal
I	< 27.301	14.176	4,2	4,2	25
II	27.301 – 58.000	39.374	11,6	15,8	25
III	58.001 – 130.000	80.685	23,9	39,7	25
IV	> 130.000	204.081	60,3	100	25
	Totaal:	338.316	100		100

Onderzoeker Johnson stelt dat de inkomensverdeling door de werkgeversbijdrage niet is veranderd. Als bewijs voor deze stelling maakt hij een tabel waarmee de Lorenzcurve getekend kan worden die ontstaat na het meetellen van de werkgeversbijdrage.

Gebruik de onderstaande tabel en grafiek.

bron 3

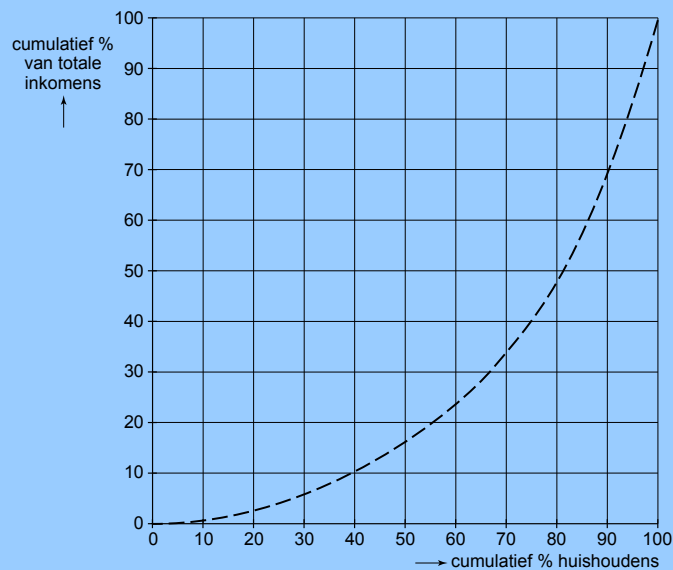
inkomensverdeling na de werkgeversbijdrage in de ziektekostenpremie in 2005					
	(1) inkomensklasse van huishoudens (\$)	(2) gemiddeld inkomen per inkomensklasse (\$)	(3) gemiddeld inkomen per inkomensklasse in % van totaal	(4) gemiddeld inkomen per inkomensklasse in % van totaal, cumulatief	(5) aantal huishoudens in % van totaal
I	< 27.301	14.800	25
II	27.301 – 58.000	41.500	25
III	58.001 – 130.000	84.800	25
IV	> 130.000	210.000	25
		351.100	100		100

- b** Onderzoek de juistheid van de stelling van Johnson. Doe dit als volgt:
- Vul de kolommen (3) en (4) van de tabel in.
 - Teken de nieuwe Lorenzcurve.
 - Schrijf je conclusie op.

Gebruik de grafiek op de volgende pagina.

Lorenzcurve

De Lorenzcurve van de inkomensverdeling vóór de werkgeversbijdrage, zie bron 10, is al ingetekend.

Onderzoeker Jackson stelt dat de groep werknemers in de laagste inkomensklasse minder profiteert van deze werkgeversbijdrage dan de groepen werknemers in sommige hogere inkomensklassen. Om dit aan te tonen, gebruikt Jackson bron 4. Jackson concludeert dat er wél sprake is van een schevere inkomensverdeling.

Gebruik bron 4.

bron 4 werkgeversbijdragen aan ziektekostenpremie in 2005

	inkomensklasse van huishoudens (\$)	gemiddelde bijdrage in % van het gemiddelde inkomen	aantal huishoudens dat verzekerd is tegen ziektekosten, in % van totale groep ¹⁾
I	< 27.301	20,0	22
II	27.301 – 58.000	9,7	56
III	58.001 – 130.000	6,3	81
IV	> 130.000	3,3	89

¹⁾ Alleen werknemers die zich daadwerkelijk particulier verzekeren tegen ziektekosten, hebben recht op een werkgeversbijdrage.

c **Beargumenteer de conclusie van Jackson.**

Een kritische econoom in de VS wijst op het zeer hoge niveau van de totale kosten van de gezondheidszorg in de VS. Met 17% van het bbp liggen deze kosten veel hoger dan in de meeste andere westerse landen. Een stelsel als Medicaid in combinatie met werkgeversbijdragen gaat gepaard met meer moreel wangedrag onder zorggebruikers dan bij ziektekostenverzekeringen in andere westerse landen, aldus de econoom. Hij pleit voor meer marktwerking in de gezondheidszorg. De Amerikaanse overheid ziet nadelen in meer marktwerking bij een elementaire basisvoorziening als gezondheidszorg, zeker in een samenleving die toch al wordt gekenmerkt door een groot verschil tussen arm en rijk.

- d Leg uit hoe dit verzekeringsstelsel kan leiden tot relatief hoge kosten van de gezondheidszorg in de VS. Verwerk in je antwoord het verband tussen het stelsel en méér moreel wangedrag.

(Havo pilotherexamen 2010 opgave 4)

13.5 Op welke wijze nivelleert de overheid de primaire inkomensverdeling?

Inkomensverschillen kunnen een prikkel zijn voor het leveren van hogere prestaties. Ook kunnen zij de bereidheid doen toenemen om te verhuizen of zich te laten omscholen bij werkloosheid.

Daar staat tegenover dat een sterk ongelijke inkomensverdeling aanleiding kan zijn voor sociale onrechtvaardigheid.

Maar wat is een **rechtvaardige inkomensverdeling**?

Het streven daarnaar is immers één van de vijf sociaal-economische doelstellingen van de overheid. Maar de meningen over de gestelde vraag lopen behoorlijk uiteen. Economen geven geen antwoord op de vraag wat een rechtvaardige inkomensverdeling is. Die kunnen alleen de mate van inkomensongelijkheid meten. Politici zullen die vraag moeten beantwoorden.

Het inkomen bestaat uit de genoemde beloningen van productiefactoren, te weten *loon, huur, pacht, rente en winst*. We noemen deze inkomens samen het **primaire inkomen**. Daarnaast bestaan er ook andere vormen van inkomsten. Denk maar aan erfenissen, uitkeringen en subsidies.

Het benodigde geld voor uitkeringen en subsidies is uiteindelijk afkomstig van de belasting/premiebetaler. De overheid haalt dus inkomen bij de meer draagkrachtigen weg en draagt deze gelden over aan de minder draagkrachtigen. Daarom noem je inkomsten als uitkeringen en subsidies ook wel **overdrachtsinkomens**. Voorbeelden van uitkeringen zijn de bijstand en de kinderbijslag. Voorbeelden van subsidies zijn de huursubsidie en de studiefinanciering.

Door de belastingheffing en het verstrekken van overdrachtsinkomens ontstaat de **secundaire inkomensverdeling**, waarvan de inkomensverschillen kleiner zijn dan bij de primaire inkomensverdeling.

Als de overheid belasting op inkomen heft, dan kan zij kiezen uit verschillende soorten belastingssystemen. We onderscheiden daarbij een *progressief* belastingstelsel, een *degressief* belastingstelsel en een evenredig (*proportioneel*) belastingstelsel. In alle drie gevallen is het gebruikelijk dat je meer belasting betaalt, naarmate je meer verdient. Dat noem je het **draagkrachtbeginsel**.

In de tabel op de volgende pagina zie je een getallenvoorbeeld van deze drie systemen.

Bij een **progressief belastingstelsel** betaal je procentueel meer aan belasting naarmate je inkomen stijgt. Bij een **degressief belastingstelsel** is dat een kleiner percentage en het percentage blijft gelijk bij een **proportioneel belastingstelsel**.

In Nederland is het progressieve belastingstelsel gekoppeld aan een **schijvenstelsel**. We komen daar in de volgende paragraaf op terug. Regelmatig gaan stemmen op voor een verdergaande vereenvoudiging van het belastingstelsel door het instellen van een zogenaamde **vlaktaks**, dat wil zeggen een uniform, voor iedereen gelijk, belastingtarief.

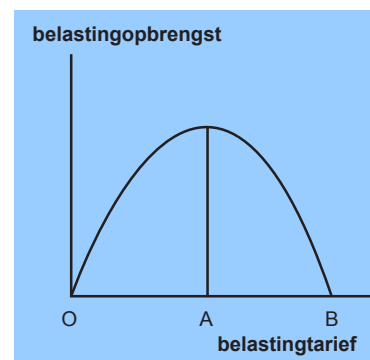
Het gevaar bestaat dat bij een progressief stelsel belastingplichtigen het gevoel krijgen dat zij teveel moeten betalen. Dat gevoel kunnen zij dan vertalen in het zoeken naar mogelijkheden om de belastingheffing te **ontduiken** of te **ontwijken**.

Het verschil tussen beide is dat ontduiken strafbaar is en ontwijken niet.

Verschillende soorten belastingssystemen – inkomen en belasting(druk)						
inkomen	belastingheffing					
	degressief		proportioneel		progressief	
€ 20.000	€ 4.000	20%	€ 4.000	20%	€ 4.000	20%
€ 40.000	€ 6.000	15%	€ 8.000	20%	€ 10.000	25%
€ 60.000	€ 8.400	14%	€ 12.000	20%	€ 18.000	30%

Een bekend voorbeeld van ontduiken is zwart werken. Je ontwijkt belasting als je gaat wonen in een ander land met minder belastingplichten.

De Amerikaanse econoom Arthur **Laffer** heeft als economisch adviseur van de voormalige Amerikaanse President Ronald Reagan dit op een eenvoudige manier duidelijk gemaakt met een schets van het verband tussen het belastingtarief en de belastingopbrengst (zie de figuur hiernaast). Door deze revolutionaire theorie heeft hij overheden aan het denken gezet en laten beseffen dat zij de belastingbetaler niet onbepaald straffeloos kunnen verplichten om nog meer te betalen.

Laffercurve

Bij een tariefstijging ergens op lijnstuk OA zal de belastingopbrengst toenemen. Maar in het deel AB juist afnemen. Daar is het zelfs raadzaam om de belastingen te verlagen. Laffer voerde als reden aan dat door lagere tarieven mensen minder snel belastingen ontduiken of ontwijken. Belastingplichtigen zullen de pakkans en een eventuele boete afzetten tegen het financiële gewin. Daar komt nog bij dat door de lagere tarieven werken interessanter wordt. Meer mensen zullen dan een baan zoeken en het inkomen daarvan levert natuurlijk ook weer belasting op.

Er is nog een belangrijke manier waarop de overheid de personele inkomensverdeling beïnvloedt. Dat heeft te maken met de **kostprijsverhogende belastingen** die zij heft. De in Nederland geldende btw-wetgeving kent twee tarieven. Btw (Belasting toegevoegde waarde) is een kostprijsverhogende belasting. Een laag tarief van 6% heft de overheid op noodzakelijke goederen. Het hoge tarief van 19% geldt voor luxe goederen. Omdat vooral mensen met hogere inkomens meer luxe goederen kopen, zal deze groep verhoudingsgewijs meer btw betalen. Ook dat leidt tot meer inkomensnivellering.

Door de huidige economische crisis is het kabinet op zoek naar mogelijkheden om extra te bezuinigen. Een verhoging van het btw-tarief is één van die maatregelen.

De verhoging per 1 oktober 2012 van het Nederlandse (hoge) btw-tarief van 19% naar 21% is in lijn met andere lidstaten. De afgelopen twee jaar hebben veel Europese landen al het btw-tarief verhoogd vanwege bezuinigingen.

Vragen en opdrachten bij 13.5

15 Sommige economen zijn van mening dat de totale belasting- en premieopbrengsten voor de overheid kunnen stijgen als de overheid de belastingtarieven *verlaagt*.

Daarentegen kunnen deze opbrengsten dalen als de overheid de belastingtarieven verhoogt. Eén en ander maakt de hiernaast getekende Laffercurve duidelijk.

a Welk gedeelte van de curve geeft aan dat bij een verlaging van de belastingtarieven de totale belastingopbrengsten toenemen?

b Is het volgens Laffer mogelijk dat de totale belastingopbrengsten bij verschillende tarieven even groot zijn?

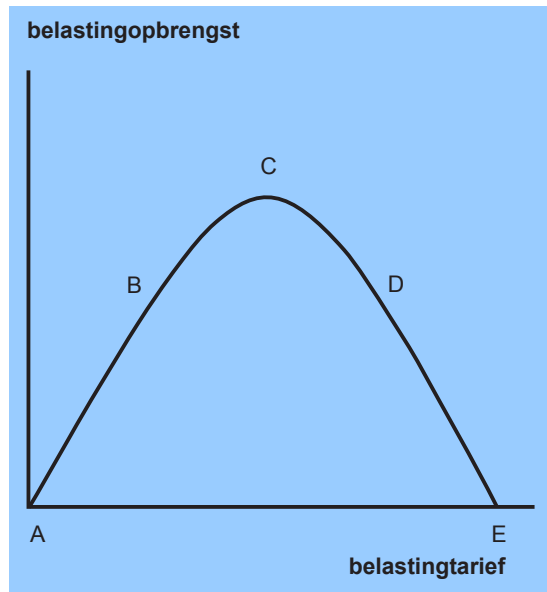
Licht je antwoord toe met behulp van de grafiek.

c Hoe groot zijn de belastingopbrengsten in punt A?

Geef daarvoor een verklaring.

d Verklaar waarom er geen belastingopbrengsten in punt E zijn.

e Noem twee redenen waarom de totale belastingopbrengst kan toenemen als de regering de belastingtarieven verlaagt.

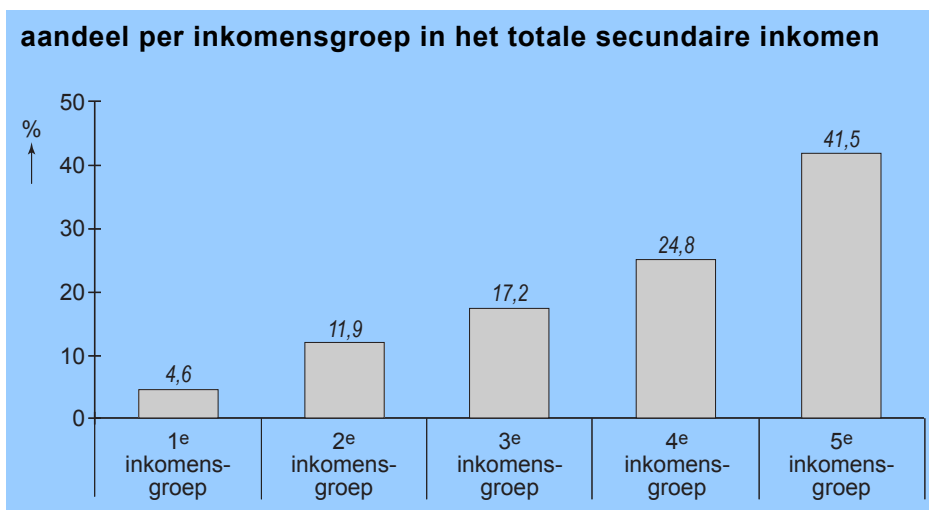
16 Kleine verschillen, grote verschillen

In Nederland zijn de inkomensverschillen bij de secundaire inkomens kleiner dan bij de primaire inkomens. Deze inkomensnivellering wordt veroorzaakt door overheidsingrijpen.

a Noem een voorbeeld van overheidsingrijpen waardoor de inkomensverschillen bij de secundaire inkomens kleiner worden dan bij de primaire inkomens.

Licht de nivellerende werking van dit voorbeeld toe.

In onderstaande figuur is de secundaire inkomensverdeling van Nederland weergegeven. Daarin is de Nederlandse bevolking naar hoogte van het secundaire inkomen verdeeld in vijf even grote inkomensgroepen, waarbij de eerste inkomensgroep het laagste inkomen heeft.

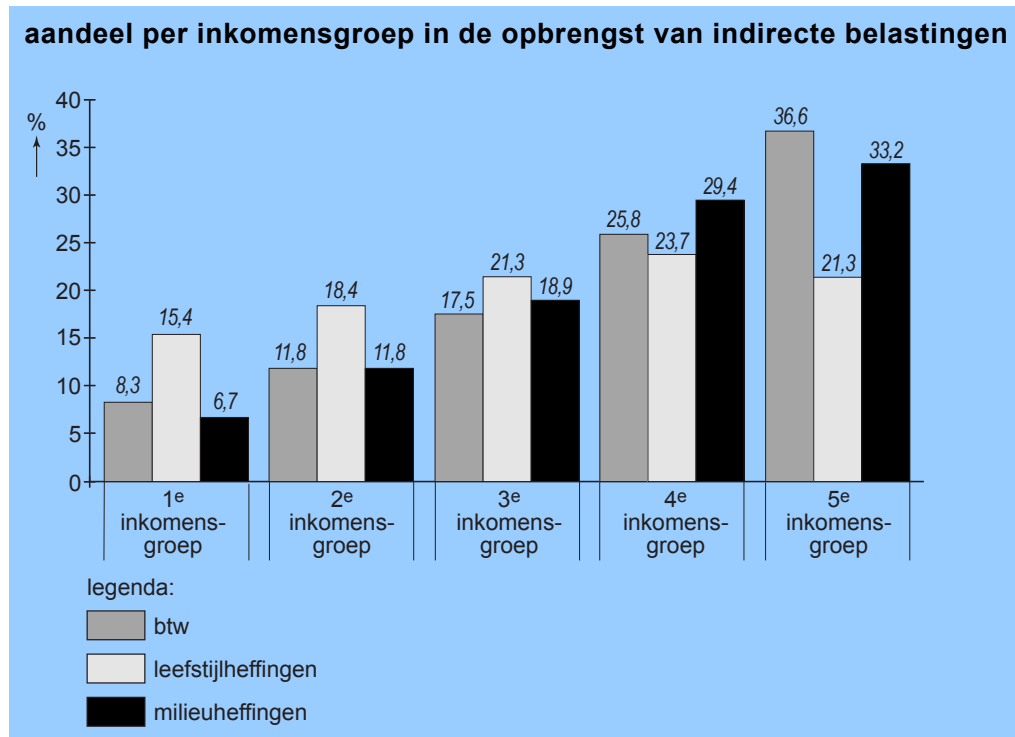

Bij de secundaire inkomensverdeling wordt geen rekening gehouden met de gevolgen van indirecte belastingen. De indirecte belastingen bestaan uit btw en heffingen op bepaalde goederen zoals de accijns op tabak. De overheid wil het gebruik van deze goederen afremmen vanwege hun negatieve externe effecten.

- b** Leg uit hoe er bij het roken van tabak sprake kan zijn van negatieve externe effecten.

De heffingen worden opgesplitst in heffingen gericht op de leefstijl van consumenten (bijvoorbeeld accijns op alcohol en tabak) en heffingen gericht op het milieu (bijvoorbeeld accijns op motorbrandstof).

In onderstaande figuur is het aandeel per inkomensgroep in enkele indirecte belastingen weergegeven.

De eerste inkomensgroep ontvangt 4,6% van het inkomen en betaalt 8,3% van de btw.

De vijfde inkomensgroep ontvangt 41,5% van het inkomen en betaalt 36,6% van de btw.

- c** Geef een verklaring voor het feit dat de vijfde inkomensgroep relatief weinig btw betaalt.

De derde en de vijfde inkomensgroep betalen allebei 21,3% van het totale bedrag aan leefstijlheffingen. Voor de derde inkomensgroep betekent dit dat die 1,7% van het secundaire inkomen aan leefstijlheffingen betaalt.

- d** Ligt dit percentage voor de vijfde inkomensgroep hoger of lager? Verklaar je antwoord.

(Havo 2009-II-3)

13.6 Hoe werkt het Nederlandse belastingstelsel?

Het Nederlandse inkomstenbelastingstelsel werkt volgens een *schijventarief*. Het bedrag dat de belastingdienst aan belasting en sociale premies inhoudt, noem je de **loonheffing** (inkomensheffing). In het belastingtraject maken we onderscheid tussen:

- **het bruto-inkomen** (wat je verdient);
- **aftrekposten** (deze verlagen het bedrag waarover je belasting moet betalen);

- **belastbaar inkomen** (het bedrag waarover je belasting moet betalen);
- **heffingskortingen** (kortingen op de te betalen loonheffing);
- **belastingschijven** (met elk een eigen heffings-tarief).

Naarmate je inkomen stijgt, kun je in een hogere belastingschijf terecht komen. Alleen over het bedrag dat in die hogere schijf valt, betaal je dat hogere percentage aan de belastingdienst.

In de eerste twee schijven vindt er een splitsing plaats in inkomstenbelasting en premies volksverzekeringen (zie tabel box 1). De grens tussen de tweede en de derde belastingschijf noem je daarom ook wel de **premiëgrens** (€ 33.863 in 2012).

Voorbeelden van **afrekkosten** zijn kosten om een inkomen te verwerven (reiskosten), persoonlijke verplichtingen (hypotheekrente), buitengewone lasten (ziektekosten) en giften.

Voor de inkomstenbelasting bestaan drie soorten belastbare inkomens. Deze inkomens zijn ondergebracht in drie zogenoemde boxen. De eerste en de derde moet je voor het examen kennen.

Box 1 belast volgens een oplopend tarief met vier schijven het *inkomen uit werk en woning*. Box 1 is door dit oplopende schijventarief dus een voorbeeld van een *progressief* belastingstelsel dat is gebaseerd op het zogenaamde **draagkrachtbeginsel**.

Bij het draagkrachtbeginsel ‘dragen de sterkste schouders de zwaarste lasten’. De belangrijkste aftrekkosten in box 1 is voor veel Nederlanders de betaalde hypotheekrente. Deze rentelast mag je, net als andere aftrekkosten, van het bruto-inkomen aftrekken. Over het resterende **belastbare inkomen** is het hierboven beschreven schijventarief van toepassing.

In de tabel hieronder tref je de voor 2012 in Nederland geldende tarieven voor personen jonger dan 65 jaar. Voor 65-plussers gelden totaaltarieven van resp. 15,20%, 24,05%, 42,00% en 52,00%.

Het schijventarief in 2012

Box 1: Inkomsten uit woning en werk					
<i>Tarieven voor personen < 65 jaar</i>					
Belastbaar inkomen meer dan:	Belastbaar inkomen niet meer dan:	Belasting	Premie volksverzekeringen	Totaal tarief	Totale cumulatieve heffing
€ 0	€ 18.945	1,95%	31,15%	33,10%	€ 6.270
€ 18.945	€ 33.863	10,80%	31,15%	41,95%	€ 12.528
€ 33.863	€ 56.491	42,00%	-	42,00%	€ 22.031
€ 56.491	-	52,00%	-	52,00%	-

Box 2 belast de *inkomsten uit aanmerkelijk belang*. Deze belasting is alleen van toepassing voor mensen die (samen met hun partner) een belang in een naamloze vennootschap (nv) of besloten vennootschap (bv) bezitten van minstens 5%. Voor het examen hoef je deze ‘box’ niet te kennen.

Box 3 belast het *inkomen uit sparen en beleggen* van het vermogen. Het **vermogen** berekent de belastingdienst door de schulden van de bezittingen af te trekken. Het eigen huis waarin men woont, blijft als bezitting buiten deze regeling. Het vermogen bestaat meestal uit een geldbedrag dat is belegd in aandelen of obligaties of dat gewoon op een spaarrekening staat. Een bepaald deel van het vermogen stelt de belastingdienst vrij van de heffing. Je zou dat een belastingvrij vermogensbedrag kunnen noemen. In 2012 is dat bedrag € 21.139 per persoon. Als belastingplichtigen kinderen hebben, dan verhoogde de belastingdienst hun belastingvrije vermogen (in 2011 € 2.779 voor elk kind). Deze regeling is in 2012 afgeschaft. Ouderen (65-plussers) komen in aanmerking voor een extra belastingvrij vermogensdeel (ouderentoeslag).

De belastingdienst gaat er van uit dat iedere Nederlander een rendement op zijn of haar vermogen behaalt van 4% en belast dat **fictieve rendement** tegen 30%, de **rendementheffing**. Of: iedere Nederlander betaalt 1,2% (namelijk 30% van 4%) belasting over het belastbare vermogen dat hoger is dan € 21.139 (2012). Heb je minder vermogen, dan hoef je daarover geen belasting te betalen. De heffingsgrondslag in box 3 over het belastbare inkomen is proportioneel (evenredig). De bedoeling van het belastingvrije vermogensbedrag is om mensen met weinig spaargeld in deze box vrij te stellen van belasting betalen.

De te betalen belasting in box 1, 2 en 3 moet je bij elkaar optellen. Iedere belastingbetaler heeft vervolgens recht op de algemene **heffingskorting** van € 2.033 (2012): een korting op de in totaal te betalen belasting. Daarnaast bestaan nog enkele speciale heffingskortingen voor hogere inkomens, ouderen, jonggehandicapten, enz. De in 2012 ingevoerde doorwerkbonus die oudere werkenden ontvangen in aanvulling op de arbeidskorting, vervalt in 2013, waardoor oudere werkenden dezelfde heffingskorting voor werken krijgen als jongere werkenden.

Met de **gemiddelde belastingdruk** geven we aan hoeveel procent iemand van het bruto-inkomen aan belasting en sociale premies moet afdragen. De **marginale belastingdruk** is het percentage dat je van de laatstverdiende euro aan belasting afdraagt. De marginale belastingdruk is dus afhankelijk van je inkomen en is gelijk aan het tarief van de hoogste schijf waarin je inkomen valt. De laagste marginale belastingdruk bedraagt 33,1% en de hoogste 52%.

Op dezelfde wijze kun je ook onderscheid maken tussen de gemiddelde en de marginale **premie-druk**.

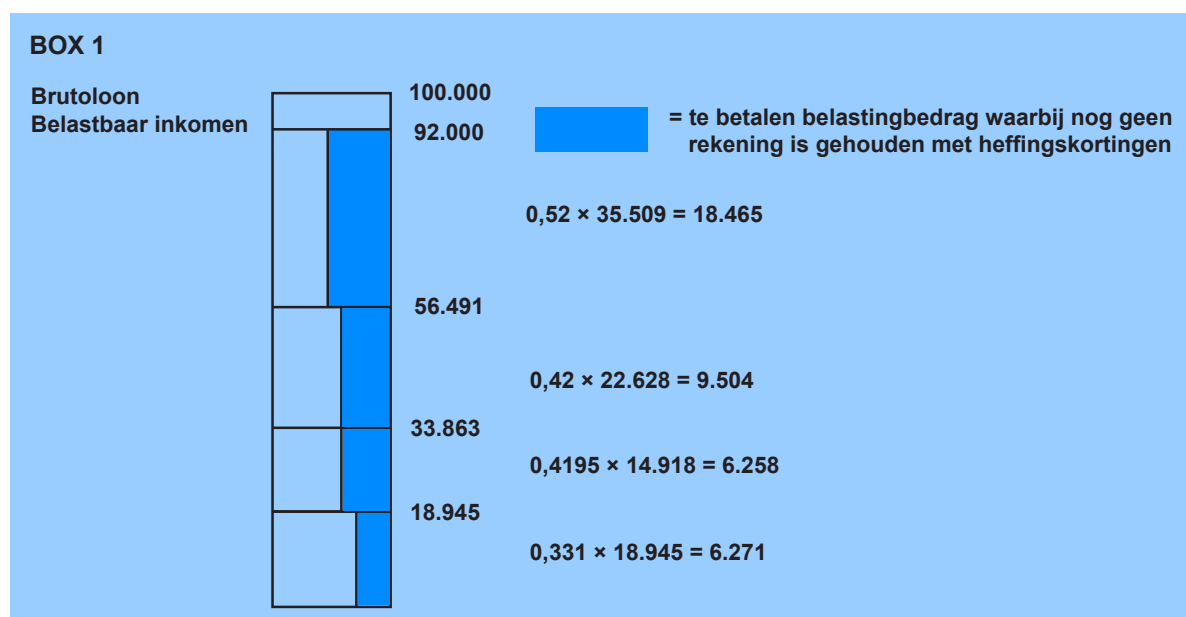
Belastingkorting 2012	personen < 65 jaar	personen > = 65 jaar
Algemene heffingskorting	€ 2.033	€ 934
Arbeidskorting maximaal lagere inkomens	€ 1.611	-
Arbeidskorting maximaal hogere inkomens	€ 1.533	-
Doorwerkbonus maximaal 62-67 jaar	-	€ 719 - € 4.070
Inkomensafhankelijke combinatiekorting	€ 2.133	€ 980
Alleenstaande ouderkorting	€ 902	€ 421
Aanvullende alleenstaande ouderkorting max.	€ 1.319	€ 606
Jonggehandicapten korting	€ 708	
Ouderenkorting	-	€ 762
Alleenstaande ouderenkorting	-	€ 429
Levensloopverlofkorting per deelnemingsjaar	€ 205	-
Ouderschapsverlofkorting per verlofjaar	€ 4,18	-

We zullen dit belastingstelsel ook toelichten met een getallenvoorbeeld. De familie Bras bestaat uit vader, moeder en twee kinderen. Vader Bras (41 jaar) werkt en verdient in 2012 een inkomen van € 100.000. Moeder Bras (42 jaar) werkt niet. Zij verricht veel vrijwilligerswerk naast haar huishoudelijke taak. De enige aftrekpost die Vader Bras heeft is de hypotheekrente. Deze bedraagt per jaar € 8.000.

Naast arbeidsinkomen heeft de familie nog vermogensinkomen uit hun vermogen, ter grootte van € 145.000. De heffingskorting waar de familie Bras recht op heeft bedraagt in totaal € 5.599 (algemene heffingskorting ($2 \times € 2.033 =$) € 4.066 en arbeidskorting € 1.533 = € 5.599).

Hoeveel moet de familie Bras (vader) in 2012 afdragen aan belasting en sociale premies? (rond de bedragen af op hele euro's).

Eerst reken je uit hoeveel vader Bras in *box 1* moet betalen. Zijn belastbaar inkomen bedraagt € 92.000. Het blauw gekleurde deel is het *te betalen belastingbedrag*. Dat is € 40.498.

In box 3 moet de familie hun vermogensinkomsten aangeven. Hun vermogen bedraagt € 145.000. Het belastingvrije deel is € 41.570.

Berekening: ($2 \times € 20,785$) = € 41.570 (de vrijstelling voor kinderen is in 2012 afgeschaft).

Het belastbare vermogen van de familie Bras bedraagt dus: € 145.000 – € 41.570 = € 103.430.

Te betalen in box 3: ($0,012 \times € 103.430 =$) € 1.241.

Het fictieve rendement is immers 4% van € 103.430 = € 4.137.

Daarover betalen ze 30% belasting. Dat is: $0,30 \times € 3.712 = € 1.241$.

De familie Bras betaalt aan belasting en sociale premies:

Box 1	€ 40.498	
Box 3	€ 1.241	
		+/+
Totaal	€ 41.739	
Heffingskorting	€ 5.599	
		-/-
Te betalen	€ 36.140	

Het totaal van alle betaalde belastingen, sociale premies en niet-belastingmiddelen noem je de **collectieve lasten**. Met de collectieve lastendruk druk je het totaal van de in ons land betaalde collectieve lasten uit in een percentage van het bruto binnenlands product (bbp). De collectieve lasten vormen de financiële middelen waarmee de collectieve sector haar (collectieve) uitgaven financiert.

De collectieve sector probeert de laatste jaren haar rol wat terug te dringen. Natuurlijk heeft dit invloed op de omvang en de samenstelling van de collectieve uitgaven. In het kader van dit op terugtreden gerichte beleid moet je de begrippen *privatisering*, *deregulering* en *decentralisering* kennen.

Privatisering (vrijmarktwerking) wil zeggen dat de overheid taken overhevelt naar de particuliere sector, bijvoorbeeld door de verkoop van staatsbedrijven. Het verzelfstandigen van energiebedrijven, telefoonbedrijven en spoorwegen valt daaronder.

Deregulering (meer flexibiliteit) betekent dat de overheid paal en perk wil stellen aan de regelgeving vanuit bijvoorbeeld Den Haag. De overheid wil daarmee de bureaucratiesing van de maatschappij terugdringen.

Met **decentralisering** wil de overheid bereiken dat de besluitvorming rondom veel zaken op een zo laag mogelijk niveau tot stand komt. Dat vergroot de efficiëntie en vooral de betrokkenheid van de burgers.

Vragen en opdrachten bij 13.6

- 17 Bart heeft een bruto-inkomen ter grootte van € 62.000. Hij heeft een prachtig huis te koop zien staan en besluit dat te kopen. Daartoe sluit Bart bij de bank een hypotheeklening af voor € 150.000. De rente bedraagt 5,5%. Het rentebedrag mag Bart volledig aftrekken van zijn bruto-inkomen. Dat bedrag is zijn enige aftrekpost. Het belastingstelsel ziet er voor Bart als volgt uit:

Inkomensdeel	Te betalen percentage over dat inkomensdeel
Over de eerste € 12.000:	23%
Over de volgende € 14.000:	30%
Over de daaropvolgende € 25.000:	42%
Over elke extra euro daarna:	52%

- De heffingskortingen waar Bart voor in aanmerking komt, bedragen bij elkaar € 2.500.

- Bereken het belastbare inkomen van Bart.
- Bereken welk bedrag Bart aan de belastingdienst moet afdragen?
- Bereken de gemiddelde belastingdruk voor Bart (gemiddelde belastingtarief).
- Wat is zijn marginale tarief?
- Waaruit blijkt dat je hier te maken hebt met een progressief belastingstelsel?

18 Vlattaks

In een land wordt een wijziging van het stelsel voor de inkomstenbelasting overwogen. Het onderzoeksbureau van één van de grote politieke partijen in dit land presenteert een voorstel onder de naam 'Schijvenstelsel'. Van dit stelsel zijn in de linker tabel de hoofdlijnen weergegeven. Een aantal belastingdeskundigen komt met een ander voorstel: de zogenoemde 'Vlattaks' (zie de rechterkant van de tabel).

Beide stelsels beperken zich uitsluitend tot het inkomen uit arbeid.

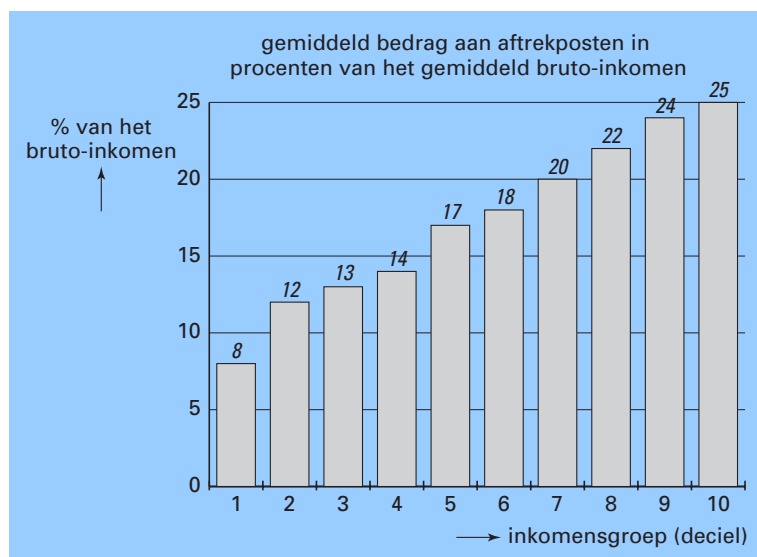
tabel 1: 'Schijvenstelsel'

schijf van belastbaar inkomen	belasting-tarief	belastingheffing over totaal van de schijven
€ 0 t/m 15.000	32,5%	€ 4.875
€ 15.001 t/m € 30.000	37,5%	€ 10.500
€ 30.001 t/m € 48.000	42%	€ 18.060
vanaf € 48.001	52%	
<ul style="list-style-type: none"> •Voor personen met een inkomen uit arbeid bestaat de mogelijkheid bepaalde kosten als aftrekpost op te voeren. •Alle belastingplichtigen hebben recht op één of meer heffingskortingen (= korting op de te betalen totale belastingheffing). 		

tabel 2: 'Vlattaks'

<ul style="list-style-type: none"> •Er is één uniform tarief voor de belasting op inkomen uit arbeid: 35% van het belastbaar inkomen.
<ul style="list-style-type: none"> •Er zijn geen aftrekposten.
<ul style="list-style-type: none"> •Er zijn geen heffingskortingen.

Op basis van nadere analyse voorspelt het onderzoeksbureau de mate waarin de aftrekposten van het 'Schijvenstelsel' gebruikt zullen worden door de verschillende inkomensgroepen in het land. Deze voorspelling is weergegeven in de figuur. Alle ontvangers van bruto-inkomens zijn verdeeld in 10 even grote groepen, gerangschikt van laagste bruto-inkomens (deciel 1) naar hoogste bruto-inkomens (deciel 10).

De minister van Financiën vreest dat de belastinginkomsten bij de 'Vlattaks' lager zullen zijn dan bij het 'Schijvenstelsel'. De minister van Sociale Zaken wil graag een belastingstelsel dat de regering de mogelijkheid biedt om via de inkomstenbelasting nivellerende inkomenspolitiek te voeren.

- a Zal binnen het stelsel 'Vlaktaks' de marginale belastingdruk hoger zijn dan, gelijk zijn aan of lager zijn dan de gemiddelde belastingdruk? Verklaar je antwoord.
- b Geef, op basis van de gegevens in de tabellen en in de figuur, twee argumenten tegen de vrees van de minister van Financiën.
- c Zal de minister van Sociale Zaken kiezen voor het 'Schijvenstelsel' of voor de 'Vlaktaks'? Verklaar je antwoord.

GA NAAR Super de Boer en
 KOOPT EEN PAK HAGELSLAG EN NEEM
 DE WOORTEL UIT DE OMGEDRAaide STREEPJES-
 CODE. TREK DIT AF VAN DE ONDER BOX 4
 VERMELDE 18,034 % VAN HET BEDRAG
 ONDER NUMMER 12 G...

Om te beoordelen hoe in het 'Schijvenstelsel' de hoogte van de belastingaanslag, vóór aftrek van de heffingskortingen, zich verhoudt tot de hoogte van het belastbare inkomen kan de gemiddelde belastingdruk bepaald worden. In de figuur geldt dat voor deciel 4 het gemiddelde bruto-inkomen € 17.000 is, terwijl dat voor deciel 10 gemiddeld € 60.000 is.

- d Toon met een berekening aan dat de gemiddelde belastingdruk in deze beide decielen vrijwel gelijk is.

Een econoom, die de discussie rond de keuze voor een nieuw belastingstelsel volgt, geeft de voorkeur aan het stelsel 'Vlaktaks'. Maar hij stelt wel voor om aan dat stelsel één algemene heffingskorting toe te voegen, in de vorm van een vast bedrag van € 2.000 voor elke belastingplichtige.

- e Heeft deze toevoeging van een algemene heffingskorting aan het stelsel 'Vlaktaks' een nivellerend, een denivellerend of géén effect op de secundaire inkomensverdeling? Verklaar je antwoord.

(Vwo 2004-I-5)

19 Hypotheekrente: aftrekpost of heffingskorting?

De wijze waarop in het huidige belastingsysteem in Nederland wordt omgegaan met de betaalde hypotheekrente, leidt tot vergroting van de inkomensverschillen. Betaalde hypotheekrente mag van het bruto-inkomen worden afgetrokken, waardoor het belastbare inkomen lager wordt.

Hogere inkomensgroepen profiteren meer van de fiscale aftrekbaarheid van hypotheekrente, dan lagere inkomensgroepen. Een van de oorzaken hiervan is het progressieve belastingtarief, waardoor hogere inkomensgroepen voor een aftrekpost een hoger percentage belastingvoordeel hebben dan lagere inkomensgroepen.

- a Noem een andere oorzaak.

Jan Huisman heeft een bruto-inkomen van € 90.000 per jaar. Jan heeft zijn huis gekocht voor € 600.000. Over zijn hypotheekschuld van € 400.000 betaalt Jan jaarlijks 5% rente. Het belastbaar inkomen van Jan bedraagt € 70.000 per jaar. De inkomensheffing van Jan wordt berekend aan de hand van het schijventarief in onderstaande tabel.

deel van het belastbaar inkomen		belastingtarief
eerste schijf	€ 17.000	33%
tweede schijf	€ 13.500	39%
derde schijf	€ 21.500	42%
vierde schijf	het meerdere	52%

- b Bereken het fiscale voordeel dat Jan heeft van de aftrek van hypotheekrente.
Door de fiscale aftrek van hypotheekrente heeft een verandering van de hypotheekrente invloed op de overheidsontvangsten.
- c Leidt een stijging van de hypotheekrente tot een afname of tot een toename van de overheidsontvangsten? Verklaar je antwoord. *(Havo totaalvak 2008-I-2)*

20 Werken loont

In veel Europese landen, waaronder Nederland, probeert de overheid mensen te stimuleren aan het werk te gaan. In dat kader is in Nederland de heffingskorting voor werkenden enkele keren verhoogd.

In tabel 1 staan voor twee opeenvolgende jaren inkomensgegevens voor een huishouden met twee kinderen en een modaal inkomen. Dit huishouden heeft uitsluitend inkomen uit arbeid en geen aftrekposten voor de belasting. Verder is gegeven dat de inflatie 1,5% bedraagt (prijsstijging jaar 2 ten opzichte van jaar 1).

tabel 1

	jaar 1	jaar 2
bruto jaarloon	€ 29.000	€ 29.435
belastingen en premies volksverzekeringen	€ 10.268
heffingskortingen	€ 4.891	€ 5.215
netto jaarinkomen	€ 23.623

In tabel 2 staat voor jaar 2 informatie over het schijventarief voor personen jonger dan 65 jaar.

- a Toon met behulp van een berekening aan dat de stijging van het bruto jaarloon in jaar 2 ten opzichte van jaar 1 neerkomt op prijscompensatie.
- De heffing in de eerste twee inkomensschijven van het schijventarief bestaat onder andere uit de premie voor volksverzekeringen.
- b Noem twee voorbeelden van volksverzekeringen.
- c Bereken de in tabel 1 ontbrekende bedragen.

tabel 2

jaar 2					
belastbaar inkomen meer dan	doch niet meer dan	belastingtarief	tarief premie volksverzekeringen	totaal tarief	heffing over totaal van de schijven
€ 0	€ 16.265	1,00%	32,40%	33,40%	€ 5.433
€ 16.265	€ 29.543	7,95%	32,40%	40,35%	€ 10.790
€ 29.543	€ 50.652	42,00%	-	42,00%	€ 19.656
€ 50.652		52,00%	-	52,00%	

(Havo totaalvak 2009-I-3)

- 21 In september 1999 presenteerde de regering haar plannen voor een nieuw belastingstelsel: 'Belastingherziening 2001'. Deze herziening heeft diverse economische gevolgen.

Eén van de directe gevolgen is een verkleining van de wig. Deze verkleining kan bijdragen aan een vermindering van de krapte op de arbeidsmarkt.

- a** Leg uit hoe een verkleining van de wig de krapte op de arbeidsmarkt zou kunnen verminderen.

Het nieuwe stelsel werd gepresenteerd aan de hand van drie boxen waarvan er in de figuur twee (gedeeltelijk) zijn weergegeven.

Over de heffingskorting in box 1 schreef een krant: 'Omdat dit een vast bedrag is profiteren lagere inkomens daarvan naar verhouding meer dan de hogere inkomens, die juist gebaat zijn bij een belastingvrije som.'

- b** Leg uit waarom lagere inkomens, in verhouding tot hogere inkomens, meer profiteren van een heffingskorting dan van een belastingvrije som.
- c** Toon met behulp van de verstrekte gegevens aan dat voor iemand met een belastbaar arbeidsinkomen van f 30.000 de gemiddelde belastingdruk 16,7% bedraagt.

In de tabel worden de gevolgen van de stelselherziening voor twee arbeidsinkomens met elkaar vergeleken. In 1999 had Nederland nog guldens.

Belastbaar arbeidsinkomen (guldens)	Gemiddelde belastingdruk 1998 (%)	Gemiddelde belastingdruk 2001 (%)
30.000	24,2	16,7
100.000	35,1	33,1

- d** Leidt het nieuwe systeem van de inkomstenbelasting voor deze twee arbeidsinkomens tot meer of minder nivellering? Verklaar je antwoord met een berekening op basis van de tabel.

Een grote verandering van het belastingstelsel is een nieuwe methode voor het belasten van inkomen uit vermogen. Box 3 laat deze methode zien. In onderstaande tabel staan de gevolgen van deze heffing voor diverse vermogensinkomens.

Fictief inkomen uit vermogen (guldens)	Gemiddelde belastingdruk 2001 (%)
1.500	0
3.000	15,0
5.000	21,0
10.000	25,5
30.000	28,5
50.000	29,1
100.000	29,6

- e** Leg met behulp van een berekening, op basis van de figuur uit waarom in 2001 bij een fictief inkomen uit vermogen van 1.500 guldens de gemiddelde belastingdruk 0% zal zijn.

Een van de kritiekpunten op Belastingherziening 2001 is dat een fictief inkomen uit vermogen minder belast wordt dan een even hoog inkomen uit arbeid.

- f** Toon met behulp van de tabellen 1 en 2 aan dat deze kritiek voor sommige inkomensbedragen opgaat en voor andere niet.
N.B. De tabellen staan op de volgende pagina.

Belastingherziening 2001

Box 1

Betreft

- Winst uit onderneming
- Inkomen uit arbeid
- Inkomen uit uitkering
- Inkomen uit eigen woning

Aftrekposten

onder andere:

- Buitengewone lasten
- Reisaftrek
- Rente op hypotheek eerste woning

Heffingskorting

Belasting

Schijf 1: van 0 tot f 31.652,-	32,9%
Schijf 2: van f 31.652,- tot f 53.881,-	36,85%
Schijf 3: van f 53.881,- tot f 101.659,-	42%
Schijf 4: > f 101.659,-	52%

De belastingvrije som wordt vervangen door een heffingskorting van f 3.321,- per persoon. De heffingskorting is een bedrag dat op de te betalen belasting in mindering wordt gebracht.

Werkenden krijgen een extra heffingskorting van nog eens f 1.536,- per persoon.

Box 3

Betreft

Inkomen uit vermogen

onder andere inkomen uit:

- Spaartegoeden
- Effecten
- Onroerend goed (niet eigen woning)

Aftrek

- Vrijgesteld vermogensdeel:
f 37.500,- per persoon

Belasting

Het vermogen (saldo van bezittingen en schulden) wordt geacht jaarlijks een rendement van 4% op te leveren: dit is het fictief inkomen uit vermogen. Over het rendement van het niet-vrijgestelde vermogensdeel wordt 30% belasting geheven.

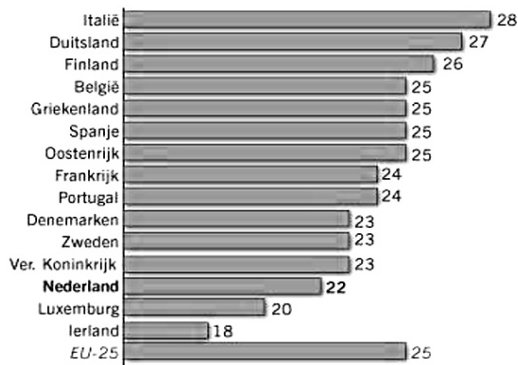
(Vwo 2001-II-1)

22 De belastingstructuur voor de 21e eeuw

Een van de problemen voor Nederland in de 21e eeuw is de vergrijzing. Deze vergrijzing zal leiden tot een groter beroep op de overheidsuitgaven. Deze groeiende overheidsuitgaven kunnen gefinancierd worden door verhoging van de belastingdruk, maar dit heeft nadelen. Zo gaat een hogere belastingdruk gepaard met vermijdingsgedrag van belastingplichtigen en remt deze de economische activiteit.

In 2030 ruim een vijfde in Nederland met pensioen

Berekend percentage gepensioneerden (65 jaar en ouder) op de totale beroepsbevolking in 2030

Bron: Eurostat

Een andere mogelijkheid die de overheid ziet om de vergrijzingslasten te financieren, is een verhoging van de arbeidsparticipatie. Deze verhoging wil de overheid realiseren door het aanpassen van de schijftarieven in box 1. Daarbij wordt het tarief van de eerste en van de derde schijf verlaagd, terwijl het tarief van de beide andere schijven gelijk blijft. Er ontstaat dan een optimale tariefstructuur. Deze structuur zorgt voor voldoende belastingopbrengst om de vergrijzingslasten te financieren en voor verhoging van de arbeidsparticipatie. In de tabel hieronder worden deze optimale belastingtarieven vergeleken met de huidige. In deze opgave laten we heffingskortingen en aftrekposten buiten beschouwing.

schijf	belastbaar inkomen (in euro)	huidige tarief	optimale tarief
1	0 tot en met 17.000	34%	29%
2	17.001 tot en met 31.000	41%	41%
3	31.001 tot en met 52.000	42%	35%
4	52.001 en hoger	52%	52%

- Leg uit hoe verhoging van de belastingdruk in Nederland kan leiden tot vermijdingsgedrag van belastingplichtigen.
- Leg uit hoe de verlaging van het tarief van schijf 1 kan leiden tot een verlaging van de p/a-ratio (personen/arbeidsjaren) op de arbeidsmarkt.

Een van de factoren die de optimale tariefstructuur bepalen, is de mate waarin het arbeidsaanbod verandert als gevolg van een verandering van het te betalen (marginale) belastingtarief.

In Nederland blijkt het arbeidsaanbod van vrouwen sterker te reageren op een verandering van de tarieven dan het arbeidsaanbod van mannen.

Om in de toekomst de hogere vergrijzingslasten te kunnen opbrengen, zal het nodig zijn dat met name in de groep middeninkomens (€ 31.001 tot en met € 52.000) de deelname aan betaald werk van vrouwen wordt vergroot.

- Leg uit waarom, gelet op de positie van vrouwen, specifiek een verlaging van het tarief in schijf 3 van belang is om in de toekomst de hogere vergrijzingslasten te kunnen financieren.

Stel dat een vrouw met een belastbaar inkomen van € 32.000 haar parttimebaan omzet in een fulltimebaan. Tegelijkertijd worden de huidige tarieven veranderd in de optimale tarieven. Haar gemiddelde belastingdruk blijft 37,31%.

- Bereken het nieuwe belastbaar inkomen voor deze vrouw.

(Vwo 2010-I-5)

Welvaart en groei – deel 1: Experiment / spel 13.1

‘Belasting over je zakgeld’

Sharon (17): Voordat ik kleedgeld kreeg, had ik altijd ruzie met mijn moeder over kleding. We hadden soms wel twee dagen ruzie over een broek. Heel vervelend. Nu ik kleedgeld krijg gaat het beter. We hebben een afspraak: mijn moeder stort elke maand € 45 kleedgeld op mijn rekening en ik zorg zelf voor mijn kleding.’

De huur van jullie huis, je schoolboeken, eten, vakantie. Je ouders betalen een heleboel voor je. Misschien betalen ze ook aan jou in de vorm van zakgeld, belgeld of kleedgeld. Sommige ouders willen dat je van je zakgeld je reiskosten of schoolspullen betaalt.

Soms mag je zelf kiezen waaraan je je zakgeld uitgeeft. Het is maar net welke afspraken je met je ouders hebt gemaakt. Kleedgeld is handig als je zelf je kleding wilt gaan kopen.

Bron: Nibud-jong

Je bent er waarschijnlijk helemaal aan gewend dat je het zakgeld dat je krijgt en het geld dat je verdient met een baantje helemaal zelf mag besteden.

Maar in de maatschappij waarin we leven is dit ondenkbaar.

Over heel veel inkomsten moeten burgers belasting betalen aan de overheid.

We maken een misschien wat ongewone vergelijking met jouw leefwereld.

Een aantal leerlingen heeft het plan opgevat om belasting over dat zakgeld te gaan heffen om zodoende bepaalde extra faciliteiten in en rondom de school aan te schaffen, waarvan iedereen profijt heeft.

Daarnaast willen deze leerlingen de scholieren die weinig of helemaal niets hebben een ‘basis’zakgeld ter beschikking stellen.

Ze willen ook weten welke gevolgen de invloed van belastingheffing op zakgeld heeft.

Jij gaat een aantal scenario’s doorrekenen en een advies schrijven.

14 Concept 7-2 Welvaart en groei – deel 2

14.1 Inleiding

*Uit de krant: Actie voor alleen maar ‘groene’ chocoladeletters
Van onze verslaggever Peter de Waard*

Voor een kind in sinterklaastijd was de naam van Wilhelmina of Willem een voorrecht. Wie Ineke of Izaak heette, voelde zich bij voorbaat benadeeld, want iedereen wilde nu eenmaal de grootste chocoladeletter in zijn schoen.

Anno 2009 gaat het niet meer om de W of de I, maar om goed of fout. Onder het motto ‘Alle 19 miljoen foute chocoladeletters de winkel uit’ voert Oxfam-Novib een campagne voor een groene Sint.

Volgens Oxfam Novib is 85% van alle in Nederland verkochte chocoladeletters ‘fout’, dat wil zeggen niet afkomstig van kleine duurzaam opererende cacaoboeren die een eerlijke prijs voor hun producten krijgen.

‘Honderdduizenden boeren in de Derde Wereld zijn de dupe’, stelt Novib in het rapport *Eerlijk duurt het langst*. Al twee jaar lang voert deze ontwikkelingsorganisatie campagne, maar tot nu toe zet het niet veel zoden aan de dijk.

Duurzaam

Van de drie grote merken brengt alleen Verkade eerlijke letters op de markt – ruim drie miljoen. De andere ‘eerlijke letters’ komen van Max Havelaar, Tony’s Chocolonely en het Albert Heijn-huismerk Puur & Eerlijk.

De kleinere supermarkten scoren samen het best als het gaat om de verkoop van eerlijke chocoladeletters. Dit zijn ketens als MCD, Vomar, Nettorama, Hoogvliet, Coop, Dekamarkt, Dirk, Spar, Boni en Deen. Gemiddeld is 40% van hun aanbod eerlijk. Deze kleinere ketens verkopen relatief meer A-merken, zoals Verkade. Bij Super de Boer, Plus en C1000 is een kwart tot een derde van de letters eerlijk. Daaronder komen Jumbo en V & D. Van de 2,5 miljoen chocoladeletters van Albert Heijn is slechts 4% duurzaam. Hema, Jamin, Aldi en Lidl hebben helemaal geen duurzame letters in de schappen.

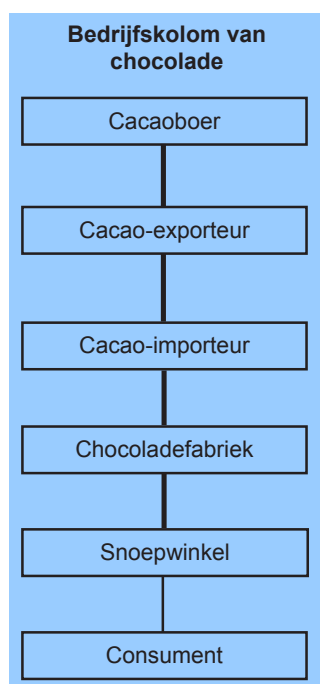
Bij de chocoladerepen is de score nog slechter dan bij de chocoladeletters. Slechts 8% van de in totaal 110 miljoen repen die jaarlijks worden verkocht, is gemaakt van duurzaam geproduceerde cacao.

Oxfam-Novib directeur Adrie Papma: ‘Wij vinden dat de chocoladefabrikanten en supermarkten in Nederland meer lef moeten tonen door meer duurzame cacao in te kopen en aan te bieden aan de consumenten. Grote merken zoals Verkade, Cadbury en Mars hebben deze stap al gezet. Als de vraag door bedrijven naar duurzaam geproduceerde cacao toeneemt, krijgen de cacaoboeren in ontwikkelingslanden de kans op een zelfstandig bestaan.’

Novib wil dat in 2010 alleen nog maar eerlijke chocoladeletters worden verkocht met een duurzaamheidskeurmerk.

Bron: De Volkskrant (16-11-2009)

14.2 Hoe meet je de productie van een bedrijf?

Er zijn in Nederland veel bedrijven, die allemaal bepaalde goederen en diensten leveren. Maar hoe meet je nu de productie van een bedrijf? Schoenveters, kaas en computers kun je niet bij elkaar optellen. We zullen als maateenheid dus moeten kiezen voor de euro.

Het ligt misschien voor de hand om de omzetwaarde te kiezen als productiemaatstaf, maar dan krijg je te maken met het probleem van de dubbeltellingen. We nemen daarom als maatstaf voor de productie de toegevoegde waarde van bedrijven.

Er zijn op verschillende niveaus allerlei bedrijven betrokken bij de productie van goederen en diensten. Als voorbeeld nemen we de productie van chocoladerepen. Voordat je die als consument in de winkel koopt, is daar een aantal bedrijven bij betrokken (zie de bedrijfskolom hiernaast). De reep chocolade kost jou als consument bijvoorbeeld € 1. De snoepwinkel heeft daar zelf € 0,70 voor betaald aan de chocoladefabriek. De hoeveelheid cacao die nodig is voor één reep kocht de chocoladefabriek bij de importeur voor € 0,30. De importeur kocht de cacao bij de exporteur voor € 0,15 en de exporteur tenslotte, kocht het bij de cacaoboer voor € 0,02. In onderstaande tabel is deze bedrijfskolom samengevat.

	Inkoopprijs	Verkoopprijs	Toegevoegde waarde
Cacaoboer	€ 0,00	€ 0,02	€ 0,02
Cacao-exporteur	€ 0,02	€ 0,15	€ 0,13
Cacao-importeur	€ 0,15	€ 0,30	€ 0,15
Chocoladefabriek	€ 0,30	€ 0,70	€ 0,40
Snoepwinkel	€ 0,70	€ 1,00	€ 0,30

Deze tabel laat goed zien dat de **toegevoegde waarde** onderdeel is van de verkoopprijs.

Een bedrijf heeft deze toegevoegde waarde nodig om zijn productiefactoren te kunnen betalen.

Het geld dat een bedrijf daaraan besteedt, bestaat uit de bekende inkomens van de gezinnen die deze productiefactoren leveren.

Naast deze beloningen voor de eigen productiefactoren legt een bedrijf ook geld opzij om oude en versleten machines te kunnen vervangen.

Dat noem je **afschrijven** (A). Ook dat bedrag is onderdeel van de toegevoegde waarde.

De totale toegevoegde waarde noem je ook wel de **bruto toegevoegde waarde** (BT).

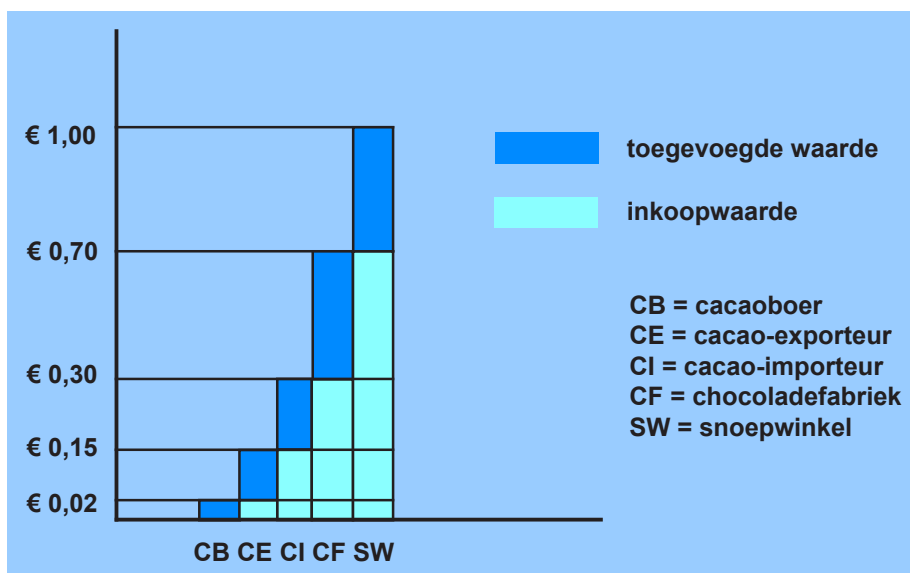
De **netto toegevoegde waarde** (NT) bestaat uit de beloningen van de productiefactoren.

In een formule:

$$BT = NT + A$$

$$NT = \text{loon} + \text{huur} + \text{rente} + \text{pacht} + \text{winst}$$

Het zal nu duidelijk zijn dat je de **inkoop** niet tot de productie van een bedrijf mag rekenen. We spreken af dat we de toegevoegde waarde als maateenheid voor de productie kiezen. De toegevoegde waarde van een bedrijf is dus zijn productie. We kiezen voor de toegevoegde waarde als productiemaatstaf, omdat we bij verkoopomzetten te maken krijgen met *dubbeltellingen*. Je kunt dat goed zien in onderstaande grafiek. Het donkere oppervlak is de toegevoegde waarde van het bedrijf. Het lichtgekleurde oppervlak is de inkoop. Je ziet ook goed dat de toegevoegde waarde van de cacao-boer vier keer als inkoop telt. De toegevoegde waarde van de cacao-exporteur telt drie keer als inkoop, enz.

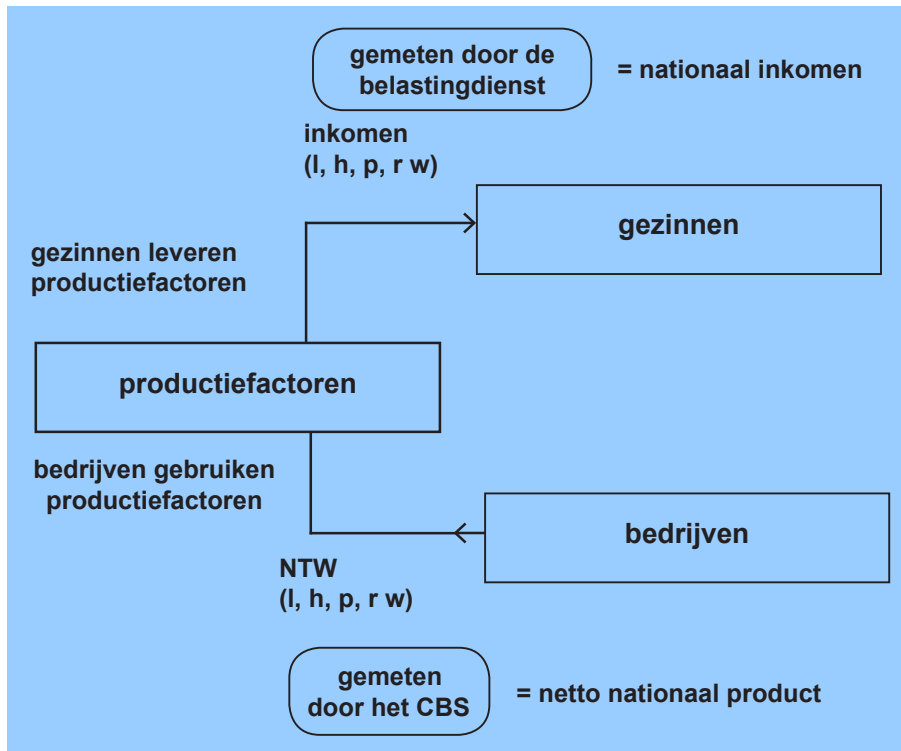

In Nederland kennen we ongeveer 850.000 bedrijven (groot en klein). Als we van al deze bedrijven de toegevoegde waarde bij elkaar optellen, krijgen we het nationaal product. Het grootste deel daarvan is bestemd voor loon, huur, pacht, rente en winst (*de primaire inkomens*). Samen vormen deze, zoals gezegd, de netto toegevoegde waarde van een bedrijf. Daarom noem je de netto toegevoegde waarde, ook wel het netto nationale product. En omdat deze netto toegevoegde waarde bestaat uit de beloningen van de productiefactoren – de primaire inkomens –, mag je dit netto nationaal product ook gelijk stellen aan het nationale inkomen.

De som van alle netto toegevoegde waarden = netto nationaal product = nationale inkomen.

Een speciale kostenpost voor bedrijven is **diensten van derden**. Als in de chocoladefabriek een machine kapot is en een monteur van een installatiebedrijf deze machine repareert, dan is dit een dienst van een derde. De monteur is namelijk niet in dienst van de chocoladefabriek en staat daar dus niet op de loonlijst. Voorbeelden van bedrijven die diensten aanbieden zijn schoonmaakbedrijven, accountants, vervoersmaatschappijen, banken, enz. Omdat je diensten van derden niet tot de beloningen van de eigen productiefactoren mag rekenen, vallen ze in principe onder de categorie ‘inkoop’.

Het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) berekent de grootte van het nationale product. Daartoe stuurt zij enquêteformulieren naar bedrijven, die verplicht zijn de gevraagde gegevens te verstrekken. Dit stelt het CBS in staat om de som van alle toegevoegde waarden in Nederland te bepalen. Deze aanpak om het internationaal product te berekenen, noem je de **objectieve methode**. Uitgangspunt is de productie van bedrijven. De belastingdienst berekent aan de hand van de aanslagbiljetten het nationale inkomen. In feite meten zij allebei dezelfde geldstroom. Alleen meet het CBS de geldstroom als netto toegevoegde waarde bij de bedrijven (de *uitgaande* geldstroom), terwijl de belastingdienst bij de gezinnen meet (de *inkomende* geldstroom). Zie het schema op de volgende pagina.

Er bestaat nogal wat onenigheid over het gebruik van het netto binnenlands product (nbp) als maatstaf voor de welvaart van een land. Het nbp maakt namelijk geen onderscheid tussen economische activiteiten die de levensstandaard van mensen werkelijk verbeteren en economische activiteiten die dat niet doen. De volgende activiteiten tellen we mee bij de berekening van het nbp bijvoorbeeld:

- Als de misdaad stijgt, als gevolg van hoge werkloosheid en armoede, leidt dat tot meer politie-activiteiten, strafrechtprocedures, gerechtskosten, gevangenisuitgaven enz. en daardoor tot een hoger nbp.
- Als de gezondheid achteruitgaat vanwege toename van het aantal te dikke mensen, alcohol- of drugsgebruik, nemen de kosten in de gezondheidszorg toe en stijgt het nbp.

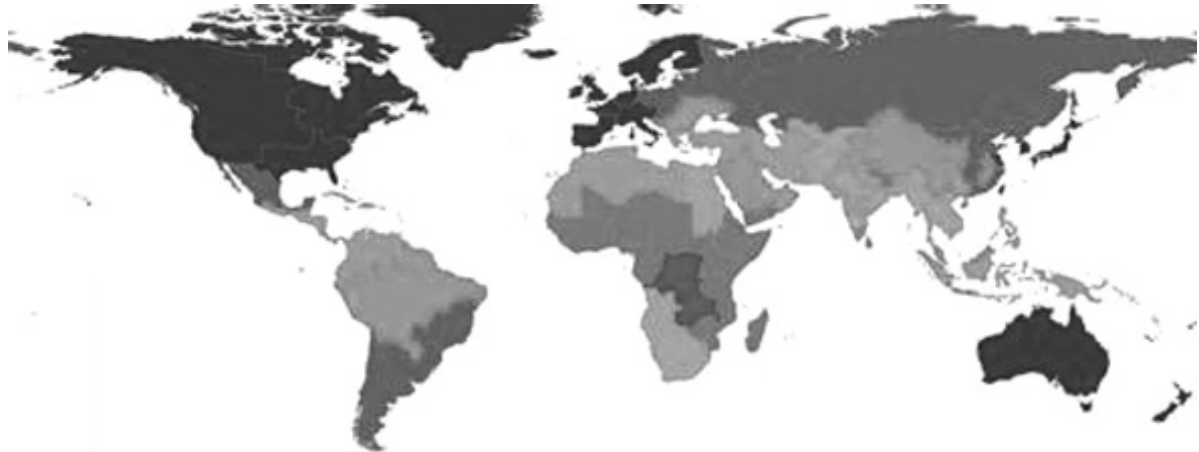
Daar staat tegenover dat een aantal belangrijke factoren de kwaliteit van het leven beïnvloeden, terwijl we deze niet in het nbp verwerken. Hierbij moet je denken aan een schoon milieu, goed onderwijs, een goede gezondheidszorg, een veilig leefklimaat, en dergelijke. Als men deze laatste meetelt voor de bepaling van de welvaart, hanteert men het zogenaamde ruime welvaartsbegrip. Je spreekt dan van **welvaart in ruime zin**. Telt men voor de welvaart alleen het netto binnenlands product, dan spreek je over **welvaart in enge zin**.

Het NBP telt dus ook 'slechte' dingen mee. Daarom denken steeds meer mensen na over een betere welvaartsmaat. Vooral na juni 2012 was het gevoel sterk dat er iets moest veranderen. In juni 2012 vond de klimaat top in Rio de Janeiro plaats. Grote wereldleiders waren afwezig en belangrijke beslissingen werden niet genomen. Kortom de top mislukte. In die periode dacht men veel na over een nieuw welvaartsbegrip. Men zocht naar een welvaartsmaatstaf waarbij men rekening houdt met een duurzame ontwikkeling van de economie: een groen NBP.

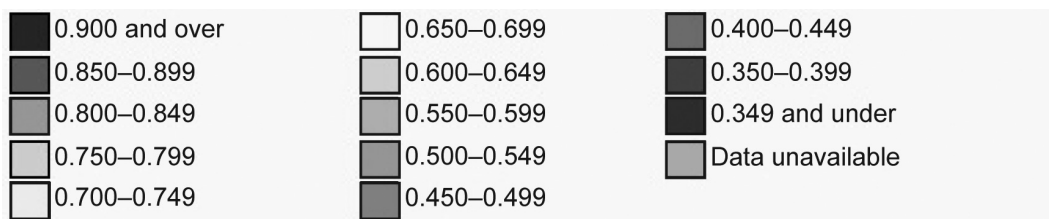
Kritiek op het NBP gaat ver terug. De toegevoegde waarde van alle in een land geproduceerde goederen en diensten is volgens velen geen goede manier om de welvaart van een land te meten, laat staan om er landen onderling mee te vergelijken.

In dit verband is het goed om ook de zogenaamde human development index (HDI) te noemen. Deze index is door de Verenigde naties ontwikkeld en is bedoeld als maateenheid voor de menselijke ontwikkeling in een land. Sinds 1993 gebruikt de VN deze index in haar rapporten. De index beoordeelt de gemiddelde prestaties van een land in drie categorieën. Dat zijn kennis, volksgezondheid en de levensstandaard.

Bij kennis moet je denken aan factoren als analfabetisme en de mate van scholing op verschillende niveaus. Bij volksgezondheid speelt de levensverwachting een belangrijke rol en bij de levensstandaard kijken de onderzoekers naar het reële inkomen per hoofd van de bevolking in dollars. Noorwegen staat vaak op de eerste plaats. Nederland was in 2014 goed voor een vierde plaats. Onderstaande illustratie laat je zien waar het goed toeven is in de wereld: hoe donkerder hoe gunstiger. Maar dat zal je niet verbazen.

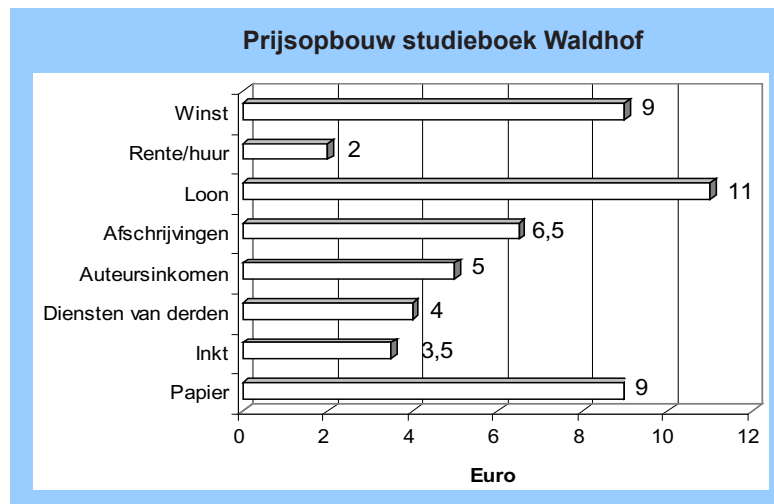

Human Development Index

Vragen en opdrachten bij 14.2

- 1 Leg uit waarom de reep chocolade uit het voorbeeld niet behoort tot de categorie 'eerlijke' chocolade.
- 2 Uitgeverij Waldhof heeft zich gespecialiseerd in schoolboeken. Van zijn boeken staat in de figuur (z.o.z.) de prijsopbouw. De verkoopprijs bedraagt € 50. Het auteursinkomen mag je rekenen tot diensten van derden. In 2006 heeft de uitgeverij 15.000 van deze studieboeken verkocht. Zie de figuur op de volgende pagina.
 - a Bereken de totale omzet van Uitgeverij Waldhof.
 - b Bereken de totale inkoopwaarde van Uitgeverij Waldhof.
 - c Bereken de bruto toegevoegde waarde van het bedrijf.
 - d Bereken de netto toegevoegde waarde van Waldhof.
 - e Waarom wil het CBS de toegevoegde waarde weten?
 - f Geef twee andere voorbeelden van diensten van derden dan de auteurswerkzaamheden.

- 3 Voordat de consument een stukje vlees kan kopen, is een aantal bedrijven daarvoor actief geweest. Eerst heb je daar de veeboer, die zijn vee aan de veehandelaar verkoopt. De veehandelaar verkoopt op zijn beurt het vee aan het slachthuis, die het geslachte vlees doorverkoopst aan de slagerij of de slagerswinkel. Uiteindelijk koopt de consument bij deze laatste schakel zijn vlees. In onderstaande tabel zijn de maandomzetcijfers van rundvlees in een land vermeld.

	Veeboer	Veehandelaar	Slachthuis	Slagerij
Alle bedragen x € 1.000				
Inkoop	€ 150
Diensten van derden	€ 15	€ 20	€ 30
Afschrijvingen	€ 25	€ 20	€ 30
Beloningen productiefactoren	€ 90	€ 100	€ 120
Omzet	€ 150	€ 310	€ 450	€ 625

- Vul bovenstaande tabel verder in.
- Geef twee voorbeelden van diensten van derden (voor een veeboer, een veehandelaar, een slachthuis of een slagerij).
- Waarom is de inkoop van een veehandelaar gelijk? En waarom die van de slagerij?
- Waarom mag je niet de omzet van een bedrijf als het productieresultaat meetellen?
- Bereken de bruto toegevoegde waarde van de veeboer, de veehandelaar, het slachthuis en de slagerij.
- Waarvoor dient de toegevoegde waarde van een bedrijf?

4 **Brood van Bakker Bert**

Bakker Bert doet goede zaken. Zo goed, dat zijn oven niet meer voldoet. Bert wil investeren in een nieuwe oven, maar heeft daarvoor niet voldoende geld. Hij stapt naar de bank met de vraag of die hem de benodigde € 5.600 wil lenen. De bank vraagt Bert om de resultatenrekening over 1999. Die ziet er als volgt uit (zie de volgende pagina):

**BAKKER
BERT**

Resultatenrekening Bakker Bert over 1999 (in €)			
inkoopwaarde van de omzet	80.000	opbrengst uit verkoop (omzet)	240.000
loonkosten	120.000		
rente over schulden	20.000		
overige kosten	15.000		

- a Leg uit waarom de bank de resultatenrekening van Bakker Bert wil zien.
- b Bereken de winst van Bakker Bert over 1999.
- c Bereken de toegevoegde waarde van Bakker Bert over 1999.

De bank leent Bakker Bert het gevraagde geld tegen 5% rente per jaar. Bakker Bert neemt de nieuwe oven begin 2000 in gebruik. Veronderstel nu dat in 2000 alle andere gegevens van Bakker Bert gelijk zijn aan die in 1999.

Vergeleken met 1999 zal in 2000 de winst van Bakker Bert ...(1)... zijn.

Vergeleken met 1999 zal in 2000 de toegevoegde waarde van Bakker Bert ...(2)... zijn.

- d Wat moet in de plaats van de cijfers worden ingevuld om een economisch correcte tekst te krijgen?
Bij (1): groter / kleiner / gelijk;
bij (2): groter / kleiner / gelijk.
- e Is het realistisch te veronderstellen dat in 2000 de andere gegevens van Bakker Bert gelijk zijn aan die in 1999? Verklaar je antwoord en betrek daarin uitsluitend de nieuwe oven.
(Havo deelvak 2001-I-7)

14.3 Hoe is de verdeling tussen looninkomen en winstinkomen?

Lage loonkosten krikken winst Nederlandse bedrijven op

Het Nederlandse bedrijfsleven heeft vorig jaar sterk geprofiteerd van de laagste belastingdruk en de laagste loonkosten per eenheid product in zes jaar. De belastingdruk voor de aan de Amsterdamse beurs genoteerde, internationaal opererende bedrijven, daalde en de loonkosten kwamen vorig jaar op 22,2 cent per elke euro omzet. Vorig jaar was dat nog 23,3%.

Bron: de Volkskrant

Volgens bovenstaand krantenartikel bestaat er een duidelijk verband tussen de arbeidskosten van bedrijven en de winstgevendheid van bedrijven. Om dit verband te kunnen begrijpen, moet je weten dat we drie bronnen van inkomen kennen. Dat zijn inkomen uit **arbeid** (loon), inkomen uit **vermogen** (huur, rente en pacht) en inkomen uit **ondernemerschap** (winst). Samen vormen zij *het nationale inkomen*. In 'Welvaart en groei – deel 1' hebben we gezien hoe dit inkomen over personen kan zijn verdeeld. In dit hoofdstuk verdelen we dit nationale inkomen over deze drie inkomensbronnen. We noemen dat de **categoriale inkomensverdeling**.

Je kunt een taart verdelen over personen (een personele verdeling). Je kunt ook de samenstelling van de taart beschrijven. Bijvoorbeeld een appeltaart bestaat uit de volgende ingrediënten: 50% fruit, 20% meel, 5% boter en de overige 25% bestaat uit de rest (melk, suiker, eieren en kaneel).

Het **nationale inkomen** bevat de 'ingrediënten' loon, huur, pacht, rente en winst. Met de categoriale inkomensverdeling bedoelen we de macro-economische verdeling van het nationale inkomen over deze bronnen. In de tabel op de volgende pagina is deze categoriale inkomensverdeling voor een drietal jaren weergegeven.

Inkomenscategorieën	1997	2000	2003
Inkomen uit arbeid (loon)	67,0	67,7	69,3
Inkomen uit vermogen (huur, rente en pacht)	18,2	18,3	17,2
Inkomen uit ondernemersactiviteit (winst)	14,8	14,0	13,5

Categoriale inkomensverdeling – Bron: Jaarverslag Belastingdienst (2004)

Een stijging van het arbeidsinkomen kan betekenen dat de welvaart van de werknemers is toegenomen. Evenzo kan een daling van het winstinkomen betekenen dat de rendementen van het bedrijfsleven zijn afgenomen. Het arbeidsaandeel kan door allerlei oorzaken stijgen. Het kan toenemen omdat bedrijven bij dezelfde productie hogere lonen betalen of omdat veel zelfstandigen hun bedrijf verkopen en een betrekking als werknemer aanvaarden.

In ieder geval stijgt het arbeidsaandeel als de lonen sterker stijgen dan de inkomens uit vermogen en ondernemersactiviteit.

We noemen het arbeidsaandeel de **loonquote**.

De **winstquote** is dan het inkomensaandeel van de ondernemingsactiviteit.

$$\text{Loonquote} = \frac{\text{Totale loonsom}}{\text{Nationaal inkomen}} \times 100\%$$

$$\text{Winstquote} = \frac{\text{Totale winstsom}}{\text{Nationaal inkomen}} \times 100\%$$

Aan het gebruik van deze twee begrippen kleeft echter een nadeel. Ze omvatten de hele macro-economie, dus ook de overheid. En de overheid maakt geen winst. Alleen particuliere bedrijven maken winst. En om iets over de ontwikkelingen van de winstgevendheid in het bedrijfsleven te kunnen zeggen, moet je juist de door bedrijven betaalde lonen kunnen vergelijken met de door bedrijven behaalde winsten. Daarom richten we ons beter alleen op het bedrijfsleven. Zodra we dat doen, praten we niet meer over de loonquote maar over de **arbeidsinkomensquote** (AIQ).

De winstquote heet dan voortaan de **winstinkomensquote** (WIQ).

$$\text{Arbeidsinkomensquote (AIQ)} = \frac{\text{Loonsom bedrijven} + \text{Toegerekend loon zelfstandigen (TLZ)}}{\text{Netto toegevoegde waarde bedrijven (NT)}}$$

Het **toegerekende loon zelfstandigen** (TLZ) is dat deel van het bedrijfsresultaat dat de ondernemer in loondienst had kunnen verdienen. In het vorige hoofdstuk heb je kunnen lezen dat niet iedereen de nettowinst gelijkstelt aan de beloning voor het ondernemen. Ondernemen brengt immers risico's met zich mee en zorgen. Als je in loondienst werkt, heb je veel minder zorgen. Je werktijden liggen vast, je inkomen ligt vast, je hebt niet de verantwoordelijkheid, enz. Als je het bedrag dat je in loondienst had kunnen verdienen, aftrekt van de nettowinst krijg je het eigenlijke **ondernemersloon**, de **ondernemerspremie** genoemd. Het ondernemersloon kan zelfs negatief uitvallen. In dat geval moet de wens om zelfstandig ondernemer te zijn, je wel heel veel waard zijn.

Omdat rente, huur en pacht op korte termijn constant zijn, deze uitgaven liggen immers contractueel vast, zal een stijging van het arbeidsaandeel in de toegevoegde waarde van een bedrijf dan ook altijd ten koste gaan van het winstaandeel. De arbeidsinkomensquote is dus niets anders dan een maatstaf voor de winstgevendheid van het bedrijfsleven.

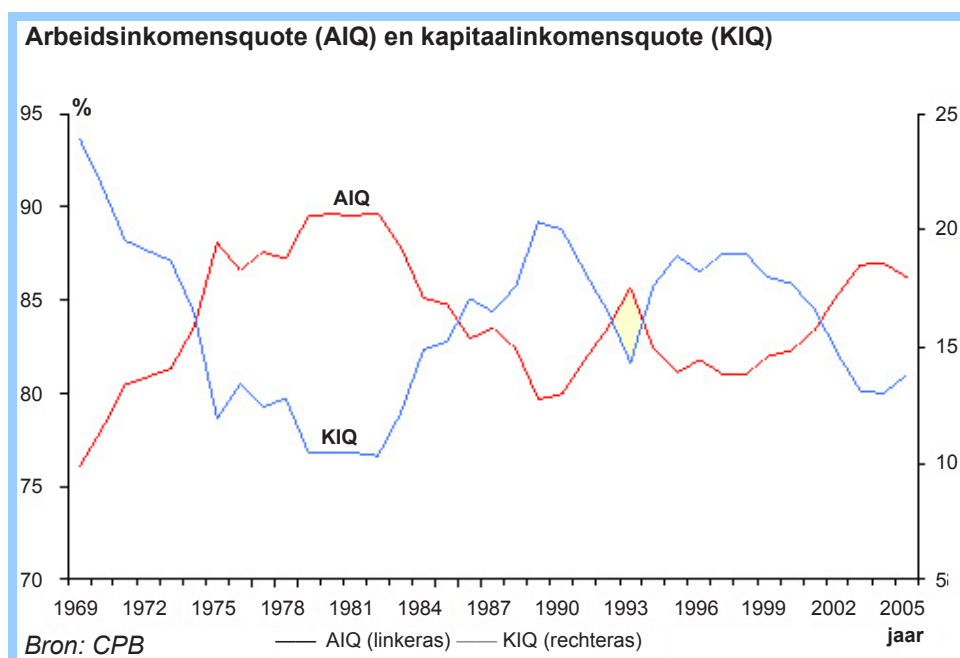
Een stijgende arbeidsinkomensquote (AIQ) gaat in de praktijk dus meestal gepaard met een dalende winstinkomensquote (WIQ).

Kapitaalinkomens als rente, huur en pacht vormen dan het overige inkomen.

Kapitaalinkomensquote en winstquote in de marktsector in Nederland					
	2005	2006	2007	2008	2009
Rendement					
Kapitaalinkomensquote	22,6	22,2	21,5	19	18%
Winstquote (van de productie in Nederland) ^o	11,6	13,8	15,2	14½	14½
Bron: CBS (2010)					

In onderstaande figuur kun je dit negatieve verband tussen arbeidsinkomens en winst heel goed herkennen. De kapitaalinkomensquote (KIQ) die het Centraal Planbureau hier gebruikt, moet je zien als de optelsom van kapitaalinkomensquote en winstinkomensquote.

De KIQ bevat hier dus naast rente, huur en pacht ook nog de winst.

De verdeling van het categoriale inkomen kan veranderen. Daarbij spelen onder andere de loononderhandelingen een grote rol. Hogere looneisen kunnen ten koste gaan van de winstgevendheid van bedrijven. Ook arbeidstijdverkorting heeft invloed op de categoriale inkomensverdeling. Als mensen korter gaan werken, maar niet minder gaan verdienen, stijgt het loonaandeel, omdat bedrijven meer mensen moeten aantrekken.

Vakbonden zullen bij hun eisen wel rekening moeten houden met het risico dat, als de loonkosten te veel stijgen, de werkgever arbeid gaat vervangen door machines (kapitaal). Dat is voor de werkgever vaak de enige mogelijkheid om het rendement nog op peil te houden.

Bij een stijging van de arbeidsproductiviteit is een evenredige stijging van het loon wel acceptabel. Maar ook als de producent hogere verkoopprijzen ontvangt, zullen vakbonden daar een graantje van meepikken. Met andere woorden: als de loonkosten per arbeider gemiddeld even hard stijgen als het product van de stijging van het prijspeil en de stijging van de gemiddelde arbeidsproductiviteit, dan zal de AIQ gelijk blijven. Daarom noemt men de (samengestelde) groei van het prijspeil en de arbeidsproductiviteit ook wel de **loonruimte**.

Deze loonruimte kun je met behulp van indexcijfers bepalen, namelijk:

$$\text{Indexcijfer loonruimte} = \frac{\text{indexcijfer arbeidsproductiviteit} \times \text{prijsindexcijfer}}{100}$$

Vragen en opdrachten bij 14.3

- 5** De arbeidsinkomensquote (AIQ) is het aandeel van de vergoeding voor arbeid (beloning van werknemers en toegerekend loon van zelfstandigen) in de (bruto) toegevoegde waarde in de economie. Naarmate de AIQ hoger is, maakt het bedrijfsleven minder winst en komt de werkgelegenheid in gevaar.
- a** Verklaar waarom de winstgevendheid van bedrijven meestal afneemt, wanneer de AIQ stijgt. De AIQ wordt in Nederland beschouwd als een belangrijke economische indicator.
- b** Leg uit dat de AIQ een indicator kan zijn voor de ontwikkeling op de arbeidsmarkt.

De AIQ steeg van rond de 70% tot boven de 90% begin jaren '80. De toename van de AIQ in de jaren '70 werd voor een groot deel veroorzaakt door de gestegen sociale lasten.

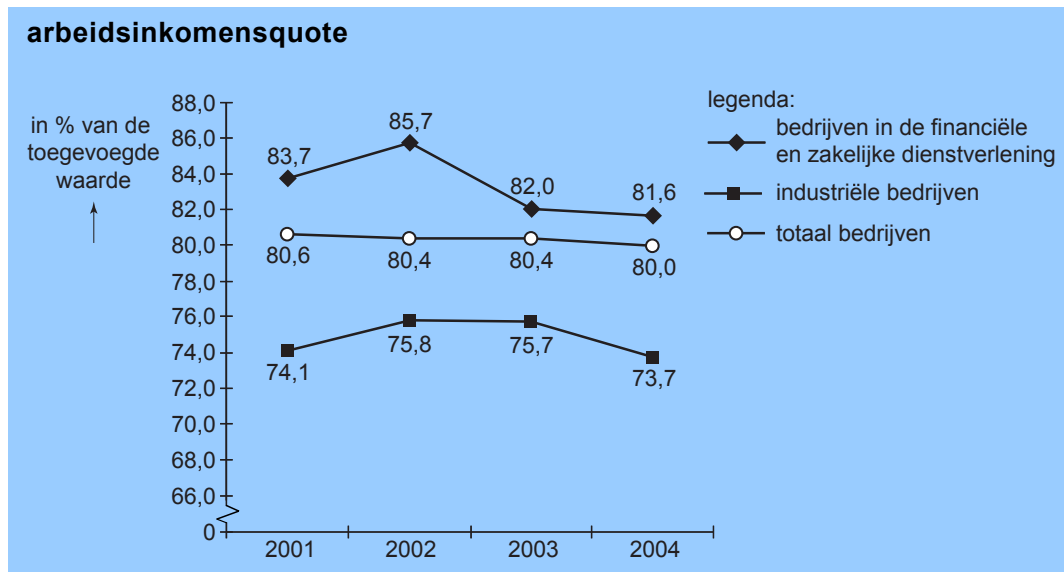
- c** Leg uit hoe de gestegen sociale lasten kunnen leiden tot een stijging van de AIQ.
- 6** Een stijgende AIQ kan tot meer werkloosheid leiden.
- a** Tot welk soort werkloosheid kan een stijgende arbeidsinkomensquote leiden? Licht je antwoord toe.
- b** Wat gebeurt er in elk van de volgende twee situaties met de AIQ? Verklaar je antwoord.
- 1) Een loonstijging bij een gelijkblijvende werkgelegenheid en een onveranderde netto toegevoegde waarde van bedrijven.
 - 2) Een stijgende arbeidsproductiviteit bij een onveranderde verkoopprijs, gelijkblijvende lonen en een onveranderde werkgelegenheid.
- Van een land zijn de volgende cijfers bekend met betrekking tot de AIQ van bedrijven en hun investeringen (zie onderstaande tabel).
- c** Vul de ontbrekende cijfers in de onderstaande tabel in. Telkens wordt het basisjaar vijf jaar verschoven.

	AIQ van bedrijven	Indexcijfer AIQ van bedrijven	Indexcijfer investeringen van bedrijven
1990	92.9	100	100
1995	91	135
1995	84.6	100	100
2000	86.4	106
2000	86.4	100	100
2005	93	130

- d** Probeer aan de hand van de indexcijfers uit de tabel aan te geven welk verband er bestaat tussen de verandering van de AIQ en de verandering van de omvang van investeringen door bedrijven, wanneer je de drie vijfjaarlijkse perioden vergelijkt.
- 7** In 2004 is de arbeidsinkomensquote bij bedrijven in Nederland gedaald. De arbeidsinkomensquote is het aandeel van het primaire arbeidsinkomen in de toegevoegde waarde.

Het aandeel van de overige primaire inkomens in de toegevoegde waarde van bedrijven nam toe van 19,6% in 2003 tot 20% in 2004. Deze stijging kan er op wijzen dat de winsten van bedrijven in 2004 licht zijn gestegen.

De ontwikkeling van de arbeidsinkomensquote is niet voor alle bedrijven gelijk.

In de economische theorie wordt aangenomen dat een daling van de arbeidsinkomensquote kan leiden tot een stijging van de investeringen.

- a Noem, naast inkomen uit arbeid, twee andere vormen van primair inkomen.
- b Leg uit hoe een daling van de arbeidsinkomensquote kan leiden tot een stijging van de investeringen.

In 2001 bedroeg de toegevoegde waarde van industriële bedrijven € 58,7 miljard.

Met behulp van de figuur kan worden bepaald dat deze toegevoegde waarde als volgt is verdeeld: € 43,5 miljard voor het primaire arbeidsinkomen en € 15,2 miljard voor de overige primaire inkomens.

In 2004 bedroeg de toegevoegde waarde van industriële bedrijven € 60,9 miljard.

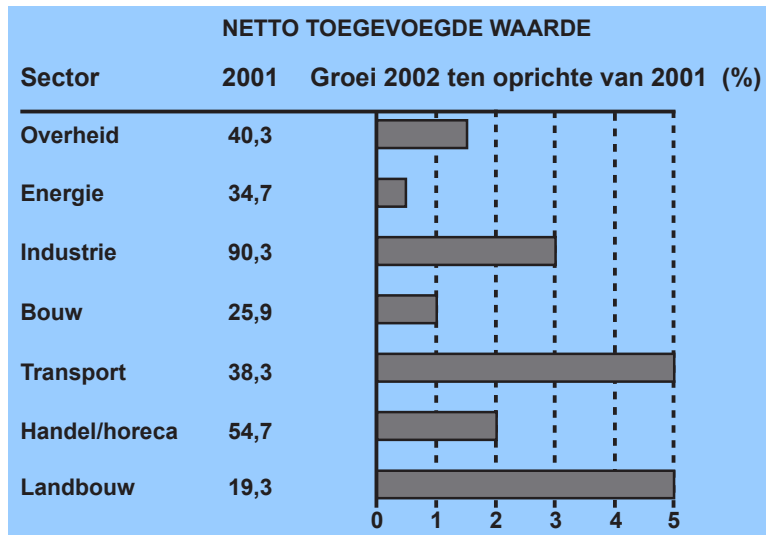
- c Is het primaire arbeidsinkomen bij industriële bedrijven in 2004 ten opzichte van 2001 gedaald of gestegen? Verklaar je antwoord met behulp van een berekening in euro's. De loonkosten per arbeidsuur zijn bij industriële bedrijven hoger dan bij bedrijven in de financiële en zakelijke dienstverlening. De arbeidsinkomensquote is bij industriële bedrijven echter lager dan bij bedrijven in de financiële en zakelijke dienstverlening. Een verklaring hiervoor kan gevonden worden in het verschil in arbeidsintensiteit in de beide soorten bedrijven.
- d In welk soort bedrijven is de productie blijkbaar het meest arbeidsintensief? Verklaar je antwoord.

(Havo 2009-I-5)

- 8 In de figuur op de volgende pagina staan enkele (bewerkte) gegevens met betrekking tot de netto toegevoegde waarde (in miljarden euro) van enkele sectoren van de Reelandse economie.

Zie de figuur.

- a Welke van de genoemde sectoren maken deel uit van de tertiaire (dienstverlenende) sector?
- b Bereken de procentuele groei van de gezamenlijke netto toegevoegde waarde van de sectoren industrie en transport (in één decimaal nauwkeurig).

Ondanks de groei in de sector landbouw, nam de werkgelegenheid in die sector met 1% af. De oorzaak van deze ontwikkeling is de groei van de arbeidsproductiviteit.

- c Bereken met hoeveel procent de arbeidsproductiviteit in de sector landbouw gestegen is (in één decimaal nauwkeurig).

Een manier om de arbeidsproductiviteit te vergroten is het kapitaalintensiever maken van de productie.

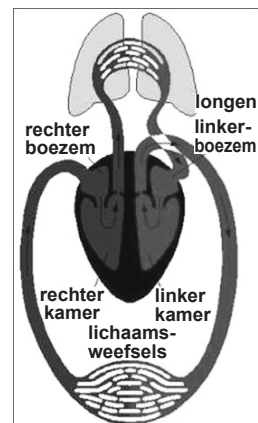
- d Wat wordt bedoeld met 'het kapitaalintensiever maken van de productie'?
- e Noem twee andere manieren waarop de arbeidsproductiviteit per uur kan worden vergroot. Verklaar je antwoord.

Het arbeidsinkomen *per persoon* is in de sector landbouw in 2002 gestegen met 5%.

- f Is de arbeidsinkomensquote van de sector landbouw gedaald, gestegen of gelijk gebleven? Verklaar je antwoord.

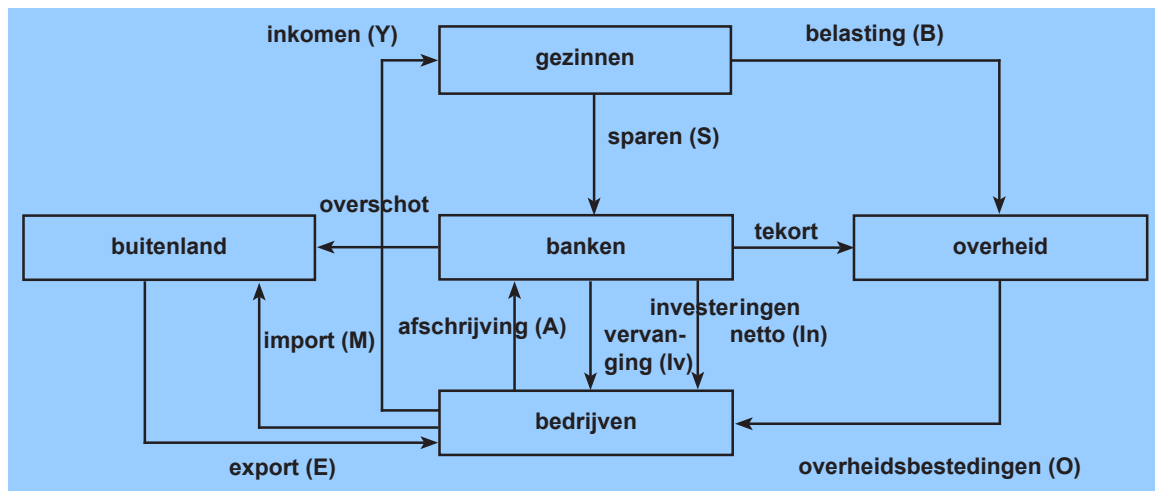
14.4 Geld moet rollen

In de 18^e eeuw ontdekte men dat het bloed via aderen op efficiënte wijze van het ene orgaan naar het andere stroomde. De Fransman François Quesnay (1694-1774) – van beroep arts, hij bracht het zelfs tot hofarts aan het hof van de Franse koning Lodewijk XV – zag de overeenkomst tussen het bloedvatenstelsel en de geldomloop. Het zijn volgens hem allebei gesloten systemen. In de economie, zo stelde hij, heb je te maken met twee stromen: *een goederenstroom en een geldstroom*. Beide stromen gaan in tegengestelde richting. De geldstroom ontstaat als betaling voor de goederenstroom (goederen, diensten en productiefactoren).

Nu zag de economie in zijn tijd er eenvoudiger en anders uit dan tegenwoordig. Om zijn theorie bruikbaar te houden, moesten economen in de loop van de tijd wel enige aanpassingen doorvoeren. Maar feit is dat dit 'kringloopdenken' nog altijd een belangrijk kenmerk is van het vak economie, dat je bij andere maatschappijvakken niet tegenkomt.

Ook het moderne kringloopschema bestaat uit sectoren, waar tussen geldstromen plaatsvinden. Op de volgende pagina zie je een eenvoudig kringloopschema.

De sectoren die in het huidige kringloopschema een plek hebben gekregen zijn:

- 1) de gezinnen (consumptie, sparen, belasting betalen en beloningen productiefactoren);
- 2) de bedrijven (export, import en beloningen productiefactoren);
- 3) de overheid (belasting, salarissen en bestedingen);
- 4) het buitenland (export en import);
- 5) de financiële sector (banken), die als een soort smeermiddel tussen alle vier sectoren de kringloop draaiende houdt.

‘Geld moet rollen’ is een bekende uitspraak. Eenvoudig gezegd betekent dit dat gezinnen geld uitgeven bij bedrijven en daarvoor in ruil goederen en diensten krijgen. Maar gezinnen bieden ook productiefactoren aan, zoals arbeid. In ruil daarvoor krijgen zij op hun beurt van bedrijven geld. Dat geld noem je *inkomen*.

Bedrijven en gezinnen betalen *belasting* aan de overheid. Die geeft dit geld weer uit voor de aanschaf van goederen en diensten bij bedrijven en aan salarissen voor de ambtenaren, die deel uitmaken van de gezinnen.

Daarnaast stroomt geld Nederland binnen vanwege geleverde *export* van goederen en diensten, maar stroomt er ook geld Nederland uit vanwege de betaling van *import*goederen.

Tussen al deze geldstromen bestaat een evenwicht. Er kunnen tussen bepaalde sectoren wel tekorten of overschotten ontstaan, maar als geheel is de kringloop in evenwicht.

We noemen dit met opzet een eenvoudig kringloopschema. In dit model betalen bedrijven geen belasting, ontvangen gezinnen van de overheid geen inkomens of uitkeringen, heeft de overheid een tekort en het land een betalingsbalansoverschot. Er stroomt meer geld het land in dan er uit.

De pijlen bij de export en import verbazen je misschien, omdat exportgoederen het land uit gaan en importgoederen het land in komen. Inderdaad, maar in het kringloopschema zijn uitsluitend geldstromen getekend. De opbrengst van de export komt het land in.

Centraal in dit model staan de *bestedingen*. De som van alle bestedingen vormt de effectieve vraag. Het betreft dan de bestedingen van gezinnen, consumptie genoemd, bedrijven en overheid. Niet alle uitgaven van de overheid rekenen we tot de bestedingen, maar alleen die uitgaven, waar zij zelf iets voor terugkrijgt. Subsidies en uitkeringen die de overheid verstrekt, horen dus niet tot haar bestedingen. We noemen deze overheidsuitgaven, die gezinnen en bedrijven mogen besteden, **overdrachtsuitgaven**.

De overheidsbestedingen zelf verdelen we in investeringen en consumptieve bestedingen. Kenmerk van **overheidsinvesteringen** is dat de aangeschafte goederen langere tijd meegaan. Latere ‘generaties’ hebben ook nog profijt van de investering. Om die reden vinden politici het ook geoorloofd om voor overheidsinvesteringen leningen af te sluiten en van latere generaties te verwachten dat zij daaraan meebetalen (rente en aflossing).

Bij **overheidsconsumptie** echter gaat het om zaken die de overheid steeds weer opnieuw moet aanschaffen of betalen, omdat ze binnen een ‘productieproces’ zijn verbruikt. Om die reden rekenen economen ook de betaalde salarissen aan ambtenaren tot de (personele) overheidsconsumptie. Immers deze moet de overheid elke maand herhalen (opnieuw betalen).

Dat we ambtenarensalarissen personele consumptie noemen, komt nog uit de tijd dat we in de voormalige Nederlandse koloniën te maken hadden met slavernij. Het kopen van een slaaf zag men als een investering. Dat was een eenmalige uitgave. Het onderhoud van een slaaf kostte geld, net zoals dat bij een machine het geval is.

Naast de genoemde personele overheidsconsumptie onderscheid je ook nog de **materiële overheidsconsumptie**. Hierbij kun je bijvoorbeeld denken aan papier voor de ministeries en benzine voor de dienstauto’s.

Afschaffing slavernij herdacht

Woensdag 1 juli 2009

In Amsterdam is de afschaffing van de slavernij herdacht. Burgemeester Cohen en staatssecretaris van Binnenlandse Zaken Bijleveld hebben vanochtend een krans gelegd bij het Nationaal Monument Slavernijverleden in het Oosterpark. De herdenking vond voor het eerst plaats onder de naam Ketikoti-Festival, het feest van de gebroken ketenen en was ook groter van opzet dan voorgaande jaren.

Nederland schafte de slavernij af op 1 juli 1863 en was daarmee één van de laatste Europese landen die een einde maakte aan deze onmenselijke vorm van arbeid. Alleen Spanje en Portugal waren nog later met het afschaffen van de slavernij in hun koloniën.

Bron: NOS-journaal

Om te investeren hebben bedrijven geld nodig. Om oude en versleten machines te kunnen vervangen, hebben bedrijven regelmatig geld opzij gezet. Dit noem je *afschrijven*. Per definitie zijn de afschrijvingen dan ook gelijk aan de vervangingsinvesteringen. De overige investeringen doet een bedrijf in dit model met van de bank geleend geld. In het vorige hoofdstuk zijn deze verschillende soorten investeringen al besproken.

Investeringen maken deel uit van de totale bestedingen in een land. Een investering heeft dus een **bestedingseffect**. Elke investering is immers een order voor het bedrijf dat het gewenste goed moet leveren. Maar zoals je in deze paragraaf hebt gelezen, kunnen investeringen ook de productiecapaciteit vergroten. Je spreekt dan over het **capaciteitseffect** van investeringen. Dat laatste effect ontstaat door uitbreidingsinvesteringen. Omdat nieuwe machines veelal efficiënter zijn dan oude stijgt niet alleen de kwaliteit van de productiefactor kapitaal, maar ook de arbeidsproductiviteit. Dat is de kwaliteit van de werknemers (de productiefactor arbeid).

De investeringen zijn vooral afhankelijk van de winstverwachtingen. De rente heeft een beperkte invloed op de hoogte van de investeringen. Als bedrijven geen winstverwachting hebben, zullen ze niet investeren, ook al is de rente laag. De winstverwachting hangt samen met de ontwikkeling

van de economie. Een hoger nationaal inkomen leidt immers tot meer consumptieve bestedingen en dan zullen bedrijven gaan investeren om aan de toegenomen vraag te kunnen voldoen. Maar in feite zijn het in de eerste plaats de behaalde winst en de winstverwachtingen die bedrijven doen besluiten om te gaan investeren.

Volttende activa: voorraad

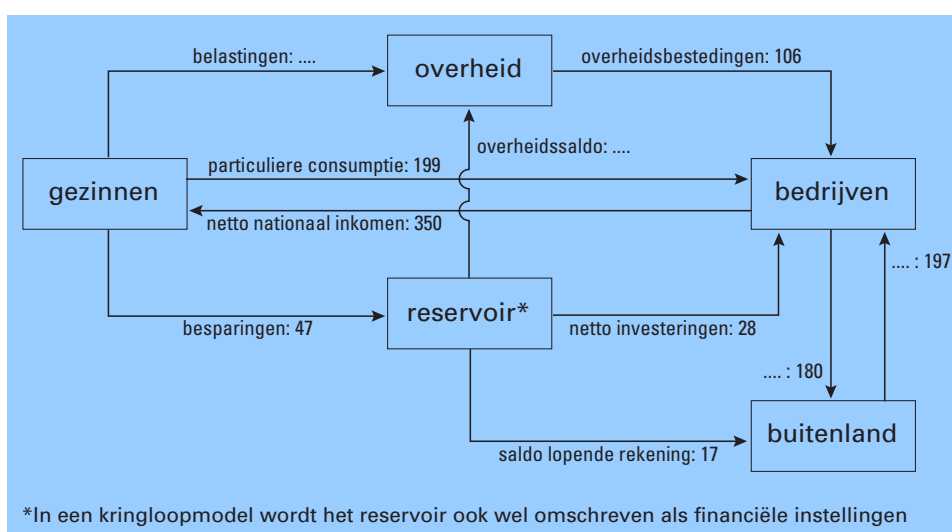
Vaste activa: vrachtwagen en graafmachine

Vragen en opdrachten bij 14.4

9 Je zou kunnen zeggen dat de getekende pijlen in het kringloopschema saldi weergeven. Het is dus niet zo dat er uitsluitend eenrichtingsverkeer plaatsvindt. Leg dat uit met behulp van de geldstroom tussen gezinnen en overheid en de geldstroom tussen gezinnen en banken.

10 Economie in modelvorm

In de economische wetenschap wordt gebruik gemaakt van modellen. Een kringloopschema is een model, waarmee een vereenvoudigd beeld van de economie van een land wordt weergegeven. In het kringloopschema hieronder zijn uitsluitend geldstromen tussen economische sectoren weergegeven. Voor iedere sector is het totaal van de inkomende geldstromen gelijk aan het totaal van de uitgaande geldstromen. De genoemde bedragen luiden in miljarden euro's en betreffen de verwachte bedragen voor het jaar 2004. Niet bij iedere pijl is het bedrag en de toelichting ingevuld.

Deze economie heeft een sterk open karakter. Hierdoor is de export en import in vergelijking met andere landen relatief hoog.

- a** Hoe groot is de export van dit land in 2004 volgens het kringloopschema?
- b** Bereken het bedrag dat de overheid in 2004 volgens het kringloopschema aan belastingen ontvangt.
- c** Bereken het saldo op de betalingsbalans van dit land in 2004.
Het kringloopschema in de figuur kan realistischer worden gemaakt door pijlen toe te voegen.
- d** Beschrijf een pijl die zou kunnen worden toegevoegd. Licht aan de hand van een voorbeeld toe wat met deze toegevoegde pijl wordt weergegeven.
(Havo totaalvak 2002-I-8)

11 De nieuwste drukpers waarmee de uitgever van de Reelandse Courant haar krant kan drukken, heeft een productiviteit van € 63.500 per arbeider. Voor deze machine zijn drie werknemers nodig en de drukpers produceert 60.000 kranten per week. Als gevolg van een looneis worden de oudste drukpersen van het bedrijf onrendabel en stilgelegd. Het betreffen:

- twee machines uit 1995. Maximale productie per machine is 20.000 kranten per week. Een productiviteit van € 39.000 per arbeider en per machine waren zes arbeiders nodig.
- drie machines uit 2000. Deze drukpersen produceerden maximaal 40.000 kranten per stuk per week. De arbeidsproductiviteit bedroeg € 45.000 en per machine waren vijf werknemers nodig.

De uitgever wil de productiecapaciteit handhaven en schaft de hierboven genoemde nieuwste drukpers aan.

- a** Bereken hoeveel nieuwe drukpersen de uitgever van de Reelandse Courant zal aanschaffen.
- b** Bereken hoeveel de werkloosheid als gevolg van de looneis zal toenemen.
- c** Om wat voor soort investeringen gaat het hier? Licht je antwoord toe.

12a Wat bedoelen economen met reële productiegroei?

De vier in deze paragraaf genoemde bestedingscategorieën staan niet los van elkaar.

- b** Bedenk een voorbeeld van een verband tussen
 - 1) de vraag van de consumenten en de bestedingen van de overheid;
 - 2) de vraag van de producenten en de bestedingen door het buitenland.
- c** Inflatieverwachtingen kunnen een rol spelen bij de ontwikkeling van de particuliere consumptie. Leg uit welke rol inflatieverwachtingen kunnen spelen bij de ontwikkeling van de particuliere consumptie.
- d** Verklaar waarom economen ook deflatie als bedreiging beschouwen voor de economische groei.

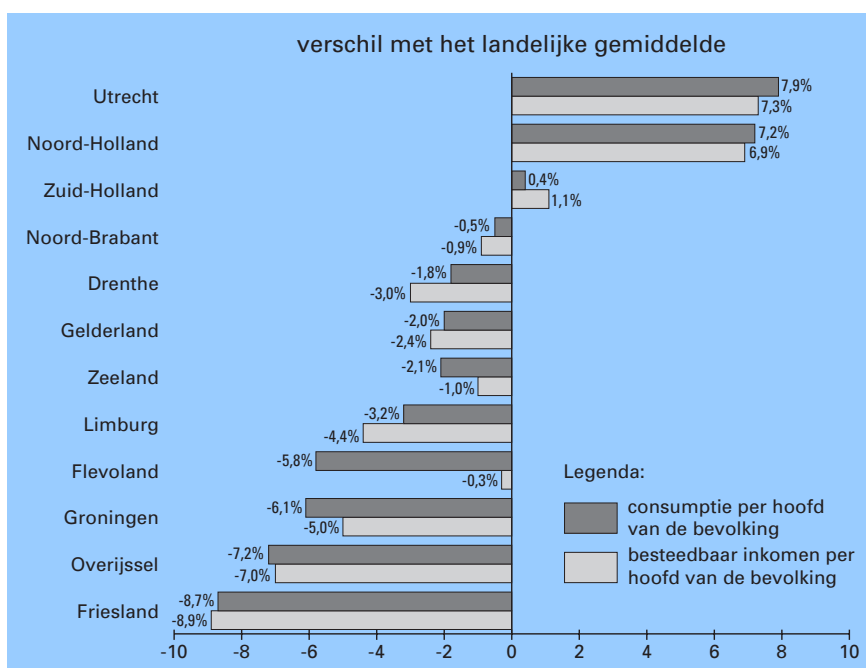
Bij investeren maken we onderscheid tussen investeren in vaste activa en vlottende activa.

- e** Wat is het onderscheid tussen vaste en vlottende kapitaalgoederen?
- f** Naast kredieten is er nog een andere financieringsbron voor uitbreidingsinvesteringen. Welke?
- g** Wat bedoelen economen met het capaciteitseffect van investeringen?
- h** Leg het verschil uit tussen proces- en productinnovatie.
- i** Verklaar waarom de concurrentiepositie van een bedrijf dat technologische vernieuwingen doorvoert, verbetert.
- j** Welke van de onderstaande maatregelen zullen het investeringsklimaat in een land verbeteren?
 - 1) Het stellen van strengere milieueisen bij de productie van goederen.
 - 2) Het geven van subsidies voor researchdoeleinden.
 - 3) Het aanleggen van goede infrastructurele voorzieningen.
 - 4) Het verhogen van de vennootschapsbelasting.
 - 5) Het verlagen van werkgeverspremies voor de sociale zekerheid.
 - 6) Het instellen van invoerheffingen en het verlenen van exportsubsidies.
- k** In welk geval zullen de hoge winstcijfers geen positieve invloed hebben op toekomstige investeringen?
- l** Welke factor zou meer invloed hebben op de investeringen: de rente of de winstverwachting? Motiveer je antwoord.

- m** Wat is het verschil tussen de overheidsconsumptie en de overheidsinvesteringen?
- n** Laat met een voorbeeld zien hoe de overheid,
 1) via een verandering van de personele overheidsconsumptie een recessie kan proberen te bestrijden;
 2) via een verandering van de overheidsinvesteringen evenwicht op de arbeidsmarkt kan nastreven.
- o** Leg van elk van de volgende gebeurtenissen uit hoe ze kunnen leiden tot een afname van de Nederlandse export.
 1) de invoer van verontreinigd veevoer uit België;
 2) een stijging van het werkloosheidspercentage in Duitsland.
- p** Leg uit dat de omvang van de invoer afhangt van de conjunctuur.
- 13** Verklaar (eventueel met een voorbeeld) op welke wijze de volgende factoren de omvang en de samenstelling van de gezinsconsumptie beïnvloeden.
- a** De inflatieverwachtingen;
b het seizoen;
c hun milieubesef;
d de invloed van reclame;
e de mode van het moment;
f de status die het product verleent.

14 Regionale verschillen in consumptie

Het bedrag dat per hoofd van de bevolking aan consumptiegoederen wordt uitgegeven, is onder andere afhankelijk van het besteedbare inkomen. Het besteedbare inkomen per hoofd van de bevolking verschilt van provincie tot provincie in Nederland. Hierdoor kan de consumptie per hoofd van de bevolking per provincie afwijken van het landelijke gemiddelde. Verschillen in consumptie per hoofd van de bevolking tussen provincies kunnen ook worden veroorzaakt door verschillen in spaarzin. Met spaarzin wordt in deze opgave bedoeld: het deel van het besteedbare inkomen dat wordt gespaard. Het landelijke gemiddelde besteedbare inkomen per hoofd van de bevolking bedraagt € 11.750. De landelijke gemiddelde consumptie per hoofd van de bevolking bedraagt € 10.210. De verschillen tussen provincies zijn in de volgende figuur in beeld gebracht. De cijfers betreffen 1995 en zijn omgerekend naar euro's.

- a Bereken voor 1995 het verschil in euro's tussen het besteedbare inkomen per hoofd van de bevolking van de provincie met het laagste en de provincie met het hoogste besteedbare inkomen per hoofd van de bevolking.
- b Bereken welk percentage van het besteedbare inkomen per hoofd van de bevolking in 1995 in Zeeland wordt geconsumeerd.
- c Licht de spaarzin in Zuid-Holland in 1995 onder of boven het landelijke gemiddelde?
Licht je antwoord toe aan de hand van de figuur

(Havo totaalvak 2003-II-3)

15 *Uit een krant:*

Vruchtbaar overheidsbeleid

Het conjuncturele herstel dat zich in de westerse geïndustrialiseerde landen vorig jaar aandienende, heeft zich dit jaar voortgezet. Vooral de reële groei in de Verenigde Staten in de eerste helft van dit jaar was onverwacht sterk.

Voor ons land tekent zich af dat de productie van bedrijven, die dit jaar weer terug is op het peil van vijf jaar geleden, ook volgend jaar weer zal toenemen. In zoverre werpt het gevoerde beleid gericht op versterking van de marktsector via vermindering van de overheidsuitgaven en loonmatiging zichtbaar vruchten af.

- a Wat versta je onder conjunctureel herstel?
- b Welke invloed zal de vermindering van de overheidsuitgaven en loonmatiging hebben op de afzet van de bedrijven die voor de binnenlandse markt produceren? Licht je antwoord toe.
- c Welke invloed heeft loonmatiging op exportbedrijven? Licht je antwoord toe.
- d Hoe noem je de overheidsuitgaven die niet gerekend worden tot de overheidsbestedingen?
- e Leg uit hoe loonmatiging kan bijdragen aan een toename van de bedrijfsinvesteringen.
- f Verklaar dat een vermindering van overheidsuitgaven met bijvoorbeeld € 10 miljard niet hoeft te betekenen dat het begrotingstekort daardoor ook € 10 miljard daalt.

(Havo deelvak 2005-I-3)

14.5 Hoe bereken je het nationale inkomen?

Er zijn vier categorieën besteders in ons land. Dat zijn de gezinnen (consumptie), de bedrijven (investeringen), de overheid (overheidsbestedingen) en de buitenlanders (export).

De formule van de **totale bestedingen** luidt: $TB = C + I + O + E$.

De bestedingen van de nationale sectoren te samen (gezinnen, bedrijven en overheid) noem je dan ook de **nationale bestedingen**. In een formule: $NB = C + I + O$.

Met de export van goederen en diensten verdienen we geld aan de handel met het buitenland. Echter, wij kopen natuurlijk ook goederen en diensten in het buitenland. Dat noem je de import (M). Geld dat wij uitgeven bij buitenlandse bedrijven, besteden wij niet in eigen land. Een stijging van de import gaat daarom vaak ten koste van de bestedingen in ons land.

Het verschil tussen de nationale bestedingen en het nationale inkomen bestaat daarom uit het saldo buitenland ($E - M$). Is dat saldo positief, dan is het nationale inkomen groter dan de nationale bestedingen. Is dat saldo negatief, dan zijn de nationale bestedingen groter dan het nationale inkomen. De formule voor het nationale inkomen (Y) luidt dan: $Y = C + I + O + E - M$.

Economen noemen de grootte van het nationale inkomen ook wel de **effectieve vraag** (EV).

Bij de effectieve vraag gaat het meestal om netto bestedingen, dus exclusief vervangingsinvesteringen (afschrijvingen). In een formule: $EV = C + I + O + E - M$.

Omdat bedrijven datgene produceren waar wij behoefte aan hebben, zal de effectieve vraag gelijk zijn aan de productie. In het eerste deel van dit hoofdstuk heb je geleerd dat het CBS de productie in een land meet door van alle bedrijven de toegevoegde waarden bij elkaar op te tellen. Deze netto binnenlandse productie is gelijk aan het nationale inkomen, omdat deze toegevoegde waarde bestaat

uit de beloningen van de productiefactoren (loon, huur, pacht, rente en winst) en de afschrijvingen. De effectieve vraag bepaalt uiteindelijk de productie (wat bedrijven voortbrengen) en is daarom gelijk aan de productie, maar dus ook gelijk aan het nationale inkomen.

Als je in de literatuur het begrip nationale inkomen of binnenlandse product tegenkomt, blijkt dat economen of journalisten dat begrip niet altijd eenduidig gebruiken. Er zijn vele soorten en maten van inkomensbegrippen.

Het begint al als je het binnenlandse product meet door de som van alle netto toegevoegde waarden bij elkaar te tellen. Dit betreft dan alleen de som van alle beloningen van de productiefactoren. Deze som noem je het **netto binnenlandse product** (nbp). Ga je echter uit van de bruto toegevoegde waarden, dus tel je er ook de afschrijvingen van bedrijven bij, dan krijg je het **bruto binnenlandse product** (bbp). De afschrijvingen vormen dus het verschil tussen ‘netto’ en ‘bruto’.

Tot nu toe zijn we er van uitgegaan dat gezinnen geen inkomen in het buitenland verdienen en dat bedrijven geen productiefactoren uit het buitenland halen. In de praktijk komt dit natuurlijk wel voor. Als je dit **saldo inkomens buitenland** (Ybl) ook meetelt, krijg je het eigenlijke netto of bruto **nationale product** (nnp of bnp) of netto/bruto **nationale inkomen**.

Is dit saldo inkomensbuitenland (Ybl) positief dan is het nationale product groter dan het binnenlandse product. Is het saldo negatief dan geldt uiteraard het omgekeerde.

Het **saldo inkomens buitenland** vormt dus het verschil tussen ‘binnenlands’ en ‘nationaal’.

En dan heb je nog het inkomensbegrip tegen **factorkosten** en tegen **marktprijzen**. Bij factorkosten ga je alleen uit van de kosten van de productiefactoren. Maar de waarde van $C + I + O + E - M$ hangt niet alleen af van de kosten van de productiefactoren. In de prijzen die je in de winkels betaalt, zijn ook kostprijsverhogende belastingen begrepen, zoals btw, accijnzen en dergelijke en eventuele kostprijsverlagende subsidies. Wanneer je nu rekening houdt met deze prijsverhogende belastingen en prijsverlagende subsidies, dan krijg je het productiebegrip tegen **marktprijzen**, bijvoorbeeld bnp(m). Houd je geen rekening met dit saldo van de prijsverhogende belastingen en prijsverlagende subsidies ($P \uparrow B - P \downarrow S$) dan ontstaat een productiebegrip tegen **factorkosten**, bijvoorbeeld bnp(f).

Je kunt acht inkomens/productiebegrippen onderscheiden. Maar, vanwege al die verschillende begrippen is het een lastig verhaal. We vatten een en ander nog eens samen in een schema. Onderstaand schema geeft je een duidelijk overzicht van het onderscheid tussen de inkomensbegrippen. Bestudeer dit schema goed. Bij de vragen en opdrachten komen we er op terug.

bnp(m)			
bbp(m)			saldo Ybl
bbp(f)		P↑B - P↓S	saldo Ybl
netto toegevoegde waarde (b) netto toegevoegde waarde (o) = nbp(f)	afschr (A)	P↑B - P↓S	saldo Ybl

- Je kunt altijd de letter P (van product) in deze begrippen vervangen door de I (van inkomen). Je krijgt dan: bni(m), bbi(m), bbi(f), nbi(f).
- Door de volgorde te veranderen van A, $P \uparrow B$ min $P \downarrow S$ en Ybl krijg je dan weer andere inkomensbegrippen.

Er zijn in ons land drie instanties die het nationale inkomen berekenen. Dat zijn het Centraal Bureau voor de Statistiek (*de objectieve methode*), de Belastingdienst (*de subjectieve methode*) en het Centraal Planbureau (*de bestedingenmethode*).

Het CBS heeft het ontstaan van inkomen als uitgangspunt. De medewerkers berekenen – met de gegevens die ondernemingen regelmatig moeten toesturen in verband met de verrekening van de btw – hoeveel de toegevoegde waarde van alle bedrijven bedraagt. De toegevoegde waarde van de overheid tellen ze er vervolgens bij op. Dat zijn de door de overheid betaalde salarissen.

De uitkomst is het binnenlands product (inkomen). Deze aanpak heet de **objectieve methode**.

De *fiscus* werkt met de zogeheten **subjectieve methode**. De belastingambtenaren tellen de primaire inkomens van de inwoners van Nederland bij elkaar op. De uitkomst is het nationaal inkomen.

De *verdeling* van het inkomen is bij deze wijze van berekenen het uitgangspunt.

Beide methoden zijn in onderstaand schema weergegeven.

Objectieve methode	Subjectieve methode
Netto toegevoegde waarde bedrijven	Van bedrijven ontvangen primair inkomen
Netto toegevoegde waarde overheid	Van de overheid ontvangen primair inkomen
----- +	Uit het buitenland ontvangen primair inkomen
Netto binnenlands product tegen factorkosten [nbp(f)]	----- +
Per saldo uit het buitenland ontvangen primair inkomen	Netto nationaal inkomen tegen factorkosten [nni(f)]
----- +	prijsverhogende belastingen –
Netto nationaal product tegen factorkosten [nnp(f)]	prijsverlagende subsidies
prijsverhogende belastingen –	----- +
prijsverlagende subsidies	Netto nationaal inkomen tegen marktprijzen [nni(m)]
----- +	Afschrijvingen bedrijven en overheid
Netto nationaal product tegen marktprijzen [nnp(m)]	----- +
Afschrijvingen bedrijven en overheid	Bruto nationaal inkomen tegen marktprijzen (bni(m))
----- +	
Bruto nationaal product tegen marktprijzen (bnp(m))	

In het begin van dit hoofdstuk hebben we het begrip *toegevoegde waarde* leren kennen.

We hebben gezien dat de toegevoegde waarde het verschil is tussen opbrengst en inkoop.

Als je de figuur in paragraaf 2 goed bestudeert, zie je dat de totale toegevoegde waarde van een bedrijfskolom gelijk is aan de omzet van de laatste schakel (de eindproducent).

Van dit gegeven maakt de derde methode dankbaar gebruik.

Bij deze door het CPB toegepaste **bestedingenmethode** bereken je het binnenlands product van Nederland door de nationale bestedingen – dat zijn de bestedingen door de binnenlandse sectoren (gezinnen, bedrijven en overheid) –, te vermeerderen met het uitvoersaldo, het saldo van de uitvoer en invoer van goederen en diensten.

Bij deze wijze van berekening door het CPB staat dus de besteding van het nationale inkomen in Nederland centraal. De prijzen die de 'besteders' betalen voor hun producten zijn inclusief kostprijsverhogende belastingen en na aftrek van prijsverlagende subsidies.

Voorbeeld	
Voor de Reelandse economie zijn in 2009 onderstaande cijfers met betrekking tot de bestedingen gegeven.	
Consumptie gezinnen	€ 465,64 miljard
Bruto investeringen bedrijven	€ 140,60 miljard
Overheidsbestedingen:	
• Overheidsconsumptie	€ 108,20 miljard
• Bruto overheidsinvesteringen	€ 18,29 miljard
----- +	
<i>Totaal nationale bestedingen</i>	€ 732,73 miljard
Uitvoersaldo	€ 54,65 miljard
----- +	
<i>Bruto binnenlands product tegen marktprijzen</i>	€ 787,39 miljard

In 2009 bedroeg het saldo van de kostprijsverhogende belastingen en de prijsverlagende subsidies € 93,22 miljard, ontvingen de Nederlandse gezinnen € 5,95 miljard meer inkomen uit het buitenland dan dat bedrijven aan buitenlanders betaalden en bedroegen de afschrijvingen van bedrijven en overheid in totaal € 86,17 miljard.

Hoe bereken je nu voor 2009 het nbp(m) en het bnp(f)?

Berekening nbp(m):

$bbp(m) - \text{afschrijvingen} = nbp(m) \rightarrow$

$nbp(m) = € 787,39 \text{ miljard} - € 86,17 \text{ mld} = € 701,22 \text{ mld.}$

Berekening bnp(f):

stap 1: $bbp(m) + (\text{saldo Ybl}) = bnp(m) = € 787,39 \text{ mld} + € 5,95 \text{ mld} = € 793,34 \text{ mld.}$

stap 2: $bnp(f) = bnp(m) - (P\uparrow B - P\downarrow S) = € 793,34 \text{ mld} - € 93,22 \text{ mld} = € 700,12 \text{ mld.}$

Vragen en opdrachten bij 14.5

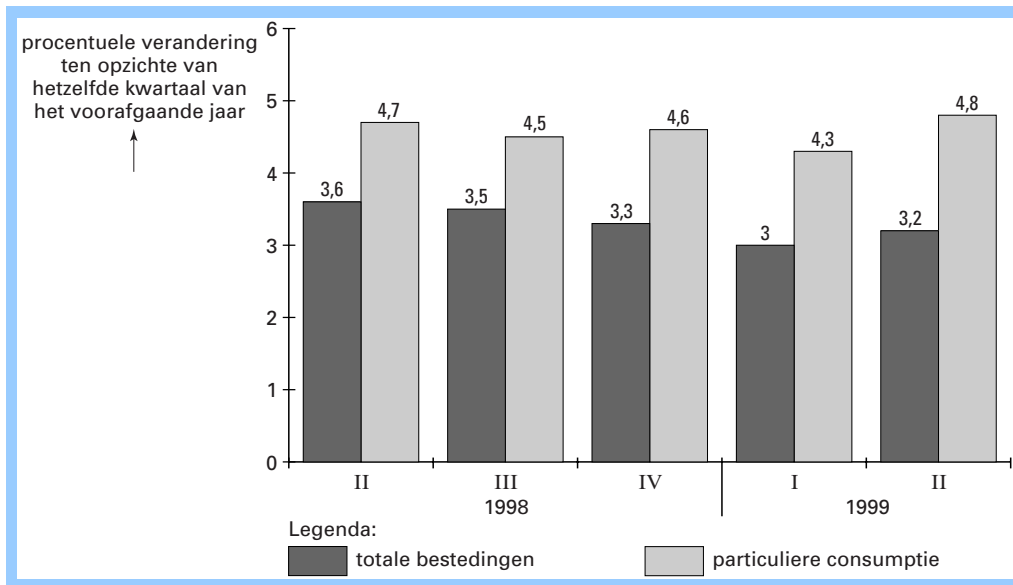
16 Hoe zou je de inkomensbegrippen noemen in onderstaand schema?

- 1 =
- 2 =
- 3 =
- 4 =

1			
2			$P\uparrow B - P\downarrow S$
3		A	$P\uparrow B - P\downarrow S$
4	Ybl	A	$P\uparrow B - P\downarrow S$

17 Consumptie, de motor van de bestedingen

Aan het eind van de jaren negentig werd de consumptie als de motor van de groei van de totale bestedingen aangemerkt. In deze periode groeide in Nederland de particuliere consumptie in procenten gemeten sterker dan de totale bestedingen. Onderstaande figuur laat dat zien.

Stel dat de particuliere consumptie in het derde kwartaal van 1999 ten opzichte van hetzelfde kwartaal van het voorafgaande jaar met 3,8% toenam.

- Bereken de procentuele stijging van de particuliere consumptie in het derde kwartaal van 1999 ten opzichte van het derde kwartaal van 1997 (in ten minste één decimaal).
- Noem twee andere bestedingscategorieën dan de particuliere consumptie.
(Havo totaalvak 2001-II-3)

18 Voor een land gelden de volgende macro-economische gegevens:

Netto nationaal product	€ 450 miljard	Vervangingsinvesteringen	€ 46 miljard
Nationale consumptie	€ 336 miljard	Uitvoer	€ 264 miljard
Netto investeringen	€ 45 miljard	Invoer	€ 252 miljard

- Leg uit dat het nationale product gelijk is aan de som van de toegevoegde waarden van bedrijven en overheid.
- Bereken de grootte van de particuliere bestedingen.
- Bereken de waarde van het bruto nationaal product.
- Bereken de grootte van de netto overheidsbestedingen.
- Bereken de grootte van de nationale bestedingen

De waarde van de investeringen in vlottende activa bedroeg € 3,5 miljard.

- Bereken de waarde van de bruto investeringen in vaste activa.

(Havo-examen, aangepast)

19 Van een land zijn de volgende gegevens bekend:

Bruto toegevoegde waarde bedrijven	550 mld
Bruto nationaal product	660 mld
Saldo kostprijsverhogende belastingen en prijsverlagende subsidies	20 mld
Netto binnenlands product	570 mld
Per saldo uit het buitenland ontvangen primair inkomen	25 mld

- a Bereken het netto nationaal product.
- b Hoe groot was de bruto toegevoegde waarde van de overheid?
- c Bereken de omvang van de afschrijvingen.

20 Aan het Centraal Economisch Plan van een land zijn voor 2010 de onderstaande gegevens ontleend. De bedragen luiden in miljarden euro.

Netto nationaal inkomen tegen factorkosten	423
Bruto nationaal inkomen tegen factorkosten	480
Kostprijsverhogende belastingen minus prijsverlagende subsidies	52
Bruto investeringen	112
- waarvan in voorraden	- 0,25
Prijsverandering 2010 ten opzichte van 2009	+ 3%

Het netto nationaal inkomen is gelijk aan de totale netto toegevoegde waarde van bedrijven en overheid vermeerderd met het per saldo uit het buitenland ontvangen primaire inkomen.

- a Geef daarvoor de verklaring.
- b Bereken het netto nationaal inkomen tegen marktprijzen in 2010.

De bruto investeringen kun je onderscheiden in vervangingsinvesteringen en netto investeringen. De netto investeringen bestaan onder andere uit uitbreidingsinvesteringen.

- c Bereken het bedrag van de netto investeringen.
- d Bereken het bedrag van de uitbreidingsinvesteringen.

In 2009 bedroeg het netto nationaal inkomen tegen factorkosten 403 miljard euro.

- e Bereken met hoeveel procent het netto nationaal inkomen tegen factorkosten reëel is gestegen (in één decimaal nauwkeurig).

14.6 Hoe ziet een macro-economisch model er uit?

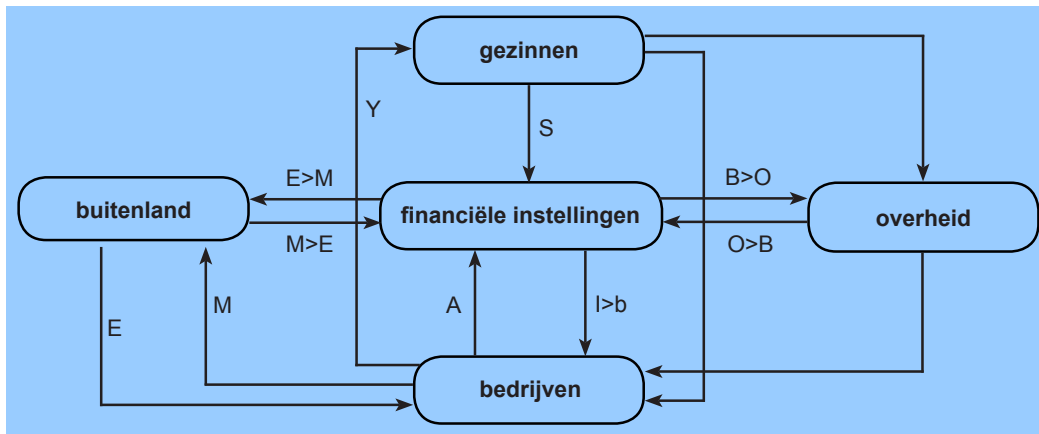
De Nederlandse economie is een open economie. Dit betekent dat er economische transacties met het buitenland plaatsvinden. Geldstromen kun je op verschillende manieren meten. Het Centraal Planbureau is in ons land verantwoordelijk voor het onderzoek naar deze geldstromen. Twee keer per jaar verschijnt er een publicatie van het CPB met daarin deze informatie. Deze publicaties zijn het in maart verschijnende Centraal Economisch Plan (CEP) en de in september verschijnende Macro-Economische Verkenningen (MEV). In deze publicaties staan de verwachte economische ontwikkelingen voor de nabije toekomst vermeld. Economen noemen deze cijfers ‘ex-ante’, omdat het prognoses, verwachtingen betreffen. Cijfers die daadwerkelijk gerealiseerd zijn noem je ‘ex-post’. Die kun je dan ook pas achteraf vaststellen.

Als de Macro-Economische Verkenningen voor 2009 (gepubliceerd in september 2008) uitspraken doet over het bnp in 2009 en 2010, zijn het dus verwachtingen (ex-ante-cijfers). Staat er in diezelfde MEV informatie over het bnp van 2005-2007, dan zijn dit ex-post-cijfers.

Als wij in deze module een model maken van de Nederlandse economie, dan gaat het natuurlijk om een sterke vereenvoudiging van de werkelijkheid. Vergelijk het maar met een modelspoorbaan of een poppenhuis. Ook dat zijn modellen.

In een open economie zijn de sectoren gezinnen, bedrijven, overheid, buitenland en financiële instellingen (banken) betrokken. Waarbij de financiële instellingen zorg dragen voor een goedlopend geldverkeer. Op de volgende pagina staat een model van een land met een open economie.

De pijlen geven geldstromen weer.

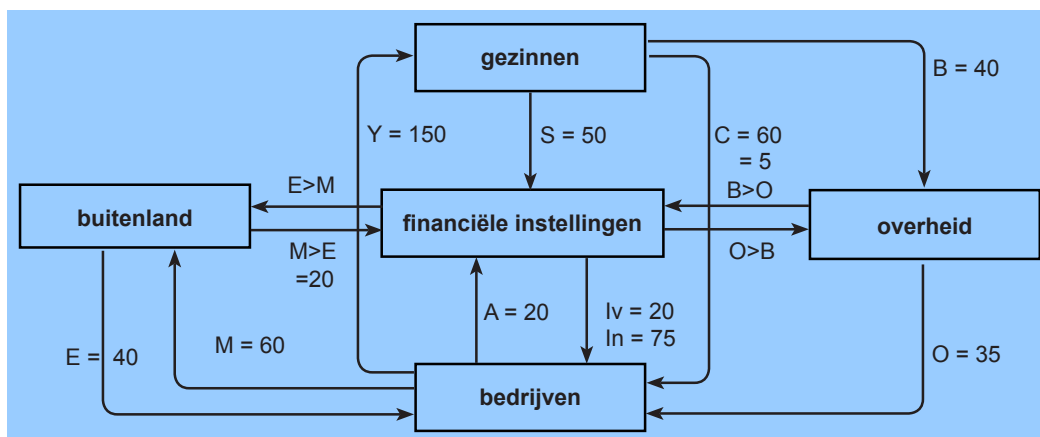
Kringloopschema voor een open economie met overheid

Het saldo ($E - M$) is het saldo buitenland, het saldo van de ontvangsten (E) en betalingen (M) voor respectievelijk ontvangen en geleverde goederen en diensten. De export van goederen en diensten levert geld op. Daarom gaat de exportpijl van 'buitenland' naar 'bedrijven'. Als het land een positief saldo buitenland heeft ($E > M$), zal het buitenland zijn tekort moeten financieren door het sluiten van leningen (kredieten) bij dit land. Je ziet dan een geldstroom ontstaan van 'financiële instellingen' naar 'buitenland'. Kent het saldo buitenland een tekort ($M > E$), dan stroomt er juist geld het land in. Beide geldstromen kunnen dus niet tegelijkertijd plaatsvinden.

Een vergelijkbare situatie tref je aan tussen de 'overheid' en 'financiële instellingen'. Als de overheid meer geld uitgeeft (O) dan zij ontvangt (B), dan heeft zij een tekort ($O > B$). In dat geval leent zij geld bij de financiële instellingen. In geval van een overschot zet zij dit overschot zolang op een rentedragende rekening bij de financiële instellingen. Dit laatste is voor ons land echter een theoretische situatie. Onze regering kent geen overschotten.

Als je het schema goed bekijkt, dan zal het je opvallen dat elke geldstroom twee sectoren met elkaar verbindt. Bij één van de twee sectoren betreft het dan een uitgave (last), terwijl het bij de andere sector een ontvangst (bate) is. We kunnen het schema omzetten in een stelsel van nationale rekeningen. Een stelsel van **nationale rekeningen** is een boekhoudkundig overzicht van de geldstromen die je in een volkshuishouding kunt aantreffen. Aan de hand van een getallenvoorbeeld leren we je hoe het Centraal Bureau voor de Statistiek zo'n stelsel van nationale rekeningen opbouwt.

Een voorbeeld:

Kringloopschema voor een open economie met overheid

Nationale rekeningen:

Gezinnen			Bedrijven		
Lasten (L)		Baten	Lasten		Baten
C	60	Y	150	Y	60
S	50			A	20
B	40			M	75
	<u>150</u>				35
					<u>40</u>
					230
					<u>230</u>

Overheid		Buitenland		Financiële instellingen	
L	B	L	B	L	B
O	35	E	40	I-v	20
(B>O)	5	(M>E)	20	I-n	75
	<u>40</u>		<u>60</u>		50
					20
					5
					<u>20</u>
					95
					<u>95</u>

Op basis van deze nationale rekeningen kun je de volgende gelijkheden opstellen:

$$1) \quad Y = C + S + B$$

Het nationale inkomen besteden de gezinnen aan belastingafdrachten, consumptieve bestedingen en als er dan nog geld overblijft, dan sparen zij dit.

$$2) \quad Y + A + M = C + I-v + I-n + O + E \quad \text{en} \quad A = I-v$$

Omdat de afschrijvingen (A) per definitie gelijk zijn aan de vervangingsinvesteringen (I-v), kun je vergelijking 2 ook schrijven als 2a of 2b.

$$2a) \quad Y + M = C + I-n + O + E, \text{ of:}$$

$$2b) \quad Y = C + I + O + E - M, \text{ waarbij } I = I\text{-netto}$$

In deze laatste vergelijking (2b) herken je de formule van de effectieve vraag.

De effectieve vraag is dan ook per definitie gelijk aan het nationale inkomen.

Het nationale inkomen waarvoor dit geldt, noem je het **evenwichtsinkomen**.

Ook wel **inkomensevenwicht** genoemd.

In vergelijking 2a staan rechts van het =-teken alle (netto) bestedingen. Dat zijn de **bestedingen** van de gezinnen, de bedrijven, de overheid en de buitenlanders.

Links van het =-teken staan de middelen. De goederen en diensten die de genoemde sectoren bij onze bedrijven vragen, produceren de bedrijven zelf ($Y =$ nationale inkomen/productie) en wat ze zelf niet kunnen maken, importeren de bedrijven (de import M).

De eigen productie plus de import van ons land noemen we de **middelen**.

De som van alle middelen is gelijk aan de som van alle bestedingen.

De ontwikkeling van de bestedingen en de middelen geeft veel informatie over de economische ontwikkeling van een land.

Het overzicht op de volgende pagina is ontleend aan de meest bekende publicatie van het Centraal Planbureau. Het betreft een overzicht van de middelen en bestedingen.

De cijfers in kolom (1) en (3) betreffen lopende prijzen. Het gaat dan om de genoemde grootheden in prijzen van hetzelfde jaar. Het bbp van 2009 bedraagt € 613,2 miljard, terwijl dat van 2008 € 586,1 miljard bedraagt. Dat is een nominale stijging van 4,6%

Door kolom (1) met kolom (2) te vergelijken zie je de reële ontwikkeling.

Het reële bruto binnenlands product tegen marktprijzen is gestegen van € 586,1 miljard in 2008 naar € 596,1 miljard in 2009 tegen prijzen uit 2008. Dat is een stijging van maar 1,7%. Het grootste deel van de stijging was dus het gevolg van prijsstijgingen. De prijsontwikkeling kun je bepalen door kolom (2) met kolom (3) te vergelijken. De prijsontwikkeling was dus verantwoordelijk voor de stijging van € 596,1 miljard naar € 613,2 miljard. Dat is een stijging met 2,9%.

Conclusie: de stijging van het bbp met 4,6% is ontstaan door een prijsstijging van 2,9% en een reële stijging van 1,7%.

<i>Middelen en Bestedingen</i>	<i>2009 (in mld euro, mutaties per jaar in %)</i>				
Middelen	2008 in prijzen 2008 (1)	Volume mutatie	2009 in prijzen 2008 (2)	Prijs mutatie	2009 in prijzen 2009 (3)
Beloning werknemers	289,9	1/4	290,8	4 1/4	303,0
Bedrijvensector	235,1	1/2	236,0	4	245,4
Overheidssector	54,8	0	54,8	5	57,6
Exploitatieoverschot (netto)	142,7				147,9
Afschrijvingen	83,9	2 1/2	86,1	1 1/2	87,4
Bedrijvensector	69,5	2 1/2	71,3	1 1/2	72,4
Overheidssector	14,4	2 1/2	14,8	1 3/4	15,0
Belastingen op productie en invoer	78,8				84,5
Subsidies	9,3				9,7
Bruto binnenlands product marktprijzen	586,1	1,7	596,1	2,9	613,2
Invoer	400,6	3 3/4	415,9	1/4	417,3
Goederen	318,0	4 1/4	331,2	0	331,3
Diensten	82,7	2 1/2	84,7	1 1/2	86,1
Totale middelen	986,7	2 1/2	1012,0	1 3/4	1030,5
Betaalde primaire inkomens	150,0				152,0
Betaalde inkomensoverdrachten	16,4				15,4
Saldo lopende transacties met buitenland	36,5				45,1
Totaal	202,9				212,5
Bestedingen	2008 in prijzen 2008	Volume mutatie	2009 in prijzen 2008	Prijs mutatie	2009 in prijzen 2009
Consumptieve bestedingen	422,7	1	427,4	3 1/4	441,5
Huishoudens	275,2	1	277,9	3	285,9
Overheid	147,5	1 1/2	149,6	4	155,5
Uitkeringen in natura	57,1	2 3/4	58,7	3	60,5
Beloning werknemers	54,8	1/4	54,9	4 3/4	57,6
Overig	35,6	1	35,9	4 1/4	37,5

Investerings vaste activa	118,9	0	118,9	2	121,2
Bedrijvensector	100,2	- 1/2	99,8	2	101,7
Woningen	38,1	- 1/4	38,0	3	39,1
Overige vaste activa	62,1	- 1/2	61,7	1 1/2	62,6
Overheidssector	18,7	2 1/2	19,2	1 3/4	19,5
Veranderingen voorraden	0,8		0,6		0,6
Nationale Bestedingen	542,4	3/4	546,9	3	563,3
Uitvoer	444,3	4 3/4	465,1	1/2	467,2
Goederen	359,1	5	377,5	1/4	378,4
Diensten	85,2	3	87,7	1 1/4	88,8
Totale bestedingen	986,7	2 1/2	1012,0	1 3/4	1030,5
Uitvoersaldo	43,7				49,9
Ontvangen primaire inkomens	151,0				154,0
Ontvangen inkomensoverdrachten	8,2				8,6
Totaal	202,9				212,5

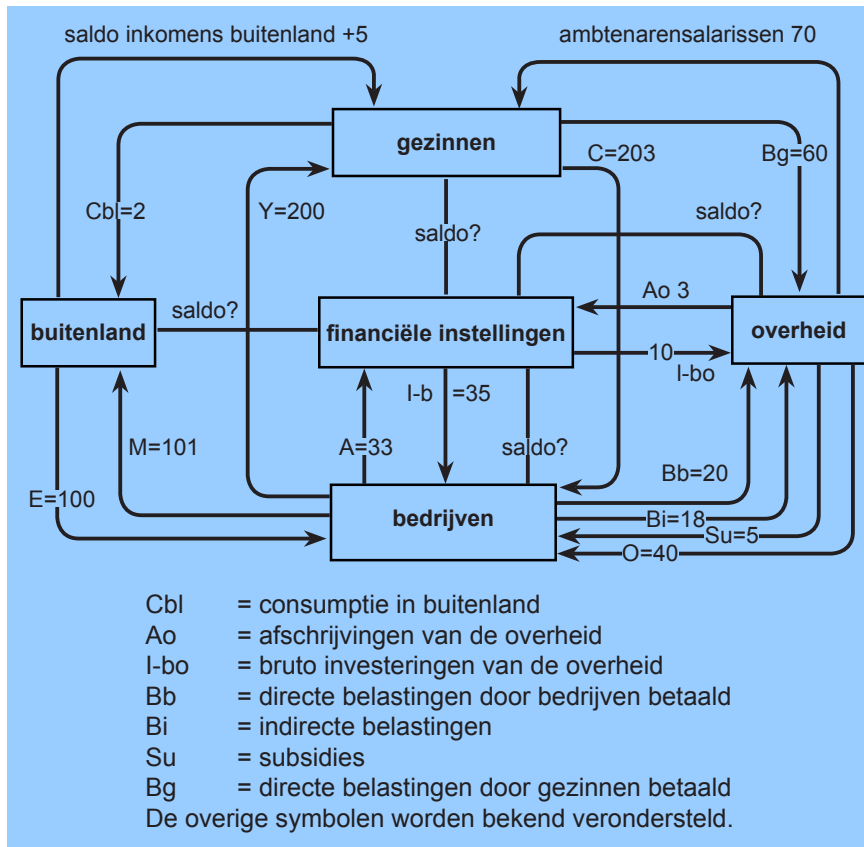
Bron: CEP maart 2008

In deze paragraaf hebben we een sterk vereenvoudigd macro-economisch model besproken. In de opgave bij deze paragraaf laten we je een wat reëler model zien. Het saldo inkomens buitenland in de opgave is het saldo van door gezinnen ontvangen inkomens uit het buitenland en door bedrijven betaalde inkomens aan het buitenland. Met behulp van de tabel hierboven kun je voor 2009 dit ‘saldo inkomens buitenland’ ook berekenen.

Voor Nederland in 2009 bedraagt dat saldo: € 154,0 miljard – € 152,0 miljard = € 2,0 miljard.

Vragen en opdrachten bij 14.6

- 21** De economie van een land kun je op de volgende manier in een schema zetten. Alle bedragen zijn in miljarden euro's. Beantwoord aan de hand van het schema op de volgende pagina de volgende vragen.
- a** Bereken het saldo voor de rekeningen:
- gezinnen;
 - bedrijven (ingehouden winsten);
 - overheid en buitenland.
- Geef daarbij aan hoe je dit saldo noemt.
Tip: stel eventueel de nationale rekeningen van dit land op als hulpmiddel.
- b** Wat is het verschil tussen de overheidsbestedingen en de overheidsuitgaven?
- c** Bereken de grootte van de netto overheidsbestedingen.
- d** Bereken de netto toegevoegde waarde van de bedrijven.
- e** Wat is de toegevoegde waarde van de overheid?
Licht je antwoord toe.
- f** Bereken het netto nationale inkomen/product tegen factorkosten?
- g** Bereken het bruto nationale inkomen/product tegen marktprijzen.

22 Geldstromen in Europa

Europese landen die in aanmerking willen komen voor het lidmaatschap van de Europese Unie (EU) moeten aan verschillende voorwaarden voldoen. Met een aantal Oost-Europese landen heeft de EU recentelijk gesprekken gevoerd over toetreding. Deelname aan de EU is populair onder Oost-Europese landen omdat het lidmaatschap goede voorwaarden lijkt te scheppen voor economische groei.

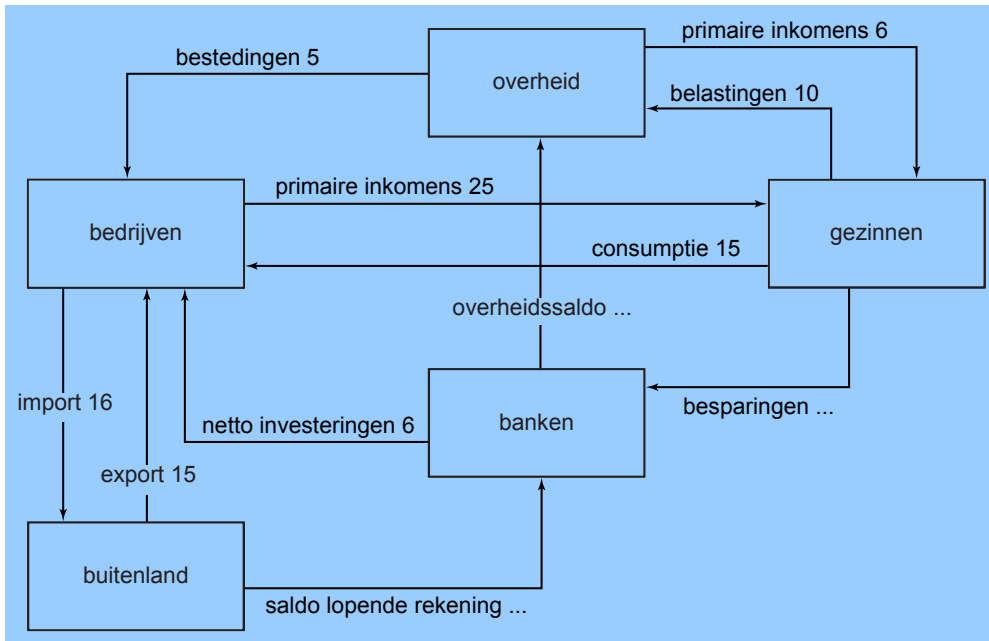
Bij het bestuderen van de economie van een land maken economen gebruik van modellen. De kringloopschema's in de bronnen 1 en 2 vormen een modelmatige weergave van de economie van een Oost-Europees land dat onlangs is toegetreden tot de EU.

De sectoren in dit schema worden met elkaar verbonden door ingaande en uitgaande geldstromen. Bij geldstromen waar geen bedrag is vermeld, kan dit met behulp van de andere gegevens bepaald worden. De cijfers geven bedragen in miljarden euro's weer.

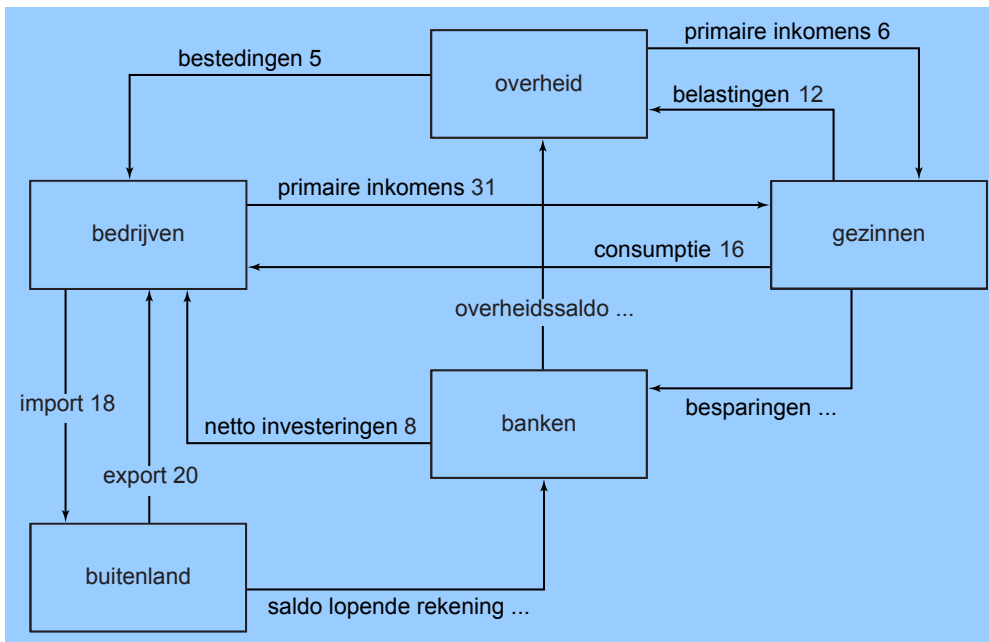
Export, import en lopende rekening (saldo buitenland) hebben in dit model uitsluitend betrekking op goederen en diensten.

Kringloopschema van een Oost-Europees land vóór toetreding tot de EU:

Na toetreding tot de EU:

- Noem de twee geldstromen waaruit blijkt dat de overheid in dit land gebruik maakt van productie-factoren.
- Laat met een berekening zien dat het nationaal inkomen in dit land is gestegen na toetreding tot de EU.
- Leg uit waarom de richting van de pijl 'saldo lopende rekening' na toetreding tot de EU is omgedraaid.

Een kritische Oost-Europese econoom is van mening dat deelname aan de EU niet alleen maar economische voorspoed brengt. Hij waarschuwt voor een forse arbeidsmigratie die er op gang zal komen als de inwoners van dit land merken hoeveel meer ze kunnen verdienen door te werken in één van de rijkere EU-lidstaten. Deze arbeidsmigratie kan, volgens de econoom, wel eens nadelig zijn voor de economische groei op langere termijn.

- d Beschrijf een pijl tussen twee sectoren die zou kunnen worden toegevoegd om de gevolgen van de verwachte arbeidsmigratie te verwerken in het kringloopschema na toetreding tot de EU. Vermeld beginpunt, eindpunt en naam van deze pijl.
- e Leg uit waarom deze arbeidsmigratie nadelig kan zijn voor de economische groei op langere termijn in dit land.

(Havo pilotherexamen 2009 opgave 6)

14.7 Hoe kun je de geldstromen binnen een volkshuishouding onderscheiden?

De grootte van de effectieve vraag bepaalt de werkelijke productie ofwel het nationale inkomen. Bedrijven maken in principe niet minder dan de gevraagde hoeveelheid, want dan zouden zij winst laten liggen. Maar ze produceren ook niet meer dan de vraag. In dat laatste geval zouden onverkochte overschotten (voorraden) ontstaan en dat leidt tot een afname van de winst. We zeggen dan ook dat de grootte van de effectieve vraag en die van het nationale inkomen altijd per definitie aan elkaar gelijk zijn: $Y = EV$. We noemen dit soort vergelijkingen dan ook wel **evenwichtsvergelijkingen**.

Voor elke volkshuishouding geldt deze evenwichtsvergelijking. En het inkomen dat daarbij hoort heet, zoals hierboven al gezegd, het evenwichtsinkomen.

Kenmerk van dit **evenwichtsinkomen** is dat het nationale inkomen (de effectieve vraag) gelijk is aan het nationale product. Eenvoudig gezegd: de vraag naar goederen en diensten is altijd gelijk aan het aanbod daarvan. Er zullen geen overschotten en geen tekorten op de goederenmarkt bestaan. Dat is uiteraard een zeer gewenste situatie.

In de vorige paragraaf hebben we met behulp van het stelsel van nationale rekeningen geconcludeerd dat:

- 1) $Y = C + S + B$
- 2) $Y = C + I + O + E - M$

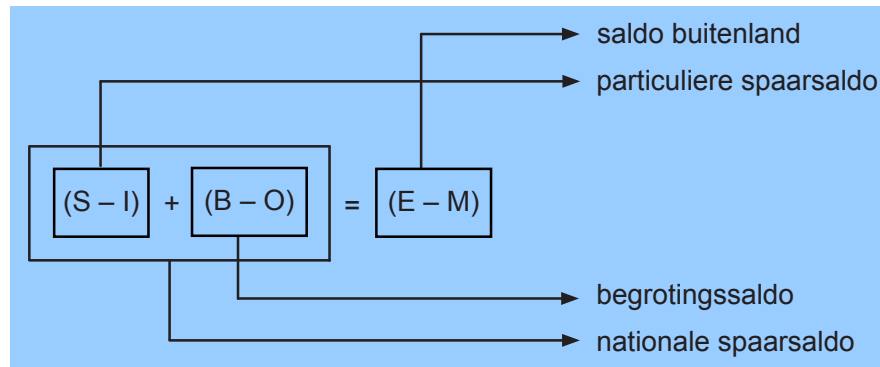
Gelijkstelling van (1) en (2b) levert het volgende op:

$$C + S + B = C + I + O + E - M$$

$$S + B = I + O + E - M$$

- 3) $(S - I) + (B - O) = (E - M)$

Vergelijking 3 noemen we een **definitievergelijking**, omdat wat links en rechts van het ‘=’-teken staat per definitie aan elkaar gelijk is. Deze vergelijking bestaat uit een aantal belangrijke saldi. Het **particuliere spaarsaldo** heeft betrekking op de financiële tekorten/overschotten van de gezinnen en bedrijven. Het **begrotingssaldo** bestaat uit het tekort of overschot van de overheid. Het **nationale spaarsaldo** verkrijg je als je de saldi van de gezinnen, bedrijven en de overheid bij elkaar optelt. Dit laatste saldo is weer even groot als het saldo buitenland.

We zullen met behulp van een getallenvoorbeeld aantonen dat voor een volkshuishouding het *saldo buitenland* inderdaad gelijk is aan het *nationale spaarsaldo*.

Een voorbeeld:

Voor een open economie met overheid gelden de volgende functies (alle bedragen in miljarden euro):

1) $C = 3/4(Y - B) + 10$	C = Nationale consumptie
2) $I = 22$	B = Nationale belastingopbrengst
3) $O = 20$	Y = Nationale inkomen
4) $E = 16$	I = Nationale investeringen
5) $B = 1/5Y$	E = nationale export
6) $M = 1/6Y$	M = Nationale import
7) $Y = EV$	EV = Effectieve vraag

In dit model zijn de investeringen, de overheidsbestedingen en de export *autonoom*. Autonoom betekent in dit verband ‘onafhankelijk van het nationale inkomen’. Alleen de consumptie, de belastingopbrengst en de import zijn afhankelijk van (geïnduceerd door) het nationale inkomen. De zes eerste vergelijkingen noem je **gedragsvergelijkingen**. Deze laten namelijk zien hoe de verschillende ‘sectoren’ handelen bij verschillende nationale inkomens.

De in het model aanwezige variabelen verdeel je in twee groepen. De eerste groep bestaat uit de variabelen die gegeven zijn en die je in het model moet invullen. Dit zijn de zogenaamde **exogene variabelen**. Deze komen als het ware van buiten, maar zijn nodig om het model op te kunnen lossen. De variabelen die je met het model kunt berekenen/voorspellen heten **endogeen**.

Exogene variabelen zijn veelal de autonome grootheden en de verschillende marginale quota's, zoals die in de consumptiefunctie, de belastingfunctie en de importfunctie.

We berekenen eerst het evenwichtsincome (Y_e):

$$EV = Y = C + I + O + E - M$$

$$Y = \frac{3}{4}(Y - B) + 10 + 22 + 20 + 16 - \frac{1}{6}Y$$

$$Y = \frac{3}{4}(Y - \frac{1}{5}Y) + 68 - \frac{1}{6}Y$$

$$Y = \frac{3}{4} \times \frac{4}{5}Y - \frac{1}{6}Y + 68$$

$$Y = \frac{12}{20}Y - \frac{1}{6}Y + 68$$

$$Y = \frac{36}{60}Y - \frac{10}{60}Y + 68$$

$$Y = \frac{26}{60}Y + 68$$

$$Y = \frac{13}{30}Y + 68$$

$$Y - \frac{13}{30}Y = 68$$

$$\frac{17}{30}Y = 68 \rightarrow Y_e = \frac{68 \cdot 30}{17} = 68 \times \frac{30}{17} = 120 \text{ (miljard euro).}$$

We vullen nu '(S - I) + (B - O) = (E - M)' in:

(S - I):

$$Y = C + S + B \rightarrow C + S = (Y - B)$$

C	=	$\frac{3}{4}(Y - B) + 10$
S	=	$\frac{1}{4}(Y - B) - 10$
----- +		
C + S	=	(Y - B)

$$S = \frac{1}{4}(Y - \frac{1}{5}Y) - 10 \rightarrow$$

$$S = \frac{1}{4} \times \frac{4}{5}Y - 10 \rightarrow$$

$$S = \frac{4}{20}Y - 10 \rightarrow$$

$$S = \frac{1}{5}Y - 10 \rightarrow$$

$$S = \frac{1}{5} \times 120 - 10 = 24 - 10 = \mathbf{14}$$

$$I = \mathbf{22} \text{ (autonoom)}$$

$$(S - I) = 14 - 22 = \mathbf{-8}$$

(B - O):

$$B = \frac{1}{5}Y$$

$$B = \frac{1}{5} \times 120 = \mathbf{24}$$

$$O = \mathbf{20} \text{ (autonoom)}$$

$$(B - O) = 24 - 20 = \mathbf{4}$$

(E - M):

$$E = \mathbf{16} \text{ (autonoom)}$$

$$M = \frac{1}{6}Y$$

$$M = \frac{1}{6} \times 120 = \mathbf{20}$$

$$(E - M) = 16 - 20 = \mathbf{-4}$$

$$(S - I) + (B - O) = (E - M) = (14 - 22) + (24 - 20) = (16 - 20) \rightarrow -8 + 4 = -4$$

Conclusie:

het nationale spaarsaldo [(S - I) + (B - O)] is bij het evenwichtsincome inderdaad gelijk aan het saldo buitenland (E - M).

Vragen en opdrachten bij 14.7

23 De economie van een land kan door middel van de volgende vergelijkingen in een model worden gezet (alle bedragen zijn in miljarden euro's):

$$C = 0,75Y + 50$$

$$I = 20$$

$$O = 70$$

$$E = 15$$

$$M = 0,05Y - 10$$

$$B = 0,2Y - 30$$

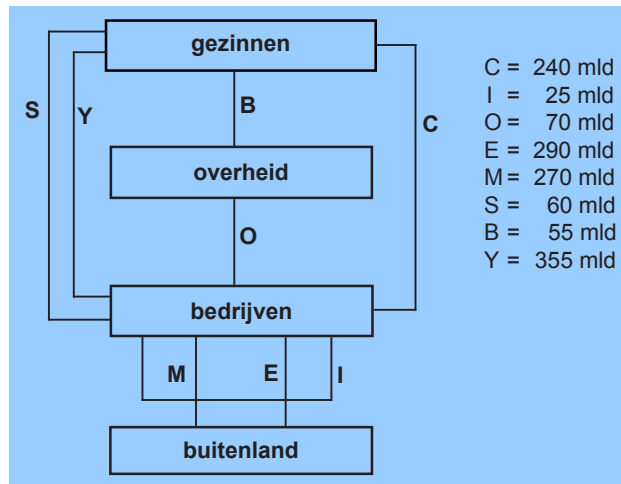
$$Y = C + S + B$$

$$Y = C + I + O + E - M$$

a Toon aan dat het evenwichtsincome 550 miljard euro bedraagt.

b Bepaal de spaarfunctie.

- c Bereken het begrotingssaldo bij het evenwichtsincome en geef daarbij aan of het een overschot of een tekort betreft. Verder is gegeven dat de beroepsbevolking uit 6 miljoen mensen bestaat, waarvan $8\frac{1}{3}\%$ werkloos is.
- d Bereken de arbeidsproductiviteit.
- 24 Gegeven is het onderstaande kringloopschema van de economie van een land. Alle bedragen luiden in euro's.

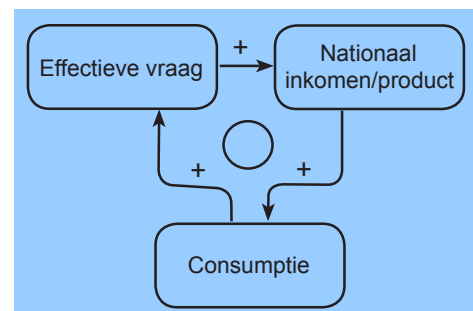

- a Wat verstaat men onder de nationale rekeningen?
- b Neem het schema over en teken daarin de pijlrichtingen.
- Er was in 2005 sprake van een particulier spaaroverschot ($S - I$) van 35 miljard euro.
- c Leg uit dat dit particuliere spaaroverschot neerkomt op een bestedingstekort in de particuliere sector.
- d Leg uit dat de sector overheid een deel van dit spaaroverschot gebruikt.
- e Welke invloed heeft de sector buitenland in dit kringloopschema gehad op de hoogte van het nationale product? Verklaar het antwoord.
- f Toon aan dat de evenwichtsformule ' $(S - I) + (B - O) = (E - M)$ ' klopt.

14.8 Wat zijn de macro-economische 'koopkrachtlekken'?

De overheid kan de economie met allerlei maatregelen stimuleren. Stel dat zij voor dat doel 20 miljard euro uittrekt. Uiteindelijk blijken de kosten van deze extra uitgaven minder dan 20 miljard te bedragen. Uitgangspunt voor de overheid is het stimuleren van de effectieve vraag. Dat leidt tot meer productie en dus ook meer werkgelegenheid. Dat kan op verschillende manieren gebeuren. De EV is immers gelijk aan ' $C + I + O + E - M$ '.

Door beïnvloeding van één of meer van deze vijf bestedingscategorieën kan de overheid de effectieve vraag sturen. Door een stijging van deze effectieve vraag neemt ook het nationale inkomen/product toe. Het gevolg van een hoger nationaal product is dat de gezinnen meer inkomen krijgen en op hun beurt weer meer gaan consumeren. Omdat de consumptie deel uitmaakt van de effectieve vraag, zal deze laatste op haar beurt weer verder stijgen. Het gevolg daarvan is weer dat ook het nationale product verder stijgt. De hier beschreven ontwikkeling noemen we de **multiplierwerking** van bestedingen.

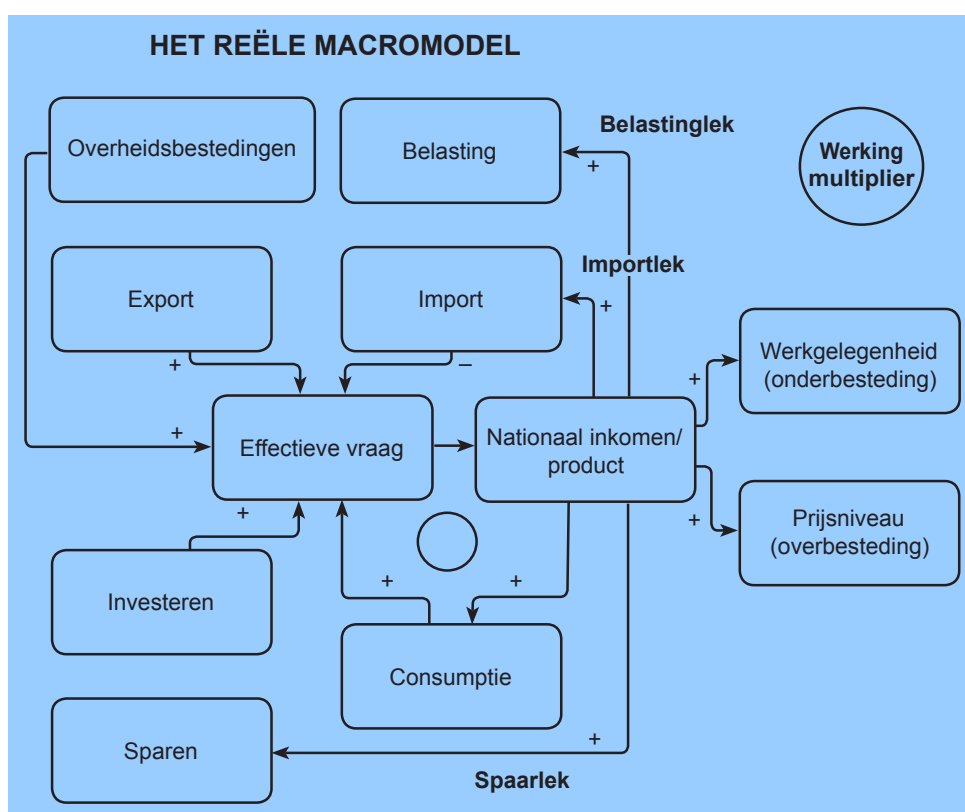
Deze **multiplier** werkt dus als volgt: $EV\uparrow \rightarrow Y\uparrow \rightarrow C\uparrow \rightarrow EV\uparrow \rightarrow Y\uparrow \rightarrow C\uparrow \rightarrow EV\uparrow$, enz., enz. Zie de cirkel in het vorige schema.

Theoretisch zou een eenmalige stijging van de autonome bestedingen, als gevolg van deze vicieuze cirkel, kunnen leiden tot een oneindige stijging van het nationale inkomen. Toch gebeurt dat in de praktijk niet. De inkomensstijging blijft beperkt. Dat is het gevolg van de **macro-economische koopkrachtlekken**.

Een stijging van het nationale inkomen/product leidt niet alleen tot een stijging van de consumptie, maar ook zullen mensen een deel van dat extra inkomen:

- 1) aan belasting moeten afdragen: het **belastinglek**;
- 2) gebruiken om te sparen: het **spaarlek**;
- 3) gebruiken voor de betaling van importgoederen, waarvan de aanschaf niet ons inkomen verhoogt, maar dat van ‘het buitenland’: het **importlek**.

De werking van deze drie koopkrachtlekken is in onderstaand schema weergegeven.

Aan het begin van deze paragraaf veronderstelden we dat de overheid de economische ontwikkeling wil stimuleren met een bedrag van 20 miljard euro. Stel dat de overheid voor dat bedrag haar bestedingen verhoogt. Dit leidt dan tot een stijging van de effectieve vraag en daarmee ook tot een stijging van het nationale product. Een hoger nationaal product betekent ook een hogere belastingopbrengst. Door de verhoging van de overheidsbesteding daalt het begrotingstekort daarom met een kleiner bedrag dan de oorspronkelijke besteding! Als de overheid haar bestedingen met € 20 miljard verhoogt, dan leidt dat via de multiplierwerking tot bijvoorbeeld een stijging van het nationale product met € 30 miljard. De multiplier blijkt dan 1,5 te zijn geweest ($1,5 \times € 20 \text{ miljard} = € 30 \text{ miljard}$). Bij een belastingquote van 0,3 (30%) zal daarvan dan weer € 9 miljard terugvloeien in de schatkist. Dit betekent dat het begrotingssaldo van de overheid door deze extra bestedingen van € 20 miljard uiteindelijk maar daalt met € 11 miljard.

Het hierboven beschreven verschijnsel noem je het **inverdieneffect**.

Een ander gevolg van de toename van het nationale inkomen/product is de stijging van de import (M), het importlek. De import hangt namelijk af van onze economische conjuncturele situatie. Onze export (E) hangt weer af van de wereldeconomie, maar daar heeft Nederland zelf nauwelijks invloed op. Een stijging van de import betekent een daling van het saldo op de lopende rekening (het saldo buitenland).

Een stijging van het nationale inkomen/product kan in een situatie van *onderbesteding* leiden tot een toename van de werkgelegenheid. Het is de conjuncturele werkloosheid die dan afneemt. In een situatie van *overbesteding*, als de effectieve vraag groter is dan de productiecapaciteit, bestaat het gevaar van **(bestedings)inflatie**.

Vragen en opdrachten bij 14.8

- 25 De economieën van land A en land B kunnen met behulp van de volgende vergelijkingen worden beschreven (de bedragen zijn in miljarden euro):

Land A	Land B
$C = 0,75Y + 20$	$C = 0,75Y + 100$
$I = 30$	$I = 85$
$O = 170$	$O = 35$
$E = 25$	$E = 25$
$M = 0,05Y - 25$	$M = 0,05Y - 25$
$B = 0,4Y - 200$	$B = 0,2Y - 155$
Beroepsbevolking is 10 miljoen (werkloosheid 10%)	Beroepsbevolking 10 miljoen (werkloosheid 10%)

Invulling van de evenwichtsvoorwaarde ' $Y = C + I + O + E - M$ ' levert zowel voor land A als land B het volgende evenwichtsinkomen (Y_e) op: $Y_e = \frac{1}{0,30} \times 270 = 900$ miljard, waarbij de breuk $\frac{1}{0,30}$ de waarde van de multiplier aangeeft.

- In welk land is de overheidsinvloed op het economisch proces het grootst? Motiveer je antwoord.
- Bereken het begrotingstekort voor land A bij het evenwichtsinkomen.
- Bereken het begrotingstekort voor land B bij het evenwichtsinkomen.
- Noem twee economische bezwaren van een begrotingstekort.
- Bereken met hoeveel het evenwichtsinkomen in beide landen moet stijgen om volledige werkgelegenheid te bereiken. Je mag ervan uitgaan dat de arbeidsproductiviteit per persoon gelijk blijft.

De regeringen van beide landen streven naar zowel opheffing van het begrotingstekort, als naar het bereiken van volledige werkgelegenheid. Om de juiste beslissingen te kunnen nemen, hebben beide regeringen advies gevraagd aan een internationaal befaamde econoom uit de school van Haavelmo, die na grondige bestudering tot de volgende opzienbarende conclusies komt:

- de regering van land A dient, ter opheffing van het begrotingstekort, de overheidsbestedingen te **vergroten**, wat tegelijkertijd volledige werkgelegenheid bewerkstelligt;
- de regering van land B zal prioriteiten moeten stellen, omdat het gelijktijdig behalen van beide doelstellingen onmogelijk is.

- Stel dat de regering van land A het advies opvolgt.
- f** Bereken met behulp van de multiplier met hoeveel de overheidsbestedingen in land A dienen te stijgen om volledige werkgelegenheid te bereiken.
- g** Toon aan dat dan ook het begrotingstekort voor land A opgeheven is.
- h** Geef met behulp van de multiplier en de marginale belastingquote een verklaring voor het feit dat een stijging van de overheidsbestedingen in dit geval leidt tot het verdwijnen van het begrotingstekort.
- i** Toon met behulp van berekeningen aan dat het voor de regering van land B onmogelijk is om via veranderingen in de overheidsbestedingen beide doelstellingen gelijktijdig te verwezenlijken.

26 Voor een land geldt het volgende model. Alle bedragen luiden in miljarden euro's.

- 1) $C = 0,6(Y - B) + 58$
- 2) $B = 0,1Y$
- 3) $I = 40$
- 4) $O = 76$
- 5) $E = 265$
- 6) $M = 0,5Y + 55$
- 7) $EV = C + I + O + E - M$
- 8) $W = EV$ en $W =$ nationaal product
- 9) $Y = W$

- a** Toon aan dat het evenwichtsinkomen € 400 miljard bedraagt.
- b** Bereken het overheidstekort bij het evenwichtsinkomen.
- c** Bereken het uitvoersaldo bij het evenwichtsinkomen.
- d** Toon aan dat het uitvoersaldo gelijk is aan het nationaal spaarsaldo.

Voor het volgend jaar heeft het planbureau van dat land de volgende Staat van Middelen en Bestedingen opgesteld.

Middelen		Bestedingen	
Netto toegevoegde waarde bedrijven	301,40	Particuliere consumptie	267,60
Netto toegevoegde waarde overheid	47,60	Overheidsconsumptie	68,50
-----		-----	
Netto binnenlands product (factorkosten)	349	Totale consumptie	336,10
Saldo kostprijsverhogende belastingen en prijsverlagende subsidies	42,30	Bruto investeringen bedrijven	81,45
-----		Bruto investeringen overheid	9,85
Netto binnenlands product (marktprijzen)	391,30	Nationale bestedingen	427,40
Afschrijvingen			
- bedrijven	43,55		
- overheid	2,75		

Bruto binnenlands product (marktprijzen)	437,60	Export	262,55
Import	252,35		
-----		-----	
Totaal	689,95	Totaal	689,95

- e** In het model ben je uitgegaan van overheidsbestedingen van € 76 miljard. Hoe hoog zijn de netto overheidsbestedingen volgens dit overzicht?

- f** In het model ben je uitgegaan van een investeringsbedrag van € 40 miljard. Hoe groot zijn de netto investeringen van bedrijven volgens dit overzicht?
- 27** De omvang van de particuliere investeringen hangt onder andere af van de afzetverwachtingen en de rentestand. Door de wijze van financieren is de omvang van de particuliere consumptie in het algemeen minder rentegevoelig dan de omvang van de particuliere investeringen.
- a** Leg uit dat de particuliere investeringen met name afhankelijk zijn van de afzetverwachtingen en minder van de feitelijke afzet.
- b** Leg uit dat de particuliere consumptie minder rentegevoelig is dan de particuliere investeringen dat zijn.

In het onderstaande Keynesiaanse model is de rentevoet opgenomen.

1) $S = 250R + 0,2(Y - B) - 13$	$S =$ particuliere besparingen
2) $I = -400R + 0,15Y$	$I =$ particuliere investeringen
3) $R = R_0$	$R =$ rentevoet
4) $O = 185$	$O =$ overheidsbestedingen
5) $B = 0,35Y$	$B =$ overheidsontvangsten
6) $E = 176$	$E =$ export
7) $M = 0,32Y + 10$	$M =$ import
8) $S + B + M = I + O + E$	$Y =$ nationaal inkomen

Verder is nog het volgende gegeven. De rentevoet wordt in dit model opgevat als een autonome grootheid. In de uitgangssituatie geldt $R_0 = 0,06$, dat wil zeggen dat de rentevoet 6% bedraagt. De overige variabelen luiden in miljarden euro.

De gemiddelde arbeidsproductiviteit bedraagt 80.000 euro per arbeidsjaar.

- c** Leg uit hoe in dit model blijkt dat de particuliere investeringen mede worden beïnvloed door de feitelijke afzet.

In de uitgangssituatie bedraagt het evenwichtsincome 500 miljard euro.

- d** Bereken de saldi van de drie sectoren die in dit model worden onderscheiden.

Uit dit model kan de volgende relatie worden afgeleid:

$$Y = -1000R_0 + 560.$$

In de uitgangssituatie bedraagt de werkgelegenheid 6.250.000 arbeidsjaren en is 7% van de beroepsbevolking werkloos. Stel dat de rentevoet wordt verlaagd van 6% naar 5%.

- e** Bereken het nieuwe werkloosheidspercentage.

De verlaging van de rentevoet heeft ook invloed op het saldo van de lopende rekening.

- f** Zal het saldo op de lopende rekening ($E - M$) verbeteren of juist verslechteren? Verklaar je antwoord zonder het saldo te berekenen.

- 28** In het onderstaande macro-economische model voor een land is onder andere de bevolkingstoename opgenomen.

1) $C = 0,75(Y - B) - 40$	$C =$ particuliere consumptie
2) $I = 200N + 40$	$Y =$ nationaal inkomen
3) $O = 80$	$B =$ belastingen
4) $B = 0,25Y$	$I =$ particuliere investeringen
5) $E = 200$	$N =$ bevolkingstoename
6) $M = 0,1C + 0,2I$	$O =$ overheidsbestedingen
7) $EV = C + I + O + E - M$	$E =$ export
8) $W = EV$	$M =$ import
9) $Y = W$	$EV =$ effectieve vraag; $W =$ nationaal product

De bevolkingstoename is uitgedrukt in miljoenen personen; in de uitgangspositie geldt: $N = 0,03$. De overige grootheden luiden in miljarden dollars.

Macro-economische modellen kunnen betrekking hebben op een land, maar ook op een werelddeel of zelfs op de hele wereld.

- a Welke vergelijking(en) val(t)(len) weg als dit model een wereldmodel zou zijn?
- b Noem twee doeleinden waarvoor macro-economische modellen gebruikt worden.

In dit model is de marginale invoerquote 0,1; die voor de investeringen 0,2 en die voor de overheidsbestedingen 0,0.

- c Leg uit waardoor ook in Nederland de marginale invoerquote voor de overheidsbestedingen relatief laag is.

In het betreffende jaar bedraagt de arbeidsproductiviteit \$ 51.200 per werknemer per jaar. Het arbeidsaanbod is 10,6 miljoen personen. Bijkomensevenwicht bedraagt de particuliere consumptie \$ 328 miljard. Er is uitsluitend sprake van conjuncturele werkloosheid.

- d Welke productiefactor is waarschijnlijk de knelpuntpuntfactor? Licht je antwoord toe.
- e Bereken de conjuncturele werkloosheid in dit land.

In het betreffende land wordt in de toekomst een grotere bevolkingstoename verwacht.

- f Is de bevolkingstoename in dit model endogeen of exogeen? Verklaar je antwoord.
- g Beschrijf hoe een grotere bevolkingstoename in dit model een multiplierwerking heeft.
- h Noem twee factoren waardoor de multiplierwerking in dit model wordt afgezwakt. Verklaar je antwoord.

Welvaart en groei – deel 2: Experiment / spel 14.1

‘Samen beslissen’

In de nieuwe gemeente waar jij pas bent gaan wonen, ontbreekt het nog aan van alles.

Een groot aantal voorzieningen, zoals een jongeren-centrum of een sporthal, is niet aanwezig.

Daarnaast is het niet erg veilig op straat en moet de dijk, die de gemeente beschermt bij opkomend water van de rivier, nodig worden opgehoogd.

Ideeën en plannen zijn er genoeg. Er is echter niet voldoende geld (budget) beschikbaar om alles te kunnen verwezenlijken.

Keuzes moeten worden gemaakt.

Samen met je klasgenoten ga je nu op verschillende manieren een beslissing nemen.

In jouw woonplaats is behoefte / gebrek aan de volgende acht voorzieningen:

- 1) Een nieuwe middelbare school (de enige school in de omtrek ligt op 1 uur reisafstand).
- 2) Een jongeren centrum plus jongerenwerkers.
- 3) Extra politiebescherming (je kunt 's avonds niet meer veilig over straat en er vinden veel diefstallen plaats).
- 4) Een sporthal en overdekt zwembad.
- 5) Een mooi park met speel- en sportvelden, tevens geschikt voor openluchtconcerten.
- 6) Een betere dijk (doordat het water in de rivier nog steeds stijgt, kan de situatie binnenkort levensbedreigend worden).
- 7) Elke maand een gratis feest met dj's en vrij eten en drinken voor de jeugd van 15 tot 20 jaar.
- 8) Een opvangtehuis voor daklozen en verslaafden (er is in jou gemeente nog niets geregeld voor deze mensen en ze leven onder erbarmelijke omstandigheden).

Elke voorziening kost op jaarbasis steeds 2 miljoen euro, terwijl er in totaal maar 6 miljoen euro beschikbaar is. Van alle 'noodzakelijke' voorzieningen kunnen er dus maar drie worden gerealiseerd. De keuze wordt op vier verschillende manieren gemaakt.

15 Concept 8-1 Goede tijden, slechte tijden – deel 1

15.1 Inleiding

Reken je niet rijker dan je bent

Met de omschrijving van dit laatste economische concept bedoelen we niet de al 20 jaar bestaande populaire Nederlandse soapserie. We hebben in de afgelopen twee jaar bij het vak economie al verschillende voorbeelden gezien, waarop dit concept kan slaan.

Goede tijden zijn bijvoorbeeld:

- het hebben van een baan en daarmee een vast inkomen;
- als je weinig schade hoeft te claimen bij verzekeringsmaatschappijen;
- het voorkomen van inflatie, waardoor de koopkracht van je geld behouden blijft;
- een politiek en economisch stabiel Europa;
- een goed en betrouwbaar werkend geldstelsel;
- een lage rentestand, waardoor de woonlasten dalen;
- een overheid die haar financiën beheersbaar houdt;
- als je aandelen, obligaties en huis in waarde blijven stijgen;
- als je geld hebt om een grote reis te maken;
- als Nederlandse bedrijven een goede (internationale) concurrentiepositie hebben, enz.

Als deze zaken juist niet aanwezig zijn, kunnen er schulden ontstaan, kan de werkloosheid toenemen, daalt de waarde van ons geld, neemt het consumentenvertrouwen af, enz. Slechtere tijden breken dan aan. In dit hoofdstuk zullen we een aantal goede tijden en slechte tijden behandelen en vooral bespreken wat de overheid zou kunnen doen om de slechte tijden om te buigen in goede tijden. Dat de grenzen tussen de concepten ‘risico en informatie’ en ‘goede tijden, slechte tijden’ niet altijd even scherp zijn, blijkt wel als je opgave 1 maakt.

Het is niet altijd even gemakkelijk voor mensen om in te schatten wat de financiële gevolgen kunnen zijn van goede of slechte tijden. Dat heeft soms meer te maken met psychologische factoren dan met economische factoren. Het begrip **geldillusie** speelt hierbij een rol. Met een tweetal voorbeelden zullen we dit aparte verschijnsel verduidelijken.

Voorbeeld 1:

Wat vind je eerlijker? In een land met een hoge werkloosheid en geen inflatie besluit de regering de lonen met 7% te verlagen, waardoor de arbeidskosten afnemen, de concurrentiepositie verbetert en de economie weer kan aantrekken. De regering van een ander land waar ook een hoge werkloosheid voorkomt, maar tevens een hoge inflatie van 12%, besluit de lonen met 5% te laten stijgen. De gestelde vraag heeft men voorgelegd aan een grote groep mensen en het blijkt dat 60% van de mensen de eerste maatregel oneerlijk vindt, terwijl maar 20% van de mensen de tweede maatregel oneerlijk vindt. In feite leiden beide maatregelen tot een koopkracht verlies van ongeveer 7%.

Voorbeeld 2:

Een Nederlander, een Belg en een Duitser hebben ieder een huis gekocht voor € 150.000. Een jaar later verkochten zij het weer. Ieder deed dit echter onder andere omstandigheden.

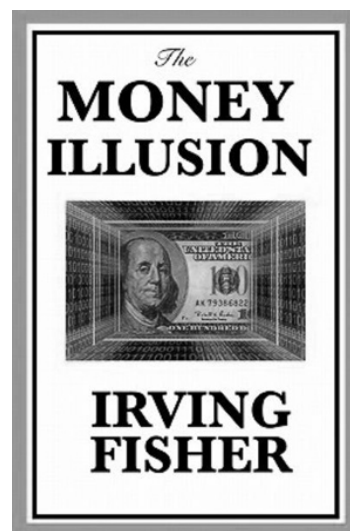
- In Nederland heerste een deflatie van 25% en de Nederlander verkocht het huis voor € 115.500; dat is 23% minder dan hij ervoor betaalde.
- In België was er geen inflatie of deflatie. De Belg verkocht zijn huis voor € 148.500; dat is 1% minder dan de aankoopprijs.
- In Duitsland bedroeg de inflatie 25% en de Duitser verkocht zijn huis voor € 184.500; dat is 23% meer dan wat hij er voor had betaald.

Wie heeft het beste gehandeld op de huizenmarkt?

Ook nu blijkt uit het onderzoek dat de meeste mensen denken dat de Duitser het beste heeft gehandeld, gevolgd door de Belg en dat de Nederlander er het slechtst van af komt. In nominale bedragen klopt dat, maar reëel gezien is het net andersom en heeft de Nederlander het best gehandeld.

De theorie rondom het begrip geldillusie is vooral door Irving Fisher onder woorden gebracht. Fisher is inderdaad ook degene aan wie wij de verkeersvergelijking ' $M \times V = P \times T$ ' te danken hebben.

In het voorbeeld hierboven hebben we gesteld dat de consumentenprijzen in Nederland 25% zijn gedaald. Er is dan sprake van **deflatie**. In de praktijk blijkt echter dat de prijzen vrijwel nooit aanzienlijk dalen. Deze prijsstarheid, ook wel **prijstrigiditeit** genoemd, verklaren economen als volgt:

- 1) doordat bedrijven veelal prijszetters zijn.
Volkomen concurrentie komt in de praktijk niet veel voor. Vooral bij oligopolisten komt als gevolg van de geknikte prijsafzetlijn prijsstarheid voor (zie ook hoofdstuk 4).
- 2) door de aanwezigheid van contractuele verplichtingen.
Huurwijzigingen en veranderingen van de energieprijzen vinden maar één of twee keer per jaar plaats.
- 3) door de wens van een solide reputatie.
Bedrijven zullen de verandering in de vraag zo min mogelijk willen opvangen door prijsveranderingen. Dit kan de klantenbinding ook versterken.
- 4) door het voorkomen van het maken van extra kosten.
Men zal bij prijsveranderingen immers nieuwe prijskaartjes, nieuwe folders, brochures en dergelijke moeten drukken.
- 5) doordat bedrijven (verboden) prijsafspraken maken.

Voor de werking van de arbeidsmarkt en de huizenmarkt zou minder prijsrigiditeit op de korte termijn de afstemming tussen vraag en aanbod een stuk gemakkelijker maken. Vakbonden en makelaars trachten dan vanuit hun eigen belang op korte termijn prijsdalingen op deze markten zoveel mogelijk te beperken. Op langere termijn zijn die echter niet te voorkomen, omdat de marktverhoudingen dan steeds schever groeien.

Prijstrigiditeit is dus een kortetermijnverschijnsel (< 2 jaar). Hierdoor kunnen op markten vraag- en aanbodoverschotten ontstaan. Zo kun je dus ook werkloosheid verklaren. Op langere termijn zullen de markten echter steeds weer naar een evenwicht tenderen.

Vragen en opdrachten bij 15.1

1 Een eigen huis als spaarvarken voor slechte tijden

'De aankoop van een eigen huis is nog altijd een beter spaarvarken dan sparen bij de bank', zegt de voorzitter van de Vereniging Ons Eigen Huis (VOEH) in februari 2008. 'In 2007 behoorden de Nederlandse huizenprijzen tot de hoogste in Europa. Er worden te weinig nieuwe huizen gebouwd.

De overheid zou dit meer moeten stimuleren. Tegelijkertijd willen steeds meer mensen een eigen huis kopen. Ik verwacht dus dat in 2008 de huizenprijzen zullen blijven stijgen.'

- a Citeer de twee zinnen uit bovenstaande tekst, waarop de voorzitter zijn verwachting baseert.
- b Tussen augustus 2007 en februari 2008 daalde bij veel banken de hypotheekrente. Verklaar dat een daling van de hypotheekrente kan leiden tot een verdere stijging van de huizenprijzen.

<p>Te koop</p> <p>Achterweg 13 9876 ZZ Maartenszeil</p> <p>Vaste verkoopprijs: € 615.000 (exclusief kosten koper)</p> <p>Verkopende makelaar: De Jong Makelaardij VRIJSTAANDE WONING (1953), fraai in landelijke omgeving, op unieke locatie gesitueerd met prachtig, vrij uitzicht aan de achterzijde en gelegen in het "Noordsepark".</p>	
--	---

Jannes en Kees overwogen in augustus 2007 een huis te kopen in Maartenszeil. De plaatselijke makelaar kwam met een voorstel. Zie de advertentie hierboven. Jannes en Kees wilden hun spaargeld gebruiken om een deel van de aankoop te financieren. Voor de hypothecaire lening kozen zij voor de bank met het laagste rentetarief; zie de tabel op de volgende pagina.

Jannes en Kees dachten er over eerst nog een grote reis te maken en in dat geval pas een half jaar later, in februari 2008, een huis te kopen.

- c Bereken het jaarlijkse hypotheekrentevoordeel dat Jannes en Kees zouden hebben, als ze in augustus 2007 hadden besloten de koop en financiering van dit huis uit te stellen tot februari 2008. Gebruik het model hieronder.
- d Beschrijf twee risico's die Jannes en Kees zouden lopen, indien zij in augustus 2007 besloten de koop en financiering van dit huis uit te stellen tot februari 2008.

aankoopprijs Achterweg 13 inclusief 8% kosten koper ¹⁾ :	€
spaargeld Jannes en Kees	€ 50.000
nog te lenen:	€

1) 6% overdrachtsbelasting en 2% overige transactiekosten

Net als de voorzitter van de VOEH, denkt ook Kees dat op de lange termijn een eigen huis een beter spaarvarken is, dan een spaarrekening bij de bank. Beiden gaan er van uit dat in het algemeen de rente op spaarrekeningen aan de lage kant is vergeleken met andere vormen van rendement op vermogen.

In hun redenering kunnen ook de onderstaande zinnen gebruikt worden:

- Huizenprijzen die sterker stijgen dan de inflatie **verhogen/verlagen** het reële vermogen van huiseigenaren.
- Door inflatie **daalt/stijgt** de reële hypotheekschuld.

Zie verder het overzicht van hypotheekrentetarieven op de volgende pagina.

Overzicht tarieven hypotheekrente bij verschillende banken

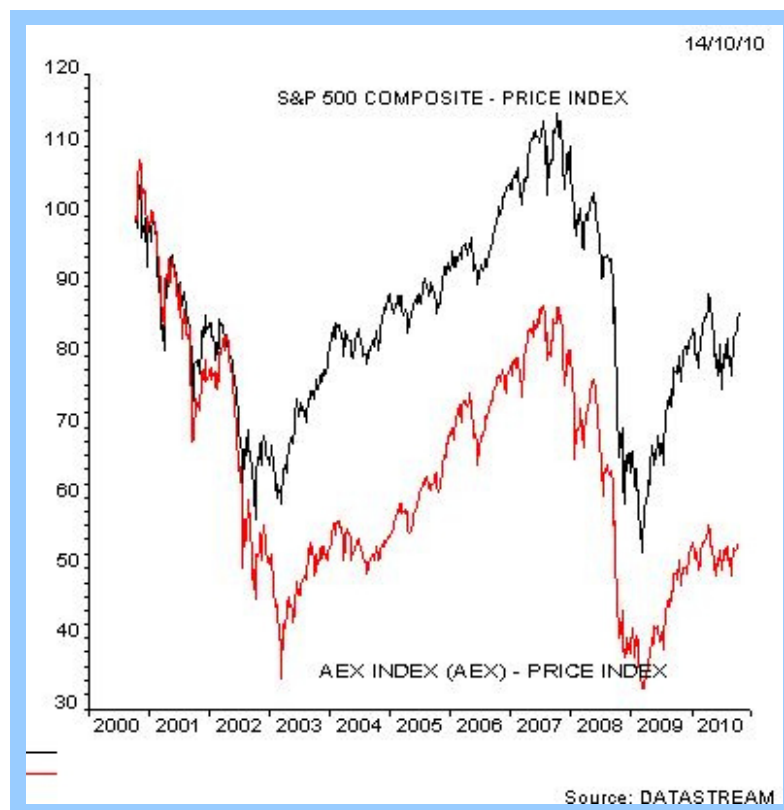
	naam bank	rentepercentages augustus 2007	rentepercentages februari 2008
1	Postenbank	5,30	4,40
2	AKXA bank	5,40	4,45
3	INGO	5,45	4,60
4	Florus	5,50	4,50
5	Obvious	5,55	4,55

- alle rentetarieven gelden voor een periode van 30 jaar
- de hypothecaire lening wordt aan het einde van de looptijd in zijn geheel afgelost

- e Kies in elk van bovenstaande zinnen onderaan op de vorige pagina van de twee vetgedrukte woorden de juiste. Gebruik deze zinnen vervolgens in een redenering die het standpunt van de voorzitter van VOEH en Kees onderbouwt. Gebruik voor de totale redenering maximaal 50 woorden.

(Havo pilotexamen 2009, opgave 5)

Je kunt je geld ook beleggen in aandelen in plaats van in huizen. De Amerikaanse index doet het de laatste tijd erg goed. De **S&P 500** staat nu op 1178, dat is een stijging van 12% sinds begin september. Terwijl de **AEX-index** maar met 8% is gestegen. Het verschil in de ontwikkeling van beide indexen is ook goed zichtbaar in onderstaande figuur.

- f Betekent dit nu dat je maar beter op de Amerikaanse aandelenbeurs kunt beleggen dan in AEX-genoteerde aandelen? Licht je antwoord toe.
- g Leg uit waarom hier sprake is van geldillusie.

(Havo pilotexamen 2009, opgave 5, uitgebreid)

15.2 Wat verstaan we onder mobiliteit op de arbeidsmarkt?

Mobiliteit arbeidsmarkt sleutel tot aanpak crisis

15-1-2009 'Werktijdverkorting is tijdelijk en conserverend van aard en biedt geen voldoende antwoord op de economische crisis. Mobiliteit op de arbeidsmarkt is de sleutel tot de oplossing'. Dit zei minister Donner dinsdag 13 januari in reactie op de WRR-verkenning 'Werk en inkomsten na massaontslag'.

Mobiliteit betekent onder meer snelle bemiddeling van werk naar werk, een goed zicht op waar werk is, omscholing en mogelijkheden tot een soepele overstap naar andere sectoren.

De minister beklemtoonde dat het er niet om gaat werkgelegenheid te behouden waar geen werk is, maar om werkgelegenheid te maken waar nog werk is of ontstaat. De grote uitdaging is om mensen naar ander werk te begeleiden, het liefst nog voordat ze werkloos worden. Ondanks de crisis, die volgens de minister uitzonderlijk heftig is, is er volgens de minister wel degelijk perspectief. Er zijn nog steeds veel vacatures, er is nog steeds veel arbeidstekort. En gezien de vergrijzing zullen binnen niet al te lange tijd veel arbeidskrachten ter vervanging nodig zijn.

De minister waarschuwde tegen het eerder laten afvloeien van ouderen in het kader van de verdeling van het beschikbare werk. Hij noemde dat geen structurele oplossing. Hij wijst erop dat het streven onverminderd blijft: behoud van ouderen voor de arbeidsmarkt, uitbreiding van deeltijdarbeid en participatie van mensen met een arbeidsbeperking of met een grote afstand tot de arbeidsmarkt.

Niet alle arbeid is gelijk. Economen noemen arbeid daarom een *heterogeen product*. Dat zijn producten waarvan de kopers kwaliteitsverschillen tussen de verschillende aanbieders kunnen waarnemen. Dat er verschillen in arbeid zijn, is maar goed ook. Niet elk bedrijf brengt dezelfde goederen voort. Bij elk bedrijf hoort dan ook een bepaalde kwaliteit van arbeid.

Tussen de bedrijven bestaat een zekere mate van arbeidsverdeling. Deze arbeidsverdeling bestaat tussen bedrijfshuishoudingen in één land (interne arbeidsverdeling), maar ook tussen landen afzonderlijk (externe arbeidsverdeling).

Files hinderen de mobiliteit

Ook regionaal bestaan er verschillen in productie en werkgelegenheid. Daardoor kan de werkloosheid in de verschillende regio's ook aanzienlijk variëren. Deze verschillen in werkloosheid kunnen voor werknemers aanleiding zijn om naar een andere regio te verhuizen. In dat geval spreek je van geografische mobiliteit. De bereidheid tot verhuizen is niet zo groot, terwijl dat economisch gezien wel wenselijk is. Als door bevordering van de geografische mobiliteit de werkloosheid in het land kan verminderen, is het belangrijk dat de overheid daartoe maatregelen neemt. Je kunt dan denken aan verhuiskostenregelingen, het geven van belastingvoordelen aan mensen die bereid zijn te verhuizen (bijvoorbeeld door een hogere arbeidskorting) en maatregelen die de bereikbaarheid van de steden verbeteren.

Economen onderscheiden ook een mobiliteit tussen beroepsgroepen onderling. Bestaan er bijvoorbeeld verschillende kansen op werkloosheid bij diverse beroepsgroepen, dan kun je proberen om mensen voor een ander beroep te laten kiezen. Daartoe bestaan allerlei mogelijkheden om mensen te laten omscholen. Een ander instrument, dat politiek gevoeliger ligt, is het introduceren van beloningsverschillen.

We zeiden al dat arbeid een heterogeen product is. De gevolgen daarvan zijn soms problematisch. Het verlaagt de kansen van bepaalde groepen mensen. Hierbij kun je denken aan de positie van allochtonen, langdurige werklozen, schoolverlaters, minder valide werknemers en herintreders. Al deze groepen hebben hun eigen specifieke problemen, waar de overheid oplossingen voor kan proberen te bedenken. Het geven van arbeidskostensubsidies aan werkgevers bij het aannemen van mensen uit de genoemde meer kansarme groepen op de arbeidsmarkt kan daartoe behoren.

Vragen en opdrachten bij 15.2

- 2 In de tekst staan maatregelen om de mobiliteit te vergroten. De overheid kan bepaalde belastingmaatregelen nemen of proberen de bereikbaarheid te vergroten. Geef van beide een mogelijke toepassing.
- 3 Leg uit waarom een instrument als inkomensdifferentiatie om de mobiliteit te verhogen gevoelig ligt bij vakbonden en politici.
- 4 Bestudeer onderstaande tabel over de werkloosheidscijfers in delen van Nederland.

Werkloosheidpercentage in delen van Nederland					
Jaar	Noord Nederland	Oost Nederland	West Nederland	Zuid Nederland	Vier grote steden
2003 - I	4,5	3,0	3,0	3,3	4,9
2003 - II	4,0	3,1	3,1	3,1	5,4
2003 - III	4,5	3,3	3,4	3,5	5,5
2003 - IV	5,1	3,5	3,6	3,7	5,5
2004 - I	6,2	4,1	4,1	4,5	6,3
2004 - II	5,5	4,0	3,9	4,5	5,9
2004 - III	5,6	4,1	3,8	4,3	5,6

Bron: Centraal Bureau voor de Statistiek (2004)

- a Waarom drukken economen werkloosheidscijfers meestal uit in percentages?
- b In welke regio is de werkloosheid het laagst en waar het hoogst? Geef daar een verklaring voor.

- c In de grote vier steden is de werkloosheid hoger dan elders in Nederland. Geef daarvoor een verklaring.

5 Uit een krant: Zijn er nog mobiele Nederlandse arbeiders?

Uit onderzoek door arbeidsmarktdeskundigen van de Sociaal Economische Raad (SER) blijkt dat de Nederlandse arbeider in vergelijking met zijn Amerikaanse en Canadese collega een stuk minder mobiel is. Dit geldt zowel voor de internationale als voor de binnenlandse mobiliteit. Een verklaring voor het huidige gebrek aan internationale mobiliteit is volgens deze deskundigen dat de meest mobiele Nederlanders geëmigreerd zijn.

Een oorzaak van de beperkte binnenlandse arbeidsmobiliteit ligt volgens de SER in te kleine regionale beloningsverschillen tussen werknemers. De beperkte regionale beloningsverschillen leiden volgens de SER tot regionale verschillen in werkloosheid. De SER pleit daarom voor regionale CAO's in Nederland. De SER noemt in zijn onderzoeksrapport diverse andere oorzaken van de beperkte binnenlandse arbeidsmobiliteit.

Een oorzaak die wordt benadrukt, is het geringe verschil tussen de hoogte van de sociale uitkeringen en de hoogte van het minimumloon.

- a Leg uit dat grotere regionale beloningsverschillen tussen werknemers kunnen leiden tot afname van de regionale verschillen in werkloosheid.
- b Citeer de zin waaruit blijkt dat met arbeidsmobiliteit ook bedoeld kan worden dat mensen zonder werk aan het werk gaan. Licht je antwoord toe.

(Havo totaalvak 2003-I-7)

6 Investeren en werkgelegenheid

In de landen van de Europese Unie (EU) ontwikkelen de investeringen en de werkgelegenheid zich nogal uiteenlopend. De verschillen tussen Nederland en de EU illustreren dat (zie de tabel). De komende jaren wordt een aanhoudende groei van de bestedingen en de productie verwacht. Een politicus stelt voor dat de EU maatregelen neemt om die groei gepaard te laten gaan met een forse groei van de werkgelegenheid. Een adviseur oppert twee mogelijke maatregelen om dat te bereiken: een verlaging van de belasting op bedrijfswinst of een verlenging van de bedrijfstijd.

	Nederland	Europese Unie
	gemiddelde % verandering over de afgelopen drie jaar	
nationaal product (volume)	2,2	1,5
consumptie (volume)	2,3	1,6
investeringen (volume)	1,3	-0,2
werkgelegenheid (arbeidsjaren)	1,5	-0,5
bevolking (personen)	0,9	0,2

- a Is volgens de tabel de arbeidsproductiviteit in Nederland meer of minder gestegen, dan die in de EU?
Verklaar je antwoord met behulp van een berekening.

- b Leg uit dat een stijging van de arbeidsproductiviteit zowel een positieve als een negatieve invloed op de werkgelegenheid kan hebben.

De politicus is van mening dat verlenging van de bedrijfstijd tot meer werkgelegenheid leidt, dan verlaging van de belasting op bedrijfswinst.

- c Geef voor deze mening een verklaring. Betrek in je antwoord beide maatregelen.

(Vwo deelvak 2004-II-6)

15.3 Wanneer is werkloosheidsbestrijding succesvol?

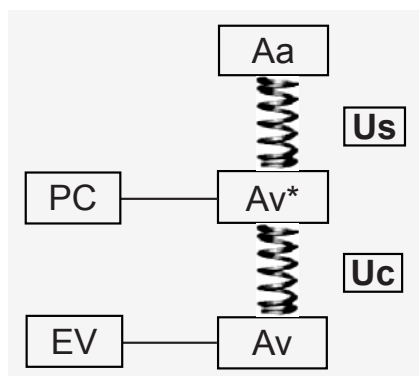
Werkloosheid is een ongewenst economisch verschijnsel. Zeg maar gerust een slechte tijd. De maatschappelijke gevolgen van werkloosheid zijn groot. Daarbij moet je denken aan verlies van koopkracht, sociale isolatie van de werkloze en aan sociale spanningen (onrust) in de samenleving. Ook zullen werklozen een uitkering moeten krijgen. Dat verhoogt de sociale lasten. De overheid heeft dus voldoende redenen om werkloosheid te bestrijden. Maar hoe kan dat het beste gebeuren?

In deel 4/5-vwo heb je al kunnen lezen dat er verschillende soorten werkloosheid zijn. **Seizoenswerkloosheid** ontstaat bijvoorbeeld door een niet regelmatige vraag naar goederen en diensten, waardoor de productie ook onregelmatig is. Maar ook de jaarlijkse veranderingen in het klimaat kunnen oorzaak zijn van seizoenswerkloosheid. Oplossingen van deze vorm van werkloosheid moet je dus zoeken in het aanbrengen van variatie in het productiepakket van het land of door het doen van klimaatinvesteringen. Bij dit laatste kun je denken aan glastuinbouw.

Klimaatinvesteringen maken landbouw ook in de de winter mogelijk

FricIEWerkloosheid is te verminderen door de doorzichtigheid van de arbeidsmarkt te bevorderen. Voorlichting en bemiddeling zijn daartoe de meest geschikte instrumenten. Het UWV-WERKbedrijf speelt daarbij een belangrijke rol. En ook vacaturebladen en verschillende internetsites proberen werkgevers en werknemers met elkaar in contact te brengen.

Maar de meeste aandacht besteden we aan de bestrijding van **conjunctuurwerkloosheid** (U_c) en **structuurwerkloosheid** (U_s). De U in de gebruikte symbolen staat voor ‘unemployment’ (werkloosheid).

Bij de bespreking zullen we uitgaan van een **ruime arbeidsmarkt**. Dat wil zeggen dat het aanbod van arbeid (A_v) is groter dan de vraag naar arbeid (A_v^*). Er bestaat dan werkloosheid (U). Is de vraag naar arbeid groter dan het aanbod, dan noem je de arbeidsmarkt **overspannen** of krap.

Het hiernaast getekende schema gebruiken we bij de uitleg.

Een voorbeeld:

Stel dat de beroepsbevolking (A_a) in een land 10 miljoen mensen bedraagt.

De gemiddelde arbeidsproductiviteit (a) is € 50.000.

De effectieve vraag (EV) in dat land bedroeg in 2008 € 400 miljard.

De productiecapaciteit (PC) is € 480 miljard.

Om aan de effectieve vraag te kunnen voldoen, hebben de bedrijven 8 miljoen mensen nodig.

Berekening: $EV/a = € 400 \text{ miljard} / € 50.000 = 8 \text{ miljoen}$.

Er zouden bij een volledig ingeschakelde productiecapaciteit (Av^*) 9,6 miljoen mensen kunnen werken. Berekening: $PC/a = € 480 \text{ miljard} / € 50.000 = 9,6 \text{ miljoen}$.

De totale werkloosheid bedraagt 2 miljoen (beroepsbevolking (A_a) – werkgelegenheid (Av)).

De conjunctuurwerkloosheid (U_c) is 9,6 miljoen (Av^*) – 8 miljoen (Av) = 1,6 miljoen.

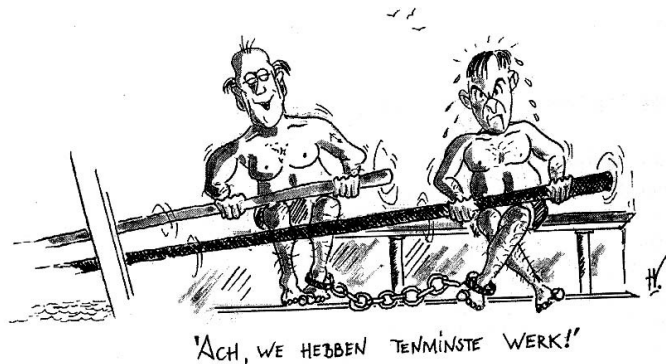
De structuurwerkloosheid (U_s) is 10 miljoen (A_a) – 9,6 miljoen (Av^*) = 0,4 miljoen.

De grootte van de *conjunctuurwerkloosheid* hangt dus af van de werkgelegenheid (Av). Omdat de werkgelegenheid samenhangt met de effectieve vraag (weergegeven met de verbindingslijn tussen beide) kun je alleen conjunctuurwerkloosheid bestrijden door de effectieve vraag te stimuleren.

Structuurwerkloosheid ontstaat als er meer mensen willen werken, dan er nodig zijn bij een volledig bezette productiecapaciteit. Om de structuurwerkloosheid te bestrijden, moet je maatregelen nemen die de beroepsbevolking doen afnemen of die ervoor zorgen dat bij dezelfde productiecapaciteit meer mensen kunnen werken.

Bij structuurwerkloosheid onderscheid je nog kwantitatieve en kwalitatieve structuurwerkloosheid. Je spreekt van *kwantitatieve structuurwerkloosheid* wanneer de beroepsbevolking groter is dan de werkgelegenheid bij een volledig ingeschakelde productiecapaciteit. Desondanks kunnen er nog vacatures zijn, doordat vraag en aanbod op de arbeidsmarkt niet op elkaar aansluiten.

Er kan in de gezondheidszorg een tekort aan arbeidskrachten zijn, terwijl er een overschot is aan administratief personeel. Mobiliteitsmaatregelen zijn vaak nuttig bij de bestrijding van kwalitatieve structuurwerkloosheid.

Bij een tekort aan arbeidskrachten (een overspannen arbeidsmarkt) bestaat er gevaar van *loonkosteninflatie*. Het is vervelend voor bedrijven als ze niet voldoende gekwalificeerd personeel kunnen aantrekken en zij zijn daarom bereid hogere lonen te betalen als ze het noodzakelijke personeel al hebben of daardoor kunnen krijgen. Als de loonkosten daardoor stijgen, verslechtert hun internationale concurrentiepositie en daalt daarmee de productie in het betreffende land. Het enige positieve daarvan is dat de overspannen situatie vermindert.

Vragen en opdrachten bij 15.3

7 Stel dat in 2006 de beroepsbevolking in een land 8 miljoen mensen bedroeg. De gemiddelde arbeidsproductiviteit was € 40.000. De effectieve vraag in dat land was in 2006 € 240 miljard. De productiecapaciteit bedroeg € 270 miljard. Bereken zowel de grootte van de conjunctuurwerkloosheid als de grootte van de structuurwerkloosheid in 2006.

8 Seizoensperikelen

Het nationale product van een Caribisch eiland wordt vrijwel geheel bepaald door het toerisme uit de Verenigde Staten van Amerika en de Europese Unie. De natuurlijke omstandigheden zijn uitmuntend voor mensen die zon, zee en strand zoeken. Hoewel deze omstandigheden zich gedurende het hele jaar voordoen, is er toch sprake van sterke seizoensfluctuaties in de werkgelegenheid. De werkloosheid op dit eiland is echter vrijwel stabiel. De tabel op de volgende pagina laat dat zien.

Geregistreeerde werkgelegenheid en werkloosheid op 4 peildata in 2006				
	31 maart	30 juni	30 september	31 december
Werkgelegenheid (personen)	86.272	56.175	53.315	83.080
Werkloosheid (personen)	12.340	12.345	12.320	12.330
Seizoensindex werkgelegenheid	160	150	100	155
(Geen seizoensinvloed = 100)				

- Geef een verklaring voor het seizoenspatroon in de werkgelegenheid van dit eiland.
- Bereken hoeveel personen in het tweede kwartaal van 2006 onder invloed van het seizoen werk kwijtraken.
- Geef een verklaring voor het feit dat de geregistreeerde werkloosheid stabiel blijft, terwijl veel mensen werk kwijtraken.

(Vwo deelvak 2002-II-8, aangepast)

9 Recordgroei Nederlandse economie

In 2005 en 2006 groeide in Reeland het nationale product bovengemiddeld met circa 3,5%. In sommige sectoren van de economie ontstond er zelfs gebrek aan personeel. Desondanks bleven gemiddeld 280.000 mensen zonder werk. De vakbeweging pleitte voor betere reizen en verhuiskostenvergoedingen en voor meer scholing. De werkgevers vonden dat er meer ruimte moest komen voor loonverschillen op de arbeidsmarkt.

Er wordt onderscheid gemaakt tussen conjunctuurwerkloosheid en structuurwerkloosheid. Daarnaast wordt ook frictiewerkloosheid onderscheiden.

- Is de werkloosheid volgens de vakbeweging conjunctuurwerkloosheid of structuurwerkloosheid? Verklaar je antwoord.
 - Hoe blijkt uit de tekst dat er ook sprake kan zijn van frictiewerkloosheid? Verklaar je antwoord.
- Het beleid dat de werkgevers voorstonden, kan ertoe leiden dat op sommige deelmarkten van de arbeidsmarkt de lonen stijgen en dat op andere deelmarkten van de arbeidsmarkt de lonen dalen.
- Leg uit dat door loonstijging krapte op de arbeidsmarkt kan afnemen.
 - Leg uit dat door loondaling de werkloosheid kan afnemen.

(Havo deelvak 2003-I-1, aangepast)

- 10 Noem twee manieren waarop de overheid kan trachten een overspannen arbeidsmarkt te verruimen.

11 Arbeidsmarkt ontwikkelt zich gunstig voor de jeugd

De werkloosheid onder de jeugd (16 - 24 jaar) van Reeland is tussen 2004 en 2005 gedaald. De gegevens in de eerste tabel illustreren deze daling.

Werkloosheid		
	2004	2005
Werkloosheid in personen	287.000	209.000
Werkloosheid in % van de totale beroepsbevolking	4,1%	3,0%
Jeugdwerkloosheid in personen	40.000	33.000
Jeugdwerkloosheid in % van de beroepsbevolking (16-24 jaar)	4,8%	3,9%

In 2004 en in het begin van 2005 is het aantal onvervulde vacatures gestegen. De gegevens in de tweede tabel illustreren deze stijging. Zie de tabel op de volgende pagina.

Vacatures bij particuliere bedrijven		
	Ontstane vacatures	Vervulde vacatures
2004 1 ^e kwartaal	204.000	188.000
2004 2 ^e kwartaal	214.000	197.000
2004 3 ^e kwartaal	189.000	211.000
2004 4 ^e kwartaal	183.000	176.000
2005 1 ^e kwartaal	225.000	204.000

Aan het eind van het vierde kwartaal van 2004 waren er 124.000 onvervulde vacatures bij particuliere bedrijven. Een kwartaal later was dit aantal flink toegenomen. De toename van het aantal onvervulde vacatures kan voor de jeugd een aanzuigefect hebben op de arbeidsmarkt. Dit aanzuigefect remt de daling van de jeugdwerkloosheid af.

- Leg uit dat dit aanzuigefect de daling van de jeugdwerkloosheid afremt.
- Bereken het aantal onvervulde vacatures bij particuliere bedrijven aan het einde van het eerste kwartaal van 2005.
- Bereken met hoeveel personen de beroepsbevolking in de leeftijdscategorie 16-24 jaar in 2005 is gestegen ten opzichte van 2004.

(Havo totaalvak 2001-I-3, aangepast)

15.4 Hoe kan een overheid conjunctuurwerkloosheid bestrijden?

Conjunctuurwerkloosheid ontstaat wanneer de effectieve vraag afneemt en de werkelijke productie kleiner is dan de productiecapaciteit. Deze effectieve vraag hebben we gedefinieerd als alle bestedingen bij de eigen bedrijven. Deze bestedingen bestaan uit de volgende onderdelen:

- 1) De consumptie van de gezinnen (C).
- 2) De investeringen van de bedrijven (I).
- 3) De bestedingen van de overheid (O).
- 4) De bestedingen van buitenlanders in het land, de export (E).
- 5) De bestedingen van de inwoners in het buitenland, de import (M).

Bij de laatste, de import, schaffen de inwoners goederen en diensten in het buitenland aan. Dan houden ze dus minder koopkracht over om in eigen land bij de eigen bedrijven te besteden. Daarom is het verband tussen C, I, E en O enerzijds en de effectieve vraag anderzijds positief, maar het verband tussen de import en de effectieve vraag is negatief.

In een formule: $EV = C + I + O + E - M$.

Maatregelen die de eerste vier onderdelen doen toenemen, leiden tot een stijging van de effectieve vraag. Maatregelen die het laatste onderdeel (de import) doen afnemen, leiden eveneens tot een stijging van de effectieve vraag. En zoals je nu weet, betekent deze stijging van de effectieve vraag een stijging van de productie en daarmee van de werkgelegenheid.

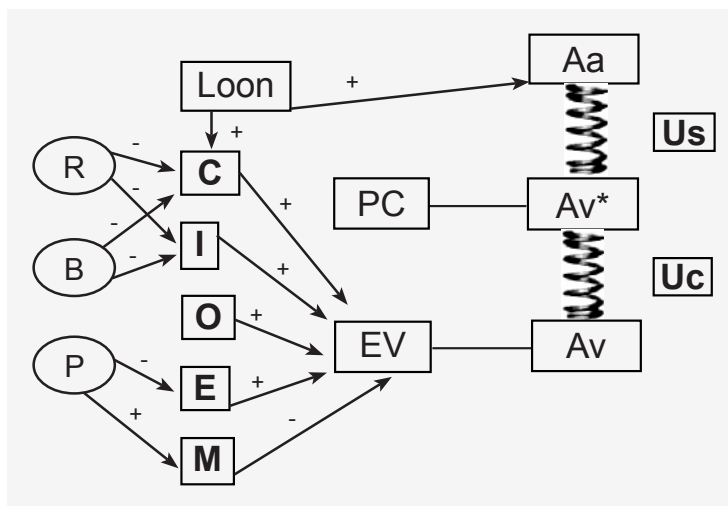
Om de conjunctuurwerkloosheid succesvol te kunnen bestrijden, zoek je naar instrumenten die de verschillende onderdelen van de effectieve vraag beïnvloeden. In deze paragraaf zullen we er vijf bespreken, te weten *rentepolitiek*, *belastingpolitiek*, *prijspolitiek*, *loonpolitiek* en *monetaire politiek*.

De *rente* heeft invloed op lenen en sparen. Een lagere rente maakt lenen goedkoper en het sparen minder aantrekkelijk. Beide gevolgen leiden tot meer consumptie en investeringen. Bij een hogere rente gebeurt natuurlijk het tegenovergestelde.

Als de rente niet lager kan, dan heeft deze de *zero lower bound* bereikt (zie hoofdstuk 15.6). Dan is het rentebeleid niet langer meer te gebruiken. Bij een verlaging van de *belastingtarieven* stijgt het netto-inkomen van gezinnen en de nettowinst van bedrijven. Zij houden dan meer geld over om te besteden en als gevolg daarvan zullen consumptie en investeringen toenemen.

Bij een goed *prijz*beleid dat inflatie beperkt, zal de internationale concurrentiepositie van het land verbeteren. Dat is goed voor de export. Ook zal daardoor de import afnemen. Het is dan aantrekkelijker om in het eigen land goederen te kopen.

Het vierde instrument betreft de *loon*politiek. Hogere lonen, bijvoorbeeld door een verhoging van het minimumloon, doet de consumptie van de gezinnen toenemen. Immers, hogere lonen kunnen tot een koopkrachtstijging leiden. Hogere lonen maken het werken ook aantrekkelijker. De hogere lonen zuigen mensen naar de arbeidsmarkt toe (aanzuigefect). Daardoor zal waarschijnlijk de beroepsbevolking (*Aa*) toenemen. We vatten het bovenstaande samen in onderstaand schema. Bestudeer het schema goed. Het is een uitbreiding van het schema uit de vorige paragraaf. Dit model laat de oorzaak/gevolgrelaties zien, zonder dat daar veel woorden voor nodig zijn.

De vijfde manier om de economie te stimuleren en de werkloosheid te verminderen is het vergroten van de geldhoeveelheid om de bestedingen te stimuleren. Dat moet natuurlijk met beleid en in mate, want landen die in het verleden te ruimhartig met dit instrument omgingen, kregen te maken met hyperinflatie. Denk aan Duitsland in de jaren 20 van de vorige eeuw, maar ook aan landen als Turkije, Joegoslavië, Rusland en Zimbabwe. De laatste vier allemaal in de afgelopen 20 jaar.

Maar wanneer is een stijging van de geldhoeveelheid nu wel en wanneer niet slecht voor een land? Het antwoord op deze vraag kun je geven met behulp van de verkeersvergelijking van Fisher.

De luidt: $M \times V = P \times T$.

Waarbij:

M = de hoeveelheid geld.

V = de omloopsnelheid van het geld.

Deze is afhankelijk van betalingsgewoonten en het vertrouwen in de economie.

Op korte termijn is V constant. Door oppotten en ontpotten van geld kan V echter veranderen.

P = het prijsniveau.

T = aantal transacties, de geproduceerde hoeveelheid (Y_r), waarbij je Y_r ook wel het reëel nationaal inkomen noemt.

$P \times T$ = nominaal nationaal inkomen (Y).

Stel dat $M = \text{€ } 200$ miljard en dat $V = \text{de omloopsnelheid van geld} = 4$.

Dan geldt volgens Fisher dat $M \times V = P \times T = \text{€ } 800$ miljard.

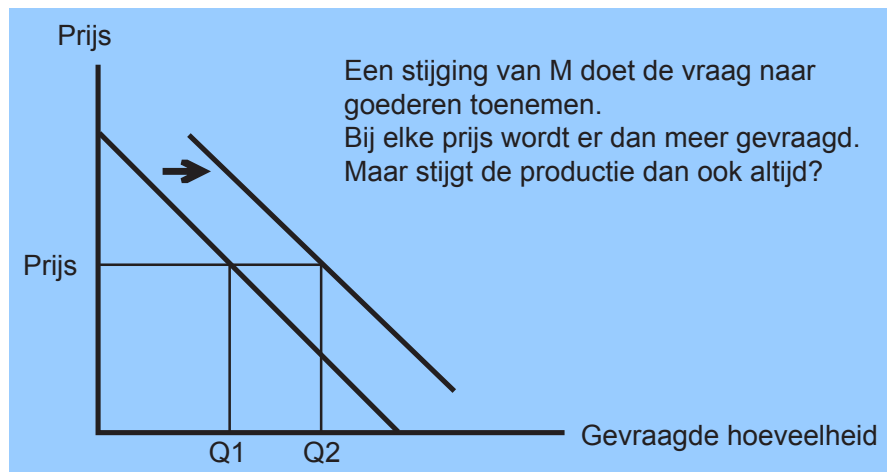
Als M stijgt naar 220, dan stijgen $(M \times V)$ en $(P \times T)$ naar $(4 \times 220) = \text{€ } 880$ miljard.

Maar stijgt dan de prijs (P), of stijgt dan het aantal transactie (T), of stijgen ze allebei?

Voordat we die vraag beantwoorden halen we eerst even een klein stukje theorie op.

Door een verruimend monetair beleid hebben mensen meer te besteden. De vraaglijn van de verschillende goederen schuift dan naar rechts. Immers bij elke prijs wordt er dan meer gevraagd. Maar stijgt de productie dan ook altijd? In onderstaande grafiek is dit nog eens weergegeven.

Grafische voorstelling van het monetaire beleid. Verband tussen de prijs en de gevraagde hoeveelheid.

Met behulp van de volgende afbeelding maken we duidelijk wanneer een verruimend monetair beleid wel en wanneer dit niet tot meer productie leidt.

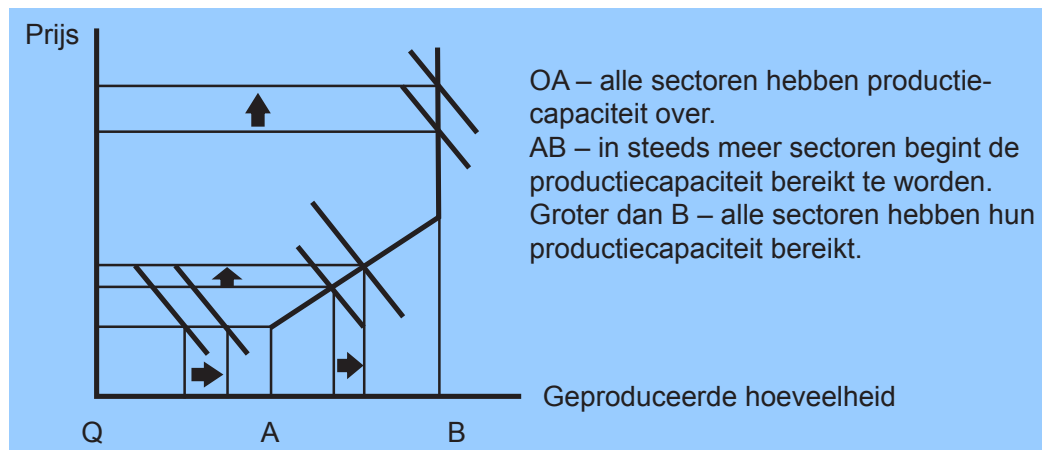
Als in een bedrijf de productiecapaciteit nog niet is bereikt zal een stijging van de vraag leiden tot een stijging van de productie (aantal transacties T). Als de productiecapaciteit wel is bereikt zal de toegenomen vraag leiden tot bestedingsinflatie (P).

In de figuur op de volgende pagina geeft het lijnstuk OA het nationaal product weer waar nog geen enkel bedrijf de capaciteitsgrenzen heeft bereikt. Bij een nationaal product tussen A en B heeft een deel van de bedrijven de capaciteitsgrens bereikt en een deel nog niet. Als het nationaal product hoger is dan B hebben alle bedrijven hun grenzen bereikt. Zie de figuur.

Opmerkingen:

- Een verruimend monetair beleid bij een nationaal product tussen O en A zal leiden tot een stijging van de productie. De prijzen stijgen niet.
- Een verruimend monetair beleid bij een nationaal product tussen A en B zal leiden tot een stijging van de productie bij een deel van de bedrijven en van de prijzen bij de andere bedrijven.
- Een verruimend monetair beleid bij een nationaal product dat groter is dan B zal leiden tot uitsluitend een stijging van de prijzen. Al het extra geld kunnen de eigenaren niet actief gebruiken. Hier is in feite ook sprake van de **liquiditeitsval**, waarbij de stijging van de maatschappelijke geldhoeveelheid in inactieve kassen terecht komt.

Grafische voorstelling van het monetaire beleid

Vragen en opdrachten bij 15.4

12 Vliegt de Fed de juiste koers?

In 2008 belandde de economie van de Verenigde Staten van Amerika (VS) in een ernstige recessie. De centrale bank van de VS (Fed) was bang dat die recessie tot deflatie zou leiden. De Fed was van mening dat deflatie het herstel van de Amerikaanse economie ernstig zou vertragen en besloot daarom de hoeveelheid liquiditeiten van de banken met 600 miljard dollar te vergroten.

Een econoom verdedigde dit beleid in een interview als volgt: 'Deflatie moet hoe dan ook vermeden worden, al moet de Fed daarvoor met een helikopter boven het land vliegen en dollars uitstrooien.'

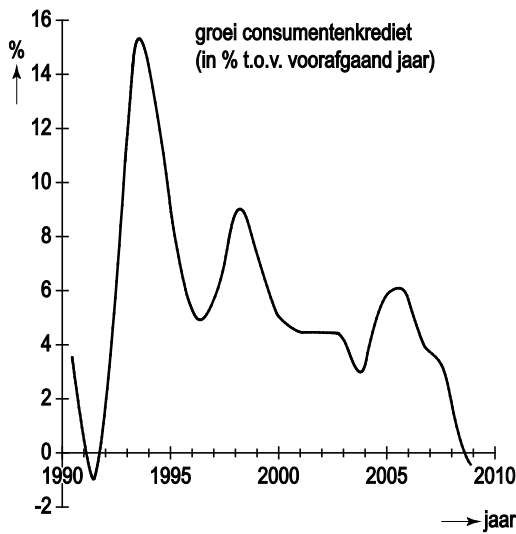
De econoom plaatste wel de hierna volgende kanttekeningen bij het beleid. Hij baseerde zich daarbij onder andere op de onderstaande grafieken die betrekking hebben op de VS. Zie de grafieken op de volgende pagina.

De kanttekeningen van de econoom:

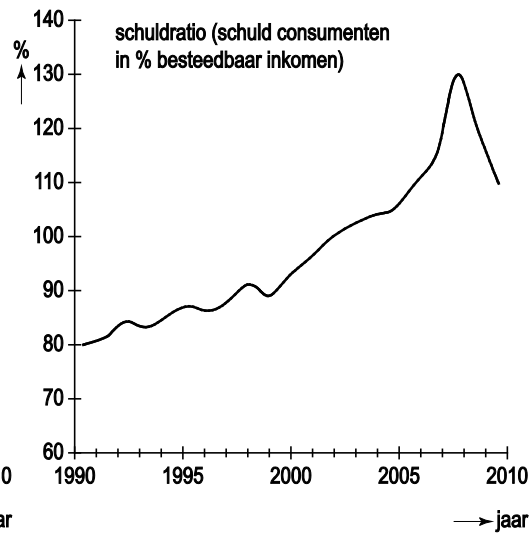
- Het is twijfelachtig of de recessie op korte termijn zal leiden tot deflatie. Er moet namelijk rekening worden gehouden met de neerwaartse starheid van de nominale lonen.
- Het effect van de vergroting van de hoeveelheid liquiditeiten van de banken op de conjunctuur moet niet worden overschat; het officiële rentetarief – de ondergrens voor de marktrente – bedraagt op dit moment immers maar 1%.
- Amerikaanse consumenten hebben zich tot 2008 op basis van positieve verwachtingen over de economie, diep in de schulden gestoken. In de huidige recessie kan dit de effectiviteit van de vergroting van de hoeveelheid liquiditeiten van de banken beperken.
- De Fed verkiest blijkbaar de dreiging van inflatie bij een herstel van de economie op wat langere termijn, boven de dreiging van deflatie op korte termijn. Om die inflatiedreiging het hoofd te bieden, is een blijvende productiviteitsgroei noodzakelijk.

- Geef een verklaring voor de opvatting van de Fed dat deflatie herstel van de Amerikaanse economie kan vertragen.
- Geef een verklaring voor het verband tussen de neerwaartse starheid van de nominale lonen en het uitblijven van deflatie.

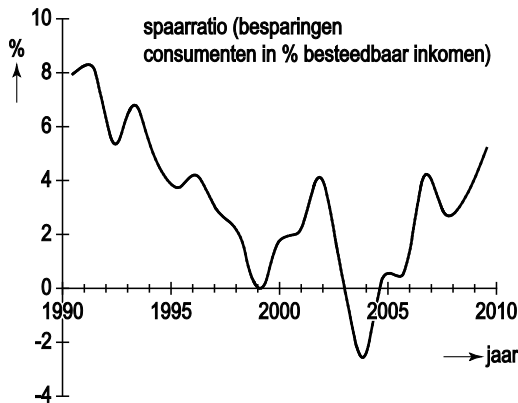
grafiek 1

grafiek 2

grafiek 3

- c Leg uit waarom de vergroting van de hoeveelheid liquiditeiten van de banken bij een laag officieel rentetarief een beperkt effect op de conjunctuur zal hebben.
- d Geef op basis van de grafieken een verklaring voor het beperkte effect op de conjunctuur van de vergroting van de hoeveelheid liquiditeiten van de banken.
- e Geef een verklaring voor de stelling van de econoom dat:
- de grotere hoeveelheid liquiditeiten van de banken tot inflatie kan leiden bij herstel van de economie,
 - en dat productiviteitsgroei noodzakelijk is om die inflatie te vermijden.

(Vwo pilotexamen 2012, opgave 5)

13 Economische stuurmanskunst

Een land kan te maken krijgen met onderbesteding zodat een deel van de productiecapaciteit niet wordt benut. Er ontstaat daardoor werkloosheid. De overheid van dat land kan dan besluiten de bestedingen te stimuleren, zodat de bedrijven meer gaan produceren. Het is echter moeilijk te bepalen hoeveel er gestimuleerd moet worden. De kans bestaat dat er te veel gestimuleerd wordt, waardoor er nieuwe problemen ontstaan, zoals een verslechtering van de betalingsbalans.

- a In de tekst is sprake van het ontstaan van werkloosheid. Welk soort werkloosheid wordt hier bedoeld? Motiveer je antwoord.
- b Wat bedoelen economen met een verslechtering van de betalingsbalans met het buitenland? Hieronder staan zes economische verschijnselen:
- 1) De overheid stimuleert de bestedingen en de werkgelegenheid neemt toe.
 - 2) De export wordt aangetast en de import neemt toe.
 - 3) De koopkracht van de werknemers neemt toe en de bestedingen stijgen.
 - 4) De productiecapaciteit raakt overbezet en er ontstaat bestedingsinflatie.
 - 5) Er hoeven minder uitkeringen te worden betaald en de sociale premies kunnen worden verlaagd.
 - 6) De lopende rekening van de betalingsbalans verslechtert.
- c Zet deze verschijnselen in een zodanige volgorde dat er een correcte economische redenering ontstaat. Begin met verschijnsel 1 en eindig met verschijnsel 6. *(Havo deelvak 2002-II-2)*

15.5 Hoe kan de overheid structuurwerkloosheid bestrijden?

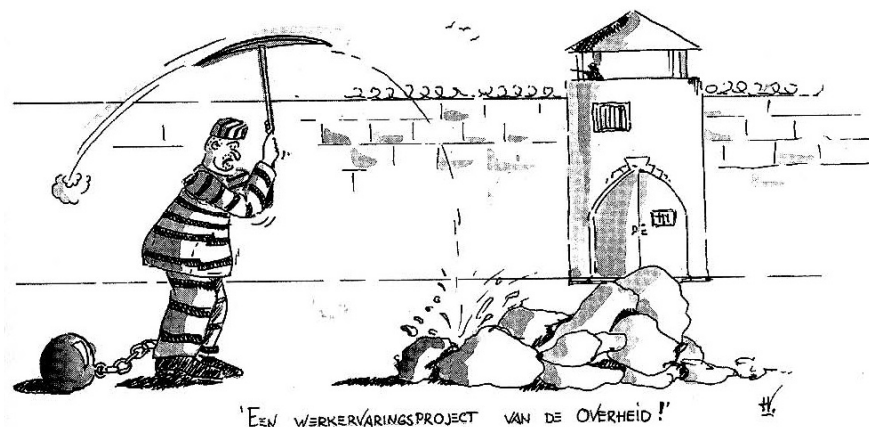
In deze paragraaf bespreken we de mogelijkheden die een overheid heeft om de structuurwerkloosheid te bestrijden. Structuurwerkloosheid ontstaat wanneer de beroepsbevolking (Aa) groter is dan de werkgelegenheid bij een volledig ingeschakelde productiecapaciteit (Av*).

De oplossingen moet je dan zoeken in:

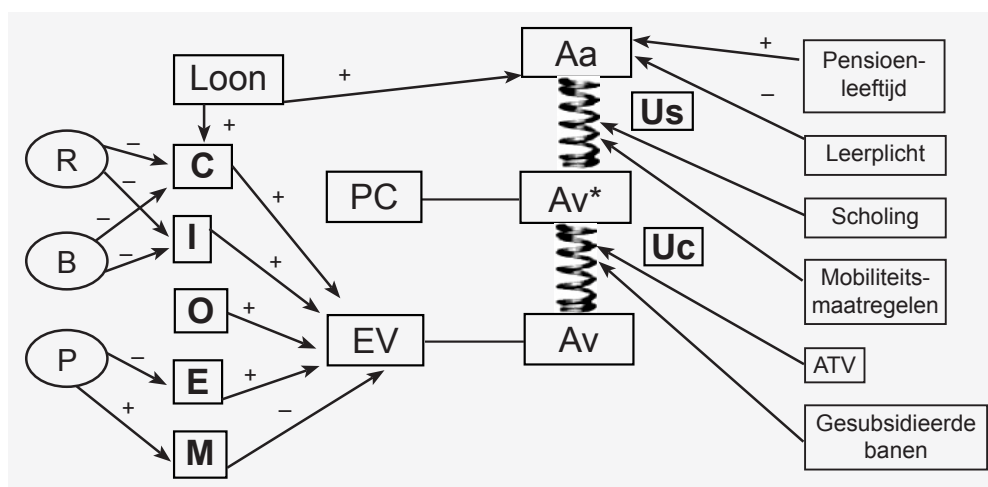
- 1) het verkleinen van de beroepsbevolking;
- 2) uitbreiding van de productiecapaciteit;
- 3) zorgen voor meer werkgelegenheid in personen bij de bestaande productiecapaciteit.

De grootte van de beroepsbevolking hangt af van de hoeveelheid mensen tussen de 15 en 65 jaar die bereid en in staat zijn om minimaal 12 uur per week te werken. Als we deze omschrijving betrekken op de mensen die in loondienst willen werken, spreek je over de **afhankelijke beroepsbevolking**. De overigen vormen de **zelfstandige beroepsbevolking**. Maatregelen die de beroepsbevolking verkleinen, doen de structuurwerkloosheid afnemen. Je kunt dan denken aan verlaging van de pensioenleeftijd, verhoging van de leerplichtleeftijd, vervroegde uittredingsmaatregelen en een lager loon waardoor de bereidheid om te werken afneemt.

Maatregelen die de werkgelegenheid doen toenemen bij dezelfde productiecapaciteit zijn arbeidstijdverkorting en het verstrekken van loonkostensubsidies als werkgevers werklozen in dienst willen nemen (gesubsidieerde werkgelegenheidsprojecten). Een belangrijk doel van de gesubsidieerde werkgelegenheidsprojecten is om minder kansrijken op de arbeidsmarkt werkervaring op te laten doen.

Tenslotte bestaat er natuurlijk ook nog de mogelijkheid dat een deel van de structuurwerkloosheid *kwalitatief* van aard is. In dat geval zullen vooral mobiliteitsmaatregelen en scholingsmaatregelen zinvolle instrumenten zijn, die de overheid kan gebruiken om de structurele werkloosheid te bestrijden. Samenvattend besluiten we met het volgende schema:

Vragen en opdrachten bij 15.5

14 Franse patroons leggen werk neer

De werkloosheid in de Franse industrie is hoog. De Franse regering heeft daarom het plan opgevat om in de industrie de 35-urige werkweek in te voeren. Nu werken er in de industrie 8,5 miljoen personen in een voltijd baan van 39 uur per week. De regering gaat ervan uit dat bij invoering van een 35-urige werkweek:

- het volume van de totale industriële productie niet zal veranderen;
- er sprake zal zijn van een herbezettingpercentage van 40;
- de werknemers 2% van het bruto weekloon inleveren.

De werknemersorganisaties zijn enthousiast. De werkgevers hebben massaal geprotesteerd. Zij vinden dat de regering ten onrechte uitgaat van een ongewijzigd productievolume, omdat de 35-urige werkweek tot een stijging van de loonkosten per eenheid product zal leiden.

- Bereken hoeveel nieuwe voltijd banen invoering van de 35-urige werkweek volgens de regering zal opleveren.
- Toon met behulp van een berekening aan of volgens het regeringsplan de loonkosten per eenheid product in de Franse industrie stijgen.
- Verklaar de stelling van de werkgevers dat door een stijging van de loonkosten per eenheid product het volume van de totale productie zal veranderen.

Als extra argument stelt de Franse regering dat invoering van de 35-urige werkweek in de industrie, tot een daling van de conjunctuurwerkloosheid in de totale Franse economie kan leiden.

- Geef voor die stelling een verklaring. (Vwo deelvak 2001-II-4)

- Bij het oplossen van de werkloosheid moeten vraag en aanbod op de arbeidsmarkt op elkaar worden afgestemd. Het aanbod op de arbeidsmarkt wordt onder andere bepaald door het deelnemingspercentage. Het deelnemingspercentage wordt in deze opgave gedefinieerd als de beroepsbevolking in procenten van de beroepsgeschikte bevolking. Onder de beroepsgeschikte bevolking wordt de groep personen tussen 15 en 65 jaar verstaan. In de tabel op de volgende pagina staan gegevens over het deelnemingspercentage. Bekijk de tabel en beantwoord dan vraag a.

	1992	2006
Mannen	74	75
Vrouwen	38	49
Totaal	56	62

Stel dat de vrouwelijke beroepsbevolking in 1992 bestond uit 1,8 miljoen personen en in 2006 uit 2,6 miljoen personen.

- a** Bereken de toename van de vrouwelijke beroepsgeschikte bevolking tussen 1992 en 2006.

In de periode 2003-2006 is de werkgelegenheid in het land met ruim 300.000 arbeidsjaren gestegen. De werkloosheid is in deze periode echter slechts met ongeveer 100.000 arbeidsjaren gedaald. Een verklaring voor de in verhouding beperkte daling van de werkloosheid is een toename van het deelnemingspercentage.

- b** Noem twee oorzaken van een toename van het deelnemingspercentage.

Een toename van de werkgelegenheid in arbeidsjaren leidt meestal tot een grotere toename van de werkgelegenheid in personen.

- c** Onder welke voorwaarde is de toename van de werkgelegenheid in arbeidsjaren gelijk aan de toename van de werkgelegenheid in personen?

Een toename van de werkgelegenheid kan voor sommige beroepsgroepen tot spanningen op de arbeidsmarkt leiden. Een extra loonstijging voor deze beroepsgroepen kan de kwalitatieve structuurwerkloosheid verminderen.

- d** Leg uit dat deze extra loonstijging een bijdrage kan leveren aan het oplossen van de kwalitatieve structuurwerkloosheid.

Toename van de werkgelegenheid kan ook invloed hebben op de premiepercentages van de sociale verzekeringen.

- e** Leg uit dat toename van de werkgelegenheid er toe kan leiden dat de overheid de premiepercentages van de sociale verzekeringen kan verlagen.

(Havo 1999-II-2)

16 Meer vrouwen aan de slag

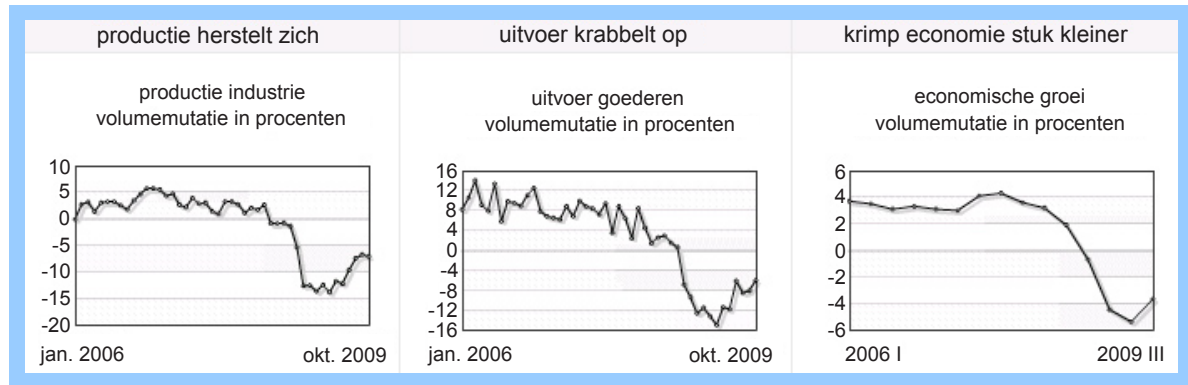
Een econome stelt dat bij de door haar verwachte aanhoudende economische groei, een toename van de participatiegraad noodzakelijk is om te voorkomen dat in de toekomst de internationale concurrentiepositie van Nederland verslechtert. De regering wil de arbeidsparticipatie daarom vergroten, onder andere door meer vrouwen aan het arbeidsproces te laten deelnemen. Men verwacht dat vooral een grotere toestroom van gehuwde vrouwen naar de arbeidsmarkt invloed zal hebben op het aantal personen per arbeidsjaar (de P/A-ratio).

bevolking en arbeidsmarkt in Nederland in 2001	
totale bevolking (personen)	16.040.000
beroepsgeschikte bevolking (personen) ¹⁾	10.864.000
beroepsbevolking (personen)	7.543.000
werkgelegenheid (arbeidsjaren)	5.796.000
p/a-ratio	1,26
bruto-participatiegraad ^{2) 3)}	69,4
netto-participatiegraad ^{2) 4)}
¹⁾ alle personen van 15 tot en met 64 jaar	
²⁾ procenten van de beroepsgeschikte bevolking	
³⁾ bruto-participatiegraad heeft betrekking op de beroepsbevolking	
⁴⁾ netto-participatiegraad heeft betrekking op de werkgelegenheid	

- a Waaruit bestaat het verschil tussen de bruto-participatie en de netto-participatie?
- b Bereken de netto-participatiegraad in 2001.
- c Zal de P/A-ratio in Nederland door een toenemende arbeidsparticipatie van gehuwde vrouwen stijgen of dalen? Verklaar je antwoord.
- d Geef een verklaring voor de stelling van de econome.

(Vwo deelvak 2003-I-8)

15.6 Wat bedoelen economen met de conjunctuur?

Niet alleen de groei, maar ook de hoogte van de binnenlandse productie en het nationale inkomen zijn in ons land aan het einde van het eerste decennium flink afgenomen (slechte tijden). We zagen namelijk een negatieve groei en dat gebeurt niet vaak. Meestal is de groei wat lager en dan weer wat hoger. Deze productie en het daarmee samenhangende nationale inkomen ontwikkelen zich vooral onder invloed van veranderingen in de effectieve vraag. De ontwikkeling van de effectieve vraag verloopt niet gelijkmatig. Meestal kijken we naar de procentuele groei van de totale bestedingen, maar je kunt ook naar de ontwikkeling van het bruto binnenlands product (bbp) zelf kijken. De verandering van het groeipercentage van de economie noemen economen de conjuncturele ontwikkeling. De conjunctuur hangt af van de ontwikkelingen in de bestedingen, de **effectieve vraag** genoemd. Deze bestedingen hangen op hun beurt weer af van factoren als de rentestand, de belastingtarieven, de hoogte van de lonen, maar ook de hoogte van de prijzen in verband met de internationale concurrentiepositie.

Een stijging van de rente maakt lenen duurder. Gezinnen en bedrijven zullen waarschijnlijk dan minder gaan besteden. Dat geldt ook als ze meer belasting moeten betalen.

Maar de conjuncturele situatie zelf heeft ook weer invloed op de lonen, prijzen en rentestand. We komen daar hieronder en bij de opgaven op terug.

De gemiddelde economische groei noem je de **trendmatige groei**. Als de productie achterblijft bij deze trendmatige groei, dan spreek je van een *laagconjunctuur*.

In een *hoogconjunctuur* is de werkelijke groei hoger dan de trendmatige groei.

Als de productiegroei langer dan twee perioden achtereen krimpt, dan spreek je van een *recessie*. Tijdens een recessie kan vooral de conjuncturele werkloosheid toenemen.

Neemt de economische groei juist toe, dan ontstaat er een opgaande fase in de ontwikkeling van de conjunctuur, die je een *hausse* noemt.

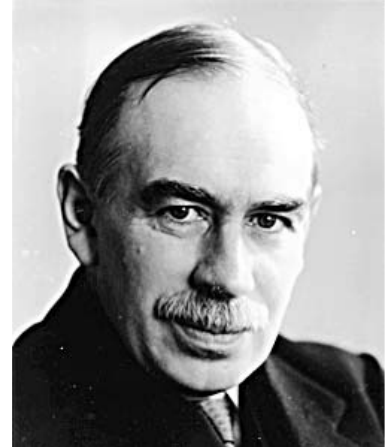
Wanneer de productiegroei blijft doorgaan, dan kan er oververhitting van de economie ontstaan.

De vraag kan dan het aanbod gaan overtreffen. Het gevaar in een dergelijke periode is dat de prijzen gaan stijgen. Dat noem je *bestedingsinflatie*.

In een laagconjunctuur blijft de productiecapaciteit onderbezet. De kans op bestedingsinflatie is dan nihil, maar in die periode schuilt juist het gevaar van conjuncturele werkloosheid.

Als de effectieve vraag en de productiecapaciteit aan elkaar gelijk zijn, spreek je van *bestedings-evenwicht*. Elk conjunctuurbeleid is erop gericht het bestedingsevenwicht te benaderen.

John Maynard **Keynes** was een bekende Engelse econoom, die ten tijde van de grote economische crisis uit de 20^e eeuw vooral dit conjunctuurbeleid promoveerde om de crisis te bestrijden.

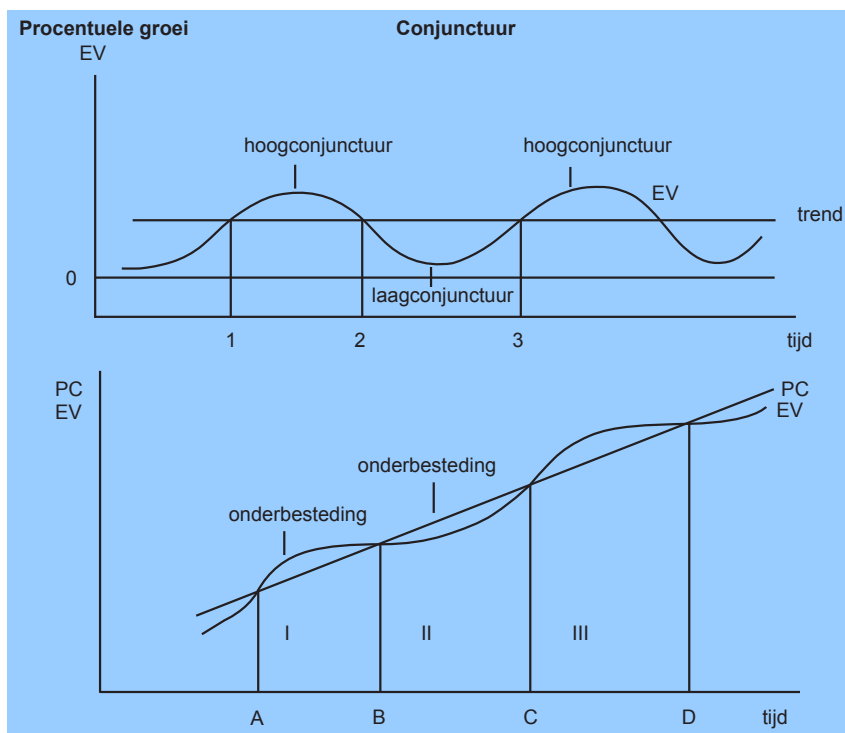

John Maynard Keynes (1883-1946)

In onderstaande twee figuren is het bovenstaande grafisch weergegeven.

In de bovenste grafiek zie je dat er sprake is van een hoogconjunctuur tussen tijdstip 1 en 2, waarbij de *groei* van de effectieve vraag (EV) groter is dan de trendmatige groei. Een hoogconjunctuur is niet helemaal hetzelfde als overbesteding, ook al overlappen beide perioden elkaar voor een groot deel. Het verschil bestaat vooral uit de definiëring.

Een situatie van overbesteding (de onderste figuur in periode I en III) kenmerkt zich door het feit dat de effectieve vraag (EV) groter is dan de productiecapaciteit (PC). Van overbesteding is sprake in een tijd van hoogconjunctuur. Overbesteding kenmerkt zich door bestedingsinflatie.

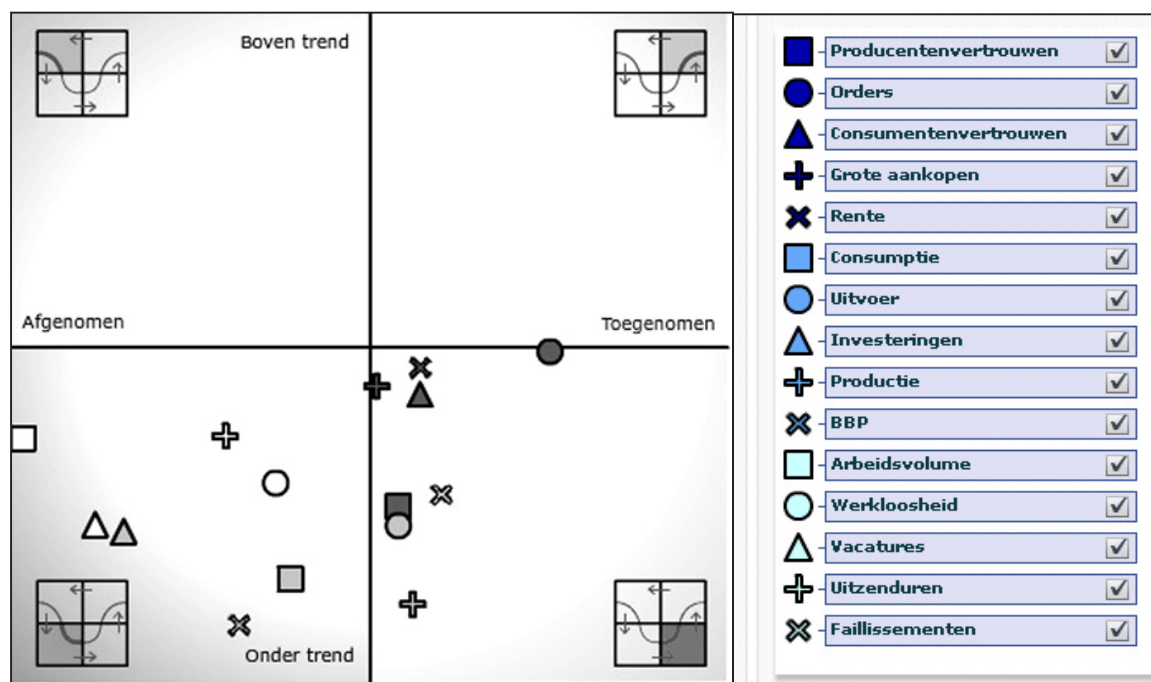
Als de groei van de bestedingen lager is dan de trendmatige groei, spreek je van een laagconjunctuur (tussen tijdstip 2 en 3). Tijdens een **laagconjunctuur** is de effectieve vraag vaak kleiner dan de productiecapaciteit, het maximale aanbod. Deze situatie noemen economen **onderbesteding**. Tijdens een situatie van onderbesteding (periode II) ontstaat conjunctuurwerkloosheid.

In de bovenste figuur zie je dat de groei kan afnemen, maar zolang het groeipercentage zich boven de nullijn bevindt, blijft de effectieve vraag zelf toenemen. Dat komt tot uiting in de onderste figuur, waarin je wel de conjunctuurschommeling herkent, maar waar de effectieve vraag zelf nergens daalt.

Een **conjunctuurencyclus** kun je in vier fasen onderscheiden:

- 1) een progressief stijgend deel;
- 2) een degressief stijgend deel;
- 3) een progressief dalend deel;
- 4) een degressief dalend deel.

Het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) heeft een *conjunctuurklok* ontwikkeld, waarmee je heel snel een beeld krijgt van de huidige stand van de conjunctuur. Bij het maken van deze klok heeft het CBS gebruik gemaakt van de genoemde vier fasen. Deze herken je in de hoeken van de vier kwadranten. Hieronder zie je de stand van de klok in januari 2010.

Bekijk op YouTube een interessante video over de conjunctuurklok. Zoek op YouTube naar: ‘CBS – Hoe werkt de conjunctuurklok’ of ga naar: ‘<http://www.youtube.com/watch?v=MtLBy5v5QJo>’. Het aardige van deze klok is dat je hem ook terug kunt laten lopen. Je ziet dan alle verwerkte conjunctuurindicatoren links om draaien (tegen de ‘klok’ in). Als deze indicatoren in het eerste kwadrant en tweede kwadrant staan (boven de trendlijn) is er sprake van een hoogconjunctuur. Zoals je ziet, eindigden wij het eerste decennium van deze eeuw met een laagconjunctuur.

Het conjunctuurbeleid dat Keynes voorstelde, is het zogenaamde **anticyclische begrotingsbeleid**. De overheid moest volgens Keynes via haar uitgaven en inkomstenbeleid de conjunctuurgolf afzwakken. *In een laagconjunctuur* zou zij dan zelf meer geld moeten besteden en minder belasting moeten heffen. Door dit laatste kunnen gezinnen en bedrijven ook meer besteden. De laagconjunctuur en daarmee de conjuncturele werkloosheid blijven dan beperkt. Nadeel is wel dat de overheid hoogstwaarschijnlijk een tekort op haar begroting krijgt.

‘Maar’, stelt Keynes, ‘*in een hoogconjunctuur* voert de overheid een tegengesteld beleid, omdat zij bestedingsinflatie wil voorkomen. Daardoor krijgt de overheid weer een overschot.’ Nadeel van dit beleid is dat het niet goed werkt in een democratie. Burgers en bedrijven vinden het overheidsbeleid tijdens een laagconjunctuur wel prima, maar een bezuinigingsbeleid in een hoogconjunctuur snappen ze niet en dat ‘kost’ kiezers.

In Nederland heeft de overheid dan ook jarenlang gekozen voor een zogenaamd *trendmatig begrotingsbeleid*. Dit houdt in dat de overheid haar inkomsten en uitgaven voor een aantal jaren begroot en deze niet laat afhangen van de conjuncturele ontwikkeling. Nadeel is dan dat het overheidsbeleid ook wel eens **procyclisch** kan werken. Dat wil zeggen dat het de conjunctuurencyclus juist versterkt.

De overheid kan dus op een actieve manier de conjuncturele ontwikkeling beïnvloeden. Maar daarnaast kent onze economie ook een tweetal **ingebouwde stabilisatoren**, die een dempende invloed hebben op de conjuncturele schommelingen. Dat zijn onze sociale zekerheid en ons belastingstelsel. De sociale zekerheid zorgt ervoor dat als mensen hun inkomen kwijt raken (laagconjunctuur) zij kunnen rekenen op een aantal sociale verzekeringswetten, waardoor hun inkomensdaling beperkt blijft en de consumptieve vraag van mensen met een uitkering niet al te veel daalt. Het progressieve belastingstelsel maakt dat als mensen hun baan en daarmee hun inkomen kwijtraken, zij niet alleen in geld minder belasting gaan betalen, maar ook procentueel. Ook dat beperkt het verlies aan koopkracht en dempt de economische neergang enigszins.

Vroeger hanteerde de Centrale Bank regelmatig het rente-instrument om de conjunctuur te beïnvloeden. Een hogere rente is dan bij uitstek geschikt om een hoogconjunctuur te temperen. Geld lenen is dan immers duurder en daarom zal de vraag naar goederen en diensten afnemen. Tijdens een laagconjunctuur kan een verlaging van de rente juist de bestedingen stimuleren. Sinds de invoering van de euro kan de Nederlandse Bank dit rente-instrument niet meer gebruiken. De rente wordt gezamenlijk vastgesteld binnen de Europese Centrale Bank (ECB). Verder moet de ECB zich beperken tot het nastreven van prijsstabiliteit (lage inflatie) en mag ze de rente niet gebruiken als conjunctuurinstrument. Dit verschilt met de Centrale Bank in de Verenigde Staten, de Federal Reserve (de Fed), die de rente wel als conjunctuurinstrument gebruikt.

Bij een toename van de bestedingen zal de productie en daarmee ook het inkomen stijgen. Als de productiecapaciteit nog niet volledig bezet is, zal de bezettingsgraad toenemen. Met de bezettingsgraad geef je aan in welke mate bedrijven hun productiecapaciteit benutten. Is deze capaciteit vrijwel bereikt, dan bestaat er een reëel gevaar voor een stijging van het prijsniveau. We noemen dit *bestedingsinflatie*. Een toename van de bestedingen betekent ook dat de import stijgt en daardoor zal het saldo buitenland (E – M) afnemen. Een deel van de goederen en diensten die wij aanschaffen, komt immers uit het buitenland.

De invloed van de toekomstverwachtingen die producenten en consumenten hebben, speelt een grote rol in het bestedingsgedrag van beide groepen. Er zijn meetinstrumenten ontwikkeld die dit consumentenvertrouwen en producentenvertrouwen meten.

Deze meetinstrumenten behoren tot de conjunctuurindicatoren. Met de conjunctuurindicatoren kun je de stand van de conjunctuur weergeven. Naast de afbeelding van de conjunctuurklok zie je vijftien van deze indicatoren vermeld staan. Van elk van deze economische verschijnselen moet je kunnen uitleggen, wanneer zij bij een hoogconjunctuur en wanneer bij een laagconjunctuur horen. Bijvoorbeeld:

- 1) Een hoge export hoort bij een hoogconjunctuur, omdat de vraag vanuit het buitenland groot is en een sterk afnemende export hoort dus bij een laagconjunctuur.
- 2) Weinig werkloosheid hoort bij een hoogconjunctuur, omdat er dan veel productie is en veel werkloosheid hoort dan ook bij een laagconjunctuur, enz.

Vaak gebruiken economen het nationale product als maatstaf van de welvaart. Deze maatstaf heeft echter enkele onvolkomenheden. Zo houdt deze geen rekening met **informele productie** (zwart werk, vrijwilligerswerk of productie voor eigen gebruik), externe effecten (milieuvervuiling), de personele inkomensverdeling (verschillen tussen arm en rijk), de bevolkingsomvang, het prijsniveau, de gezondheidszorg, het onderwijsaanbod, bodemrijkdommen, enz. Terwijl dit toch ook allemaal factoren zijn die kunnen bijdragen aan een toe- of afnemende welvaart.

Economen maken daarom ook onderscheid tussen productiegroei (*welvaart in enge zin*) en welvaarts­groei. Met *welvaarts­groei* bedoelen we dan de groei van de behoefte­bevrediging, ook wel *welvaart in ruime zin* genoemd.

Bij **welvaart in ruime zin** houden we dus ook rekening met de hierboven genoemde aspecten, die naast het nationale product ook invloed hebben op onze welvaart. Je zou eigenlijk kunnen zeggen dat het ruime welvaarts­begrip betrekking heeft op ons *welzijn*, terwijl het enge welvaarts­begrip zich meer richt op onze *koopkracht*. En welzijn en koopkracht is nu eenmaal niet hetzelfde.

We noemden al eerder het begrip ‘informele productie’. Met het begrip **formele productie** bedoelen we de bij de belastingdienst en het CBS geregistreerde productie. De informele economie bestaat uit niet-geregistreerde productie. Binnen de informele economie kun je dan weer een onderverdeling maken tussen een ‘grijs’ circuit, niet-geregistreerd maar legaal, zoals vrijwilligerswerk en een ‘zwart’ circuit, niet-geregistreerd en illegaal. Deze informele productie en de effectieve vraag die daaraan ten grondslag ligt, kunnen we daarom niet in een model van de economische kringloop betrekken.

Vragen en opdrachten bij 15.6

17 Digitale conjunctuur

De toepassing van informatie- en communicatietechnologie, kortweg ICT, heeft grote veranderingen tot gevolg gehad. Voorbeelden hiervan zijn een sterk stijgende arbeids­productiviteit en een verdere internationale arbeidsverdeling.

In onderstaande tabel worden de mondiale gegevens van ICT-bedrijven gepresenteerd.

	2001	2003	2005
omzet (in miljoenen euro's)			
ICT-bedrijven	51.115	51.009	51.518
alle bedrijven	853.164	883.492	950.536
aandeel ICT-bedrijven (%)	5,99	5,77	5,42
bruto toegevoegde waarde (in miljoenen euro's)			
ICT-bedrijven	20.213	21.968	22.473
alle bedrijven	397.556	425.256	449.041
aandeel ICT-bedrijven (%)	5,08	5,17	5,00
netto-investeringen (in miljoenen euro's)			
ICT-bedrijven	6.372	3.414	3.738
alle bedrijven	94.673	60.810	97.711
aandeel ICT-bedrijven (%)	6,73	5,61	3,83
werkgelegenheid (in duizenden arbeidsjaren)			
ICT-bedrijven	336	298	280
alle bedrijven	6.636	6.547	6.433
aandeel ICT-bedrijven (%)	5,07	4,55	4,35

Tot 2000 was sprake van een sterke groei van de productie in de ICT-bedrijven. De recessie die in 2001 inzette, had ook voor deze bedrijfstak gevolgen. Grote gevestigde ICT-bedrijven krompen in en menig nieuwkomer ging failliet.

ICT-bedrijven zijn veel conjunctuurgevoeliger dan andere bedrijven als gevolg van het veranderende investeringsgedrag van alle bedrijven tijdens een recessie.

De arbeidsproductiviteit in de ICT-bedrijven is in de periode 2001-2005 sterk gegroeid.

- a Geef, op basis van het veranderende investeringsgedrag van alle bedrijven tijdens een recessie, een verklaring voor de relatief hoge conjunctuurgevoeligheid van ICT-bedrijven.
- b Bereken voor 2001 het aandeel van de ICT-bedrijven in het verbruik van grond- en hulpstoffen en de door derden geleverde diensten.
- c Bereken de groei van de arbeidsproductiviteit (in %) in de ICT-bedrijven in 2005 ten opzichte van 2001.
- d Leg uit dat de groei van de arbeidsproductiviteit in de ICT-bedrijven het gevolg kan zijn van de recessie.

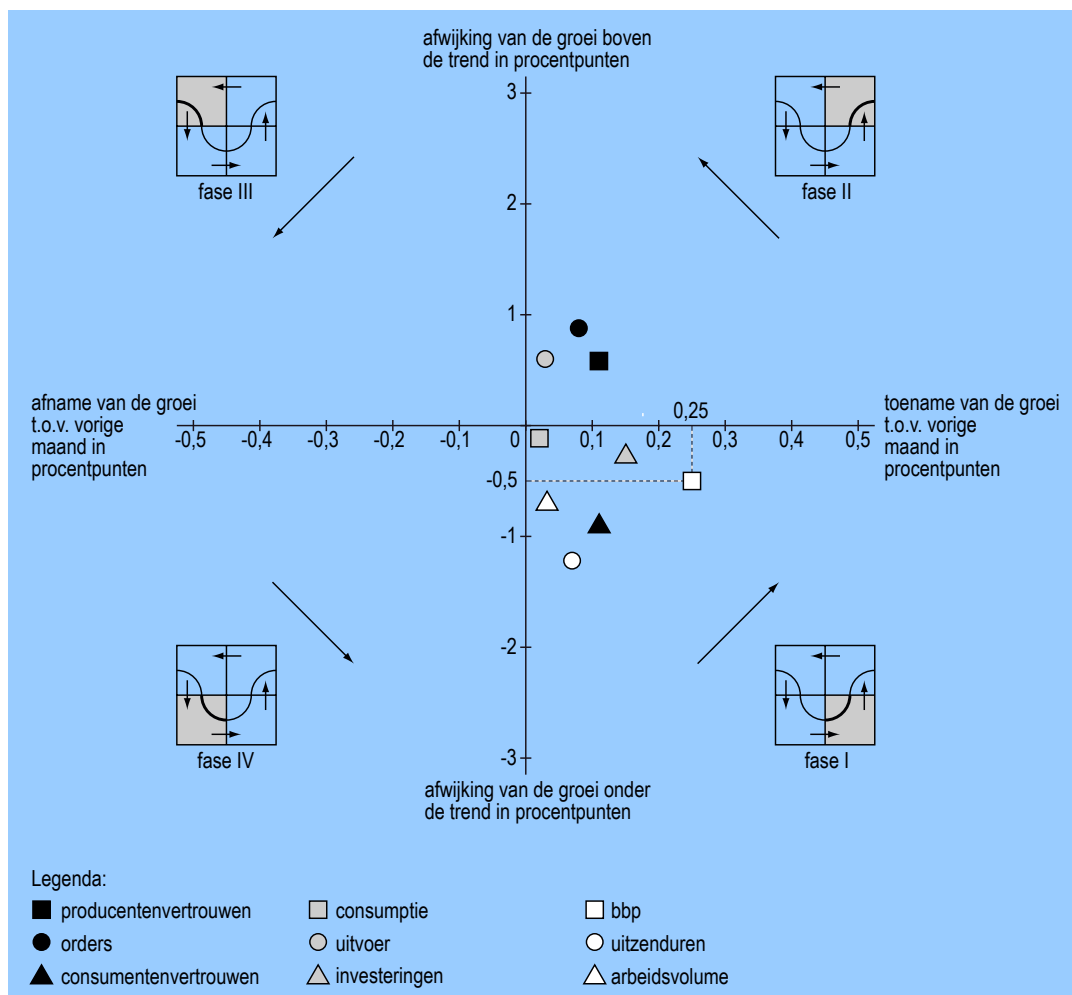
(Vwo 2010-II-6)

18 Tijd om op te staan

Op de website van het Centraal Bureau voor de Statistiek wordt een aantal gegevens over de Nederlandse economie bij elkaar gebracht in de conjunctuurklok. Een puntenwolk van indicatoren laat zien in welke fase van de conjunctuur Nederland zich bevindt.

In onderstaande figuur staat een bewerkte weergave van de stand van de conjunctuurklok in december 2005. Deze klok moet gelezen worden in de richting van de pijlen (tegen de klok in).

Aan de ontwikkeling van het bruto binnenlands product (bbp) is te zien dat er sprake is van economisch herstel. Hierop volgt een herstel van de groei van het arbeidsvolume: het aantal banen van werknemers uitgedrukt in arbeidsjaren.

In een commentaar bij deze gegevens van de conjunctuurklok schrijft een journalist onderstaande beweringen:

- 1) 'De snellere groei van de indicator 'uitzenduren' in vergelijking met de groei van de indicator 'arbeidsvolume' past bij fase I.'

2) 'In november en december van 2005 is sprake van economisch herstel en een beginnende opgang van de conjunctuur. Ik verwacht dat deze ontwikkeling zich in 2006 zal voortzetten en dat de arbeidsmarkt dan zal verkrappen.'

- Leg bewering 1 uit.
- Leg met behulp van de indicator 'bbp' uit dat er in december 2005 sprake is van economisch herstel.
- Beschrijf hoe de door de journalist verwachte verkrapping van de arbeidsmarkt tot stand komt:
 - via de indicator uitvoer, en
 - via de indicator orders.

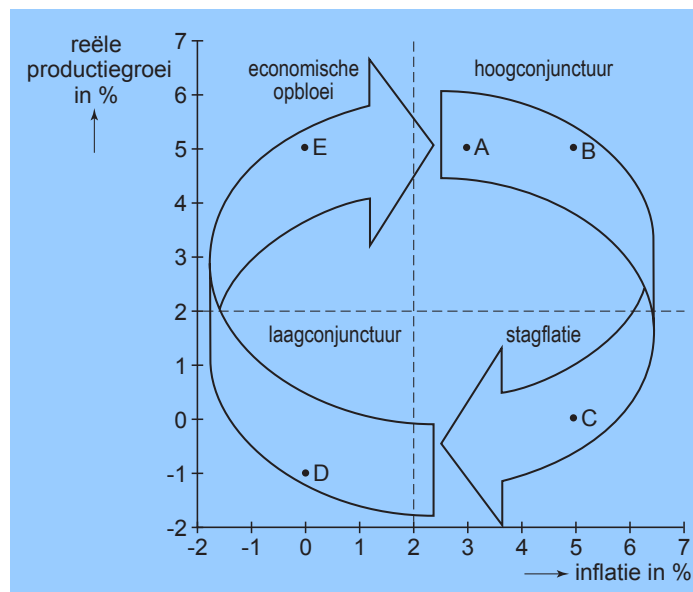
De groei van het bbp wordt gemeten tussen dezelfde maanden van twee opeenvolgende jaren. Zo is de groei van het bbp in december 2005 dus gemeten tussen december 2004 en december 2005.

Verder is gegeven dat de trendmatige groei van het bbp 1,8% bedraagt.
- Bereken de procentuele groei van het bbp in november 2005.

(Vwo 2010-I-6)

19 In de draaimolen van de conjunctuur

Twee belangrijke kengetallen in de economie zijn de inflatie en de reële productiegroei. Een figuur met deze beide kengetallen elk op één van de assen levert vier fases op. Dit is weergegeven in onderstaande figuur. Vanuit een hoogconjunctuur komt een economie terecht in een fase van *stagflatie*: een combinatie van stagnerende groei en hoge inflatie, die tot oplopende werkloosheid leidt. Dan volgt een fase van laagconjunctuur die vervolgens overgaat in een fase van 'economische opbloei'.

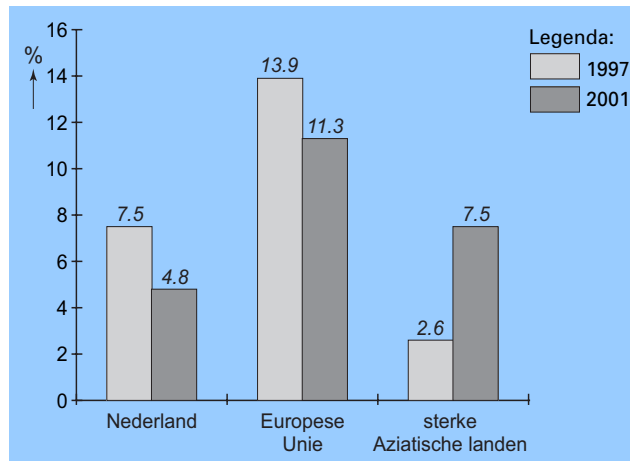
In bovenstaande figuur zijn vijf situaties waarin de economie zich op een bepaald moment kan bevinden, aangeduid met de letters A tot en met E.

- Beschrijf twee andere economische verschillen tussen een hoogconjunctuur en een laagconjunctuur, dan de verschillen in inflatie en reële productiegroei.
- Leg uit hoe, in een fase van hoogconjunctuur, vanuit situatie A situatie B kan ontstaan.
- Leg uit hoe, via een loon-prijsspiraal, vanuit situatie B situatie C kan ontstaan.
- Leg uit hoe, in een open economie, situatie D over kan gaan in situatie E.
- Leg uit waardoor, in een overgang van situatie D naar situatie E, de groei van de productiecapaciteit lager kan zijn dan de reële productiegroei.

(Vwo 2008-I-7)

20 Ellendemeter

Nederland deed het op economisch gebied in 2001 veel beter dan in 1997, althans als we de 'misère-indicator' van onderzoeksbureau Eurowatcher mogen geloven. Om de economische situatie internationaal te kunnen vergelijken, zijn diverse maatstaven in gebruik. Een van deze maatstaven is de misère-indicator die tot stand komt door het percentage werkloosheid en het percentage inflatie bij elkaar op te tellen. Bij het bepalen van de indicator wordt voor alle landen uitgegaan van gelijke methodes voor de bepaling van werkloosheid en van inflatie. In de figuur hieronder wordt voor een aantal gebieden in een tweetal jaren de misère-indicator weergegeven.

Enkele aanvullende beweringen uit het bijbehorende verslag van Eurowatcher:

Bewering 1: Tijdens de overgang van een opgaande naar een neergaande conjunctuur kan deze indicator gelijk blijven.

Bewering 2: De daling van deze indicator in Nederland is mede het gevolg van het feit dat de groei van de arbeidsproductiviteit achterblijft bij de economische groei.

Bewering 3: De stijging van de index in de sterke Aziatische landen kan gunstig zijn voor de economie van de landen van de Europese Unie (EU).

- Leg uit waarom de misère-indicator tijdens de overgang van een opgaande naar een neergaande conjunctuur gelijk kan blijven.
- Geef een verklaring voor bewering 2.
- Geef een verklaring voor bewering 3.
- Leg uit dat de stijging van de misère-indicator in de sterke Aziatische landen ook *ongunstig* kan zijn voor de EU.

(Vwo-2006-II-6)

21 Reserves op de bank

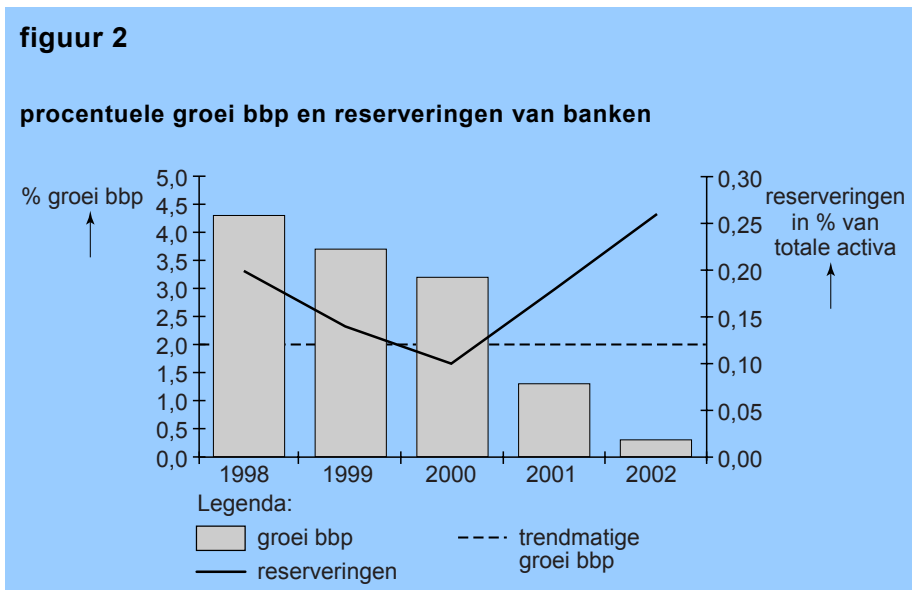
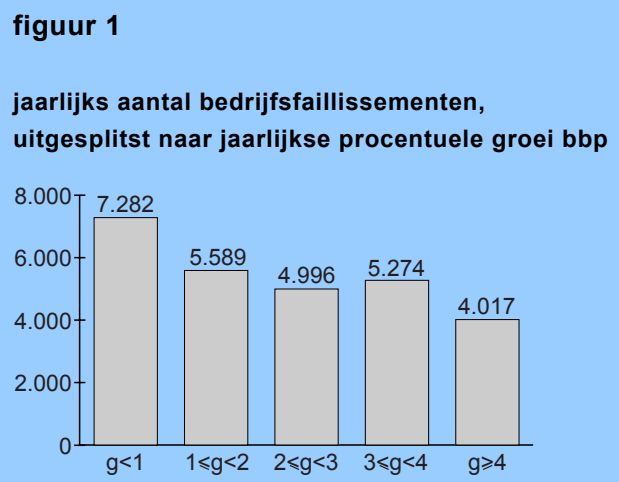
Het gedrag van banken op het gebied van kredietverlening kan procyclisch werken. In tijden van laagconjunctuur willen banken een grotere kapitaalreserve aanhouden als buffer voor tegenvallers.

Met behulp van de figuren 1 en 2 kunnen het aantal bedrijfsfaillissementen, de groei van het bruto binnenlands product (bbp) en dit reserveringsgedrag van banken in een land met elkaar in verband worden gebracht.

Zie de figuren op de volgende pagina.

Opmerking bij figuur 1 op de volgende pagina:

g = de jaarlijkse groei bbp in procenten; bijvoorbeeld $g < 1$ betekent dat de groei van het bbp kleiner is dan 1%.

Een econoom beweert dat uit een combinatie van gegevens uit de figuren 1 en 2 het totale aantal faillissementen in de periode 2000 tot en met 2002 geschat kan worden op ruim 18.000 bedrijven.

- Laat met een berekening zien hoe de econoom tot deze schatting komt.
- Leg uit hoe uit figuur 1 kan worden afgeleid dat een verandering van het aantal bedrijfsfaillissementen niet uitsluitend aan een verandering van de conjunctuur is toe te schrijven.
- Leg uit hoe het aantal bedrijfsfaillissementen van invloed kan zijn op het reserveringsgedrag van banken.
- Leg uit hoe het reserveringsgedrag van banken procyclisch kan werken in tijden van laagconjunctuur.

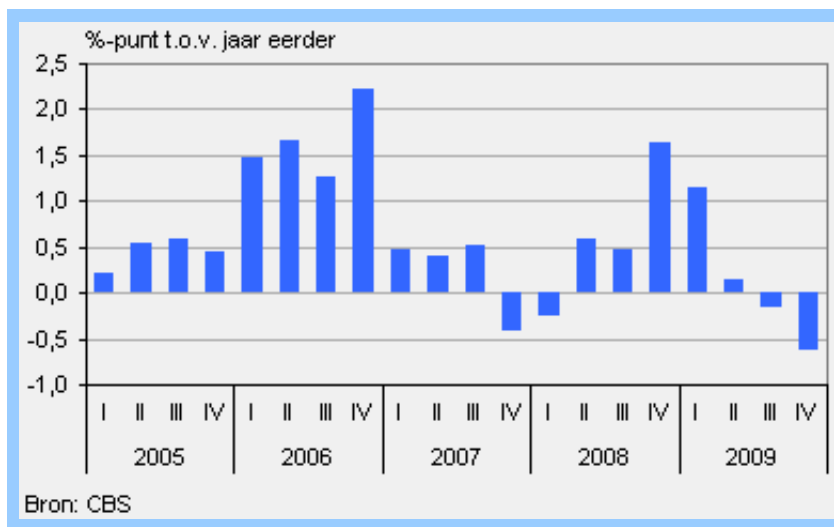
(Vwo 2007-II-4)

15.7 Wat bepaalt de grootte van de productiecapaciteit?

Op korte termijn ligt de productiecapaciteit vast. Uitbreiding van de capaciteit door investeringen kost namelijk enige tijd. Op lange termijn kan de productiecapaciteit wel groeien als gevolg van investeringen of zelfs krimpen als de noodzakelijke vervangingsinvesteringen achterwege blijven. De productiecapaciteit van een land hangt af van de hoeveelheid in dat land aanwezige productiefactoren als arbeid, kapitaal, natuur en ondernemerschap. Behalve de hoeveelheid productiefactoren is voor de productiecapaciteit de *kwaliteit* van deze productiefactoren minstens net zo belangrijk.

Als de overheid probeert om via de mogelijkheden die haar ter beschikking staan deze productiecapaciteit te beïnvloeden, spreek je over haar *structuurbeleid*.

De capaciteit is bij een normale bezetting kleiner dan de theoretische productiecapaciteit. Dat komt omdat er altijd wel productiefactoren tijdelijk zijn uitgeschakeld. Denk maar aan machines die in reparatie of onderhoud zijn, personeel dat ziek is, en dergelijke. Tijdelijk kan de productie zelfs hoger zijn dan de normale capaciteit. Dat is mogelijk wanneer werknemers overwerken en bedrijven de openingstijden uitbreiden. In sommige sectoren werkt men vaker en langer over dan in andere sectoren. Dat heeft onder andere te maken met de krapte op de arbeidsmarkt. Het zal je niet verbazen dat tijdens een hoogconjunctuur meer overwerk plaatsvindt dan tijdens een laagconjunctuur. Uit onderstaande afbeelding kun je dus concluderen dat 2006 zich kenmerkte door een hoogconjunctuur en dat we het eerste decennium van de 21e eeuw afsloten met een laagconjunctuur.

Een belangrijke oorzaak voor de veranderingen in de kwaliteit van de productiefactoren is de technologische ontwikkeling, die arbeid-, milieu- en kapitaalbesparend kan zijn.

Arbeidsbesparende investeringen noem je ook wel **diepte-investeringen**. Andere factoren die invloed hebben op de aard en omvang van de productiecapaciteit zijn de mate van innovatie (vernieuwing) van het product of het productieproces, de kwantiteit en kwaliteit van het onderwijs (scholingsgraad beroepsbevolking), de grootte van de migratiestromen (omvang beroepsbevolking) en de participatiegraad van de beroepsbevolking (emancipatie, arbeidstijd).

De grootte van de Nederlandse productiecapaciteit hangt ook af van internationale ontwikkelingen. Die hebben te maken met verschil in loonhoogte (lagelonenlanden), het verschil in belastingklimaat, de mate van economische integratie en van mondiale vrijhandelsafspraken.

Lagelonenlanden trekken vooral laaggeschoold werk aan, dat dan uit ons land verdwijnt. Een ongunstig belastingklimaat jaagt bedrijven weg naar andere landen, waar de belastingwetten voor hen voordeliger zijn. En weinig mogelijkheden voor internationale handel betekent minder specialisatie en dus een meer gevarieerde productiecapaciteit. De omvang van de productie is dan weliswaar kleiner, maar de aard (samenstelling) daarvan meer heterogeen.

Het **arbeidsmarktbeleid** van de overheid heeft invloed op de kwantiteit en kwaliteit van de productiefactor arbeid. Dit beleid kan gericht zijn op het loonniveau, scholingsaspecten, het verbeteren van de mogelijkheden tot kinderopvang, het invoeren van arbeidstijdverkorting, het vergroten van de arbeidsmobiliteit, de flexibilisering van de arbeidsmarkt en het geven van overheidssubsidies aan bedrijven die langdurig werklozen in dienst nemen.

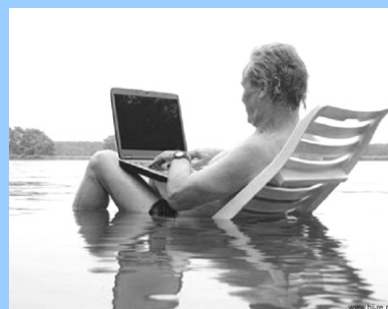
Wanneer werkgevers bij de behoefte aan een variabele inzet van het personeel gebruik maken van werknemers die niet tot de onderneming zelf behoren, zoals bij uitzendarbeid, flexwerkers, thuiswerk, oproepkrachten, arbeidspools, arbeidsovereenkomsten voor bepaalde tijd en detachering, spreek je over *externe* flexibilisering. Bij *interne* flexibiliteit gaat het om de inzet van het vaste personeelsbestand van de organisatie. Het betreft dan inzetbaarheid in meerdere functies, functiecombinaties en functieroulatie. Bij deze laatste vorm van flexibilisering gaat het dus vooral om flexibilisering van de arbeidstijd, deeltijd en variabele arbeidstijden.

Het nieuwe werken

(door Michael Frenz)

Van hot naar her? Het Groot Uitdrukkingenwoordenboek van Van Dale (2006) vermeldt dat 'hot en haar' (of her) oude koetsierstermen zijn. Het zijn oorspronkelijk uitroepen waarmee de koetsier het paard naar links of naar rechts stuurde. Hot betekende 'naar rechts' en haar betekende 'naar links'. Van hot naar haar of her betekent dus eigenlijk 'van rechts naar links', en kreeg later de figuurlijke betekenis 'overall heen'.

Overall heen ... laatst stond er een artikel in de *Metro* over het nieuwe werken. Flexibel zijn in tijdstip en locatie, iets wat maatschappelijk verantwoord ondernemen volledig omhelst. Het levert voordelen op voor zowel de medewerker (denk aan het combineren van privé zaken en werk) als het bedrijf (besparing op werkplekken, reductie van energieverbruik en CO₂-uitstoot).

Het **investeringsbeleid** van de overheid leidt tot verbetering (innovatie) van de infrastructurele voorzieningen zoals wegen, tunnels, bruggen, enz. Dit investeringsbeleid beïnvloedt de kwantiteit en de kwaliteit van de productiefactor kapitaal. Transport (onderdeel van de productie) gaat dan sneller. Daartoe kan zij zelf deze infrastructurele werkzaamheden uitvoeren (Rijkswaterstaat), maar zij kan ook via haar bestedingen particuliere bedrijven inzetten voor deze werkzaamheden.

Het **milieubeleid** van de overheid ten slotte heeft als doel om duurzame economische groei mogelijk te maken. Instrumenten die de overheid daarbij hanteert om de productiefactor natuur te beschermen, zijn het invoeren van wettelijke normen en het geven van subsidies voor onderzoek dat moet leiden tot een meer milieuvriendelijke productie en consumptie. Natuurlijk kan zij ook nog de meer vervuilende productie en consumptie extra belasten door middel van milieueffingen (kostprijsverhogende belastingen).

Vragen en opdrachten bij 15.7

22 Uit een krant (voorjaar 2000):

CPB: pas op met het uitgeven van meevallers

De discussie over de miljardenmeevallers op de begroting van de rijksoverheid mag niet leiden tot overhaaste investeringen in de samenleving. De krapte op de arbeidsmarkt, het risico van inflatie en oververhitting van de economie vragen om voorzichtigheid met de overheidsbestedingen. Dat concludeert het Centraal Planbureau (CPB) in het gisteren gepubliceerde Centraal Economisch Plan (CEP). Het CEP is de basis voor de discussie over de begroting voor 2001. Door de krapte op de arbeidsmarkt verwacht het CPB dat de werkloosheid dit jaar voor het eerst sinds dertig jaar tot onder de 200.000 personen zal dalen en nog maar 2,75 procent van de beroepsbevolking zal bedragen. Een econoom van het CPB erkende dat de krapte op de arbeidsmarkt het risico van een loonexplosie met zich meebrengt. Deze econoom stelde dat het daarom noodzakelijk is dat ouderen

minder snel stoppen met werken, minder mensen in de WAO terecht komen en meer mensen fulltime gaan werken. Met investeringen in de samenleving worden onder andere extra uitgaven voor personeel in de gezondheidszorg en het onderwijs bedoeld. Volgens de indeling die bij economen gebruikelijk is, worden deze uitgaven niet tot de overheidsinvesteringen gerekend.

- a** Noem een voorbeeld van een overheidsuitgave die door economen wel tot de overheidsinvesteringen wordt gerekend.
Door extra overheidsbestedingen kan de inflatie toenemen. De kans daarop is kleiner als het om overheidsinvesteringen gaat, omdat investeringen naast een bestedingseffect ook een capaciteitseffect hebben.
- b** Wat wordt bedoeld met het bestedingseffect van een investering?
- c** Leg uit dat de kans op toename van de inflatie kleiner is als de overheid meevallers uitgeeft aan investeringen in plaats van aan andere overheidsbestedingen.

In het krantenartikel worden ontwikkelingen genoemd die via de arbeidsmarkt de inflatie kunnen afremmen.

- d** Noem één van deze ontwikkelingen. Licht toe hoe hierdoor de inflatie kan worden afgeremd.

(Havo totaalvak 2003-II-5)

- 23** Het milieubeleid is een onderdeel van het door de overheid te voeren structuurbeleid.
- a** Wat is het doel van het (economisch) structuurbeleid?
- b** Waar ligt met name het verschil indien je het structuurbeleid vergelijkt met het conjunctuurbeleid?
- c** Welke van de volgende maatregelen behoort/behoren tot het economisch structuurbeleid van de Nederlandse overheid? Motiveer telkens je antwoord.
- 1) De overheid verhoogt de uitgaven voor het middelbaar onderwijs ten behoeve van het informaticaonderwijs.
 - 2) De overheid verplaatst de centrale directie van een staatsbedrijf van Den Haag naar Groningen.
 - 3) De overheid verhoogt de uitgaven voor het onderhoud van rijksgebouwen ter stimulering van de bouwsector.

Maatregelen nemen in het kader van het milieubeleid kunnen in strijd zijn met andere door de overheid na te streven doelstellingen van economisch beleid.

- d** Noem drie doelstellingen van economisch beleid waarmee het milieubeleid in conflict kan komen.
- e** Geef een aan de werkelijkheid ontleend voorbeeld waaruit dit conflict blijkt.
- f** Maak duidelijk dat aantasting van het milieu zowel effect heeft op de toekomstige welvaart als op het toekomstige welzijn in Nederland.

Goede tijden, slechte tijden – deel 1 Experiment/spel 15.1

‘De koopkracht van je zakgeld’

Alles wordt duurder, duurder, duurder

Wat is de overeenkomst tussen de kikker in de pan met heet water en de huidige inflatie?

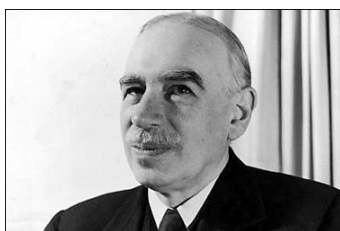
Wie een kikker in een pan met heet water stopt, zal zien dat die er onmiddellijk uit zal springen. Maar een kikker in een pot met koud water en de pot op het vuur zetten en er gebeurt niets. De kikker kookt langzaam en sterft. Dat is een vaak gebruikt voorbeeld om te illustreren dat als iets geleidelijk verandert, de omgeving dat pas doorheeft, als het al te laat is. Hetzelfde gebeurt tegenwoordig met de inflatie. Die loopt langzaam maar zeker op: in Europa, de VS, maar ook in Afrika, Latijns Amerika, Australië en Azië, zoals in FEM Business dat deze week in de kiosken ligt, te lezen is.

Bron: FEM Business

Alles wordt duurder, duurder, duurder. Dat betekent blijkbaar ook dat de dingen die jij koopt steeds duurder worden. Met dezelfde hoeveelheid geld kun je blijkbaar steeds minder kopen. Ofwel: wat gebeurt er met de koopkracht van je zakgeld?

Goede tijden, slechte tijden – deel 1 Experiment/Spel 15.2 – Conjunctuurpolitiek

‘Keynes en jij’

John Maynard Keynes

Jij zit in de regering van een land waarvan de economie in een dal verkeert. Weinig tot geen groei en een werkloosheidspercentage van meer dan 15%. Werk aan de winkel dus.

Eén van je teamgenoten merkt op dat een keynesiaanse begrotingspolitiek vruchten kan afwerpen. Stimulering van de economie door het opvoeren van de overheidsbestedingen en het verlagen van de belastingen is het motto. Maar kun je dat maar ongestraft toepassen? Daarover gaat dit experiment.

16 Concept 8-2 Goede tijden, slechte tijden – deel 2

16.1 Inleiding

Rijke landen schelden arme landen schulden kwijt

De ministers van Financiën van de G8, de groep van de zeven rijkste geïndustrialiseerde landen en Rusland, hebben in 2005 een akkoord bereikt over kwijtschelding van schulden van de armste landen ter wereld. De G8 bestaat uit Groot-Brittannië, Rusland, de Verenigde Staten, Japan, Canada, Frankrijk, Italië en Duitsland.

De kwijtschelding van de schulden gaat direct in. Het gaat om achttien landen die schuld hebben bij het Internationaal Monetair Fonds, de Wereldbank en de Afrikaanse Ontwikkelingsbank. De ministers hebben hiervoor ruim 40 miljard dollar beschikbaar gesteld.

De armste landen in het zuiden van Afrika hebben volgens de meest recente cijfers een schuld van in totaal 231 miljard dollar. Daarvan zijn ze 69 miljard dollar schuldig aan multilaterale instanties zoals de Wereldbank.

Het kwijtschelden van de schulden moet een einde maken aan de armoede in Afrika, zodat de landen ziektes als aids kunnen bestrijden.

De ministers van G8 bereikten een akkoord over een aantal maatregelen, waaronder verdubbeling van de ontwikkelingshulp en opvoering van de campagnes die onder andere aids moeten tegen gaan.

Tijdens de bijeenkomst werden alle olieproducerende landen en andere staten uitgenodigd om bij te dragen aan een fonds, dat de arme landen moet helpen grote schommelingen in de olie-prijzen op te vangen.

Jaarlijks scheldt Nederland zo'n 200 miljoen euro kwijt aan schulden van ontwikkelingslanden. De Minister van Ontwikkelingssamenwerking noemde het akkoord 'fantastisch', maar is ook van mening dat het akkoord er veel eerder had moeten komen. Volgens haar is het moeilijk de rijke landen op een lijn te krijgen. Ook vindt ze dat het hier niet bij moet blijven en 'we onze markten moeten openen en de handel onderling moeten versterken'.

Bron: www.eenvandaag.nl

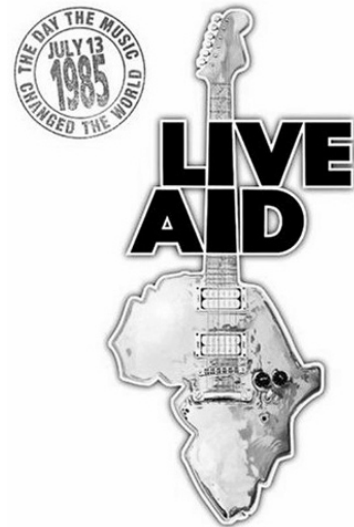
Is het niet vreemd dat de armste landen in het zuiden van Afrika samen een schuld hebben van 231 miljard euro, terwijl die van de Nederlandse overheid alleen al 370 miljard euro bedraagt. Toch kun je Nederland geen ontwikkelingsland noemen. Er moet dus een wezenlijk verschil zijn tussen beide soorten schulden. Dat klopt ook. De Afrikaanse landen hebben hun schuld uitstaan bij schuldeisers die buiten hun land wonen of werkzaam zijn. Denk hierbij aan westerse commerciële banken, het IMF, de Wereldbank, de EU, enz.

Om dat geld te kunnen terugbetalen moeten zij eerst in het buitenland geld verdienen, bijvoorbeeld door goederen te exporteren. De opbrengst daarvan kunnen zij dan gebruiken voor de aflossing van deze schulden. Maar in de praktijk is deze opbrengst meestal niet eens voldoende om noodzakelijke importgoederen te kunnen betalen. Het gevolg van dit tekort op de betalingsbalans met het buitenland is dat deze landen een steeds grotere schuld krijgen. Daarmee zijn ze in een vicieuze cirkel terecht gekomen. Slechte tijden dus.

De schuld van de Nederlandse overheid heeft zij vooral bij Nederlandse schuldeisers, zoals pensioenfondsen. De door de Nederlandse overheid afgeloste bedragen blijven voor een groot deel in het eigen land en veroorzaken daarmee dus geen armoede.

Live Aid in 1985 heeft een belangrijke bijdrage geleverd aan de bereidheid van de wereld om Afrikaanse landen te helpen met het saneren van hun schulden. Politici kunnen meehelpen door ontwikkelingslanden toegang tot hun markten te geven, waardoor zij meer kunnen verkopen en daarmee dus ook meer verdienen. Ook voor de consumenten is dat voordelig. Zij willen graag zo veel mogelijk kunnen kopen van het geld dat zij ter beschikking hebben. Hun welvaart stijgt daardoor. Dit betekent dat zij soms goederen uit het buitenland halen, omdat ze daar goedkoper zijn. En in Afrika zijn de lonen niet hoog en daarom kunnen Afrikaanse landen soms goedkoper produceren dan wij in het westen. Maar de goederen die we uit het buitenland halen, maken we niet zelf. Door veel te importeren neemt de binnenlandse productie af en daarmee ook de werkgelegenheid. Er hangt dus een keerzijde aan de wens van een hogere welvaart, namelijk minder banen en dus meer werkloosheid.

Mensen willen wel meer kunnen kopen, maar zij willen natuurlijk niet hun baan kwijtraken. Er is hier dus sprake van een belangentegenstelling. Die belangen moeten politici tegen elkaar afwegen en doen besluiten of ze bepaalde maatregelen moeten nemen. Maatregelen die of de internationale handel bevorderen of juist beperken.

Bij internationale handel ontstaan geldstromen die of het land instromen of juist er uit. Een evenwicht tussen beide geldstromen is gewenst. Een langdurig tekort maakt een land afhankelijk van andere landen. Het land bouwt dan een schuld op. Een langdurig, economisch overschot is ook niet gewenst. Door de aanhoudende geldstroom het land in kan de geldhoeveelheid sterk stijgen. Dat levert gevaar op voor het stabiele prijsniveau. Er kan dan **inflatie** (prijsstijgingen) optreden.

16.2 Waardoor ontstaat internationale handel?

Landen kunnen zich gaan specialiseren in de productie van bepaalde goederen en diensten. Omdat voor de productie van goederen en diensten productiefactoren nodig zijn, is het raadzaam deze factoren, zoals kapitaal, arbeid, natuur en ondernemingszin, zodanig in te zetten, dat een land er een optimaal gebruik van kan maken. Concreet betekent dit bijvoorbeeld, dat we in Nederland weinig kapitaal en arbeid gebruiken voor de productie van wijn. Dat kan efficiënter gebeuren in een groot aantal andere landen waar het klimaat meehelpt aan een goedkope en snelle productiewijze. Nederlanders hebben

in de loop van de tijd leren omgaan met de zee. Het zal je ook niet verbazen dat activiteiten zoals het bouwen en bergen van schepen en het uitbaggeren/aanleggen van rivieren, kanalen en havens tot de Nederlandse specialiteiten behoren. De wijze waarop een land zijn productiefactoren inzet, noem je de **allocatie** van de productiefactoren. Het verschijnsel waarbij de productie in landen zich toelegt op datgene waarin het land een voordeel heeft, noem je **internationale arbeidsverdeling**.

De kennis die de Nederlandse baggeraars in de loop der jaren hebben opgedaan, wordt over de hele wereld in de praktijk toegepast. Naast het aanleggen van havens en het op diepte brengen van vaargeulen worden baggerschepen ook ingezet in het kader van landaanwinning zoals het opspuiten van kunstmatige eilanden.

Landen brengen dus die goederen en diensten voort, waarin ze goed zijn en die ze door **specialisatie** goedkoper kunnen produceren dan andere landen. Je noemt dat handel veroorzaakt door **absolute kostenverschillen**. Bij absolute kostenverschillen gaat het om de werkelijke kosten die je voor de productie betaalt. Absolute kostenverschillen treden op bij de productie van vergelijkbare goederen in verschillende landen.

Het lijkt dan ook vreemd als een land goederen voortbrengt die duurder zijn dan in sommige andere landen. En toch gebeurt dat. Maar dan blijkt, als je goed kijkt, dat deze goederen naar verhouding toch ‘goedkoper’ zijn. Economen zeggen dan dat deze landen een **comparatief voordeel** hebben. Dit

verschijnsel treedt op als er tussen twee landen verschil is in de verhouding van de kosten van het ene product ten opzichte van de kosten van het andere product. Als een land ten opzichte van een ander land voor bijna alle geproduceerde goederen een absoluut kostenvoordeel heeft, kan er toch handel tussen deze landen ontstaan op grond van comparatieve kostenverschillen. Een land moet zich namelijk op de productie van dat goed toelagen waarvan de kosten in verhouding tot andere goederen het laagst zijn.

Dit klinkt allemaal best ingewikkeld. Een tweetal voorbeelden zal het verduidelijken.

Voorbeeld 1: een huisarts heeft een praktijk en één assistente. Het blijkt dat de huisarts het assistentenwerk sneller, efficiënter en dus ‘goedkoper’ kan verrichten dan de assistente zelf. Toch zal de huisarts zich blijvend specialiseren in het huisartsenwerk en laat de arts het assistentenwerk over aan zijn assistente. Met deze taakverdeling valt meer te verdienen, dan dat de arts een deel van zijn patiënten afstoot om beide activiteiten zelf te gaan verrichten.

Voorbeeld 2: In land A en in land B maakt men zowel kaas als bier. Land A kan beide soorten producten goedkoper voortbrengen. Zie onderstaande tabel.

Productiekosten van kaas en bier in land A en land B		
	Kaas (per kilo)	Bier (per liter)
Land A	€ 4	€ 0,50
Land B	€ 6	€ 0,60

In land A kost 1 kilo kaas $4/0,50 = 8$ liter bier.

In land A kost 1 liter bier $0,50/4 = 0,125$ kilo kaas.

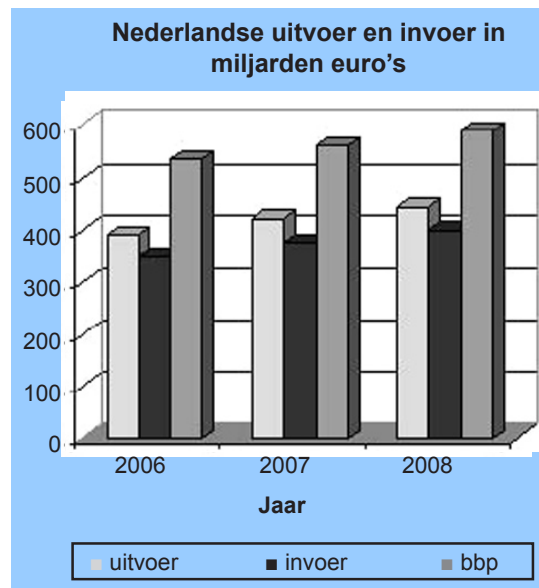
In land B kost 1 kilo kaas $6/0,6 = 10$ liter bier.

In land B kost 1 liter bier $0,6/6 = 0,1$ kilo kaas.

In land B is bier goedkoper dan in land A, als je kaas als rekeneenheid hanteert. Men zal zich in land B dan ook gaan toelagen op de productie van bier. In land A legt men zich dan toe op de productie van kaas, omdat men dat in land A goedkoper produceert. Waarbij nu bier als rekeneenheid geldt. Voor beide landen is er dus voordeel te behalen als ze zich specialiseren en vervolgens gaan ruilen of beter gezegd gaan handelen. Deze ruil levert een zogenaamde **Pareto-verbetering** op.

Conclusie: comparatieve kostenverschillen zijn essentieel voor het ontstaan van internationale handel. Elk land legt zich toe op de productie van die goederen, die het relatief gezien het goedkoopst kan voortbrengen.

Ook voor ons land is de internationale handel belangrijk. In de figuur hiernaast is de grootte van de Nederlandse export en import van goederen en diensten in de jaren 2006-2008 vermeld. Ter vergelijking staat in de figuur ook de hoogte van het bbp (bron: CBS).

Er zijn verschillende redenen waarom landen soms een betere en soms een zwakkere internationale concurrentiepositie hebben. Deze redenen kunnen gelegen zijn in factoren zoals:

- het klimaat;
- de bodemgesteldheid;
- de geografische ligging;
- de scholingsgraad van de beroepsbevolking;
- de stand van de techniek;
- de hoogte van de arbeidskosten in relatie tot de arbeidsproductiviteit;
- de sociale (on)rust;
- ook kun je nog denken aan de infrastructuur (verbindingen) in het land.

Daarnaast spelen ook de ontwikkeling van de wisselkoers en het prijsniveau een rol. Beide laatste factoren hebben invloed op de **internationale concurrentiepositie**. Maar ook de *ontwikkeling* van de arbeidskosten, de techniek en de daarmee gepaard gaande veranderingen in arbeidsintensiteit en kapitaalintensiteit van de productie beïnvloeden deze concurrentiepositie.

Je ziet trouwens ook dat er internationaal veel verandert. Steeds meer ondernemingen vestigen zichzelf of hun dochterbedrijven in andere landen. Grote kapitaalstromen bewegen zich tussen landen onderling. Al deze ontwikkelingen staan bekend onder de naam **globalisering**.

Globalisering betekent letterlijk ‘verspreid raken over de hele wereld’. Door de techniek en moderne communicatiemiddelen weten we veel sneller wat er aan de andere kant van de wereld gebeurt. De wereldbewoners raken in een toenemende onderlinge verbondenheid en afhankelijkheid van elkaar. De wereld is steeds meer een dorp. Globalisering voltrekt zich op politiek, economisch, sociaal en cultureel gebied. Een strak onderscheid tussen deze vier gebieden valt echter niet te maken, aangezien ze elkaar aanvullen en versterken. Globalisering in economische zin betekent dat steeds meer landen en regio's betrokken zijn bij de internationale handel.

Omdat vrijhandel de welvaart vergroot, zie je een tendens ontstaan waarbij landen elkaar steeds meer toegang verlenen tot elkaars markten. Deze globalisering heeft invloed op de internationale concurrentiepositie van het land, maar ook op de arbeidskostenniveau van het land, de wisselkoers van zijn valuta, de kennis in het land en de productiestructuur van het land als gevolg van internationale arbeidsverdeling.

Vragen en opdrachten bij 16.2

- 1 De Nederlandse export hangt af van de conjuncturele ontwikkeling in de wereld. Kun je met behulp van de tabel een uitspraak doen over deze conjuncturele situatie in de eerste jaren van het derde millennium.

Nederlandse internationale handel in goederen 1996-2003 in miljarden euro		
Jaar	Export (uitvoer)	Import (invoer)
1996	153	140
1997	171	157
1998	180	168
1999	188	178
2000	231	216
2001	241	218
2002	232	205
2003	233	206

Bron: CBS (2004)

- 2 De EU en de VS produceren beide graan en auto's. De productie per arbeidsjaar bij een situatie zonder internationale handel is in onderstaande tabel weergegeven.

Productie per arbeidsjaar van graan en auto's in de EU en de VS		
	Graan (in ton)	Auto's
EU	50	10
VS	80	12

Laat met een berekening zien waarom de EU zich meer specialiseert in auto's en de VS in graan.

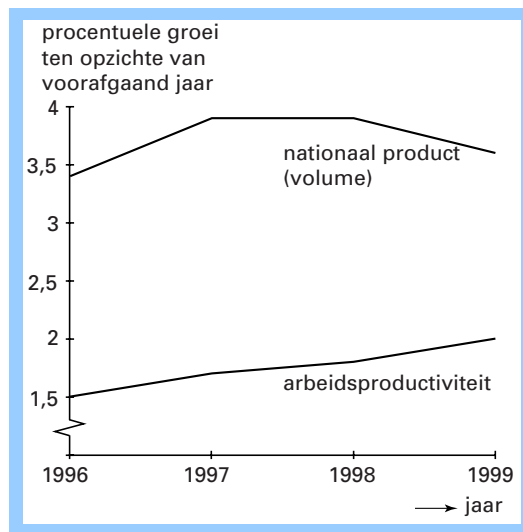
3 Inflatiespook dreigt

Het gaat erg goed met de Amerikaanse economie. De figuur op de volgende pagina laat zien dat er sprake is van een sterke economische groei. Maar volgens sommige economen dreigt de Amerikaanse economie slachtoffer te worden van het eigen succes. Zo stelt Alan Greenspan, president van de Amerikaanse Centrale Bank, dat een aanhoudend snelle groei zal leiden tot een forse loonstijging. En die loonstijging kan volgens analisten leiden tot inflatie.

- a Geef voor de stelling van Alan Greenspan een verklaring. Gebruik daarbij beide gegevens in de figuur op de volgende pagina.
Een loonstijging zal alleen onder bepaalde voorwaarden leiden tot inflatie.
- b Beschrijf twee voorwaarden waaraan moet zijn voldaan.

Inflatie zal de internationale concurrentiepositie van Amerika aantasten. Dat kan weer een extra impuls aan de inflatie geven doordat de Amerikaanse economie te maken krijgt met hogere prijzen van geïmporteerde producten.

- c Beschrijf hoe de verslechtering van de internationale concurrentiepositie kan leiden tot de hogere prijzen van geïmporteerde producten.

(Vwo deelvak 2001-II-8)

- 4 De economische groei in Nederland is in 1998 bijna 4% geweest. Een groei van de productie in deze orde van grootte duidt op een fase van hoogconjunctuur. Typisch voor een fase van hoogconjunctuur is dat de arbeidsmarkt krappere wordt waardoor de lonen kunnen stijgen.
- a Noem een ander kenmerk van een fase van hoogconjunctuur.
- b Leg uit hoe een verkrapping van de arbeidsmarkt tot een loonstijging kan leiden.

Omdat een loonstijging de internationale concurrentiepositie van Nederland in gevaar kan brengen, pleiten sommigen voor beperking van de loonstijging. Deze beperking kan via verbetering van de internationale concurrentiepositie tot toename van de export leiden.

- c Leg uit dat beperking van de loonstijging tot verbetering van de internationale concurrentiepositie kan leiden.
- d Leg uit dat verbetering van de internationale concurrentiepositie tot toename van de export kan leiden.

Een toename van de export kan leiden tot afname van het overheidstekort.

- e Geef daarvoor een verklaring. Betrek in het antwoord zowel de inkomsten als de uitgaven van de overheid.

Om de sterke concurrentiepositie van Nederland ten opzichte van het buitenland te behouden, wordt door de Nederlandse overheid veel extra geld geïnvesteerd in verbetering van de vervoersmogelijkheden, zoals de Betuwelijn.

- f Leg uit dat een recessie in Duitsland tot een recessie in Nederland kan leiden.

(Havo totaalvak 2000-I-1)

5 Wordt het voordeel benut?

Indonesië is sinds 1967 lid van de Association of Southeast Asian Nations (ASEAN).

Bovendien is het land toen ook lid geworden van de Wereldhandelsorganisatie (WTO).

Medio jaren negentig van de vorige eeuw begint Indonesië met het verlagen van importtarieven.

Een uitzondering daarop vormt het importtarief op motorvoertuigen vanuit de rijke landen.

Indonesië heeft zelf de productie van motorvoertuigen begin jaren negentig gestart.

Het land heeft toen toestemming gekregen van de WTO dit tarief tijdelijk op dezelfde hoogte te houden.

Met het liberaliseren van zijn internationale handel probeert Indonesië het relatieve kostenvoordeel dat dit land voor sommige goederen heeft, meer te benutten.

Een belangrijke handelspartner en concurrent van Indonesië is Maleisië.

In zowel Indonesië als Maleisië worden textiel en motorvoertuigen geproduceerd. In de tabel hieronder is het aantal eenheden product weergegeven dat met 1.000 arbeidsuren geproduceerd kan worden. Zowel voor textiel als voor motorvoertuigen wordt in deze tabel homogeniteit verondersteld.

	textiel	motorvoertuigen
Indonesië	2.000	2,5
Maleisië	2.500	3

- Geef een reden voor de WTO om Indonesië toestemming te geven het genoemde importtarief tijdelijk op dezelfde hoogte te houden.
- Leg met behulp van een berekening uit voor welk product Maleisië een relatief kostenvoordeel heeft ten opzichte van Indonesië.
- Leg met behulp van een berekening uit dat zowel Indonesië als Maleisië voordeel heeft van onderlinge vrijhandel indien de ruilverhouding van één motorvoertuig ligt tussen 800 en 833 eenheden textiel.

(Vwo 2012-I-2, ingekort)

6 Nederlanders dozenschuivers?

Wanneer in ons land geïmporteerde goederen tijdelijk Nederlands eigendom worden, maar vervolgens geëxporteerd worden naar een derde land, spreken we van wederuitvoer. Het belang van de wederuitvoer voor de Nederlandse handel is in de afgelopen jaren toegenomen. In 1995 bestond de Nederlandse export voor 27% uit wederuitvoer, in 2004 is dat percentage 34%. Is Nederland een land van dozenschuivers geworden? En is dat gunstig voor de economische groei?

In onderstaande tabel worden enkele gegevens over de buitenlandse handel van Nederland voor de jaren 2001 tot en met 2004 weergegeven.

	nominale waarde (x miljard euro)				volume (% verandering t.o.v. voorafgaand jaar)		
	2001	2002	2003	2004	2002	2003	2004
uitvoer goederen binnenlandse herkomst	135,4	136,0	137,7	143,6	2,0	1,1	2,1
wederuitvoer goederen	101,3	96,1	96,3	112,7	0,3	5,0	19,8
uitvoer diensten	64,5	66,3	67,4	71,8	-0,4	-0,6	5,4

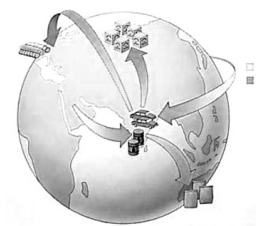
Op basis van deze tabel kan worden berekend dat het gewogen gemiddelde van de groei van het **volume** van de totale uitvoer van goederen en diensten van binnenlandse herkomst in 2003 ten opzichte van 2002 0,54% bedroeg.

- Laat met een berekening, in twee decimalen nauwkeurig, zien dat deze groei in 2004 ten opzichte van 2003 groter was dan 0,54%.
- Is het prijspeil van de wederuitvoer in 2002 hoger of lager dan in 2001?

Verklaar je antwoord zonder een berekening te maken.

Een journalist doet over de wederuitvoer in Nederland de volgende bewering: 'De wederuitvoer levert per eenheid product een zeer kleine bijdrage aan het bruto binnenlands product van Nederland.'

- Leg de bewering van de journalist uit.

(Vwo 2009-I-2)

7 Uit een krant (voorjaar 2001): Concurrentiepositie verslechtert

Het Centraal Planbureau (CPB) voorspelt voor het jaar 2002 een verslechtering van de concurrentiepositie van Nederland. Een van de oorzaken van deze verslechtering is de, in vergelijking met de rest van Europa, krappe arbeidsmarkt in Nederland. Nederlandse producten kunnen daardoor naar verhouding duurder worden. Na de invoering van de euro kunnen wisselkoersaanpassingen niet meer worden ingezet om de concurrentiepositie te verbeteren. Het belang van de ontwikkeling van de loonkosten en de arbeidsproductiviteit in Nederland is hierdoor toegenomen.

- a Leg uit hoe een krappe arbeidsmarkt in een land tot verslechtering van de concurrentiepositie van dat land kan leiden.
- b Leidt een daling van de koers van de munt van een land tot verbetering of tot verslechtering van de concurrentiepositie van dat land? Verklaar je antwoord.
- c Leidt een daling van de arbeidsproductiviteit in een land tot verbetering of tot verslechtering van de concurrentiepositie van dat land? Verklaar je antwoord.

(Havo totaalvak 2004-I-1)

16.3 Waarom zouden landen de vrijhandel willen beperken?

Roda JC ziet grotere EU als zegen

Roda JC beschouwt de uitbreiding van de Europese Unie als een zegen. De club uit Kerkrade verwacht zijn slag te kunnen slaan op de transfermarkt in het voormalige Oostblok. Desnoods via de rechter. Want alleen daar lopen nog betaalbare topspelers rond, zegt technisch bestuurslid Nol Hendriks.

Zaterdag wordt de EU met tien landen uitgebreid tot vijftieng lidstaten. Nieuwkomers zijn acht voormalige communistische landen: Polen, Tsjechië, Hongarije, Slowakije, Slovenië, Estland, Letland en Litouwen. Ook de mediterrane eilanden Malta en Cyprus sluiten op die dag aan.

Toch blijft de Nederlandse voetbalmarkt de komende twee jaar gesloten voor goedkope talenten uit Oost-Europa. Want, zo redeneert het kabinet, alleen een arbeidssector die kampt met een werknemerstekort krijgt een arbeidsvergunning voor nieuwkomers. En het betaald voetbal in Nederland kent een dergelijk probleem niet.

De spelersvakbond VVCS is tevreden met het uitstel. Martin Snoeck: 'Deze regeling is een prima bescherming van de eigen werkgelegenheid. En zorgt tegelijk voor een goede balans en kwaliteit. In het verleden zijn er te veel goedkope buitenlandse voetballers naar Nederland gehaald zonder dat ze iets toevoegden.'

Bron: Limburgs dagblad (2004)

Wanneer overheden de internationale handel op geen enkele wijze belemmeren, spreek je van **vrijhandel**. In de praktijk zien we toch dat overheden vaak een aantal barrières opwerpen met als doel de eigen economie te beschermen. Economen noemen dit verschijnsel **protectie**. Er bestaat een spanningsveld tussen vrijhandel en protectie. Vrijhandel verhoogt de welvaart en is daarmee in het belang van de bevolking. Deze kan dan optimaal profiteren van de internationale arbeidsverdeling.

Redenen waarom overheden toch protectionistische maatregelen nemen zijn:

- 1) het beschermen van de eigen economie (productie en werkgelegenheid);
- 2) het beschermen van een 'jonge' industrie;
- 3) het waken voor een te afhankelijke positie van het buitenland;

- 4) het beschermen van het milieu;
- 5) het beschermen tegen oneerlijke concurrentie.

Een veel voorkomende reden voor protectie is bescherming van de eigen werkgelegenheid. Producten die je invoert, maak je immers niet zelf. Dat kost je banen. Als een overheid om deze reden protectie toepast, kan zij verwachten dat er ‘vergeldingsacties’ komen.

Een algemeen aanvaarde reden voor protectie is het zogenaamde ‘**industrie-infant-argument**’. De gedachte hiervan is dat een nieuwe industrie enige tijd nodig heeft om met het buitenland te kunnen concurreren. Door de nieuwe industrie met protectionistische maatregelen te beschermen tegen buitenlandse concurrentie, krijgt ze enige rust. Voorwaarde is wel dat de nieuwe industrie de mogelijkheid heeft op termijn de concurrentie met het buitenland aan te gaan. Op dat moment dient de overheid de protectionistische maatregel weer af te schaffen. Dit beleid komt regelmatig voor in ontwikkelingslanden om het exportpakket te kunnen verbreden met meer hoogwaardige producten.

Toegang tot de kabel

Zowel nationaal als internationaal is het vraagstuk van de toegang tot de kabel actueel. Kabelmaatschappijen vinden dat zij als *infant-industrie* het recht moeten hebben om te discrimineren bij het toelaten van bedrijven die via hun net diensten willen aanbieden. KPN vindt het onaanvaardbaar dat de toegang tot de klant wordt beperkt of zelfs afgesloten. Vaak is de klant voor breedbandinternetdiensten en nieuwe multimediasdiensten op een enkele aanbieder aangewezen. *Bron: KPN*

Een derde argument is het waken voor een te afhankelijke positie ten opzichte van het buitenland voor voornamelijk strategische goederen als voedsel en wapens. Frankrijk zal bijvoorbeeld niet snel wapentuig uit andere landen aanschaffen. Dit land wil op het terrein van de defensie volkomen zelfstandig zijn.

Als vierde argument noemen we de bescherming van het milieu. Als de overheid een milieuvriendelijk beleid heeft en haar onderdanen kopen goedkopere maar minder milieuvriendelijke producten in het buitenland, dan ondergraaft dit het beleid van de overheid. Dat wil zij voorkomen door protectionistische maatregelen.

Tenslotte gaven we als argument voor protectie het beschermen tegen oneerlijke concurrentie. Dit heeft vooral betrekking op het tegengaan van het dumpen van overschotten door buitenlandse bedrijven op de Nederlandse markt. Onder **dumpen** verstaan we het verkopen van goederen tegen een prijs die lager ligt dan de kostprijs. Sommige bedrijven hebben dat er voor over. Zeker wanneer de voorraden anders onverkoopbaar blijven. In dit kader heeft de EU boter op haar hoofd. Jarenlang heeft zij in het kader van minimumprijsregelingen de door haar opgekochte overschotten ‘gedumpt’ op Oost-Europese markten. In de jaren ’80 van de vorige eeuw betaalde de Nederlandse consument voor de ‘eigen’ roomboter bijna twee gulden. Diezelfde roomboter kocht een Rus voor een derde van de prijs. Russische producenten zullen daar niet blij mee zijn geweest. Het was voor hen moeilijk concurreren tegen zulke lage prijzen. Ook opgave 11 in de volgende paragraaf gaat over dit onderwerp.

Vragen en opdrachten bij 16.3

- 8 Protectionisme zien we als het beschermen van de eigen economie. Lees het artikel over Roda JC nog eens en beantwoord de vragen op de volgende pagina.
- a Op welke wijze wil de regering (lees EU) de bestaande spelers beschermen?

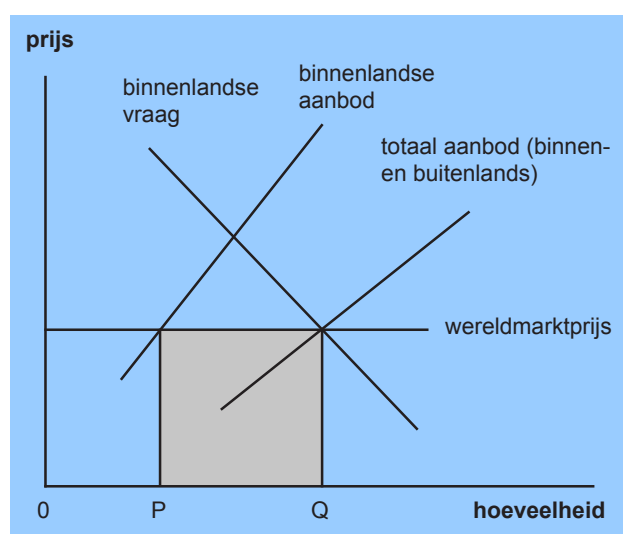
- b In welke situatie wil de EU een uitzondering maken?
 - c Leg uit dat deze protectionistische maatregel de bezoeker van de wedstrijden en de televisiekijker geld gaat kosten.
 - d Er is een tekort aan verpleegkundigen. Sommigen zeggen dat we daarom verpleegkundigen uit andere landen moeten aantrekken, bijvoorbeeld uit Afrikaanse landen. Niet iedereen is het daarmee eens. Geef voor beide denkbeelden een argumentatie.
- 9 In veel landen zijn de lonen lager dan in Nederland. Het gevolg daarvan is dat sommige buitenlandse producten veel goedkoper zijn dan de Nederlandse concurrentie. Sommige Nederlandse ondernemers vinden dat de overheid stappen moet nemen tegen de invoer uit deze goedkope lagelonenlanden om dit dumpen tegen te gaan.
- a Mag je hier spreken over dumpen? Motiveer je antwoord.
 - b Leg uit waarom lage lonen niet altijd hoeven te leiden tot lage arbeidskosten per product.

16.4 Op welke wijze vindt protectie plaats?

In slechte tijden gaan steeds meer landen ertoe over hun eigen economie te beschermen tegen buitenlandse concurrentie. We hebben gezien dat protectie de welvaart vermindert. In feite leidt protectie mondiaal gezien tot nog slechtere tijden. Een regering moet vooruitzien en dat doet ze niet altijd. Dus als ze dan toch protectionistische maatregelen neemt, heeft ze daarvoor verschillende instrumenten tot haar beschikking.

We verdelen deze instrumenten in twee groepen. Dat zijn de **tarifaire** en de **non-tarifaire** maatregelen. Tot de tarifaire maatregelen behoren de **invoerheffing** en de **exportsubsidie**. Een invoerheffing is nodig indien de wereldmarktprijs lager is dan de binnenlandse prijs. De heffing moet minimaal zo hoog zijn dat de oorspronkelijke wereldmarktprijs met heffing niet meer onder de binnenlandse prijs ligt.

In figuur 1 hieronder zie je een grafische weergave van vraag en aanbod op een bepaalde markt. Het aanbod komt van zowel binnenlandse als buitenlandse aanbieders. De wereldmarktprijs is laag. Veel binnenlandse aanbieders laten het afweten. De totale binnenlandse productie bedraagt OP. Marktevenwicht ligt bij een hoeveelheid OQ. Dit betekent dat het land een hoeveelheid ter grootte van PQ importeert. Het grijze oppervlak in de figuur geeft de omzet van de buitenlandse aanbieders weer.

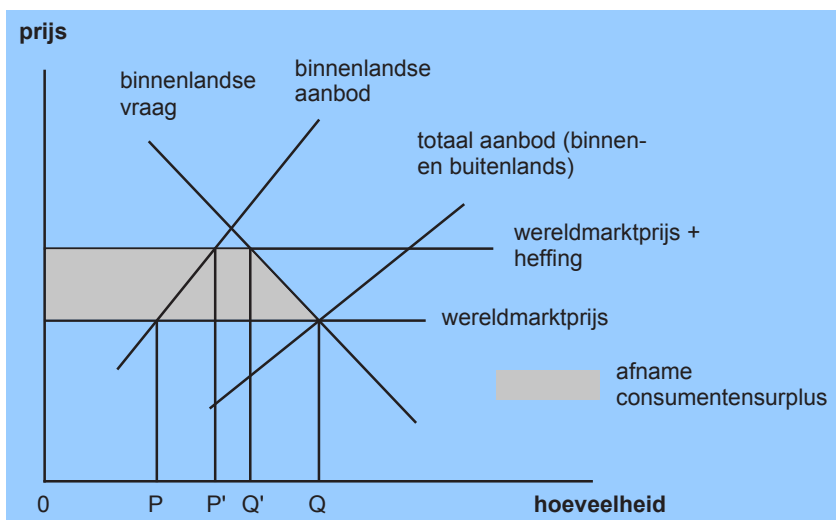

Figuur 1: Handel zonder invoertarief

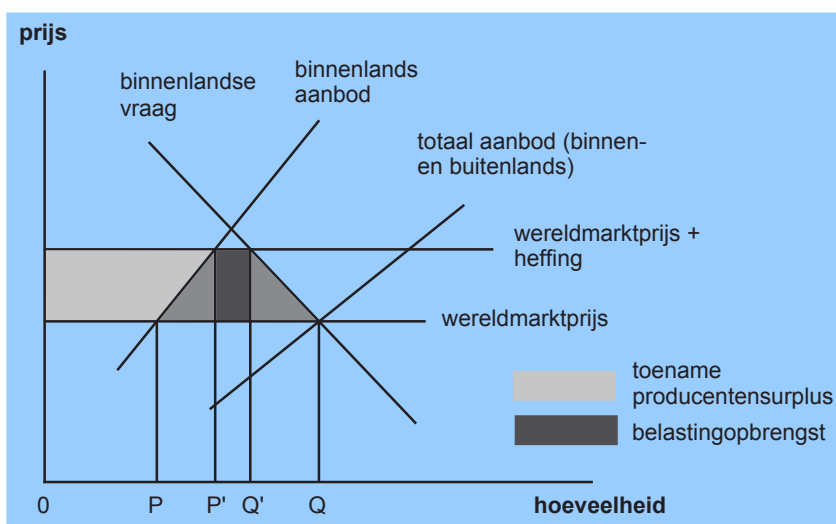
Een **invoerheffing** doet de prijs in het land stijgen. Zie figuur 2 op de volgende pagina. Het gevolg daarvan is dat meer binnenlandse aanbieders toetreden. Het totale binnenlandse aanbod stijgt naar P' . De hogere prijs leidt tot minder consumptieve vraag. De vraag en het totale aanbod dalen naar Q' . De benodigde import is nu veel minder groot, namelijk $P'Q'$. Omdat er nu meer binnenlands aanbod is, zal de werkgelegenheid ook toenemen. Een bijkomend voordeel is dat de inhoud van de schatkist ook stijgt. De grootte van de belastingopbrengst is weergegeven in figuur 3 met het grijze oppervlak.

In figuur 2 is duidelijk te zien dat als gevolg van de invoerheffing het consumentensurplus daalt, het producentensurplus stijgt en dat ook de overheid meer belastingopbrengst ontvangt. Maar in deze situatie geldt: **de daling van het consumentensurplus is groter dan de stijging van het producentensurplus plus de stijging belastingopbrengst.**

De twee grijze driehoekjes in figuur 3 zijn niet gecompenseerd voor verlies aan consumentensurplus. Het gevolg van de invoerheffing, namelijk een afname van de welvaart, is hiermee grafisch aangetoond.

Figuur 2: Handel met invoertarief

Figuur 3: Handel met invoertarief

Exportsubsidie is eigenlijk geen importbeperkende maatregel, maar een exportbevorderende maatregel. De binnenlandse producenten krijgen een minimale prijs gegarandeerd. Zij krijgen een subsidie als zij hun overschotten op de wereldmarkt dumpen.

De subsidie is gelijk aan het bedrag dat de wereldmarktprijs onder de gegarandeerde prijs ligt. Samenvattend kun je stellen dat zowel de hoogte van de invoerheffing als die van de exportsubsidie gelijk is aan het verschil tussen de gegarandeerde prijs en de wereldmarktprijs. Tarifaire maatregelen werken via de markt. We noemen deze maatregelen daarom **marktconform**, omdat ze op een directe wijze de vraag, het aanbod en de prijs beïnvloeden.

Invoerquota vormen een non-tarifaire maatregel. Door het instellen van een **invoerquotum** bepaalt de regering een maximaal in te voeren hoeveelheid goederen. Hoewel een overheid door een invoerquotum dus niet de prijs van het product zelf wil beïnvloeden, zoals bij een invoerheffing, zal door de beperkte aangeboden hoeveelheid de prijs ervan toch stijgen.

Tot de non-tarifaire maatregelen behoren ook allerlei kwaliteitseisen. Dit zijn voorbeelden van handelsobstakels die ontstaan omdat geïmporteerde goederen aan bepaalde voorwaarden moeten voldoen. Daarbij kun je denken aan milieuvoorschriften, kwaliteitseisen en aan administratieve procedures. Anders dan importtarieven of quota hebben non-tarifaire belemmeringen *geen* directe invloed op de vraag, het aanbod en de prijs.

Regeren is vooruitzien. Misschien is het beter om dan toch maar de protectionistische maatregelen te laten vallen en te gaan samenwerken. Economische samenwerking tussen landen noem je ook wel **economische integratie**. Deze samenwerking tussen landen schept grotere afzetmarkten voor de vaderlandse bedrijven. Dat leidt tot schaalvoordelen en lagere kosten. Lagere kosten leiden tot lagere prijzen en daardoor tot meer welvaart. Ook de toenemende concurrentie leidt tot lagere prijzen. Vooral het wegvallen van grensbelemmeringen en de toegenomen mobiliteit van productiefactoren als kapitaal en arbeid hebben dit proces mogelijk gemaakt.

Het voordeel van integratie en de daarbij behorende grotere afzetgebieden zijn dus de **schaalvoordelen** van een grotere productie. Deze voordelen ontstaan doordat de ondernemer de kosten van onderzoek en ontwikkeling ('research and development') over meer producten kan verdelen. De kostprijs per product daalt en daarmee verbetert de concurrentiepositie van het bedrijf. Gevolg van deze economische integratie is dat er ook steeds meer uniforme normen en standaarden gaan gelden. En ook dat levert natuurlijk weer schaalvoordelen op. Bedrijven kunnen dan meer van hetzelfde produceren en minder verschillende systemen.

Voorbeelden van vrijhandelszones

Europese Unie (EU), Europese Economische Ruimte (EER), Europese Vrijhandels Associatie (EVA), Centraal-Europese Vrijhandelsassociatie (CEVA), EU-Carcom, Association of South-East Asian Nations (ASEAN), Mercosur Vrijhandelszone van de Amerika's (FTAA), Noord-Amerikaanse Vrijhandelsovereenkomst (NAFTA), Unie van Zuid-Amerikaanse Naties (UZAN), Afrikaanse Unie (AU), Andesgemeenschap (CAN).

Naast het economische belang van internationale integratie is er nog een tweede goede reden voor integratie. Zolang landen samenwerken, voeren ze geen oorlog. Samenwerken leidt daarom tot betere tijden. In West-Europa is dankzij de EU al ruim 65 jaar niet meer gevochten. Dat is uniek en iets om even bij stil te staan.

Vormen van economische samenwerking zijn:

- 1) Een **vrijhandelszone** – Landen aangesloten bij een vrijhandelszone heffen onderling geen invoerheffingen.
- 2) Een **douane-unie** – Net als bij een vrijhandelszone is in een douane-unie vrij verkeer van goederen mogelijk. Landen aangesloten bij een douane-unie hanteren echter een gemeenschappelijk invoertarief voor niet-leden.
- 3) Een **gemeenschappelijke markt** – Dit is een douane-unie met daarbij vrij verkeer van productie-factoren, zoals arbeid en kapitaal. Je kunt dus met jouw diploma's in andere lidstaten gaan werken. Ook kun je daar je geld beleggen.
- 4) Een **economische unie** – Zoals een gemeenschappelijke markt, waarbij de lidstaten hun economische en sociale beleid op elkaar afstemmen.
- 5) Een **monetaire unie** – Zoals een economische unie, maar uitgebreid met één gemeenschappelijke valuta en één centrale bank.

Vragen en opdrachten bij 16.4

10 Vrij baan voor vrijhandel

Lange tijd heeft een land zijn landbouw en industrie met invoerheffingen beschermd. Een belangrijk argument voor deze protectie was behoud van werkgelegenheid.

Enige tijd geleden heeft de regering van dit land echter gekozen voor vrijhandel met andere landen en zijn de invoerheffingen op goederen uit landbouw en industrie geheel afgeschaft. De importprijs van deze producten is daardoor gedaald. Een onderzoeksbureau is een jaar na afschaffing van de invoerheffingen nagegaan welke macro-economische gevolgen zijn opgetreden. In het rapport van het onderzoeksbureau worden voor de landbouw en de industrie van dit land verder de volgende conclusies getrokken:

- 1) Er bestaat een oorzakelijk negatief verband tussen invoerheffing en arbeidsproductiviteit.
- 2) Hoe sterker de prijsverandering, hoe groter het effect op de binnenlandse verdeling van productiefactoren.

	landbouw		industrie	
	(1)	(2)	(1)	(2)
aandeel werkgelegenheid (% van de totale werkgelegenheid)	12	9	25	24
invoerheffing (% van de importprijs exclusief invoerheffing)	40	0	10	0
consumentenprijs (index)	100	85	100	97
arbeidsproductiviteit (index)	100	105	100	102
productievolume (index)	100	90	100	100
importvolume (index)	100	110	100	105

- a Beschrijf twee andere argumenten waarmee protectie veelal wordt verdedigd.
- b Bereken de procentuele daling van de importprijs van landbouwgoederen in dit land als gevolg van de afschaffing van de invoerheffing.
- c Geef een verklaring voor het feit, dat de consumentenprijs van landbouwproducten in dit land, minder daalt, dan als gevolg van de afschaffing van de invoerheffing zou mogen worden verwacht.

- d Geef een verklaring voor conclusie 1.
- e Ondersteunen de gegevens van de tabel conclusie 2? Verklaar je antwoord.
(Vwo deelvak 2003-I-6)

11 Van protectie naar vrijhandel

De overheid in een opkomend industrieland wil de economische ontwikkeling stimuleren. Daartoe is een aantal jaren geleden een auto-industrie opgezet. Een dergelijke industrie heeft namelijk grote uitstralingseffecten naar andere bedrijfstakken. Alhoewel de Wereldhandelsorganisatie (World Trade Organisation) sterk voorstander is van vrijhandel, kreeg dit land toch toestemming enige jaren lang importheffingen op auto's uit het buitenland te heffen. Andere vormen van protectie werden niet toegestaan omdat die in de ogen van de WTO niet marktconform* zijn. De WTO dringt er nu op aan ook de importheffingen af te schaffen.

* Marktconform wil zeggen 'via het marktmechanisme (marktprijzensysteem)'.

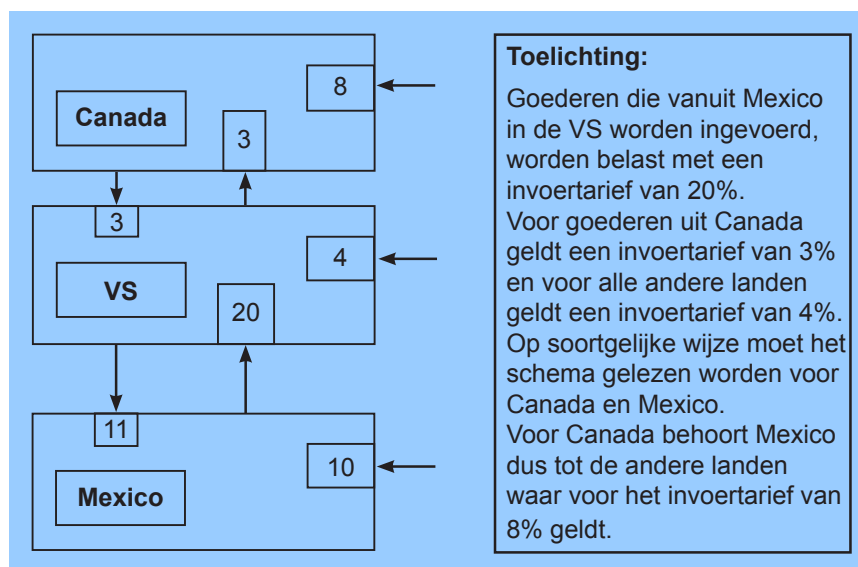
- a Welk argument zal de WTO gebruiken om in dit geval protectie toe te staan? Verklaar je antwoord.
- b Leg uit waarom importheffingen gezien kunnen worden als een marktconforme vorm van protectie.
- c Beschrijf een manier van protectie die niet marktconform is.
- d Leg uit waarom economen in het algemeen verwachten dat vrijhandel tot een grotere productie leidt dan protectie.
(Vwo deelvak 2003-II-1)

12 Een bedrijf exporteerde in 1993 een product rechtstreeks van Canada naar Mexico. De transactie werd afgewikkeld in Amerikaanse dollars. De exportprijs bedroeg \$ 25. Voor de gehanteerde invoertarieven moet je onderstaande tabel gebruiken.

- a Bereken het bedrag in Amerikaanse dollars dat een Mexicaanse importeur in totaal voor het product moest betalen.

De VS belastten in 2003 goederen uit Mexico met aanzienlijke invoerrechten. Dat is een vorm van protectie.

- b Noem twee andere manieren waarop landen protectie kunnen bedrijven.

Mexicaanse bedrijven beschikten over mogelijkheden om die protectie op legale wijze te omzeilen.

- c Beschrijf een manier waarop dat zou kunnen. Eind 1993 sloten de drie genoemde landen een vrijhandelsovereenkomst: de NAFTA.
- d Leg uit dat de inwerkingtreding van de NAFTA een negatieve invloed kan hebben op de export vanuit Europa met bestemming VS.

- e Leg uit dat de NAFTA op termijn ook een positieve invloed kan hebben op de export vanuit Europa met bestemming VS.
- f De NAFTA-landen willen in de verre toekomst een douane-unie gaan vormen. Welke tarieven in het schema zullen met de inwerkingtreding van deze douane-unie veranderen? Verklaar je antwoord.
- g Bij een douane-unie gaat de samenwerking tussen de betrokken landen minder ver dan bij een economische unie. Noem twee kenmerken van een economische unie die *niet* gelden voor een douane-unie.

13 Gemeenschappelijk landbouwbeleid op de schop

Agrië is een van de lidstaten van een economische unie. Deze economische unie voert al vele jaren een gemeenschappelijk landbouwbeleid met de volgende kenmerken:

- interventieprijs voor veel landbouwproducten, gecombineerd met een opkoopregeling voor aanbodoverschotten;
- invoerrechten op landbouwproducten uit niet-lidstaten;
- exportsubsidies om landbouwproductie van de economische unie tegen de wereldmarktprijs af te kunnen zetten op de wereldmarkt.

Dit protectionistische landbouwbeleid stuit echter op steeds meer bezwaren, zowel binnen als buiten de economische unie. Na een dringende oproep van een internationale vrijhandelsorganisatie is er een beleidsvoorstel gekomen waarin het eerder omschreven gemeenschappelijke landbouwbeleid wordt afgeschaft en de vrijemarktwerking wordt ingevoerd voor landbouwproducten. De vrijhandelsorganisatie verwacht dat dit beleid zal leiden tot vergroting van de mondiale welvaart. In Agrië wordt er van uitgegaan dat door afschaffing van dit gemeenschappelijke landbouwbeleid de landbouwproductie volledig uit Agrië zal verdwijnen.

Jij bent voorstander van afschaffing van het huidige gemeenschappelijke landbouwbeleid en als zodanig door een krant gevraagd je mening in een betoog weer te geven.

Schrijf een betoog als voorstander van afschaffing van het huidige gemeenschappelijke landbouwbeleid van de economische unie:

- a Begin het betoog met een argument waarmee de vrijhandelsorganisatie kan onderbouwen dat vrijhandel leidt tot vergroting van de mondiale welvaart.
- b Verwerk vervolgens in het betoog drie van de onderstaande vier aspecten. Bij elk van de drie gekozen aspecten moet de uitwerking gebaseerd worden op één of meer informatiebronnen op de volgende pagina.

- 1) De consumentenprijzen van landbouwproducten in Agrië.
- 2) De welvaart in ruime zin van Agrië.
- 3) De allocatie van productiefactoren in Agrië.
- 4) De prijs van nieuwbouwwoningen in Agrië.

Aanwijzingen:

- De onderdelen van je betoog moeten logisch op elkaar aansluiten.
- Vermeld de nummers van de gebruikte informatiebronnen.

- Gebruik voor het betoog 175 woorden; een afwijking van 30 woorden is toegestaan.
Z.o.z.

(Vwo 2008-I-3)

informatiebron 1

sectorcijfers Agrië (2005)

	landbouw	industrie	dienstverlening	overig
aandeel werkgelegenheid	7%	31%	58%	4%
aandeel bbp	3%	33%	60%	4%

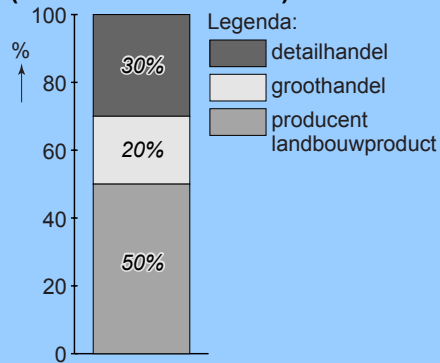
informatiebron 2

grondprijzen en grondverdeling Agrië naar bestemming (2005)

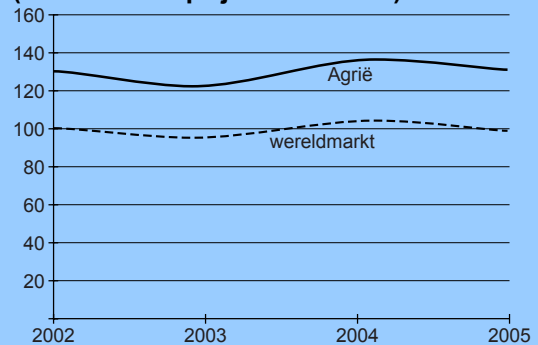
bestemming	prijs per m ² in geldeenheden	aandeel in het totale grondgebruik
landbouw	11	70%
wonen	75	6%
infrastructuur	8	4%
industriegebied	25	3%
natuur en recreatie	5	15%
overige	15	2%

informatiebron 3

opbouw consumentenprijs van een gemiddeld landbouwproduct in Agrië (2005 / exclusief btw)

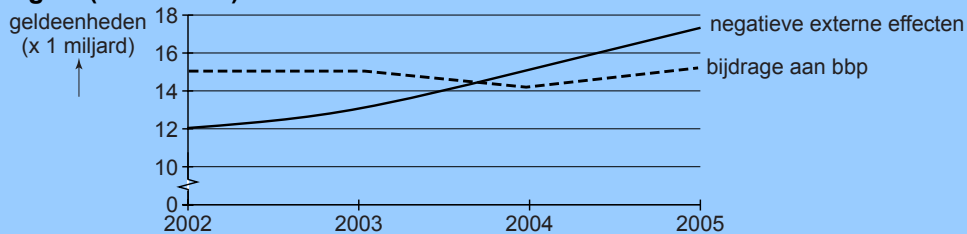

producentenprijzen landbouwproducten 2002-2005 (wereldmarktprijs 2002 = 100)

informatiebron 4

negatieve externe effecten landbouw Agrië en bijdrage landbouw aan bbp Agrië (2002-2005)

16.5 Wanneer heeft een land een open economie?

Onze handel met het buitenland heeft sterk bijgedragen aan onze huidige rijkdom. Landen die economische relaties onderhouden met andere landen hebben een **open economie**. Eigenlijk is er geen land waar geen internationale economische transacties plaatsvinden. De mate waarin deze transacties plaatsvinden kan echter aanzienlijk verschillen. Een land als Noord-Korea heeft zijn burgers en bedrijven daartoe heel veel beperkingen opgelegd en heeft misschien wel de meest **gesloten economie** in de wereld. In Nederland gelden weinig handelsbeperkingen en als ze er zijn, komen ze meestal voort uit kwaliteits- of politieke overwegingen.

Je hebt geleerd dat internationale handel de welvaart bevordert, omdat bedrijven dan kunnen profiteren van grotere afzetmarkten en schaalvoordelen, die leiden tot lagere kosten per product. Desondanks zijn er nogal wat redenen voor de regeringen van landen om de handel te beperken. We noemden dat **protectionisme**. De argumenten daartoe hebben betrekking op de werkgelegenheid, antidumpingmaatregelen, ontwikkeling van jonge industrieën en behoud van zelfstandigheid ten aanzien van strategische goederen.

De Nederlandse export van bloembollen is wereldberoemd. Toch maakt de export van bloembollen maar een zeer klein deel uit van de totale Nederlandse export.

De internationale handel is voor Nederland van groot belang. Ondanks het kleine grondgebied, maar dankzij haar ligging, behoort Nederland tot de meest open economieën ter wereld. De belangrijkste importcategorieën van ons land zijn (elektrische) machines, fabrikaten en voedingswaren. De belangrijkste exportcategorieën zijn voedingswaren, levende dieren, chemische producten, (half)fabrikaten, (elektrische) machines en aardolieproducten.

De mate waarin een economie open is, bepalen economen met behulp van de **exportquote** en de **importquote**. Deze maatstaven geven een beeld van de relatieve grootte van de export en import. Relatief wil hier zeggen dat we ze in verhouding plaatsen tot de hoogte van het nationale product. Natuurlijk heeft een land als de VS een grotere export en import dan het kleine Nederland. Maar in procenten van het nationale product overtreft Nederland de VS en daarom zeggen we dat Nederland een meer open economie heeft dan de VS.

Voor 2008 bedroeg de exportquote van Nederland 0,76 en de importquote 0,68.

Berekening:

$$\text{Exportquote (2008)} = \frac{\text{Export}}{\text{Bbp}} = \frac{\text{€ 444,3 miljard}}{\text{€ 586,1 miljard}} = 0,76$$

$$\text{Importquote (2008)} = \frac{\text{Import}}{\text{Bbp}} = \frac{\text{€ 400,6 miljard}}{\text{€ 586,1 miljard}} = 0,68$$

De mate van openheid bepaal je door de som van exportquote en importquote te berekenen. Deze som noem je ook wel de **handelsquote**. Hoe hoger de waarde van de som van de handelsquote, des te opener is de economie van een land. In 2008 bedroeg deze maatstaf voor Nederland 1,44 ($= 0,76 + 0,68$).

Door de handel met andere landen kunnen er handelstekorten of handelsoverschotten met die landen ontstaan. Bij een handelsoverschot zijn de exportontvangsten groter dan de uitgaven voor de import. Bij een handelstekort geldt het omgekeerde. De rijke industrielanden hebben overwegend handelsoverschotten. De Verenigde Staten vormen daarop een grote uitzondering. Het is niet toevallig dat vooral ontwikkelingslanden de tekortlanden zijn.

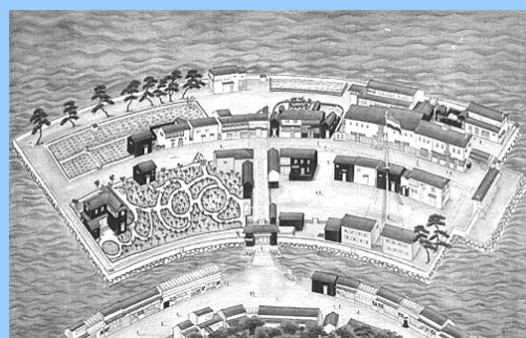

Voor internationale handel moet je jouw valuta omwisselen voor de valuta van het land, waarmee je handel drijft. Sommige valuta spelen bij de internationale handel een extra belangrijke rol omdat veel producten in die valuta zijn geprijsd. Zo betaal je olie met US-dollars, ook al komt die olie uit een ander land dan de Verenigde Staten.

De Nederlandse export is vooral afhankelijk van de groei van de wereldhandel. De grootte van de Nederlandse import hangt echter af van het nationale inkomen in Nederland zelf.

Nederland onderhoudt al honderden jaren intensieve economische relaties met andere landen. De Nederlandse koopmansgeest is mede daaruit ontstaan. Belangrijke wapenfeiten in deze geschiedenis waren het ontstaan en functioneren van de Verenigde Oost-Indische Compagnie (VOC) en de handel met China en Japan.

In 1598 begon het allemaal. Vanuit Rotterdam vertrokken de schepen Geloof, Hoop, Liefde, Trouw en De Blijde Boodschap richting het Verre Oosten. Twee jaar later, op 19 april 1600, arriveerde het eerste Nederlandse schip in Japan. De Nederlandse nederzetting op het kunstmatige Japanse eiland Deshima was voor Japan meer dan twee eeuwen (1639-1868) het enige venster op de wereld tijdens een periode waarin Japan zich totaal van de buitenwereld had afgesloten. Vierhonderd jaar later vormt Japan voor Nederland, buiten Europa en de Verenigde Staten, nog steeds de belangrijkste im- en exportmarkt.

Handelspost Deshima (1810), tekening van Keiga Kawahara, Maritiem Museum Rotterdam

Export groeit weer

De stijgende export hebben we vooral te danken aan de groeiende wereldhandel. En de Schwung zit er nu goed in voor de wereldhandel. Dat stemt dus positief, al zou de groei iets kunnen afnemen, wanneer de economie in de VS en Azië gaat afremmen. Voor Nederland is vooral van belang dat de invoervraag vanuit de belangrijkste handelspartners in de EU aantrekt, en dat is nog even afwachten.

Bron: *Economiejournaal* (september 2004)

Vragen en opdrachten bij 16.5

- 14 Lees onderstaand artikel over Andorra. Beantwoord daarna de bijbehorende vragen.
- a Noem twee in het artikel genoemde feiten die de mening staven dat Andorra een 'betrekkelijk gesloten' economie heeft.
- b Zou de wel aanwezige handel met andere landen in het voordeel of in het nadeel van Andorra zijn?

Uit een reisfolder:

Andorra, een betrekkelijk gesloten land

Economisch is Andorra altijd sterk georiënteerd geweest op Spanje. De officiële taal van het land is Catalaans en onder het Franco-regime bloeide het als belastingparadijs resp. smokkelnest tussen EU-lid Frankrijk en Spanje.

Na Spanje's politieke omwenteling en toetreding tot de EU verloor Andorra een deel van haar unieke economische positie. Wat overbleef was de betekenis van het land als vestigingsplaats van commerciële banken (geen belasting op spaargelden, bankgeheim) en toeristische attracties. Van de huidige buitenlandse handel van Andorra zijn geen statistische gegevens bekend: het is een betrekkelijk gesloten economie. Het leeuwendeel van de goederenhandel en het dienstenverkeer wordt nog steeds afgewikkeld met Spanje. Met de Europese Unie heeft het land inmiddels een douane-unie gesloten. De werkloosheid is nog steeds vrijwel nihil: omdat Andorra niet in de eigen arbeidsbehoefte kan voorzien, werken in het prinsdom veel Fransen en Spanjaarden, die weer vertrekken als hun inkomstenbron verdwijnt.

De praktijk leert dat elk procent extra 'openheid' van de economie van een land het inkomen per inwoner van zijn bevolking met één procent doet stijgen.

Dit verklaart de rijkdom van de Singaporese inwoners, in schrijnend contrast met de armoede in de gesloten economie van Myanmar (Birma).

- c Is de hier geciteerde uitspraak een feit of een mening? Motiveer je antwoord.
- d De uitspraak kan goed verdedigd worden. Geef een argument, waarmee je deze uitspraak kunt onderbouwen.

- 15 Voor de twee denkbeeldige landen Oranjeland en Reeland gelden de onderstaande gegevens. Alle bedragen in miljarden geldeenheden behalve de quota. Zie het staattie op de volgende pagina.

	Export (E)	Import (M)	Saldo buitenland (E-M)	Exportquote (e)	Importquote (m)	Nationaal Inkomen (Y)
Oranjeland	200		20		0,2	
Reeland		60		0,4		200

- a Bereken voor Oranjeland de waarde van de import, de exportquote en het nationale inkomen.
b Bereken voor Reeland de waarde van de export, het saldo buitenland en de importquote.
c Welk van beide landen heeft de meest open economie? Verklaar je antwoord.

In onderstaande tabel staan enkele gegevens over de Nederlandse handel in miljarden euro.

	2006	2007	2008
Uitvoer	391,3	420	444,3
Invoer	351,6	376,6	400,6
Bbp	534	559,8	586,1

- d Bereken voor 2007 de handelsquote van Nederland
- 16 In deze opgave wordt de totale internationale handel in goederen en diensten in en tussen de werelddelen Amerika, Europa en Azië samen de 'wereldhandel' genoemd.

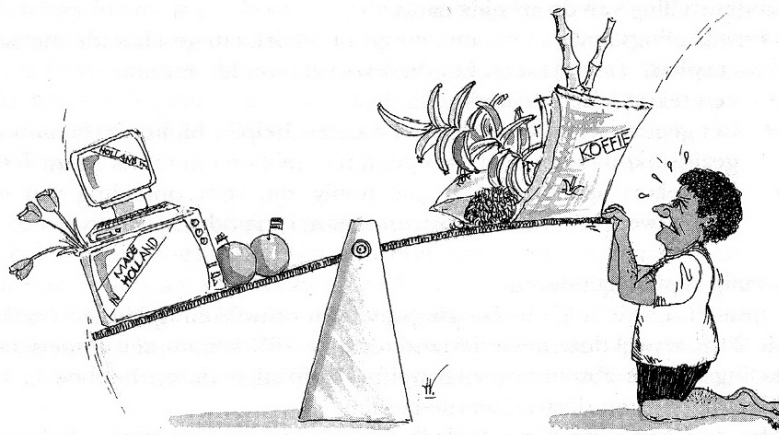
Wereldeconomie in onbalans

Er zijn economen die beweren dat Amerika 'de motor van de wereldeconomie' is. De Bank voor Internationale Betalingen (BIB) maakt zich echter zorgen over de groeiende onevenwichtigheden in de wereldhandel. Er is een groot Amerikaans handelstekort. Dit tekort vindt zijn spiegelbeeld in een handelsoverschot van Europa en Azië. Een dergelijke onevenwichtigheid kan worden gecorrigeerd door wisselkoersbewegingen. Maar die correctie blijft nu uit. Daarom stelt de BIB: 'Op deze manier groeien de schuldverhoudingen in de wereld scheef.' De totale waarde van de wereldhandel bedraagt in een bepaald jaar \$ 8.000 miljard. In de tabel hieronder is voor de drie genoemde werelddelen de waarde van de onderlinge import en export weergegeven. Het betreft uitsluitend de handel in goederen en diensten.

miljarden \$		importwaarde van			
		Amerika	Europa	Azië	totaal
exportwaarde van	Amerika	–	600	400	1.000
	Europa	700	–	400	1.100
	Azië	500	400	–	900
	totaal	1.200	1.000	800	3.000

- a Verklaar het feit dat het totaal in de tabel (\$ 3.000) kleiner is dan het totaal van de wereldhandel.
b Hoeveel miljard dollar bedraagt het Amerikaanse saldo op de goederen- en dienstenrekening?
c Geef voor de bewering van de economen een verklaring met behulp van bovenstaande tabel.
d Verklaar de stelling van de BIB.

(Vwo totaalvak 2002-I-7)

16.6 Hoe ziet de Nederlandse betalingsbalans er uit?

Met de exportquote en importquote hebben we een maatstaf in handen om de relatieve grootte van de buitenlandse handel te meten. Het opstellen van een betalingsbalans is een instrument om de absolute grootte te meten. Economen definiëren de betalingsbalans als een in geld uitgedrukt boekhoudkundig overzicht van alle economische transacties van een land met andere landen gedurende een heel jaar.

Omdat het gaat over alle ontvangsten en uitgaven gedurende een jaar, moeten we eerst een paar algemene opmerkingen maken. Bij een echte balans, zoals je die regelmatig tegenkomt bij het vak M&O, zie je op een balans een overzicht van de bezittingen, de schulden en het eigen vermogen. Dat is hier echter niet het geval; hier betreft het uitgaven en ontvangsten.

Een bedrijfsbalans heeft betrekking op een moment, bijvoorbeeld 31 december. De betalingsbalans heeft betrekking op een heel jaar. Er zijn dus twee redenen te noemen waarom de betalingsbalans geen balans is. Ons woord betalingsbalans is afkomstig uit een wat te letterlijke vertaling van het Engelstalige begrip 'Balance of Payments'.

De betalingsbalans is eigenlijk meer een resultatenrekening. We zullen om die reden de onderdelen van de betalingsbalans dan ook aanduiden met 'rekeningen'.

Er zijn in ons land twee instellingen die een betalingsbalans opstellen.

Dit zijn het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) en De Nederlandsche Bank (DNB).

De eerste stelt een betalingsbalans op die gebaseerd is op de verrichte transacties, dus op **transactiebasis**. De tweede stelt de betalingsbalans op **kasbasis** op.

Een voorbeeld

Stel dat een Engelse reder vorig jaar oktober het Nederlandse bergingsbedrijf Smit Tak een opdracht gaf voor het bergen van één van zijn schepen die op de klippen was gestrand. Smit Tak trok nog diezelfde maand het schip los en bracht het naar de thuishaven in Engeland. De betaling € 300.000 vond echter in februari van dit jaar plaats.

Het CBS zal deze € 300.000 als ontvangst op de betalingsbalans van *vorig* jaar hebben geboekt.

DNB boekt de transactie echter als ontvangst op de betalingsbalans van *dit* jaar.

Vanwege deze verschillen kunnen beide betalingsbalansen enigszins van elkaar afwijken.

De verschillen ontstaan dus als gevolg van verstrekte leverancierskredieten en/of afnemerskredieten.

Bij de eerste kredietvorm presteert de aanbieder eerst en betaalt de afnemer later. Bij de tweede vorm van krediet betaalt de afnemer eerst (vooruitbetaling) en presteert de aanbieder later.

De economische transacties met het buitenland delen de beide instellingen op een overzichtelijke wijze in. Zij maken daartoe onderscheid tussen betalingen voor en ontvangsten uit geleverde goederen, diensten en productiefactoren. Deze drie categorieën geldstromen voor goederen, diensten en productiefactoren (inkomens) vormen drie aparte rekeningen van de betalingsbalans.

Op de **goederenrekening** staan alle transacties die betrekking hebben op de koop- en verkoop van stoffelijke goederen. Op de **dienstenrekening** staan, zoals de naam al aangeeft, betalingen en ontvangsten van dienstentransacties. Hierbij moet je denken aan transacties binnen het toerisme, het bank- en verzekeringswezen, de advocatuur, de schoonmaaksector en de transportsector. Dat de dienstensector voor een land als Nederland zo belangrijk is, komt door haar ligging aan de Noordzee en de vele verbindingen met het achterland. Ons land speelt namelijk een belangrijke rol bij de overslag van goederen en bij de doorvoer van deze goederen.

Betalingen en ontvangsten voor productiefactoren staan op de **inkomensrekening**. Waarbij de inkomensrekening niet alleen de primaire inkomens (loon, rente, huur, pacht en winst) omvat, maar ook zogenaamde **inkomensoverdrachten**. Bij dit laatste moet je denken aan verdiend inkomen (geld) dat buitenlanders overboeken naar familie in hun thuisland of aan de lidmaatschaps- en overige betalingen van Nederland aan de EU, de VN en andere internationale instellingen.

De hier genoemde transacties vormen alle betalingen voor geleverde **lopende zaken** (goederen, diensten en productiefactoren). We boeken ze daarom achtereenvolgens op de **goederenrekening**, de **dienstenrekening** en de **inkomensrekening**. Samen staan deze drie rekeningen bekend als de **lopende rekening**.

Een groot deel van onze Nederlandse export en import verloopt via de Rotterdamse haven

Een vaak gebruikte economische maatstaf is het **dekkingspercentage** van de goederenrekening. Deze geeft aan in welke mate de kosten van de import van goederen gedekt zijn door de opbrengst van de export. Maar je kunt in principe van elke rekening een dekkingspercentage bepalen.

De vierde zeer gevarieerde groep transacties vormen de financiële transacties. Hieronder vallen beleggingen in buitenlandse obligaties en aandelen, directe investeringen van bedrijven in het buitenland (fusies, overnames, stichten van nieuwe vestigingen) en internationale kredietverstrekking (zoals in het voorbeeld met het hierboven genoemde bergingsvoorbeeld), enz. Deze transacties boeken we op de **financiële rekening**.

Een ouder begrip voor financiële rekening dat je goed moet kennen voor je examen – de samenstellers van examens willen dat begrip nog wel eens gebruiken – is de **kapitaalrekening**.

DNB en CBS beschouwen daarnaast de vermogensoverdrachten nog als een derde categorie. Hieronder vallen voornamelijk de betalingen voor ontwikkelingssamenwerking. Deze staan op de *vermogensoverdrachtenrekening*. Voor het examen hoef je deze laatste rekening niet te kennen.

Het totaal van lopende rekening, financiële rekening en vermogensoverdrachtenrekening noem je de **totale rekening**. Het saldo van de totale rekening noemen wij het **saldo van de betalingsbalans**. Een positief saldo op de betalingsbalans leidt tot een stijging van de geldhoeveelheid en van de valutareserves. De ontvangsten zijn dan namelijk hoger dan de uitgaven. Een tekort op de betalingsbalans leidt tot een afname van de geldhoeveelheid en van de valutareserves

Hieronder staat de ontwikkeling van de betalingsbalans van Nederland in de periode 2005-2008. *Alle bedragen zijn in miljoenen euro (bron: DNB).*

		2005	2006	2007	2008
	Lopende rekening				
	Goederenrekening				
1.1.1	Uitvoer van goederen	277.218	310.262	337.971	361.719
1.1.2	Invoer van goederen	239.017	272.365	296.310	322.965
1.1	Saldo goederenverkeer	38.203	37.898	41.661	38.756
	Dienstenrekening				
1.2.1	Uitvoer van diensten	64.466	67.481	70.402	71.940
1.2.2	Invoer van diensten	58.998	60.020	61.534	63.042
1.2	Saldo dienstenverkeer	5.470	7.461	8.869	8.902
	Inkomensrekening				
1.3.1	Ontvangen inkomens	79.322	103.904	117.332	90.208
1.3.2	Uitgaande inkomens	76.267	90.603	111.302	100.518
1.3	Saldo inkomens	3.056	13.304	6.030	-10.311
	Inkomensoverdrachtenrekening				
1.4.1	Ontvangen inkomensoverdrachten	8.975	14.115	13.701	13.572
1.4.2	Uitgaande inkomensoverdrachten	18.427	22.338	20.947	22.389
1.4	Saldo inkomensoverdrachten	-9.451	-8.222	-7.247	-8.819
1	Saldo lopende rekening	37.275	50.438	49.310	28.523
	Vermogensoverdrachtenrekening				
2.1	Ontvangsten	1.720	2.500	2.749	2.438
2.2	Uitgaven	3.134	4.620	3.948	5.000
2	Saldo vermogensoverdrachtenrekening	-1.414	-2.120	-1.198	-2.559

Zie het vervolg op de volgende pagina.

<i>Financiële rekening</i>		2005	2006	2007	2008
Directe investeringen					
3.1.1	Nederlandse directe investeringen	-105.996	-51.841	-20.754	-13.696
3.1.2	Buitenlandse directe investeringen	38.430	6.245	84.290	-5.203
Effectenverkeer					
3.2.1	Buitenlandse effecten	-67.077	-36.051	-23.609	10.479
3.2.2	Nederlandse effecten	128.918	56.576	-42.849	73.828
Financiële derivaten					
3.3.1	Activa	121.118	105.293	125.473	131.225
3.3.2	Passiva	-124.584	-114.237	-123.071	-138.911
Overig financieel verkeer					
3.4.1	Activa	-49.298	-172.928	-206.334	40.622
3.4.2	Passiva	26.709	154.041	172.588	-93.731
3	Saldo financiële rekening zonder officiële reserves	-31.780	-52.902	-34.266	4.613
Saldo Totale rekening		4.081	-4.584	13.846	30.577

Nederland heeft meestal een overschot op de betalingsbalans (de totale rekening).

In 2003 was het saldo afgerond op een miljard euro gelijk aan nul. Als het saldo op de totale rekening gelijk is aan nul, spreken economen over **materieel evenwicht** op de betalingsbalans. Toevallig was dat dus in 2003 (afgerond) het geval. In werkelijkheid is materieel evenwicht voor Nederland een zeldzaamheid.

Toch zeggen we dat een betalingsbalans **formeel** altijd in evenwicht is. Dat komt dan vanwege de verandering in de valutareserves. Nederland is over het algemeen een overschotland. We zien dan ook een regelmatige toename van deze valutareserves tot stand komen.

Ontwikkelingslanden echter hebben voornamelijk tekorten op hun betalingsbalans. Deze situatie is zo structureel dat ze geen valutareserves meer hebben. Integendeel, hun tekorten moeten zij aanvullen met buitenlandse leningen. Deze landen kampen dan ook met grote schulden en de daarbij behorende rente- en aflossingsverplichtingen.

Tip!

Bij sommige examenopgaven moet je berekeningen kunnen maken met de betalingsbalans.

Je moet bijvoorbeeld saldi kunnen berekenen of voor bepaalde deelrekeningen de ontvangsten en/of uitgaven.

In die situaties is het altijd handig om gebruik te maken van het volgende rekeningoverzicht:

	Ontvangsten	Uitgaven	Saldo
1) <i>Goederenrekening</i>			
2) <i>Dienstenrekening</i>			
3) <i>Inkomensrekening</i> +/-			
Lopende rekening			
4) <i>Financiële rekening</i> +/-			
Totale rekening			

Vragen en opdrachten bij 16.6

- 17** Volgens de betalingsbalans van een bepaald land over 2006 gaven buitenlandse toeristen voor een bedrag van € 5,5 miljard uit in dat land. Het dekkingspercentage van het internationale reisverkeer (verhouding ontvangsten/uitgaven) bedroeg 45%.
- a** Geef de definitie van het begrip betalingsbalans.
 - b** Op welke deelrekening van de betalingsbalans wordt het internationale reisverkeer geregistreerd?
 - c** Bereken het bedrag dat inwoners van dat land als toeristen in 2006 in het buitenland hebben besteed (in miljarden euro's in één decimaal nauwkeurig).
- 18** In 2002 wordt in de landen die deelnemen aan de Economische en Monetaire Unie (EMU) de euro als gemeenschappelijke munt ingevoerd. De betalingsbalans van afzonderlijke EMU-lidstaten wordt dan ondergeschikt aan de betalingsbalans van de EMU. Stel dat enkele gegevens over de betalingsbalans van de EMU in 2004 luiden als in onderstaande tabel (alle bedragen in miljarden euro's).

	ontvangsten	uitgaven	saldo
goederenrekening	311,7	284,6	...
dienstenrekening	84,3
inkomensrekening			-8,7
lopende rekening			+26,3
kapitaalrekening			-25,6

De optelsom van de ontvangsten uit de export van goederen van de afzonderlijke EMU-lidstaten is hoger dan 311,7 miljard euro.

- a** Geef daarvoor de verklaring.
- b** Bereken voor welk bedrag de EMU in 2004 aan diensten importeert.
- c** Bereken met welk bedrag de officiële reserves van de EMU in 2004 veranderen. Geef ook aan of het een afname of een toename van de officiële reserves betreft.

Het saldo op de kapitaalrekening wordt bepaald door het verschil tussen kapitaalexport en kapitaalimport.

- d** Noem een voorbeeld van een transactie die tot de kapitaalimport van de EMU wordt gerekend.

Stel dat er op de goederenrekening van de EMU in een bepaald jaar een overschot is. Een koersverandering van de euro heeft invloed op dit overschot.

- e** Leidt een koersdaling of een koersstijging van de euro tot afname van het overschot op de goederenrekening van de EMU? Verklaar je antwoord.

Stel dat de koers van de euro in een periode sterk daalt. De Europese Centrale Bank (ECB) kan dan ingrijpen, door bijvoorbeeld de rentestand te beïnvloeden.

- f** Moet de rentestand worden verhoogd of worden verlaagd om een koersdaling van de euro af te remmen? Verklaar je antwoord.

(Havo totaalvak 2000-II-5)

- 19** Van een land is het volgende gegeven (alle cijfers op transactiebasis in miljarden euro's):

- kapitaalimport	5
- kapitaalexport	1
- dienstenimport	260
- goederenimport	280
- goederenexport	300
- saldo inkomensrekening (voordelig)	5
- toename valutareserves	19

- a Bereken het saldo op de lopende rekening van de betalingsbalans, en geef aan of het een tekort of een overschot betreft.
- b Bereken de exportwaarde van de diensten.
- c Wat verstaan we onder materieel evenwicht op de betalingsbalans?
- d Hoe groot zou de export van diensten geweest moeten zijn om materieel evenwicht te bereiken?

De cijfers van de goederenbalans op kasbasis zijn voor export en import respectievelijk 290 en 282.

- e Maak duidelijk dat het verschil tussen kas- en transactiebasis ontstaat door internationale kredietverlening.
- f Voor welk bedrag heeft dit land per saldo krediet verstrekt aan het buitenland?

Het door jou bij vraag a berekende saldo op de lopende rekening is van structurele aard. Vandaar dat de regering van dit land een wisselkoersaanpassing overweegt, wat de minister-president in de publiciteit ontkent.

- g Waarom zullen bewindslieden een eventueel op handen zijnde aanpassing van de wisselkoers altijd ontkennen?
- h Hoe noemt men de aanpassing van de wisselkoers die deze regering overweegt?
- i Wat gebeurt er met de export van dit land na de wisselkoersaanpassing? Motiveer je antwoord.

20 *Uit een krant:*

Handel in afval draagt bij aan duurzame economische ontwikkeling

Veel afval van West-Europese landen wordt in andere landen gerecycled. Zo wordt oud papier geëxporteerd naar India, oude autobanden naar Oost-Europa en afvalplastics naar China. De relatief goedkope arbeid in de afvalimporterende landen maakt het rendabel in die landen uit het afval materialen te selecteren die geschikt zijn voor hergebruik. Uit onderzoek door een milieu-econoom blijkt dat de export van recyclebaar afval door West-Europese landen een bijdrage kan leveren aan een meer duurzame economische ontwikkeling. In het onderzoeksrapport wordt geconcludeerd dat secundaire grondstoffen 1) voor de afvalimporterende landen een aantrekkelijk alternatief zijn voor de import van primaire grondstoffen en 2) dat verwacht wordt dat door de recycling van afval de prijzen van primaire grondstoffen op de wereldmarkt dalen. Daarnaast wordt voor een afvalimporterend land als China een gunstig effect op het saldo van de lopende rekening van de betalingsbalans verwacht.

- 1) *Secundaire grondstoffen zijn via recycling teruggewonnen grondstoffen.*
- 2) *Primaire grondstoffen zijn nog niet eerder in producten verwerkte grondstoffen.*

- a Leg uit dat de verwerking van recyclebaar afval ertoe kan bijdragen dat de economische ontwikkeling duurzamer wordt.
- b Noem de deelrekening van de lopende rekening van de betalingsbalans van China waarop de import van afvalplastics wordt genoteerd.
- c Leg uit dat recycling van afvalplastics een gunstige invloed kan hebben op het saldo van de lopende rekening van de betalingsbalans van China.
- d Leg uit dat door recycling de prijzen van primaire grondstoffen op de wereldmarkt kunnen dalen.

(Havo totaalvak 2004-I-5)

16.7 Hoe kun je evenwicht op de betalingsbalans bereiken?

De meeste economische transacties die gevoelig zijn voor het prijsniveau, staan op de lopende rekening. Dit zijn vaak transacties met betrekking tot de handel in goederen, diensten en productie-factoren. Het saldo op de lopende rekening is dan ook sterk afhankelijk van onze internationale concurrentiepositie die de grootte van de export en import sterk beïnvloedt.

Daarnaast bepaalt ook de (groei van de) wereldeconomie voor een belangrijk deel onze export en de ontwikkeling van ons eigen nationale inkomen bepaalt op haar beurt weer voor een belangrijk deel onze import. De transacties van beleggers en investeerders vind je terug op de financiële rekening. Deze hangen af van factoren als de rentestand, de winstverwachtingen en het ondernemersklimaat. Bij het ondernemersklimaat moet je denken aan het belastingklimaat, de mate van sociale rust, de ondernemerswetgeving en allerlei vestigingsvoorschriften.

Het saldo van de totale rekening hangt dus af van ontwikkelingen op de lopende rekening en op de financiële rekening. Zelfs bij een tekort op de lopende rekening kan de totale rekening een overschot vertonen. Maar dan alleen als het positieve saldo van de financiële rekening groter is dan het tekort op de lopende rekening.

Materieel evenwicht ontstaat als het saldo op de lopende rekening precies even groot is als, maar tegengesteld aan, het saldo van de financiële rekening.

Betalingsbalansonevenwichtigheden kunnen **conjuncturele oorzaken** hebben. Een sterke groei van de conjunctuur doet de import en daarmee de uitgaven op de lopende rekening toenemen. Echter een groei van de wereldeconomie doet onze export toenemen.

Grote economieën, zoals die van de Verenigde Staten, Japan en de Europese Unie, hebben dan ook veel invloed op de (inter)nationale conjuncturele ontwikkeling.

Betalingsbalansproblemen kunnen ook **structurele oorzaken** hebben. Deze kunnen hun oorsprong vinden in verschillen in het (arbeids)kostenniveau en veranderingen in de productiestructuur. Verschillen in kostenstructuur beïnvloeden de internationale concurrentiepositie.

Bij productiestructuur moet je vooral denken aan de variëteit van de export. Betalingsbalansproblemen kunnen vooral bij landen met een zogenaamde monocultuur optreden.

Dat kan bijvoorbeeld gebeuren als de oogst tegenvalt. Dan hebben ze minder te verkopen en krijgen ze daardoor minder exportinkomsten. Het kan ook als men een substituuat voor hun product ontwikkelt. Het ging snel bergafwaarts met bijvoorbeeld de rubberplantages (zie de foto hiernaast) toen men de synthetische rubber uitvond. Hetzelfde geldt voor katoenplantages vanaf het moment dat men synthetische vezels als nylon en polyester ging gebruiken bij de productie van kleding.

Rubberplantages behoren grotendeels tot het verleden omdat natuurrubber is vervangen door synthetische rubber

Ook **monetaire oorzaken**, zoals een verandering van de rentestand in het land (of in andere landen), kunnen de uitgaven en ontvangsten op de betalingsbalans beïnvloeden. Rentever verschillen hebben nu eenmaal veel invloed op internationale beleggers. Beleggers zoeken een zo hoog mogelijk rendement voor hun vermogen. Ze vinden dat dan in landen met een hoge rente. Daartoe lenen ze bijvoorbeeld in landen met een lagere rente, zoals Japan. Zie ook opgave 12 op pagina 80. En tenslotte zijn er nog enkele **handelspolitieke oorzaken** van betalingsbalansonevenwichtig-heden. Protectionistische maatregelen als invoerheffingen en importquota zijn daarvan misschien wel de bekendste. Maar ook economische blokvorming zoals de vorming van vrijhandelszones,

douane-unies en dergelijke hebben invloed op de export en import van landen en daarmee op de betalingsbalans.

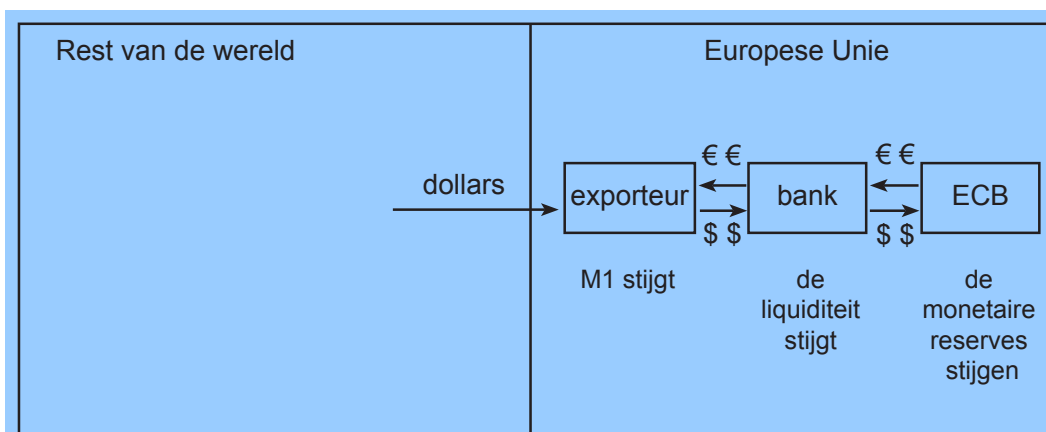
Wat is het directe gevolg van een betalingsbalansoverschot of -tekort?

Als een land een overschot heeft op de betalingsbalans, leidt dat tot geldschepping en een toename van de officiële valutareserves. Hierdoor stijgt de dekking van de valuta, evenals het vertrouwen in die valuta.

De geldschepping echter kan aanleiding zijn voor meer bestedingen en daarmee tot *bestedingsinflatie*. Inflatie is niet gewenst. Dat export tot geldschepping leidt is duidelijk wanneer de Europese exporteur euro's ontvangt van een buitenlandse importeur. Maar de geldschepping vindt ook plaats, wanneer de exporteur zich laat betalen in bijvoorbeeld dollars.

Dit proces van geldschepping verloopt als volgt:

- 1) De Europese exporteur ontvangt dollars voor geleverde goederen aan Amerikaanse importeurs.
- 2) De exporteur wisselt deze dollars bij zijn Europese bank om voor euro's. Op dat moment is de geldhoeveelheid (M1) toegenomen. Lees hoofdstuk 2 'Ruil' nog maar eens door.
- 3) Deze Europese bank wisselt de ontvangen dollars om bij de ECB voor euro's. Hierdoor stijgt de liquiditeit van de bank (haar tegoed bij de centrale bank stijgt). Deze bank krijgt dan meer mogelijkheden om krediet te verstrekken, wat tot nog meer geldschepping leidt.
- 4) De monetaire reserves van de ECB zijn gestegen.

- 1) De exporteur ontvangt dollars voor geleverde goederen.
- 2) De exporteur ruilt deze in bij zijn bank voor euro's (M1 stijgt).
- 3) De bank wisselt deze dollars in bij de ECB (de liquiditeit van de bank stijgt).
- 4) De monetaire reserves van de ECB stijgen.

De stijging van de geldhoeveelheid (M1) kan tot inflatie leiden, indien de productiecapaciteit van het land bereikt is. Het aantal transacties kan dan namelijk niet meer toenemen en volgens de verkeersvergelijking van Fisher stijgen in die situatie (bij een constante omloopsnelheid van het geld) de prijzen.

De verkeersvergelijking van Fisher luidt: $M \times V = P \times T$.

De verkeersvergelijking is examenstof. Voor meer uitleg verwijzen we je naar hoofdstuk 2 'Ruil'.

Bij import van goederen en diensten gebeurt uiteraard het tegenovergestelde:

- 1) De geldhoeveelheid daalt (de Europese importeur betaalt immers de buitenlandse exporteur).
- 2) De benodigde valuta verkrijgt de importeur van zijn bank, die deze valuta weer moet verkrijgen bij de ECB.
- 3) Het gevolg van deze tegenovergestelde processen is dat de monetaire reserves van de ECB afnemen, evenals de liquiditeit van de particuliere bank.

De overheid heeft een aantal instrumenten tot haar beschikking om het saldo van de betalingsbalans te beïnvloeden. Globaal genomen verdelen we deze instrumenten in drie categorieën, te weten het *structuurbeleid*, het *monetaire beleid* en het *handelspolitieke beleid*.

Tot het **structuurbeleid** behoort het technologiebeleid van de overheid, maar ook haar infrastructuurbeleid en arbeidskostenbeleid. Maatregelen op deze terreinen zijn in beginsel bedoeld om moderne kwalitatief goede producten voort te brengen, waarvan de kosten niet te hoog mogen zijn en die de afnemers snel kunnen bereiken. Een goede infrastructuur en niet al te hoge arbeidskosten maken ons land aantrekkelijk voor buitenlandse investeerders. Het technologiebeleid stimuleert de innovatie en de ontwikkeling van kennis- en kapitaalintensieve producten.

Onder het **monetaire beleid** vallen het wisselkoersbeleid en het rentebeleid. Beide instrumenten zijn vanaf 1 januari 2002 onbruikbaar geworden als gevolg van de invoering van de Europese Monetaire Unie. De Europese Centrale Bank (ECB) voert het huidige rentebeleid. Aan het wisselkoersbeleid besteedt de ECB vrijwel geen aandacht meer. Vroeger konden de monetaire autoriteiten van de EU-lidstaten door middel van devaluaties en revaluaties de concurrentiepositie van hun land beïnvloeden. Als er al een beleid is ten aanzien van de wisselkoers van de euro, dan voert de ECB dit beleid. Maar gezien de grote schommelingen ten opzichte van de dollar moeten we concluderen dat de ECB niet veel moeite doet om de wisselkoers van de euro te stabiliseren.

En ook met betrekking tot het **handelspolitieke beleid** is de conclusie dat de Nederlandse overheid daar niet veel meer mee kan. Veel van deze maatregelen komen tot stand in Brussel binnen het kader van de Europese Unie.

Handelspolitiek heeft overigens niet alleen betrekking op de bescherming van de eigen economie, maar ook op het verkrijgen van toegang tot nieuwe markten.

Vragen en opdrachten bij 16.7

21 Koersen in euro's

Vóór de invoering van de euro streefden de landen van de Europese Unie (EU) naar vaste onderlinge wisselkoersen. Inmiddels zijn in het eurogebied die onderlinge wisselkoersen verdwenen: er is immers nog maar één munteenheid, de euro, in gebruik. De koers van de euro ten opzichte van de andere valuta's in de wereld is veranderlijk. Belangrijke factoren die de koers van de euro beïnvloeden, zijn verschillen in inflatie, rentestand en economische groei. De Europese Centrale Bank (ECB) laat de koers van de euro in principe ongemoeid. Haar centrale doelstelling is immers prijsstabiliteit, waarbij de rente als instrument wordt gebruikt.

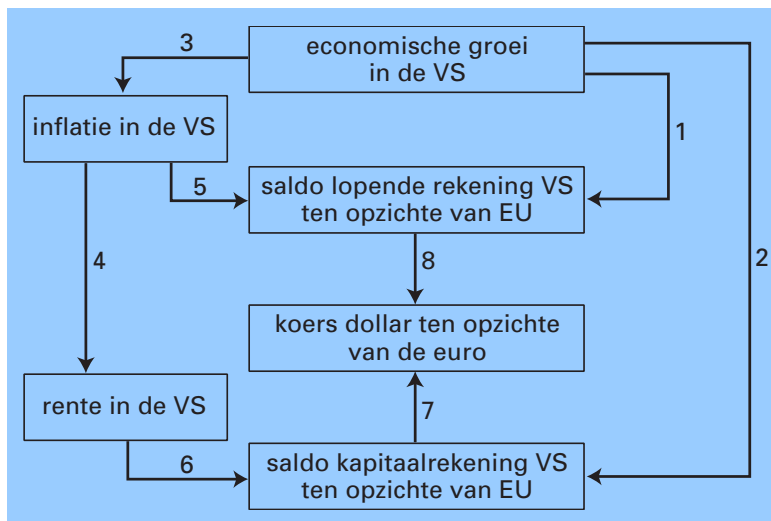
- a** Leg uit dat de invoering van de euro de internationale handel in het eurogebied kan bevorderen.
- b** Zal bij een relatief hoge inflatie in het eurogebied de koers van de euro via de lopende rekening van het eurogebied stijgen of dalen? Verklaar je antwoord.
- c** Zal door een anti-inflatiebeleid van de ECB de koers van de euro via de kapitaalrekening van het eurogebied stijgen of dalen? Verklaar je antwoord.
- d** Leg uit dat een relatief hoge economische groei in de Verenigde Staten van Amerika (VS) via de lopende rekening van het eurogebied kan leiden tot een hogere koers van de euro.
- e** Leg uit dat een relatief hoge economische groei in de VS via de kapitaalrekening van het eurogebied kan leiden tot een lagere koers van de euro.

(Vwo deelvak 2002-II-5)

22 Groeistuipen in de VS

In een bepaald jaar steeg de dollar flink in waarde ten opzichte van de euro. Deze stijging werd volgens analisten veroorzaakt door de sterke economische groei in de Verenigde Staten van Amerika (VS) in dat jaar. Die groei leidde bovendien tot oplopende inflatie in de VS, waardoor de centrale bank van de VS besloot tot een anti-inflatiebeleid. De analisten waarschuwden voor de negatieve gevolgen van de sterke economische groei in de VS voor de lopende rekening van de VS. De figuur op de volgende pagina brengt enkele gevolgen

van economische groei in de VS in beeld. De pijlen kunnen een negatief verband aangeven, maar ook een positief verband. EU staat voor Europese Unie.

- a Leg uit dat er bij pijl 1 sprake kan zijn van een negatief verband.
- b Leg uit dat er bij pijl 2 sprake kan zijn van een positief verband.
- c Leg uit hoe het anti-inflatiebeleid van de centrale bank van de VS kan leiden tot een hogere koers van de dollar ten opzichte van de euro. Gebruik de figuur en vermeld in je antwoord de nummers van de pijlen.

De analisten baseren hun waarschuwing op een veronderstelling met betrekking tot de inflatie in de VS en in de EU.

- d Welke veronderstelling is dat? Verklaar je antwoord.

(Vwo deelvak 2004-II-3)

23 VS koerst op problemen af

Uit een krant van januari 2003:

De koers van de dollar is de afgelopen jaren nauwelijks gedaald, ondanks voortdurend stijgende tekorten op de lopende rekening van de Verenigde Staten (VS). In 2002 is dit tekort opgelopen tot 480 miljard dollar, wat gelijk staat aan 4,6% van het bruto binnenlands product (bbp) van de VS in dat jaar. Daarnaast kent de VS in 2002 een overheidstekort van 3,4% van het bbp. Omdat ook de particuliere sector al jaren een groot spaartekort vertoont, importeert de VS veel buitenlands kapitaal. Omdat dit al lange tijd het geval is, is de internationale vermogenspositie van de VS ernstig verslechterd, zoals uit onderstaande tabel blijkt.

	1980	2002
vermogen VS in het buitenland	775	7.190
vermogen buitenland in VS	500	9.375
internationale vermogenspositie VS	+275	-2.185

(in miljarden dollars)

Naar verwachting zal de koers van de dollar niet langer stabiel blijven, maar sterk gaan dalen. Het spaartekort in de VS zal naar verwachting groot blijven en de directe investeringen van de VS in het buitenland zullen eerder toe- dan afnemen.

Een econoom concludeert na het lezen van dit krantenartikel dat blijkbaar in het buitenland de bereidheid zal afnemen om de tekorten van de VS te blijven financieren.

- a Wijst de eerste zin uit het krantenartikel op een tekort of op een overschot op de kapitaalrekening van de VS? Licht je antwoord toe.

- b Bereken het overheidstekort van de VS in 2002 in miljarden dollars.
- c Leg uit dat de verslechtering van de internationale vermogenspositie van de VS in de toekomst kan leiden tot een groter tekort op de inkomensrekening van de VS.
- d Citeer de zin uit het krantenartikel waarop de econoom zijn conclusie baseert.
- e Leg uit hoe de daling van de dollarkoers kan leiden tot een verbetering van de internationale vermogenspositie van de VS.

(Vwo 2007-I-6)

24 Olie op het (vredes)vuur

Vrijwel direct nadat het Afrikaanse land Sudan onafhankelijk wordt, breekt er een burgeroorlog uit. Het conflict wordt grimmiger als er enkele jaren later olievelden ontdekt worden. De strijdende partijen krijgen ruzie over de verdeling van de inkomsten uit oliewinning. Internationale organisaties, zoals de Afrikaanse Unie (AU) en de Verenigde Naties (VN), proberen al jaren tevergeefs te onderhandelen tussen de strijdende partijen. Inmiddels heeft de VN een vredesmacht naar Sudan gestuurd. Critici plaatsen vraagtekens bij het sturen van een vredesmacht. Zij denken dat het afkondigen van sancties tegen de Sudanese olie-export effectiever is. Het grootste deel van de inkomsten uit olie wordt namelijk rechtstreeks gebruikt voor de financiering van de burgeroorlog.

Een econoom legt uit dat het afkondigen van sancties tegen de Sudanese olie-export nadelig kan uitpakken voor de economie van Sudan: 'In 2006 is het tekort op de lopende rekening van de betalingsbalans ten opzichte van 2005 al met 24% toegenomen. Nu sancties tegen de olie-export afkondigen betekent dat dit tekort verder zal toenemen. Dit heeft weer gevolgen voor de wisselkoers van de Sudanese pond en voor de inflatie in Sudan. Zo zal een oplopend tekort op de lopende rekening van de betalingsbalans de economische groei van Sudan afremmen.'

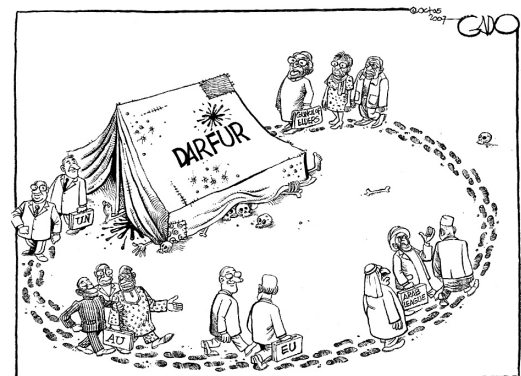
Bron 1:

		export	import
% verandering ten opzichte van voorafgaand jaar	2005	+ 28%	+ 66%
	2006	+ 17%	+ 19%
miljoen dollars	2006	5.657	8.074

- a Laat met een berekening zien dat het tekort op de lopende rekening van Sudan in 2006 ten opzichte van 2005 met 24% (afgerond) is toegenomen.
- b Leg uit hoe een oplopend tekort op de lopende rekening van Sudan kan leiden tot een daling van de wisselkoers van het Sudanese pond.
- c Leg uit hoe deze verandering van de wisselkoers, via een oplopende inflatie, de economische groei in Sudan kan afremmen.

Naar aanleiding van de cartoon (zie hiernaast) krijgt een medewerker van de Europese Unie (EU) de mogelijkheid te reageren in een actualiteitenprogramma. De vraag luidt: 'Internationale organisaties zoals de VN, EU en de AU kunnen volgens de cartoon geen doorbraak forceren in Darfur. Is het conflict nu onoplosbaar?'

De EU medewerker antwoordt: 'Nee, wat opvalt is dat China als onderhandelaar ontbreekt in de cartoon! Ik weet zeker dat wij China kunnen overtuigen van de noodzaak om de strijdende partijen in Sudan onder druk te zetten, waardoor een vredesakkoord dichterbij komt. Ik zal u uitleggen hoe.'

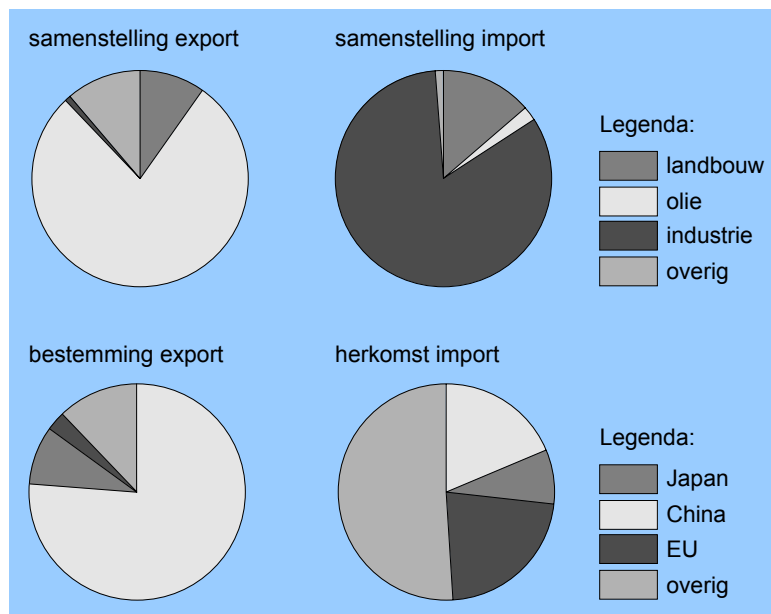
Begrippen:

Darfur = de regio in Sudan waar het conflict zich voornamelijk afspeelt; UN = United Nations (Verenigde Naties); AU = Afrikaanse Unie; EU = Europese Unie; Arab League = belangenbehartiger voor Arabische migranten in Europa; Council of Elders = Raad van oudsten.

Bron 2:

*Uit een krant (november 2007): **Overschot handelsbalans China fors gegroeid***

China heeft over de eerste zes maanden van dit jaar een overschot op de handelsbalans van 34,5 miljard euro. Dit overschot is vooral een gevolg van een sterke stijging van de export van goederen. De belangrijkste afnemer van de China blijft nog steeds de Europese Unie.

Bron 3:**Kenmerken van de handelsbalans van Sudan (2007)**

Gebruik de bronnen.

d Schrijf het vervolg van de reactie van de EU-medewerker.

Verwerk in deze reactie de onderstaande aspecten:

- de reden waarom China de strijdende partijen in Sudan onder druk kan zetten;
- de reden waarom de Europese Unie China onder druk kan zetten;
- het verband tussen export en burgeroorlog.

Gebruik maximaal 70 woorden.

(Havo pilotherexamen 2009 opgave 5)

25 Tijd voor verandering

In de periode 2007-2008 kreeg de internationale bankensector grote klappen. De kredietcrisis leidde tot een forse daling van de aandelenkoersen. Omdat grote internationale banken failliet dreigden te gaan, kwamen verschillende overheden en centrale banken (CB) met reddingsplannen. Toen in de loop van 2008 deze kredietcrisis zijn weerslag kreeg op de reële economie en er sprake was van een internationale economische teruggang, verlaagde de centrale bank van de Verenigde Staten (VS) de rente. De Europese Centrale Bank (ECB) volgde deze renteverlaging pas enige maanden later. Ze wees voor deze vertraagde reactie op de doelstelling van het monetair beleid van de ECB. Toch zette de teruggang door en eind 2008 was er sprake van een recessie met een toename van de werkloosheid tot gevolg. De toename van de werkloosheid valt deels te verklaren uit de ontwikkeling van het particuliere vermogen in 2008 maar ook uit de economische relaties tussen de VS en de Eurozone (EZ).

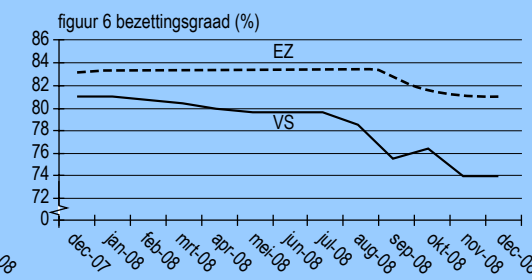
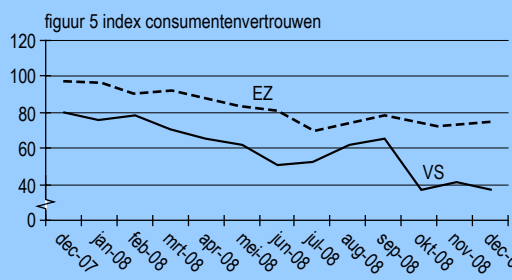
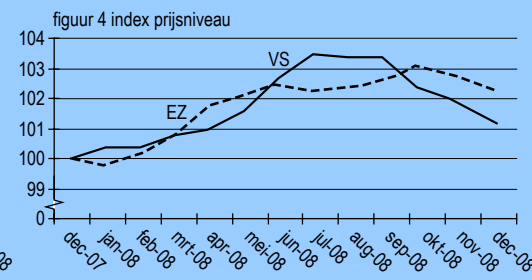
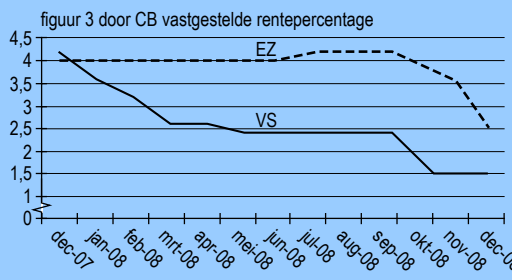
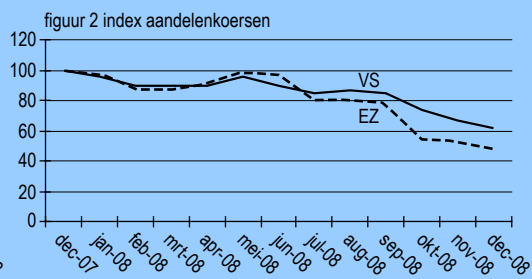
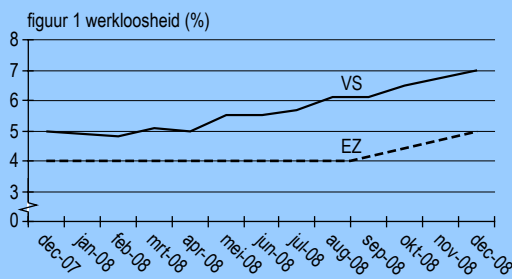
- a Beschrijf hoe een toename van de werkloosheid in de VS kan leiden tot een toename van de werkloosheid in de EZ.
- b Geef een verklaring voor de toename van de werkloosheid die gebaseerd is op de ontwikkeling van het particuliere aandelenvermogen.
- c Geef een andere verklaring voor de toename van de werkloosheid. Maak daarbij gebruik van ten minste één figuur uit bron 1 (zie hieronder).
- d Geef een verklaring voor het verband tussen de ontwikkeling van de bezettingsgraad en de index van het prijsniveau in de VS tussen juli 2008 en december 2008. Gebruik daarbij de verkeersvergelijking van Fisher.
- e Geef de verklaring die de ECB, gelet op haar doelstelling, gegeven zal hebben om pas enige maanden later dan de centrale bank van de VS de rente te verlagen.

Een journalist die onderzoek heeft gedaan naar de oorzaken van de kredietcrisis, schrijft een artikel: *Tijd voor verandering*. Hij wijst daarin op de twee grote problemen waarmee de economie van de VS de komende jaren geconfronteerd wordt. Enerzijds is de financiering van de particuliere en de collectieve sector in gevaar en anderzijds zijn de economische relaties met het buitenland zorgelijk.

De journalist vraagt aan jou in een deel van het artikel de samenhang weer te geven tussen één van deze problemen en drie structurele aspecten van de economie van de VS (zie bron 2).

- f Schrijf de tekst van het genoemde deel van het artikel. De tekst moet passen in de gegeven context. Gebruik ongeveer 75 woorden. *(Vwo pilotherexamen 2010 opgave 1, aangepast)*

bron 1 zes figuren over de conjuncturele situatie

bron 2 structurele aspecten van de economie van de VS

- 1 De consumptie in de VS is door massaal gebruik van creditcards zo hoog dat sommigen spreken over overconsumptie.
- 2 De lopende rekening van de betalingsbalans vertoont al jaren een tekort.
- 3 De staatsschuld bedraagt in 2008 \$ 10.500 miljard en is gelijk aan 101% van het bruto binnenlands product.
- 4 Sommige grote industrieën zoals de autofabrikanten, zijn nog nauwelijks overgestapt op kleinere, zuinigere en meer duurzame producten.
- 5 Een deel van de industrie wordt beschermd tegen buitenlandse concurrentie.
- 6 De dollar is wereldhandelsvaluta; sinds 1969 is de dollar fors gedeprecieerd.
- 7 Ondanks het protectionisme wordt de economie van de VS steeds opener.
- 8 Het zwaartepunt van de industriële massaproductie verschuift van de Westerse industrielanden naar China en India.

16.8 Is er nog toekomst voor de Europese Monetaire Unie?

In deze laatste paragraaf staan we nog even stil bij de huidige economische problemen. Vanaf 2007 is de toekomst van de euro omgeven door onzekerheid. Veel banken kwamen door te hoge kredietverlening aan vaak te weinig kredietwaardige kredietnemers halverwege het eerste decennium in problemen. Overheden moesten deze banken financieel van kapitaal voorzien. Aan deze situatie lijkt voorlopig geen eind te komen. De overheden moesten dat geld natuurlijk ook lenen op de kapitaalmarkt. Hun schulden namen daardoor enorm toe. Wat in feite ondenkbaar was, dat overheden failliet zouden kunnen gaan, leek te gaan gebeuren. Landen als Griekenland, Ierland, Spanje en Portugal konden de lasten niet meer dragen en hadden steun nodig uit andere Europese landen en van het IMF. De 'gezonde' landen kregen door deze bijdragen aan steun- en noodfondsen ook meer schulden. De situatie lijkt wel op een aantal neergezette dominostenen die aan het omvallen zijn.

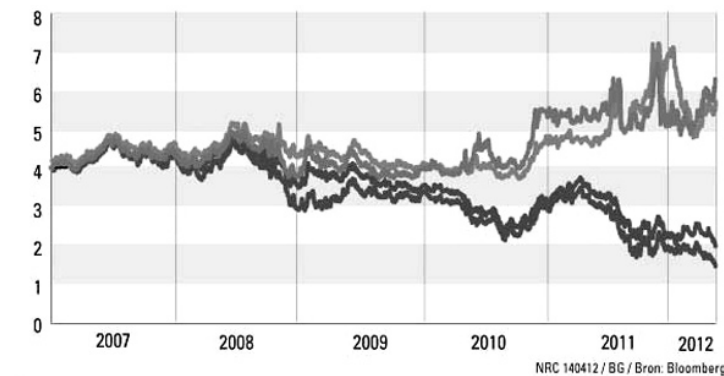
Voor landen als Duitsland en Nederland zijn tot 2012 de gevolgen nog te overzien, dankzij het vertrouwen dat zij nog naar de financiële sector uitstralen. Deze landen betalen dan ook een zeer lage rente op de staatsobligaties die zij verkopen. Omdat beleggers niet meer weten waar zij hun geld veilig kunnen stallen, bood de Duitse overheid zelfs staatsobligaties aan met een negatieve rente. De Duitse overheid leent dan bijvoorbeeld € 1 miljoen en betaalt na verloop van tijd € 0,999 miljoen terug. In feite bewaart de Duitse overheid het geld van beleggers dan op een 'veilige' wijze.

Concreet betekent dit voor Nederland, dat de staatsschuld wel stijgt (en zelfs aanzienlijk), maar dat de rentelasten dalen. In onderstaande figuur zie je de ontwikkeling van de rente op 10-jarige staatsleningen in Duitsland, Nederland, Spanje en Italië. Voordat de problemen begonnen, lag het renteniveau in alle landen ongeveer gelijk.

De invoering van de euro had als doel rust te brengen op de financiële markten. De nationale centrale banken hadden, zoals eerder gezegd, geen invloed meer op de hoogte van de rentestand. Die was voor alle EMU-landen in feite gelijk. Maar uit de figuur op de volgende pagina blijkt dat deze situatie inmiddels tot het verleden behoort. Beleggers vragen tegenwoordig weer hogere renten aan problemlanden en een lagere aan de overige landen. Zie de figuur op de volgende pagina.

Rentes op 10-jarige staatsobligaties

Van boven naar beneden: Spanje, Italië, Nederland en Duitsland

Bron: NRC-Handelsblad (14 mei 2012)

Eurobonds

De zuidelijke landen van Europa eisen vanaf 2012 meer solidariteit van de noordelijke landen. Zij willen dezelfde rente betalen als bijvoorbeeld Duitsland en Nederland. Daartoe zouden er zogenaamde *eurobonds* (een soort EMU-obligaties) moeten worden uitgegeven. Nationale regeringen kunnen dan geen onafhankelijk begrotingsbeleid meer voeren en de rentetarieven worden weer gelijk getrokken, zoals in de tijd voor 2007. Alleen met dit verschil dat de noordelijke landen dan nu gaan meebetalen aan de zuidelijke lasten die ontstaan zijn door financieel wanbeleid en een te royaal uitgavenpatroon van de overheden in deze landen. De weerstand tegen de invoering van deze eurobonds in de noordelijke landen is dan ook groot.

Het *stabiliteits- en groeipact* (zie paragraaf 8.5) dat er voor moest zorgen dat de overheidsfinanciën beheersbaar zouden blijven, functioneert niet meer. De financiële crisis veranderde in een schulden-crisis en een economische crisis. De problemen bij de banken leidden ertoe dat zij minder krediet gingen verstrekken. Dat hindert de economische groei. Maar ook overheden gaan meer bezuinigen en heffen meer belasting. Dit procyclische begrotingsbeleid versterkt de recessie.

Fransen en Griekse kiezers breken eurozone op

De Franse kiezers hebben de zittende president weggestemd. Griekse kiezers hebben beide partijen weggestemd die het land al sinds de jaren zeventig beurtelings regeren. Het afgelopen jaar is meer dan de helft van de zittende regeringen in de eurozone aan de kant gezet. Geen land wil tot dusver de euro kwijt, maar er is nergens solide steun om daarvoor de prijs te betalen. De nieuwe Franse president François Hollande gaat naar Angela Merkel in Berlijn om te eisen dat haar nieuwe Begrotingspact ook voor 'groei' gaat zorgen. De Europese Commissie keerde zich de afgelopen weken al naar de nieuwe Franse orde en pleit plots ook voor 'investeringen'. Je kunt niet allebei willen. De staatsschulden in veel landen van de eurozone zijn de laatste vier jaar juist tot riskante hoogten opgelopen, omdat politici dachten zo de economie op de been te houden. Griekenland, Ierland en Portugal zijn gered en Italië en Spanje werden met geleend geld geholpen om zo de eurozone bijeen te houden en de economie gaande te houden. Het heeft allemaal niet geholpen. De verkiezingscarrusel houdt intussen niet op. Op 12 september 2012 is ook Nederland aan de beurt en het is twijfelachtig of er in Nederland dan nog een meerderheid is om het overheidstekort volgend jaar onder de 3%-regel van Brussel te brengen. Zeker niet nu Brussel er zelf aan morrelet. Kiezers wijzen de verplichtingen van bezuinigingen en solidariteit binnen de eurozone af, kredietverstrekkers verliezen hun vertrouwen verder. Hopelijk zien Merkel en Hollande in dat het besluit van Merkel en Sarkozy van twee jaar geleden om de eurozone koste wat kost bijeen te houden, moet worden verlaten. Het probleem van de euro is niet per se dat die er is, maar dat er landen aan meedoen die dat niet aankunnen.

Bron: Elsevier, Syp Wynia (7 mei 2012)

Het kan de komende tijd alle kanten opgaan met de Europese Monetaire Unie. De euro kan weer verdwijnen, wat heel veel geld zou kosten, maar doormodderen zoals de laatste jaren kost ook heel veel geld.

Een heel andere oplossing is dat regeringsleiders een politieke en financiële eenheid in Europa gaan vormen: een Verenigde Staten van Europa, maar in veel landen ontbreekt daartoe de politieke wil. Hoe het allemaal uitpakt? De tijd zal het leren.

Vragen en opdrachten bij 16.8

26 Een kandidaat de maat genomen

Er zijn verschillende landen die lid willen worden van de Economische en Monetaire Unie (EMU). Eén van deze landen is bezig met de overgang van een economie gebaseerd op het budgetmechanisme, naar een economie volgens de principes van de vrije markt. Om over enkele jaren te kunnen toetreden, moet deze kandidaat-lidstaat aan diverse voorwaarden voldoen: 1) De inflatie mag niet meer dan 1,5 procentpunt hoger zijn dan een vastgestelde referentiewaarde. 2) Het overheidstekort mag niet boven een vastgestelde referentiewaarde komen. 3) De wisselkoers van de eigen valuta in euro's moet stabiel zijn. 4) Er moet (uiteindelijk) sprake zijn van een vrijmarkteconomie.

Verder zijn de onderstaande gegevens bekend:

	<i>eenheid</i>	2001	2002	2003
EMU				
referentiewaarde inflatie	<i>prijstijging in % ten opzichte van het voorafgaande jaar</i>	3,0	3,1	3,3
referentiewaarde overheidstekort	<i>% van het bruto binnenlands product (BBP)</i>	2,5	2,2	2,0
kandidaat-lidstaat				
BBP	<i>miljarden euro's</i>	91	102	111
totale liquiditeitenmassa	<i>miljarden euro's</i>	30,2	36	42
import goederen en diensten	<i>miljarden euro's</i>	22	29	37
waarvan uit EMU	<i>%</i>	64	66	67
export goederen en diensten	<i>miljarden euro's</i>	18	25	33
waarvan naar EMU	<i>%</i>	65	64	63
inflatie	<i>prijstijging in % ten opzichte van het voorafgaande jaar</i>	4,0	4,6	...

- Beschrijf een voordeel voor de huidige EMU-lidstaten van deelname van andere landen aan de EMU.
- Toon met behulp van de tabel aan dat dit land mogelijk problemen zal hebben met de voorwaarde ten aanzien van de wisselkoers van de eigen valuta.

Het risico bestaat dat dit land in 2003 niet kan voldoen aan de EMU-voorwaarde met betrekking tot de inflatie. Verder geldt in het algemeen dat de overgang naar een vrijmarkteconomie een probleem kan veroorzaken bij het realiseren van de toetredingsvoorwaarde met betrekking tot het overheidstekort.

- Geef, op basis van de ontwikkeling van bbp en totale liquiditeitenmassa (geldhoeveelheid) in de tabel, een verklaring voor het mogelijke risico met betrekking tot de inflatie. Gebruik daarbij de verkeersvergelijking van Fisher: $M \times V = P \times T$.
- Leg uit dat de overgang van een economie op basis van het budgetmechanisme naar een vrijmarkteconomie het moeilijker kan maken om te voldoen aan de voorwaarde ten aanzien van het overheidstekort.

(Vwo totaalvak 2003-I-6)

27 Entreetoets voor het Britse pond

Diverse landen willen toetreden tot de Economische en Monetaire Unie (EMU). Om te kunnen toetreden moeten landen aan een aantal eisen voldoen.

Eis 1: zo veel mogelijk vrijemarktwerving op de goederenmarkt en op de arbeidsmarkt.

Het voldoen aan deze eis is noodzakelijk omdat bij deelname aan de EMU de centrale bank van het land geen zelfstandig rentebeleid meer kan voeren.

Eis 2: convergentie (= blijvend naar elkaar toegroeien) met de lidstaten van de EMU.

Om te bekijken of aan deze eis wordt voldaan, worden toetredingscriteria uit het verdrag van Maastricht gehanteerd.

In de tabel worden deze criteria vermeld en toegepast op het Verenigd Koninkrijk (VK).

VK en EMU-toetredingscriteria (stand medio 2003)				
	kenmerk	criterium	referentiewaarde ¹⁾	VK
a	tekort overheid	< 3% van het BBP ²⁾	3%	0,2%
b	staatsschuld	< 60% van het BBP	60%	38%
c	inflatie	maximaal 1,5 procentpunt boven het gemiddelde van de drie lidstaten met de laagste inflatie	3,7%	2,0%
d	lange rente	maximaal 2 procentpunt boven de gemiddelde lange rente van de drie lidstaten met de laagste inflatie	6,9%	5,1%

¹⁾ de referentiewaarde is de bovengrens van het betreffende criterium
²⁾ bruto binnenlands product

- a Leg de vermelde noodzaak van eis 1 uit, uitgaande van een situatie van laagconjunctuur in het VK.
- b Zal na toetreding van het VK tot de EMU de referentiewaarde van criterium c van eis 2 hoger worden, gelijk blijven of lager worden? Verklaar je antwoord.
- c Leg uit dat het niet voldoen aan criterium d zou kunnen leiden tot conjunctuurverschillen tussen het VK en de EMU.

Ook de wisselkoers van de munt van een toetredend land wordt kritisch bekeken. Bij toetreding tot de EMU zou de wisselkoers van het Britse pond een probleem kunnen vormen. Volgens een analist is de koers van het Britse pond in juni 2003 ruim 10% te hoog om evenwicht op de lopende rekening van de betalingsbalans met de EMU te realiseren. Hij stelt dat de koers van het Britse pond dus zal moeten dalen, voorafgaand aan Britse toetreding tot de EMU.

- d Is er volgens deze analist sprake van een tekort of van een overschot op de lopende rekening van de betalingsbalans van het VK met de EMU? Verklaar je antwoord.
- e Leg uit voor welk deel van de particuliere sector in het VK een koersdaling van het Britse pond de steun voor toetreding tot de EMU zou kunnen vergroten.

(Vwo 2006-I-2)

- 28 De economie van een land is in een diepe recessie terecht gekomen. De regering van dit land overweegt een anticyclisch begrotingsbeleid te gaan voeren met het doel het binnenlands product op een hoger niveau te brengen. De regering is ook van plan de centrale bank van het land te vragen dit beleid te ondersteunen met rentebeleid dat gericht is op een toename van de geldhoeveelheid.

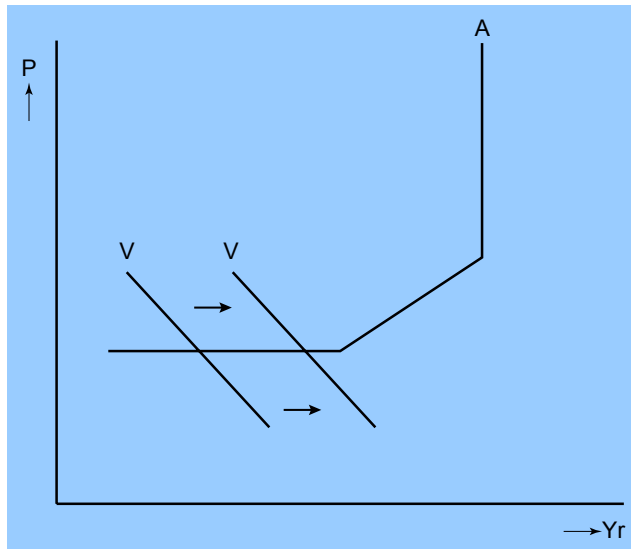
In de figuur op de volgende pagina zijn de macro-economische situatie van dit land en het beoogde effect van het begrotings- en monetaire beleid weergegeven.

Of het begrotings- en monetaire beleid het beoogde effect ook zal hebben, is onzeker.

Het land heeft namelijk een zeer open economie met een geliberaliseerd internationaal kapitaalverkeer en zwevende wisselkoersen. De economieën van de handelspartners van dit land verkeren bovendien eveneens in een diepe recessie. Z.o.z.

De regering is bijeen om over het te voeren beleid te praten en diverse ministers leveren een bijdrage aan de discussie. Hieronder volgen enkele uitspraken van de ministers tijdens deze vergadering.

De minister van Financiën: 'We moeten aannemen dat op korte termijn de omloopsnelheid van de geldhoeveelheid niet verandert. Als de regering haar doel wil bereiken, moet volgens de verkeersvergelijking van Fisher de geldhoeveelheid toenemen.'

P = algemeen prijspeil
 Yr = reëel binnenlands product
 A = macro-economische aanbodlijn
 V = macro-economische vraaglijn

De minister van Economische Zaken: 'Zowel het consumenten- als het producentenvertrouwen bevindt zich op een dieptepunt waardoor het door de regering gevraagde rentebeleid van de centrale bank niet effectief zal zijn.'

De minister van Buitenlandse Handel: 'Als de regering haar begrotingstekort voor een deel op de buitenlandse kapitaalmarkt financiert, zal er ook zonder rentebeleid van de centrale bank sprake zijn van een toename van de geldhoeveelheid.'

De minister van Internationale Samenwerking: 'Het door de regering voorgenomen beleid zal weinig effect hebben als ons begrotings- en monetaire beleid niet is afgestemd op het begrotings- en monetaire beleid van onze handelspartners.'

- a Geef een verklaring voor het horizontale verloop van het linkerdeel van de macro-economische aanbodlijn.
- b Geef een verklaring voor de stelling van de minister van Financiën met betrekking tot de geldhoeveelheid.
- c Geef een verklaring voor de stelling van de minister van Economische Zaken met betrekking tot de effectiviteit van het rentebeleid.
- d Geef een verklaring voor de stelling van de minister van Buitenlandse Handel met betrekking tot de toename van de geldhoeveelheid.

De vergaderende ministers begrijpen niet goed wat de minister van Internationale Samenwerking bedoelt. Hij geeft daarom een nadere toelichting.

- e Schrijf deze toelichting. Betrek daarin afzonderlijk het begrotingsbeleid en het monetaire beleid. Geef bij elk beleid één argument. De argumenten moeten passen in de gegeven context. Gebruik ongeveer 75 woorden.

(Vwo piloteindexamen 2010, opgave 3, bewerkt)

Goede tijden, slechte tijden – deel 2 Experiment/Spel 16.1 – Wereldhandel

‘Handel tussen landen vergroot de welvaart in de wereld’

Vrije wereldhandel is de sleutel tot economisch herstel

Voormalig minister-president Balkenende en president Lee Myung-bak van Zuid-Korea hebben aan de vooravond van de G20 in Londen een artikel geschreven over het belang van een vrije wereldhandel.

Vandaag komen de leiders van de belangrijkste economieën ter wereld in Londen bij elkaar.

Sinds deze ontmoeting in Washington in november 2008 is

de wereldeconomie in nog zwaarder weer terecht gekomen.

De laatste voorspellingen gaan uit van een krimp in de wereldhandel van meer dan 10%.

Actie is dus geboden, en wel nu. Gelukkig ligt er een stevige basis van internationale samenwerking, want de problemen van vandaag en morgen kunnen alleen samen opgelost worden. De geografische en ideologische verschillen van weleer spelen daarbij geen rol meer.

Met dit experiment/spel willen we aantonen dat specialiseren loont. Specialiseren kom je in onze samenleving overal tegen. De bakker bakt je brood, de reisorganisator brengt je naar je vakantiebestemming en de leraar geeft je les. Iedereen doet zo de dingen waar hij/zij goed in is.

Dit proces speelt in het klein, bijvoorbeeld in een gezin, maar ook in het groot, zoals we terugzien in de grote wereldhandelsstromen. Personen, bedrijven en landen specialiseren zich en wisselen door ruil goederen en diensten uit. Hiermee wordt voor iedereen de welvaart, de hoeveelheid goederen waarover hij kan beschikken, vergroot.

In dit experiment gaan we het handelsproces naspelen op klassenniveau.

Je gaat samen met je klasgenoten arbeid inzetten om producten te fabriceren.

Doel van het spel is dat je merkt dat wanneer jij je specialiseert in datgene waarin je goed bent, je samen meer goederen kunt voortbrengen dan wanneer je alles zelf moet doen.

Dit spel is overgenomen van de SLO en bewerkt.

Het werd bedacht door M.J. Harpert.

Meest concurrerende landen (2011-2010)

2011	2010		punten	2011	2010		punten
1	(3)	VS	100	15	(19)	Finland	84,4
2	(2)	Hong Kong	100	16	(10)	Maleisië	84,1
3	(1)	Singapore	98,6	17	(17)	Israël	81,6
4	(6)	Zweden	94,1	18	(14)	Oostenrijk	81,6
5	(4)	Zwitserland	92,6	19	(18)	China	81,1
6	(8)	Taiwan	92,0	20	(22)	Groot-Brittannië	80,3
7	(7)	Canada	90,8				
8	(15)	Qatar	90,2	23	(25)	België	77,6
9	(5)	Australie	89,3	24	(21)	Ierland	77,1
10	(16)	Duitsland	87,8	26	(27)	Japan	75,2
11	(10)	Luxemburg	86,5	38	(47)	Mexico	64,0
12	(13)	Denemarken	86,4	40	(37)	Portugal	63,8
13	(9)	Noorwegen	86,3	56	(46)	Griekenland	51,9
14	(12)	Nederland	85,7	59	(58)	Venezuela	35,2

Bron: de Volkskrant (21-05-2011)

Checklist Vwo Economie – Wat je moet kennen en kunnen voor je examen

In dit laatste hoofdstuk vatten we de vwo-examenstof – volgens het nieuwe economie-programma – nog eens samen.

Het is een soort checklist voor je, om na te gaan of je alle te kennen leerstof beheerst. En een prima samenvatting van wat je moet kennen en kunnen. Het is echter geen vervanging van de leerboeken. Ook omdat het geen opgaven bevat voor toepassing en verwerking van de stof. Evenmin vervangt het een examentrainingsbundel.

De leerstof van het vak economie is verdeeld over een groot aantal onderwerpen of eindtermen, gerangschikt naar concepten. Deze checklist biedt niet alleen een handig overzicht, maar ook een beschrijving van alle eindtermen, zodat je weet wat deze inhouden.

Een groot voordeel van het doorwerken van deze checklist is dat je weet wat er op het examen zoal van je wordt verwacht. Dat kan immers onzekerheid en twijfel wegnemen. Mocht je bij het bestuderen van de beschrijving van de eindtermen begrippen tegenkomen waarvan je de definities niet meer zo goed weet, dan kun je aan de hand van de index achterin dit boek de betreffende gedeelten nog eens doornemen.

We wensen je alvast veel succes met je examen en de voorbereiding daarop.

INHOUD	pagina
Concept 1: Schaarste	230
Concept 2: Ruil	231
Concept 3: Markt	233
Concept 4: Ruilen over de tijd	257
Concept 5: Samenwerken en onderhandelen	268
Concept 6: Risico en informatie	276
Concept 7: Welvaart en groei	284
Concept 8: Goede tijden, slechte tijden	295

Concept 1: Schaarste

Je moet in contexten kunnen verklaren dat beperkte middelen en ongelimiteerde behoeften dwingen tot het maken van keuzes.

- Economie houdt zich bezig met ‘schaarste’. Zowel in onderontwikkelde landen als in Nederland bestaat schaarste. En dat komt omdat de **behoeften** van de bevolking groter zijn dan de **middelen** om aan deze behoeften te voldoen.
- Economisch handelen is op een efficiënte wijze omgaan met beperkte middelen, om daarvoor zoveel mogelijk behoeftebevrediging te realiseren.

- De **homo-economicus** zou altijd in zijn eigen belang heel bewust en rationeel handelen. Maar veel mensen doen dat niet.
- Onder **economisch handelen** verstaan we dat iemand met beperkte middelen een zo hoog mogelijke behoeftebevrediging tracht te bereiken.
- Behoeften zijn **dynamisch**. Ze groeien mee met de tijd. Het gevolg daarvan is dat schaarste altijd voorkomt in onze samenleving.
- **Schaarse goederen** zijn goederen waarvoor je een prijs betaalt en die veelal **alternatief aanwendbaar** zijn. Dat wil zeggen voor meer doeleinden geschikt.
- Je kunt economische middelen maar één keer inzetten. Het één gaat vaak ten koste van het ander. Je moet een afweging maken. Economen noemen die 'kosten' dan ook **opofferingskosten** of **opportunity costs**.
- Als je meer geld uitgeeft dan je hebt, kun je te maken krijgen met **schulden**.
- Belangrijke factoren die bij het kopen van goederen een rol spelen, zijn de prijzen die je moet of bereid bent te betalen en de wensen die je hebt. De beperkende factor is altijd je **budget**. Dat zijn de middelen die je ter beschikking staan.
- De budgetlijn markeert de grens tussen de met het aanwezige budget financieel haalbare en financieel niet haalbare goederencombinaties.
- Je moet de functie van de budgetlijn kunnen opstellen. De algemene gedaante luidt $Y = -aX + b$, waarbij Y de hoeveelheid gekochte artikel A en X de hoeveelheid gekochte artikel B voorstelt. De richtingscoëfficiënt (a) hangt af van de prijsverhouding van beide goederen. De constante (b) hangt af van het inkomen en de prijs van artikel A.
- De indifferentiecurve geeft alle goederencombinaties weer, die een consument een gelijke behoeftebevrediging oplevert. Hoe verder deze curve van de oorsprong is verwijderd, des te hoger de behoeftebevrediging.

Concept 2: Ruil

Je moet in contexten (herkenbare situaties) kunnen verklaren dat het ruilproces de basis vormt voor een optimale inzet van middelen en dat iedereen optimaal zijn comparatieve voordelen kan benutten. Voorts moet je kunnen analyseren dat ruil arbeidsdeling mogelijk maakt en op welke manier geld het ruilproces soepeler laat verlopen.

- Bedrijven brengen economische goederen voort (**produceren**) met behulp van schaarse productiefactoren (arbeid, kapitaal, natuur en ondernemerschap). Gezinnen schaffen deze goederen en diensten aan. Dit noem je **consumeren**. Geld in de functie van **ruilmiddel** maakt deze handel gemakkelijk.
- Wanneer je goederen ruilt, spreek je van **directe ruil**.
- Directe ruilhandel kent twee problemen. Het eerste probleem is dat de artikelen die twee mensen hebben om te ruilen, in waarde ongelijk zijn. Een tweede probleem dat zich kan voordoen is dat een persoon behoefte heeft aan het artikel van een ander, maar niet omgekeerd.
- Handel ontstaat niet alleen bij de aanwezigheid van **absolute kostenverschillen**. Deze kunnen ontstaan door taakverdeling (**specialisatie**). Ook bij **relatieve (comparatieve) kostenverschillen** kan handel ontstaan. Het blijkt dan toch voordeliger om te specialiseren in iets dat nog meer geld oplevert, dan datgene wat je niet meer zelf doet.
- **Specialisatie** en **arbeidsverdeling** doen de arbeidsproductiviteit (dit is de gemiddelde productie per werknemer) toenemen en daarmee de productie.

- Een ruileconomie heeft een rechtssysteem nodig om **eigendomsrechten** te beschermen. Dit eigendomsrecht heeft betrekking op allerlei zaken en heeft daarom ook verschillende benamingen. De bekendste zijn het *auteursrecht*, het *merkenrecht*, het *octrooirecht*, enz. In deze gevallen spreken we ook wel van **geestelijk of intellectueel eigendom**.
- Aan ruil zijn vaak extra kosten verbonden om de ruiltransactie goed te kunnen laten verlopen. We noemen deze extra kosten de **transactiekosten**.
- Een betrouwbaar betaalmiddel leidt tot meer ruilhandel en daarmee tot meer welvaart.
- Een belangrijk welvaarts criterium is dat van **Pareto**. Deze econoom stelt dat de welvaart toeneemt zolang mensen er in principe op vooruit gaat, terwijl niemand er op achteruit gaat.
- Geld heeft drie functies. Dat zijn die van *ruilmiddel*, *rekenmiddel* en *oppotmiddel*.
- Kenmerk van een goed ruilmiddel is dat het **schaars** is. Men moet het ook algemeen willen accepteren (**algemeen aanvaardbaar**); het moet dus **betrouwbaar** zijn. Daarnaast moet het ook **eenvoudig vervoerbaar** zijn en men moet het geld langere tijd kunnen bewaren; het geld moet **duurzaam** zijn.
- Wanneer er teveel geld in omloop is, kan er inflatie ontstaan. Economen noemen prijsstijging **inflatie**. Het gevolg van inflatie is **geldontwaarding**. Als geld zijn waarde verliest, gaan mensen weer over op een gewone ruileconomie, die echter veel minder efficiënt is. Met als gevolg een afname van de welvaart.
- Tijdens het bestaan van gouden en zilveren munten, ook wel **standaardmunten** genoemd, was het **snoeien** daarvan een veel voorkomend verschijnsel. Men schaaftte of knipte dan stukjes van de buitenkant af.
- Deze beschadigde munten gebruikte men het liefst in het betalingsverkeer. De gave munten spaarde men. Daardoor verdween het goede geld uit roulatie en bleef het slechte geld bestaan. Dit wordt verklaart door de **Wet van Gresham**.
- De waarde die het geld vertegenwoordigt, noem je de **nominale waarde**. Dat is het bedrag dat op het geld staat vermeld. Dat is wat anders dan de waarde van het materiaal waaruit dat geld is gemaakt. De materiaalwaarde noem je de **intrinsieke waarde**. Bij gouden en zilveren munten waren de nominale en intrinsieke waarde vaak aan elkaar gelijk. Je spreekt dan over **standaardmunten**.
- Geld waarvan de nominale waarde de intrinsieke waarde overtreft, noem je **fiduciair geld**.
- Chartaal geld is stoffelijk geld. Daaronder vallen de munten en bankbiljetten. Daarnaast kennen we ook onstoffelijk geld, het **girale geld**. Dat zijn de tegoeden in rekening-courant of gemakkelijker gezegd, de bankrekeningen van gezinnen en bedrijven.
- De **reële waarde** van het geld is de koopkracht van het geld.
- Elektronisch betalen kan tegenwoordig door pinnen, chippen en internetbankieren.
- Al het chartale, girale en digitale geld dat eigendom is van de gezinnen en bedrijven samen, noem je ook wel de **maatschappelijke geldhoeveelheid (M)** of **primaire liquiditeitenmassa**. Chartaal geld is stoffelijk: munten en bankbiljetten. Giraal geld bestaat uit onze bankrekeningen en digitaal geld staat bijvoorbeeld op je chipknip.
- Bankbiljetten noem je ook wel waardepapieren. Maar niet alle waardepapieren zijn geld. Aandelen en obligaties zijn ook waardepapieren. **Aandelen** zijn eigendomsbewijzen. **Obligaties** zijn schuldbewijzen.
- De **omloopsnelheid van het geld (V)** geeft aan hoe vaak een euro per jaar van eigenaar wisselt. De omloopsnelheid verandert als mensen geld gaan oppotten of ontpotten. Bij **oppotten** verdwijnt geld uit de geldomloop (roulatie). In dat geval daalt de omloopsnelheid. Bij **ontpotten** komt het geld juist in omloop en stijgt de omloopsnelheid.

- Het **nationale inkomen (Y)** is gelijk aan de waarde van de transacties die gezinnen en bedrijven in het land verrichten. Die waarde is niets anders dan de prijs van de goederen vermenigvuldigd met de hoeveelheid verkochte goederen (transacties T). Daarom formuleerde Fisher het verband als volgt (**verkeersvergelijking van Fisher**): $M \times V = P \times T$, waarbij $P \times T = Y$.
- De **secundaire liquiditeitenmassa** bestaat uit liquiditeiten die op korte termijn en zonder al te veel kosten of koersverlies zijn om te zetten in chartaal of giraal geld.
- De **binnenlandse liquiditeitenmassa** bestaat uit de primaire en secundaire liquiditeitenmassa tesamen.
- Met de **nationale liquiditeitsquote (NLQ)** druk je de waarde van de binnenlandse liquiditeitenmassa (M_3) uit in een percentage van het nationale inkomen (Y). Deze maatstaf speelt een belangrijke rol bij het stabiel houden van de **interne waarde** (de koopkracht) van het geld. In een formule: $NLQ = M_3 / Y \times 100\%$.
- Met de liquiditeit van een bank bedoelen we de verhouding tussen de eigen kasmiddelen en haar tegoed bij de Centrale Bank ten opzichte van haar direct opeisbare verplichtingen (onze bankrekeningen).
- Geld in handen van geldscheppende instellingen (bijvoorbeeld banken) dient om aan de dagelijkse vraag naar geld, door cliënten die geld van hun bankrekening willen opnemen, te kunnen voldoen. En 'dekking' van deze verplichtingen is geen functie van geld.
- De liquiditeit van een bank bepaalt de mate waarin deze aan haar direct opeisbare verplichtingen (de tegoeden op onze bankrekeningen) kan voldoen.

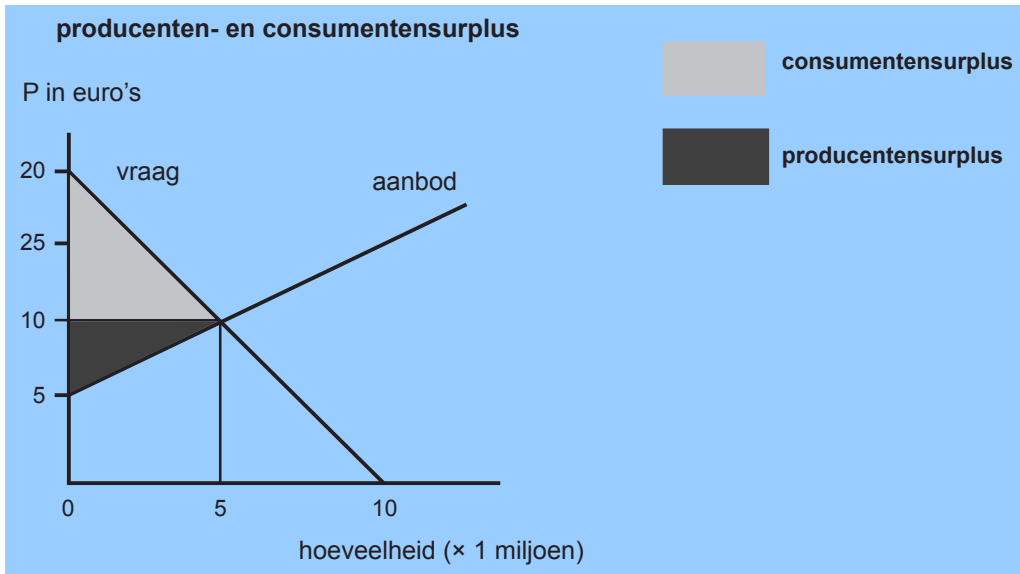
Concept 3: Markt

Vraag en aanbod

Je moet in contexten (herkenbare situaties) met voorbeelden kunnen uitleggen op welke wijze consumenten een maximaal verschil nastreven tussen de te betalen prijs en hun betalingsbereidheid (de prijs die je als consument maximaal bereid bent te betalen) en dit grafisch onderbouwen.

- Je noemt de lijn die het verband weergeeft tussen de prijs en de gevraagde hoeveelheid de **vraaglijn** of ook wel de **prijs-afzetlijn**.
- De **betalingsbereidheid** verschilt per consument. Hoe lager de prijs, des te groter zal de vraag zijn.
- Consumenten die minder hoeven te betalen dan zij hadden willen doen, zijn tevreden. We noemen dit 'welvaartsgevoel' het **consumentenvoordeel**, ook wel **consumentensurplus** genoemd.
- Als aanbieders een hogere prijs ontvangen dan de prijs waarvoor ze het artikel ook hadden willen aanbieden, geldt voor hen dat verschil ook als een surplus, het **producentensurplus**.

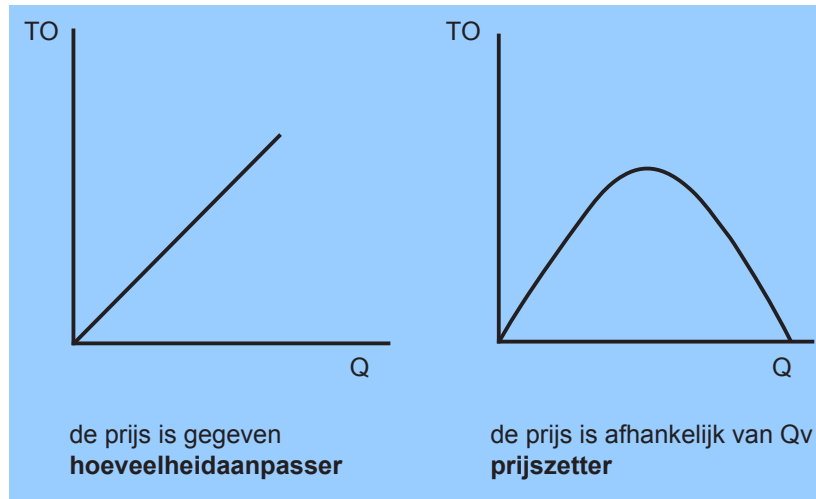

Je moet kunnen aantonen dat marktevenwicht (prijs en hoeveelheid) ontstaat als vraag en aanbod aan elkaar gelijk zijn en dit zowel grafisch als rekenkundig onderbouwen.

- Het verband tussen bijvoorbeeld de prijs van kaartjes en de gevraagde hoeveelheid kun je rekenkundig weergeven met de **prijsafzetfunctie**.
- Bijvoorbeeld: $P = -2Q_v + 200$.
- In plaats van de prijsafzetfunctie lees je vaak het begrip **vraagfunctie**. De vraagfunctie geeft hetzelfde verband tussen prijs en totale gevraagde hoeveelheid weer, met dit verschil dat de gevraagde hoeveelheid nu voor het '='-teken staat en de prijs er achter. Bijvoorbeeld: $Q_v = -\frac{1}{2}P + 100$.
- Op eenzelfde manier kun je het verband tussen de prijs en de aangeboden hoeveelheid weergeven in een **aanbodfunctie**. Bijvoorbeeld: $Q_a = 2P + 100$.
- De prijs komt tot stand op de markt. Dat proces van prijsvorming heet het **prijsmechanisme** of **marktmechanisme**.
- Uiteindelijk zal het prijsmechanisme er toe leiden dat de gevraagde en de aangeboden hoeveelheid aan elkaar gelijk zijn. Je spreekt dan van **marktevenwicht**. De prijs die daarbij tot stand komt, noem je de **evenwichtsprijs**. De hoeveelheid waarbij vraag en aanbod aan elkaar gelijk zijn heet de **evenwichtshoeveelheid**.

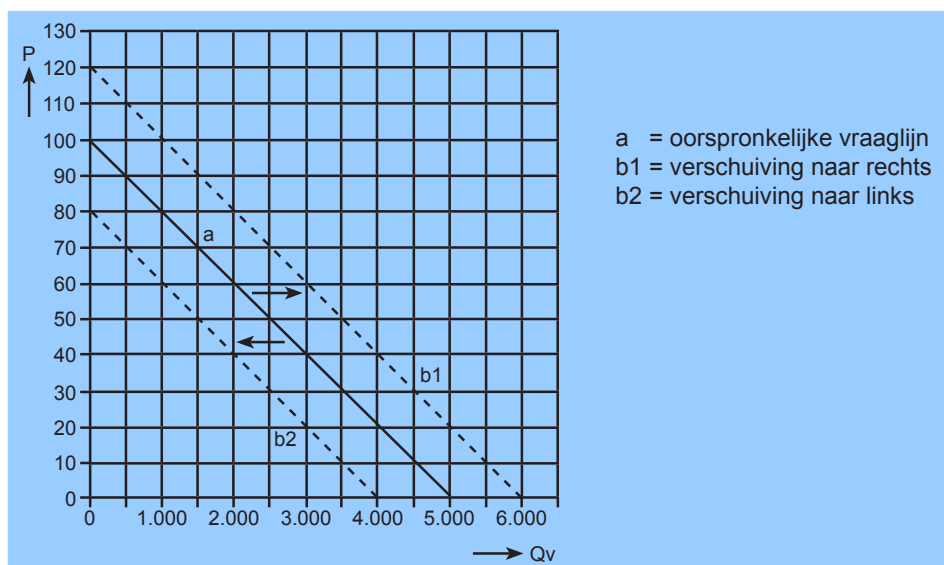
Je moet kunnen uitleggen dat de omzet wordt verkregen door de prijs te vermenigvuldigen met de hoeveelheid en dit zowel grafisch als rekenkundig onderbouwen.

- De **totale omzet** (TO) bereken je door de verkochte hoeveelheid (Q) te vermenigvuldigen met de prijs (P). In een formule: $TO = P \times Q$.
- Als het prijsmechanisme de prijs bepaalt, dan geldt deze voor alle producenten van dat goed (**hoeveelheidsaanpassers**). De TO-functie is dan een stijgende lineaire (rechte) lijn door de oorsprong.
- Als de producent wel invloed heeft op de prijs (**prijzetter**), dan is deze prijs afhankelijk van de gevraagde hoeveelheid: $P = aQ + b$. De totale opbrengstfunctie is in deze gevallen een topparabool. $TO = P \times Q = (aQ + b)Q = aQ^2 + bQ$. Zie de grafiek op de volgende pagina.

Je moet voorbeelden kunnen geven van factoren waardoor de vraag- en/of aanbodcurve kunnen veranderen en dit zowel grafisch als rekenkundig onderbouwen.

- Omdat de vraagfunctie het verband weergeeft tussen de prijs en de gevraagde hoeveelheid, zal een prijsverandering leiden tot een *verschuiving langs de lijn* van de oorspronkelijke prijs naar de nieuwe prijs. Maar dit verband geldt alleen als alle andere omstandigheden niet veranderen (**ceteris paribus**). Deze andere omstandigheden zijn bijvoorbeeld de prijzen van concurrenten, het inkomen van de consumenten, het aantal consumenten en de behoeften (voorkeur, mode, enz.).
- Bij een stijging van het inkomen zullen de consumenten dankzij hun hogere koopkracht bij dezelfde prijs meer kopen. Grafisch betekent dit dat de prijsafzetlijn naar rechts verschuift. Zo verschuift de prijsafzetlijn ook naar rechts als de concurrenten hun prijzen verhogen, als het aantal consumenten toeneemt en als het product beter in de markt komt te liggen. In tegenovergestelde situaties verschuift de prijsafzetlijn juist naar links.

- De **collectieve aanbodcurve** is de optelling van alle individuele aanbodcurven. Als de prijs verandert, zal er een verschuiving plaatsvinden *langs* de aanbodlijn. We veronderstellen dan wel – net als bij de vraag – dat de overige factoren die invloed op het aanbod hebben, ongewijzigd blijven (**ceteris paribus**). Deze overige factoren zijn bijvoorbeeld het aantal aanbieders dat kan wijzigen, de grootte van het aanbod, de kosten die de aanbieder moet maken in verband met diens winstgevendheid en de arbeidsproductiviteit van het personeel.
- Als de kosten stijgen, schuift de aanbodlijn naar links. *Bij dezelfde prijs* zal dan namelijk de winstgevendheid afnemen en aanbieders zullen dan minder willen aanbieden. Bij een stijging van de arbeidsproductiviteit kan de aanbieder met hetzelfde personeel meer produceren. Dit heeft een kostprijsverlagend effect en zal daarom de winst doen toenemen en de aanbodlijn naar rechts doen verschuiven.

Je moet het vraaggedrag van consumenten bij prijsveranderingen en inkomensveranderingen kunnen verklaren en dit kunnen onderbouwen met een berekening waarin dit in de prijs-elasticiteit en inkomenselasticiteit tot uitdrukking komt.

- De gevraagde hoeveelheid van een artikel daalt als de prijs voor dat artikel stijgt. Maar in welke mate verandert de gevraagde hoeveelheid? Voor bedrijven is het belangrijk om de prijsgevoeligheid van de vraag naar hun product te kennen. De totale omzet (TO) van bedrijven hangt af van de prijs (P) die ze krijgen en de hoeveelheid producten (Q) die ze verkopen.
- De verhouding tussen de procentuele veranderingen van de gevraagde hoeveelheid ($\% \Delta Q_v$) en van de prijs ($\% \Delta P$) gebruiken we als maateenheid om de prijsgevoeligheid uit te drukken. Deze maateenheid noem je de **prijselasticiteit van de gevraagde hoeveelheid** (EPV).

$$\text{In een formule: } EPV = \frac{\% \Delta Q_v}{\% \Delta P}$$

- Als de relatieve vraagverandering groter is dan de prijsverandering, spreek je van een **prijs-elastische vraag**. De teller is dan groter dan de noemer. Als de relatieve vraagverandering kleiner is dan de prijsverandering, spreek je van een **prijs-inelastische vraag**. De teller is dan kleiner dan de noemer.

$$EPV = \frac{\% \Delta Q_v}{\% \Delta P} = \frac{\frac{Q_n - Q_o}{Q_o} \times 100\%}{\frac{P_n - P_o}{P_o} \times 100\%} = \frac{\frac{\Delta Q}{Q_o}}{\frac{\Delta P}{P_o}} = \frac{\Delta Q}{Q_o} \times \frac{P_o}{\Delta P} = \frac{\Delta Q}{\Delta P} \times \frac{P_o}{Q_o}$$

- De breuk $\Delta Q_v / \Delta P$ is niets anders dan de richtingscoëfficiënt van de **vraagfunctie**.
- De formule van de **prijselasticiteit van de aangeboden hoeveelheid** (EPA) luidt:

$$EPA = \frac{\% \Delta Q_a}{\% \Delta P}$$

Ook goed is:

$$EPA = \frac{\Delta Q_a}{\Delta P} \times \frac{P_0}{Q_0}$$

- De prijsgevoeligheid van bijvoorbeeld ED-koffie met betrekking tot prijsveranderingen van MT-koffie noem je de **kruiselingse prijselasticiteit** (EKV). In een formule:

$$EKV = \frac{\% \Delta QA}{\% \Delta PB}$$

Ook goed is:

$$EKV = \frac{\Delta QA}{\Delta PB} \times \frac{PB}{QA}$$

Je kunt de effecten van substitutie en complementariteit van goederen op het koopgedrag van consumenten verhelderen.

- Als elektronica producent Sony zijn consumentenprijzen verlaagt, zal dat leiden tot een afzetting van Philips-producten. De consumenten zien de producten van Sony en Philips als onderling vervangbaar. Je noemt dit soort goederen daarom ook wel **concurrerende goederen** of **substitutiegoederen**.
Soms zien we echter dat als de prijs van het ene goed daalt, de vraag naar het andere stijgt. Dit is bijvoorbeeld het geval bij goederen die elkaar ‘aanvullen’. Voorbeelden van dit soort elkaar aanvullende (**complementaire**) goederen zijn ‘shag en vloei’, ‘kop en schotel’, ‘benzine en auto’s’.

Je kunt voorbeelden geven van noodzakelijke, inferieure en luxe goederen en het verband beschrijven tussen de aard van deze goederen en de hoogte van de prijselasticiteit en/of de inkomenselasticiteit.

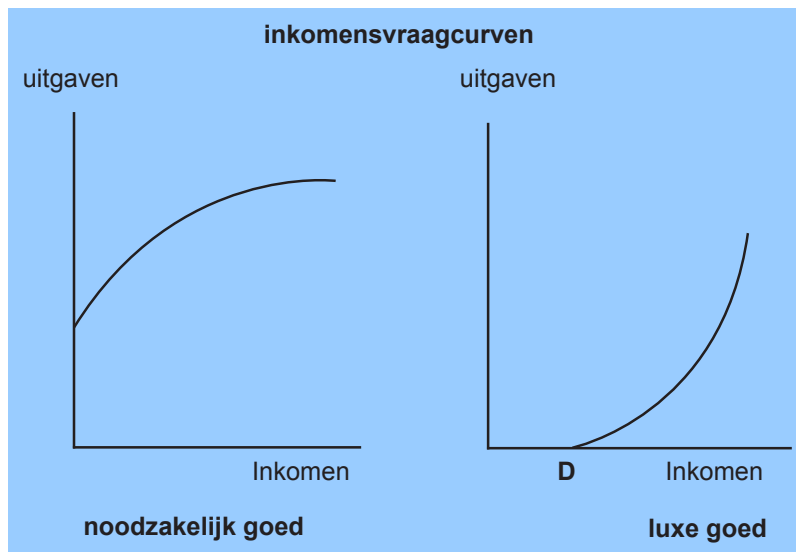
- De mate waarin de gevraagde hoeveelheid verandert als gevolg van inkomensveranderingen noem je de **inkomenselasticiteit** (EIV). De inkomenselasticiteit bereken je op een soortgelijke wijze als de prijselasticiteit.
- In een formule:

$$EIV = \frac{\% \Delta Q}{\% \Delta I}$$

- De bestedingen hangen onder andere af van het inkomen van mensen. De mate waarin deze **inkomensgevoeligheid** optreedt, kan sterk verschillen. De inkomensgevoeligheid voor brood bijvoorbeeld is erg klein. Die voor vliegvlagen is veel groter. Dat heeft te maken met de noodzakelijkheid van het product. Bij een inkomensdaling zul je niet snel bezuinigen op noodzakelijke producten. Dat doe je wel op luxe producten.

Noodzakelijke of **primaire** goederen zijn niet alleen weinig inkomensgevoelig, ze zijn om dezelfde reden meestal ook weinig prijsgevoelig.

- Een kenmerk van noodzakelijke of primaire goederen is dat je ze ook consumeert als je geen inkomen hebt. **Luxe** goederen ga je pas consumeren vanaf een bepaald inkomen. Dat inkomen noem je **drempelinkomen**.
- Daarnaast komen we nog een derde soort goederen tegen en dat zijn de zogenaamde **inferieure goederen**. Kenmerk van dit soort goederen is dat de Engelkromme, een andere benaming voor inkomensvraagcurve, een dalend verloop heeft. Bij een stijging van het inkomen lopen de uitgaven aan dat inferieure goed terug.

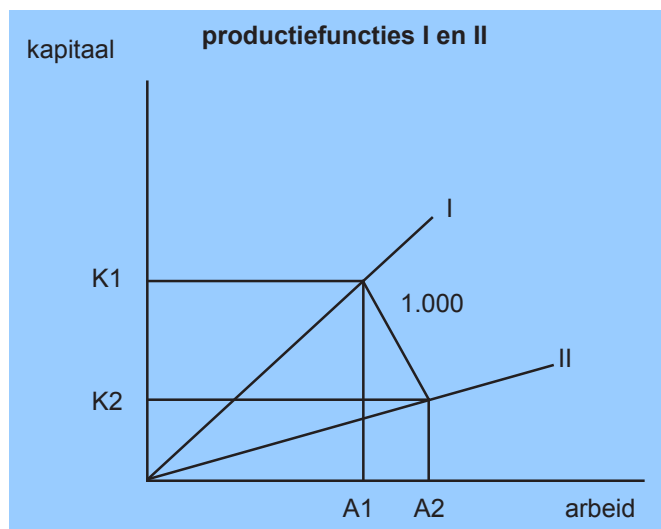
Je kunt verklaren dat de totale winst maximaal is indien de marginale kosten en de marginale opbrengsten aan elkaar gelijk zijn. Je kunt toelichten dat uitbreiding van productie winstgevend/verliesgevend is voor een producent wanneer de marginale kosten lager/hoger zijn dan de marginale opbrengsten.

- De opbrengst van het laatst verkochte product noemen economen de **marginale opbrengst (MO)**. De kosten van dat laatste geproduceerde product noemen zij de **marginale kosten (MK)**.
- Als de opbrengst van het laatst verkochte product hoger is dan de kosten om dat product te maken en te verkopen, neemt de winst van het bedrijf toe. Zou die marginale opbrengst lager zijn dan de kosten om dat product te maken, dan neemt de winst weer af.
- Concluderend kun je stellen dat de productie waar de winst maximaal is, die productie is waarvoor geldt dat de marginale opbrengst en marginale kosten aan elkaar gelijk zijn. De productiegrootte met de maximale totale winst noem je het **rentabiliteitsoptimum** ($MO = MK$).

Toetreding

Je kunt in contexten (herkenbare situaties) voorbeelden geven van vaste kosten en variabele kosten en verklaren dat een producent winst maakt als de opbrengsten hoger zijn dan de kosten en dit zowel grafisch als rekenkundig onderbouwen.

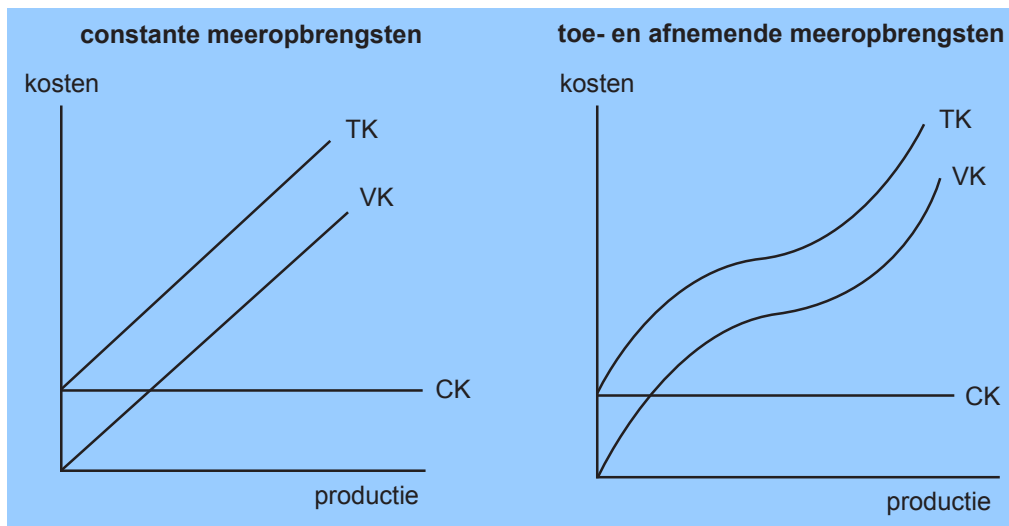
- Een individueel bedrijf kan maar een bepaalde hoeveelheid goederen of diensten per tijds-eenheid voortbrengen. Die maximale hoeveelheid noem je de **productiecapaciteit** van een bedrijf.
- De grootte van de productiecapaciteit is afhankelijk van de **kwantiteit** en **kwaliteit** van de aanwezige productiefactoren.
- De kwaliteit van arbeid is afhankelijk van indicatoren als scholing, know-how, ervaring, gezondheid en de mate van specialisatie van de werknemers.
- De kwaliteit van het kapitaal hangt af van indicatoren als de mate van onderzoek en ontwikkeling. Daarnaast speelt voor bedrijven ook de internationalisering een steeds belangrijke rol. Bedrijven willen vernieuwen en verbeteren (innovatie) om zo hun concurrenten voor te blijven. Zij trachten dat steeds meer te doen op een duurzame wijze, omdat zij in de ogen van de afnemers maatschappelijk verantwoord willen overkomen.
- Opvallend is dat de laatste twee decennia de levenscyclus van steeds meer producten kleiner wordt. Kon je vroeger nog 15 jaar dezelfde telefoon in huis hebben, tegenwoordig wordt een mobieltje vaak al na twee jaar weer vervangen. Vaak worden nog goede telefoons vervangen door nieuwere. Economen noemen dit verschijnsel **creatieve destructie**.
- Bedrijven produceren volgens een bepaalde **productietechniek**. In sommige landen brengt men landbouwgoederen voort met inschakeling van veel arbeiders (**arbeidsintensief**). In andere landen, zoals Nederland, brengt men landbouwgoederen voort met gebruikmaking van machines en zo weinig mogelijk arbeid (**kapitaalintensief**).
- De **loonkosten per product** hangen af van de hoogte van de lonen per werknemer en van diens arbeidsproductiviteit.
- Het verband tussen de productie en de hoeveelheid ingeschakelde productiefactoren geef je weer met de **productiefunctie**: $Y = f(A, K)$. Hierbij stelt Y de productie voor, A de hoeveelheid ingeschakelde arbeid en K de hoeveelheid ingeschakelde kapitaalgoederen.
- In de grafiek hieronder zijn twee productiefuncties getekend. Techniekfunctie I is kapitaalintensief. In landen met hoge loonkosten zal er een verschuiving plaatsvinden van techniek II (arbeidsintensief) naar techniek I (kapitaalintensief).

- De **productiecapaciteit** is de maximale productie dat een land in een bepaalde periode met de aanwezige productiefactoren kan voortbrengen. De kwantiteit en de kwaliteit van juist deze productiefactoren bepalen de capaciteit.

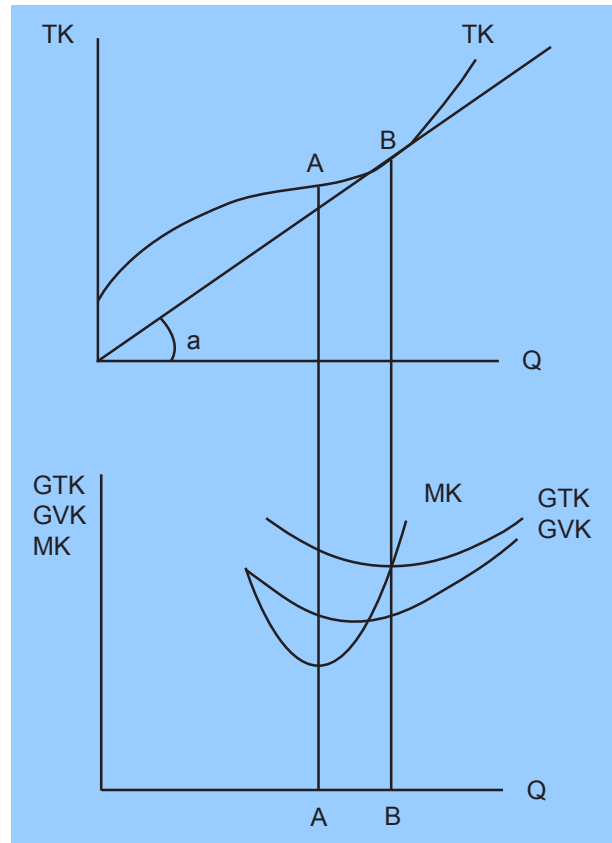
- De **knelpuntfactor** is de productiefactor die bij toenemende productie het eerste schaars begint te worden, waardoor de productie niet meer verder kan groeien.
- Economen meten de productie door de **toegevoegde waarde** van een bedrijf te bepalen. De toegevoegde waarde is niets anders dan de omzet van het bedrijf minus de inkoopkosten.
- Kosten die afhankelijk zijn van de productie (inkoopkosten, bepaalde arbeidskosten) noem je **variabele kosten (VK)**. De overige kosten, die dat dus niet zijn, noem je de **constante kosten (CK)**, ook wel *vaste kosten* genoemd (huur, pacht en rente).
- De productie (opbrengst) van de onderneming neemt vaak in eerste instantie meer dan evenredig (progressief) toe bij inschakeling van meer productiefactor.

De kosten per product nemen dan af. Dat komt tot uitdrukking in een degressief stijgende kostenfunctie. Later neemt de opbrengst minder dan evenredig (degressief) toe herkenbaar in de progressieve stijging van de kostenfunctie. Daarom noem je dit productieverloop **toe- en afnemende meeropbrengsten**. Het betreft dus geen geldopbrengsten, maar fysieke opbrengsten (goederen).

- Verder onderscheid je nog de functies van de **gemiddelde variabele kosten (GVK)**, de **gemiddelde constante kosten (GCK)** en de **gemiddelde totale kosten (GTK)**. Waarbij: $GVK = \frac{VK}{Q}$; $GCK = \frac{CK}{Q}$; $GTK = \frac{TK}{Q}$; $MK = \frac{\Delta VK}{\Delta Q}$; $TK = VK + CK$; $GTK = GVK + GCK$.
- Je spreekt van **constante meeropbrengsten** als de grafiek van de TK- en de VK-functie rechtlijnig zijn. Tevens zijn de GVK en MK dan aan elkaar gelijk en constant.
- Kenmerkend voor toe- en afnemende meeropbrengsten is (zie de grafiek):
 - 1) Het verloop van de VK-curve en de TK-curve is in eerste instantie degressief stijgend, maar na verloop van tijd verandert dat in een progressieve stijging.
 - 2) De productiegraote bij dit buigpunt A (omslagpunt) is de productie waar de marginale kosten richtingscoëfficiënt van de TK-functie) het laagst zijn.
 - 3) De GTK-curve en de GVK-curve hebben een U-vormig verloop. Dat is ook wiskundig verklaarbaar. De vorm van de TK-curve is die van een derdegraadsfunctie (S-vorm).
Conclusie: GTK en GVK zijn dalparabolen.

- 4) De marginale kostenfunctie is ook een dalparabool (zie de grafiek hier-naast). De marginale kosten zijn gelijk aan de richtingscoëfficiënt van de TK-functie.
 - 5) De productiegrootte waarbij de gemiddelde totale kosten het laagst zijn noem je het **bedrijfsoptimum** (B; zie de grafiek).
 - 6) De MK-curve snijdt de GTK-cure (en ook de GVK-curve) in hun minimum (zie de grafiek).
- Ondernemingen die *geen* invloed op de prijs hebben, zijn vooral ondernemingen waarbij de prijs van hun product via het marktmechanisme tot stand komt. We noemen deze ondernemingen ook wel **prijstnemers** of **hoeveelheidsaanpassers**.
 - Bij hoeveelheidsaanpassers is de prijs gelijk aan de gemiddelde opbrengst en ook gelijk aan de marginale opbrengst. Daar geldt dus: **GO = P = MO**.
 - Ondernemingen die wel een duidelijk herkenbaar eigen product aanbieden (**heterogene producten**), hebben in meer of mindere mate wel invloed op de prijs en die noem je dan ook **prijzsetters**.
 - Bij prijzsetters geldt dat $P = GO$, maar deze GO zijn niet meer gelijk aan MO.
 - Prijstnemers brengen *homogene* producten voort. Dat zijn producten waar de koper geen onderscheid kan zien tussen producten van verschillende aanbieders.
 - De prijs is per definitie gelijk aan de gemiddelde opbrengst (TO/Q).
 - Er is sprake van winst als de opbrengsten hoger zijn dan de kosten.

Je kunt met voorbeelden uitleggen dat het break-evenpunt een belangrijk omslagpunt is bij de afweging om wel of niet toe te treden tot een markt en dit zowel grafisch als rekenkundig onderbouwen.

- Een gezond bedrijf zal winst moeten maken. Daartoe moet het voldoende producten verkopen. Pas na de verkoop van een bepaalde hoeveelheid producten kan de ondernemer verwachten dat hij zijn investeringskosten heeft terugverdiend.
- De productiegrootte waarbij de kosten (TK) en opbrengsten (TO) aan elkaar gelijk zijn, noem je het **break-evenpunt** (BEP). Tevens geldt dan dat de $GO = GTK$.
- De break-evenproductie¹⁾ hangt van drie zaken af en wel: 1) de prijs van het product (P); 2) de variabele kosten *per product* (GVK) en 3) de grootte van de constante kosten (CK).
- De formule voor de berekening van het BEP is hieronder in de voetnoot afgeleid.
- Het onderdeel **P – GVK** noem je ook wel de **dekkingsbijdrage**. Deze moet altijd positief zijn. Met deze dekkingsbijdrage moet de ondernemer dan zijn constante kosten kunnen terugverdienen.

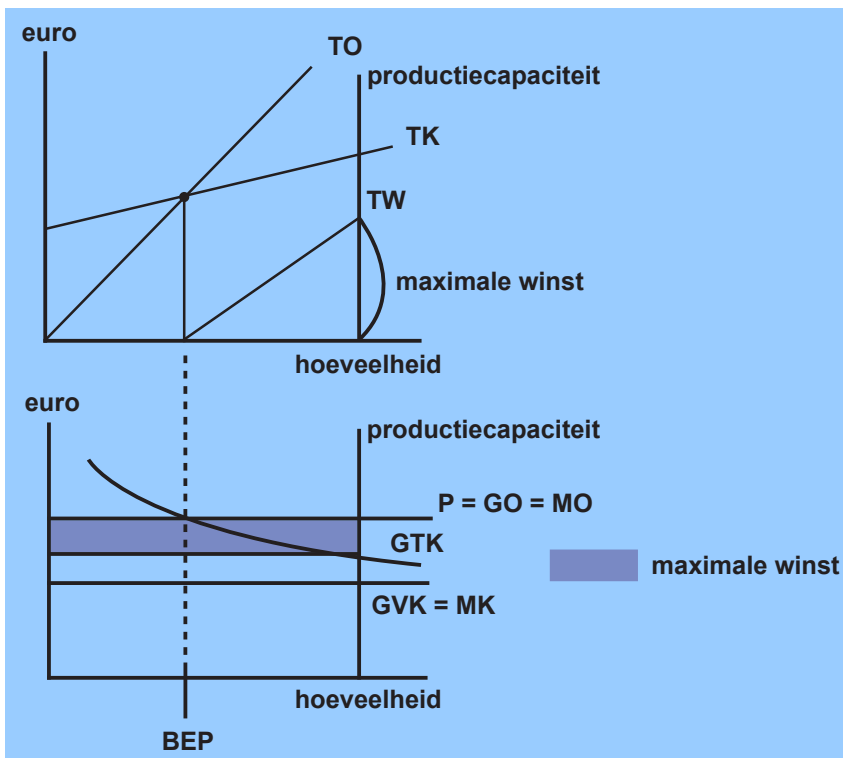
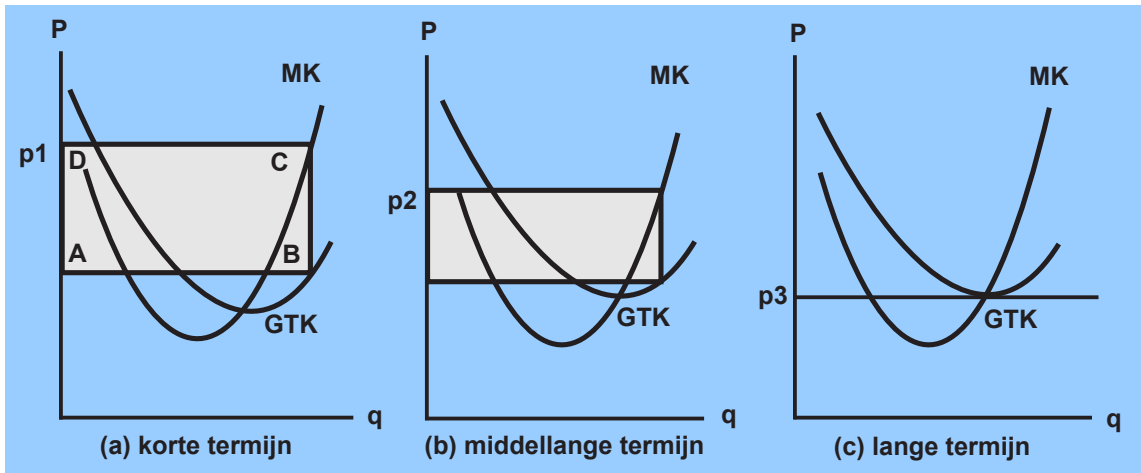
- Zodra de ondernemer meer verkoopt dan deze break-evenproductie, zal elk volgend verkocht product zijn winst doen toenemen met het bedrag van deze dekkingsbijdrage.
 - Als de dekkingsbijdrage negatief is ($P < GVK$) kan het bedrijf in kwestie maar beter onmiddellijk stoppen met produceren, omdat in dit geval naast de constante kosten ook de variabele kosten niet meer worden terugverdiend.
- 1) $TO = TK \rightarrow P \times Q = gvk \times Q + CK \rightarrow P \times Q - gvk \times Q = CK \rightarrow Q (P - gvk) = CK \rightarrow Q = \frac{CK}{P - gvk}$

Marktstructuur

Je moet in contexten kunnen aantonen op welke wijze producenten streven naar maximale winst in een markt van volkomen concurrentie en dit grafisch onderbouwen.

- Het marktmechanisme werkt perfect als aan onderstaande voorwaarden is voldaan. Je spreekt dan van **volkomen concurrentie**:
 - De kopers van deze producten moeten het aanbod van de verschillende aanbieders niet van elkaar kunnen onderscheiden. De producten moeten dus identiek zijn. Economen spreken dan van **homogene producten**.
 - De **toetreding** moet volkomen vrij zijn, evenals uittreding. Daarmee bedoelen economen dat iedereen zonder belemmeringen een bedrijf kan beginnen of stoppen, waardoor het aanbod respectievelijk onmiddellijk toeneemt dan wel afneemt.
 - De markt moet volkomen **doorzichtig** (transparant) zijn. Producenten en consumenten hoeven dan geen **transactiekosten** te maken bij hun handelen op de markt. Beide partijen beschikken over alle benodigde informatie.
- Als deze vier voorwaarden aanwezig zijn, spreek je van **volkomen concurrentie**. In deze situatie (marktform) komt een evenwichtsprijs tot stand, waarop de individuele aanbieder geen invloed heeft. Je spreekt dan van een **hoeveelheidsaanpasser** of prijsnemer.
- De aanbieder bij een volkomen concurrerende marktform is daarom een **hoeveelheidsaanpasser**. De hoeveelheidsaanpasser heeft geen invloed op de prijs. Deze is gegeven. In de uitgangssituatie geldt in de eerste grafiek een prijs p_1 . De $P = GO = MO$ -lijn ligt bij p_1 en loopt horizontaal. Maximale winst behaalt de ondernemer bij het snijpunt $MO = MK$. Dat snijpunt ligt bij punt C. Het gearceerde oppervlak geeft de maximaal haalbare winst weer. Zie de grafieken op de volgende pagina.
- Toetreding van nieuwe ondernemingen en uitbreiding van de productie door bestaande ondernemingen doet de aanbodcurve naar rechts schuiven. Daardoor daalt de prijs en de nieuwe evenwichtsprijs (p_2) komt lager te liggen. Als je goed naar de tweede grafiek kijkt, zie je dat niet alleen de prijs lager is, maar ook de verkochte hoeveelheid.
- Hoeveel de volkomen concurrent aanbiedt hangt dus af van de MK-lijn. Deze is op langere termijn gelijk aan het minimum van de GTK. Je mag nu concluderen dat de aanbodlijn van een hoeveelheidsaanpasser dezelfde is als de MK-lijn. Deze moet wel boven de GVK liggen anders is de dekkingsbijdrage negatief en kan het bedrijf nooit het BEP bereiken.
- De totale opbrengstfunctie is een stijgende rechte lijn die in de oorsprong begint. De gemiddelde en marginale opbrengst zijn gelijk aan de prijs.
- De maximale winst wordt behaald bij de productiecapaciteit. Zie de onderste grafiek op de volgende pagina!

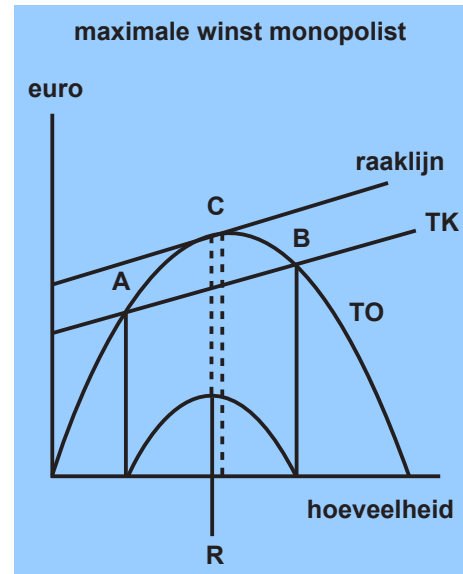
- Deze concurrerende bedrijven zullen vooral door middel van collectieve reclame hun product willen promoten.

Je moet in contexten kunnen aantonen op welke wijze een producent streeft naar maximale winst als sprake is van een monopoliepositie.

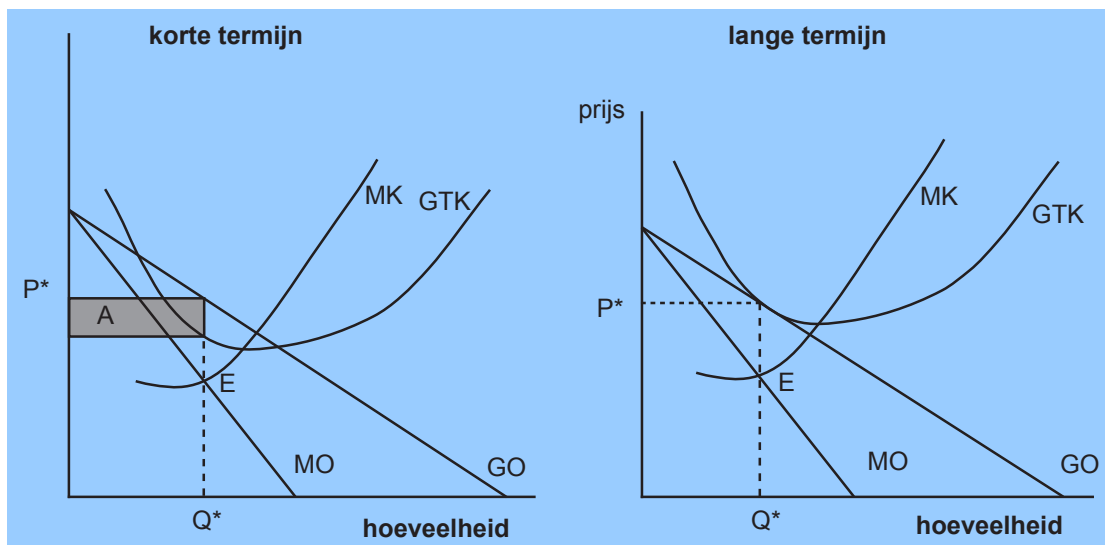
- In de praktijk kom je zelden een perfect werkend marktmechanisme tegen. Dat komt omdat nooit aan alle vier de voorwaarden is voldaan die nodig zijn voor volkomen concurrentie. Eén van die voorwaarden is dat er veel aanbieders en vragers zijn, die geen van allen invloed hebben op de prijs. Maar een monopolist (één aanbieder) heeft heel veel invloed op de prijs van een product. Een monopolist is daarom een **prijzsetter**.

- Een belangrijk kenmerk van een prijszetter is dat zijn product door de vragers te onderscheiden is van de producten van zijn concurrenten. De aard van de hier aangeboden producten is **heterogeen**.
- Het voordeel van het voortbrengen van een heterogeen product voor de producent is dat hij klanten aan zich kan proberen te binden.
- Je kunt drie soorten **monopolies** onderscheiden, te weten:
 - overheidsmonopolies (wettelijke monopolies);
 - feitelijke monopolies;
 - natuurlijke monopolies.
- De totale opbrengstfunctie van een monopolist is een bergparabool. Zie de grafiek hiernaast. Maximale winst behaalt de monopolist bij die productie waar de TO-lijn het meest is verwijderd van de totale kostenlijn. Dat is dezelfde productie waar ook voor geldt dat $MO = MK$.

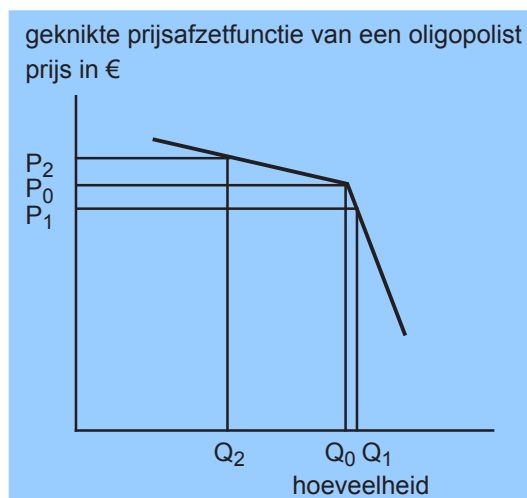
Je moet in contexten kunnen aantonen op welke wijze producenten streven naar maximale winst in een markt van monopolistische concurrentie.

- **Monopolistische concurrentie** is de vierde marktform die je moet kennen. Bij deze marktform kom je veel aanbieders tegen. Zo veel zelfs dat de bedrijven eigenlijk geen invloed op elkaar kunnen uitoefenen. In dat opzicht lijkt deze marktform heel veel op volkomen concurrentie. Het grote verschil is echter dat de aangeboden producten *heterogeen* zijn.
- De ondernemer op een markt met monopolistische concurrentie biedt een hoeveelheid Q^* aan tegen een prijs P^* ($MO = MK$). Zijn winst bedraagt op korte termijn oppervlak A. Op de langere termijn zou het aantal aanbieders op deze markt toenemen, aangetrokken door de aantrekkelijke winsten. De vraag naar het product van de individuele aanbieder zal afnemen waardoor zijn vraaglijn naar links verschuift. Dit gaat zolang door totdat de ondernemer in een situatie terecht komt waarin hij alleen zijn kostprijs nog goedmaakt. Er is dan geen reden voor ondernemers om nog langer tot die markt toe te treden. Zie de grafieken op de volgende pagina.
- Producenten van heterogene producten zijn erbij gebaat om hun eigen product op een zo goed mogelijke manier te onderscheiden van de concurrerende producten. Dat streven naar herkenbaarheid van het eigen product noem je **productdifferentiatie**.
- Het totale verkoopbeleid – ook wel **marketingbeleid** genoemd – is gebaseerd op vier peilers, die bekend staan als *de vier P's: prijs, product, plaats en promotie*.
- Het **productbeleid** richt zich op het differentiëren van het product. Bij het **plaatsbeleid** gaat het om zaken die te maken hebben met het verkooppunt. Het **promotiebeleid** is bedoeld om je product onder de aandacht te brengen.
- De winst is ook hier maximaal bij die productie waar de TO-lijn het meest is verwijderd van de totale kostenlijn. Dat is dezelfde productie waar ook voor geldt dat $MO = MK$.

Je moet in contexten kunnen aantonen op welke wijze producenten streven naar maximale winst als er sprake is van een oligopolie.

- Een **oligopolie** is een marktform met maar enkele aanbieders. Economen hanteren als norm voor een oligopolistische markt een zodanig aantal dat de afzonderlijke aanbieders kunnen inspelen op reacties van de anderen.
- Op deze marktform bestaat het gevaar van een *prijzenoorlog*. Oligopolisten concurreren dan ook bij voorkeur niet met de prijs, maar met andere acties, zoals airmiles, flippo's, voetbalplaatjes, serviesgoed, freebees, rocks, tegoedbonnen, rentepunten en dergelijke.
- Waarom zijn oligopolisten zo bang voor prijsconcurrentie? Het antwoord heeft te maken met de aparte vorm van hun prijsafzetfunctie. Deze is geknikt (zie de figuur hieronder). Als oligopolisten hun prijs zouden verlagen (van P_0 naar P_1), dan volgen hun concurrenten onmiddellijk. Het gevolg is dat de totale vraag naar dat product wel toeneemt, maar deze toename wordt verdeeld over alle aanbieders. Per saldo zal de individuele aanbieder maar weinig meer verkopen (van Q_0 naar Q_1). Bij een prijsdaling is de gevraagde hoeveelheid blijkbaar behoorlijk *prijsinelastisch*. De prijsdaling kost dan iedere aanbieder omzet.
- Zou de oligopolist de prijs zonder belangrijke reden verhogen (van P_0 naar P_2), dan volgt de rest niet. De oligopolist raakt dan wel veel klanten kwijt (van Q_0 naar Q_2). Bij een prijsstijging is de prijsafzetfunctie blijkbaar *elastisch*. Een prijsstijging gaat dan ook ten koste van de omzet.
- Het gevaar van een prijzenoorlog op deze marktform is de reden dat oligopolisten naar manieren zoeken om de concurrentie te beperken. Dat kan door kartelvorming. Een **kartel** is een samenwerkingsverband tussen twee of meer zelfstandig blijvende bedrijven met het doel de onderlinge concurrentie te beperken.

- De oligopolist produceert van een product vaak meer versies onder zijn merknaam. Zijn doelgroep is immers groot en die bestaat ook uit allerlei **marktsegmenten** (subgroepen). De oligopolist wil al deze segmenten kunnen bedienen. Dat wil dus zeggen voor mensen met een dunne, maar ook met een dikke portemonnee, voor moderne mensen, traditionele mensen, jonge mensen, oudere mensen, enz.
Het verschijnsel dat de oligopolist verschillende versies van zijn product aanbiedt, noem je **productdifferentiatie**.
- Onder het **marktaandeel** verstaan we de grootte van de eigen afzet (omzet) als percentage van de totale afzet (omzet).

Je moet met voorbeelden uitleggen wanneer, waarom en op welke wijze het voor producenten zinnig is prijsdiscriminatie toe te passen.

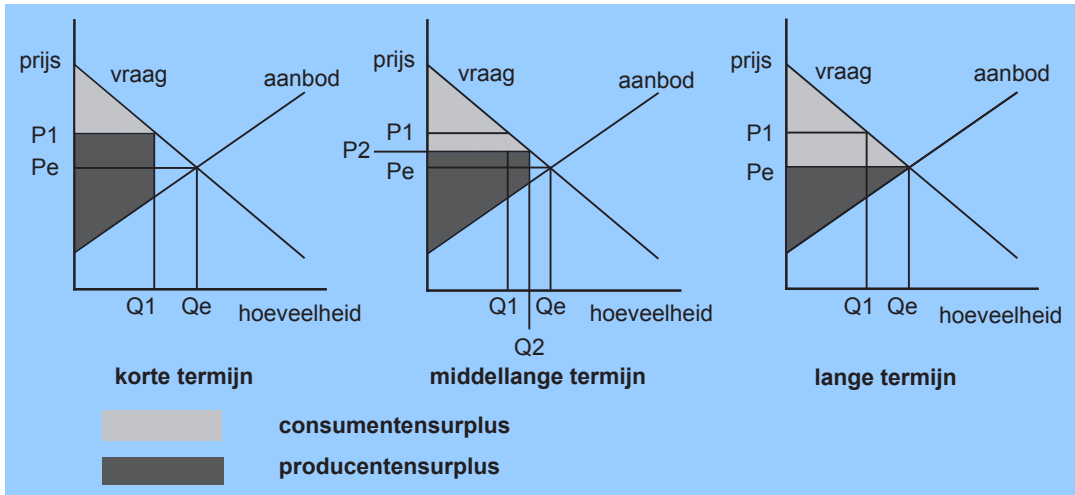
- **Prijsdiscriminatie** is een redelijk veel voorkomend verschijnsel. Economen bedoelen daarmee dat een producent hetzelfde product voor verschillende prijzen verkoopt.
- Voorbeelden: dag- en nachttarief bij stroom, in het weekend goedkoper bellen, buiten de spits goedkoper reizen met het openbaar vervoer, enz.
- Producenten hebben twee redenen om prijsdiscriminatie toe te passen. De eerste reden is dat de producent de vraag naar zijn product wil spreiden over de tijd om zo pieken in de vraag te voorkomen. Tijdens zo'n piek zou anders de productiecapaciteit wel eens ontoereikend kunnen zijn.
- De tweede belangrijke reden voor prijsdiscriminatie is dat door prijsdiscriminatie de omzet en de winst van de producent toenemen.
- Om met succes prijsdiscriminatie te kunnen toepassen, moeten de 'deelmarkten' duidelijk van elkaar te scheiden zijn. Scheidslijnen kunnen zijn: het tijdstip op de dag, de leeftijd van de doelgroep of de landsgrenzen.

Welvaart en economische politiek

Je kunt in contexten met voorbeelden uitleggen op welke wijze consumenten en producenten streven naar een maximaal consumentensurplus (het verschil tussen de betalingsbereidheid en de te betalen prijs) respectievelijk producentensurplus (het verschil tussen de ontvangen prijs en de minimale prijs waartegen men het goed wil aanbieden) en dit grafisch onderbouwen. En je kunt verklaren dat de som van het consumentensurplus en het producentensurplus de maatstaf is om maatschappelijk welvaart te meten en uitleggen dat als het consumentensurplus en het producentensurplus maximaal is, er sprake is van een Pareto-efficiënte situatie.

- Mensen streven naar meer welvaart. Dat geldt voor gezinnen, maar ook voor bedrijven. Gezinnen willen graag een zo laag mogelijke prijs betalen voor de aanschaf van goederen en diensten die hun behoeften vervullen. Anders gezegd: zij streven naar een zo hoog mogelijk **consumentensurplus**. Bedrijven echter willen het liefst een zo hoog mogelijke winst realiseren. Daar hoort een hoge prijs bij en een lage kostprijs, waardoor het **producentensurplus** toeneemt.
- Pareto zegt dat de maximale welvaart is bereikt als niemand meer zijn eigen welvaart kan verbeteren zonder dat de welvaart van anderen erop achteruit gaat.
- Een goed werkend prijsmechanisme en veel concurrentie leiden tot lagere prijzen.

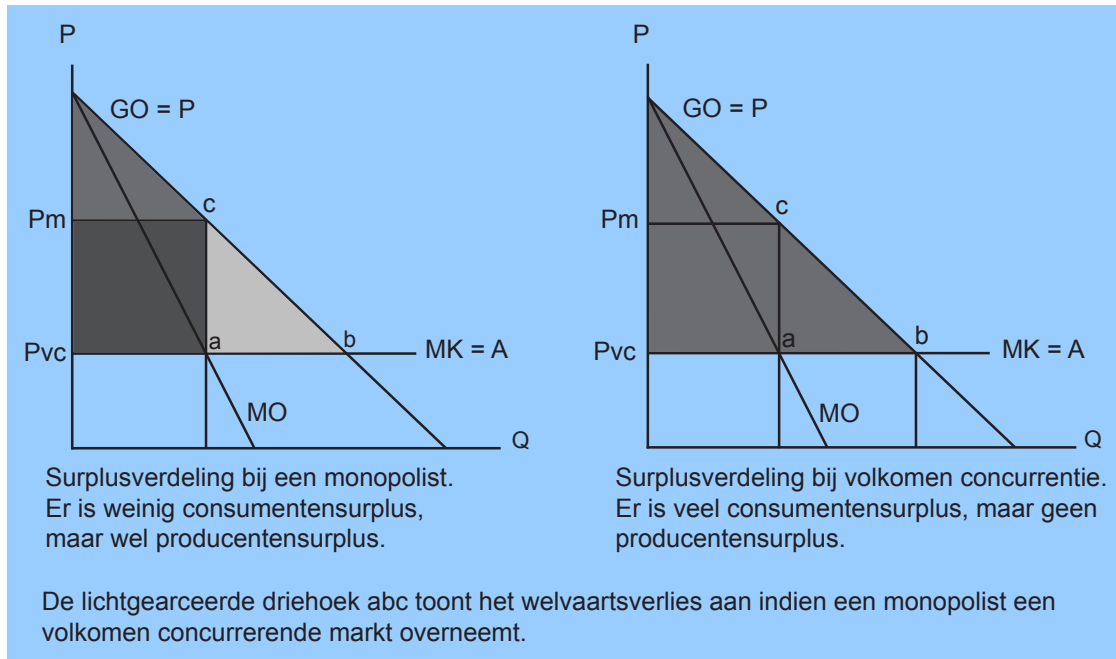
- De conclusie lijkt gerechtvaardigd dat een goed werkend marktmechanisme tot een hogere welvaart leidt.
- Op lange termijn zal het prijsmechanisme leiden tot een evenwichtsprijs en een evenwichtshoeveelheid. De som van consumentensurplus en producentensurplus is dan zo hoog mogelijk.

Je kunt in contexten beschrijven dat de overheid kan ingrijpen met behulp van prijsregulering (minimumprijzen en maximumprijzen) en dit ingrijpen grafisch onderbouwen.

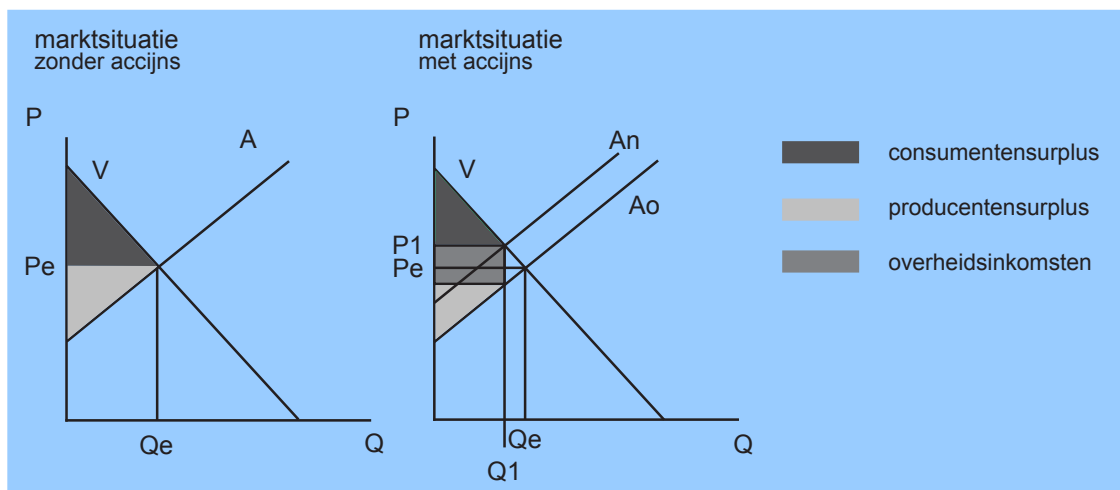
- Bij volkomen concurrentie is de prijs minimaal (P_{vc}). Deze ligt op het niveau van het minimum van de GTK. Er is geen producentensurplus, maar heel veel consumentensurplus.
- Een monopolist kan echter veel winst maken, omdat deze een prijszetter is. In dit geval bedraagt de prijs P_m . De verkochte hoeveelheid is dan veel minder. Dat alleen is al een maatschappelijk nadeel van een monopolie. Het verschil tussen de twee extreme markt vormen herken je in de driehoek abc. Deze noemen economen ook wel de **Harberger-driehoek**. Zie de grafieken op de volgende pagina. Deze driehoek stelt de mogelijke welvaartsexpansie voor als de overheid een monopolie wil transformeren in een markt met meer concurrentie. Dit was ook één van de argumenten waarom de overheid in de afgelopen decennia veel monopolies, vooral nutsbedrijven, heeft open gebroken.

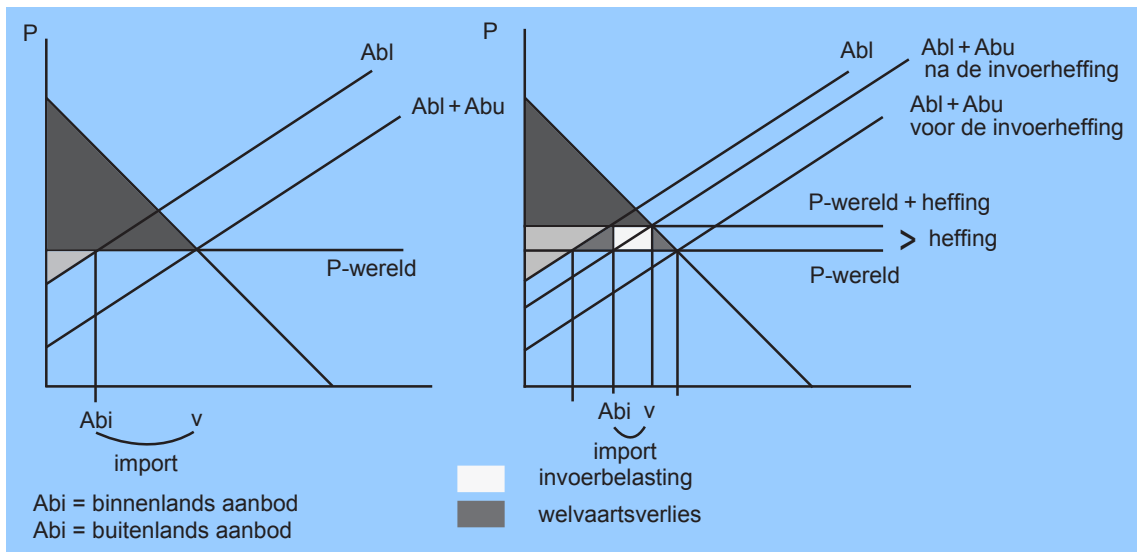

Je kunt met voorbeelden uitleggen welke invloed belastingen en subsidies hebben op de verdeling van het consumenten- en producentensurplus en uitleggen hoe afwenteling hierbij een rol speelt en dit grafisch onderbouwen.

- Een kostprijsverhogende belasting zoals een accijns, een invoerrecht of de btw hebben een nadelig effect op de welvaart.
- Een vast bedrag, zoals een accijns, doet de aanbodlijn evenwijdig omhoog schuiven, terwijl een percentage, zoals bij de btw, de aanbodlijn steiler doet verlopen.

- De overheid kan ook proberen de eigen economie te stimuleren door buitenlandse producten van de markt te weren. De invoerheffing op goederen, die ook binnenlandse aanbieders (Abi) aanbieden, maakt de buitenlandse goederen duurder. Zie de grafieken hieronder.

Je kunt aantonen dat het mechanisme van vraag en aanbod kan leiden tot inefficiënte uitkomsten en je kunt in contexten beschrijven dat de overheid kan ingrijpen met behulp van prijsregulering (minimumprijzen en maximumprijzen) en dit ingrijpen grafisch onderbouwen. En je kunt met voorbeelden uitleggen dat doelmatigheid in de politiek vaak kan strijden met het criterium van rechtvaardigheid.

- De vijf door de overheid zelf geformuleerde doelen zijn:
 - 1) streven naar volledige werkgelegenheid;
 - 2) streven naar een stabiel prijsniveau;
 - 3) streven naar evenwicht op de betalingsbalans;
 - 4) streven naar een duurzame economische groei;
 - 5) streven naar een rechtvaardige inkomensverdeling.
- Het marktproces kan leiden tot maatschappelijk ongewenste uitkomsten. Bijvoorbeeld als vraag en aanbod leiden tot te hoge consumentenprijzen (denk aan de huren van woningen).
- Of als het marktproces tot te lage prijzen leidt die niet meer kostendekkend zijn voor de aanbieder (wat vaak in de landbouwsector voorkomt).
- Ook heeft het marktmechanisme geen oog voor milieuaspecten (duurzame productie, afvalverwerking).
- Het marktmechanisme is niet in staat om essentiële goederen als wegen, dijken, sportvelden, recreatieterreinen, politie en straatverlichting voort te brengen. Dit soort goederen noem je **collectieve goederen**. Mensen hopen misschien dat de buurman een lantaarnpaal voor zijn huis op de openbare weg plaatst, zodat zij daar ook van kunnen profiteren (**freeridersprobleem**).
- Om dit soort ongewenste verschijnselen te voorkomen, is ingrijpen door een overheid nodig. De overheid kan inkomensverschillen terugbrengen tot een acceptabel niveau door middel van belastingheffing (**belastingpolitiek**), het verstrekken van sociale uitkeringen (**sociaal beleid**) en door het instellen van een minimumloon (**loonpolitiek**).
- Vervuilde productie kan zij duurder maken door extra milieuheffingen. Dit zijn kostprijsverhogende belastingen. De btw en accijnzen horen ook tot deze **kostprijsverhogende belastingen**. Daarnaast kan een invoerverbod of een invoerheffing op producten die op een milieuonvriendelijke wijze zijn voortgebracht, bijdragen aan een beter klimaat.

- **Kostprijsverlagende subsidies** moeten het milieubewuste product juist populairder maken bij de consument. Door het verstrekken van deze kostprijsverlagende subsidies hoopt de overheid producenten te stimuleren te zoeken naar ‘schonere’ productietechnieken.
- Om vragers te beschermen tegen te hoge prijzen kan de overheid besluiten een **maximumprijs** in te stellen. Om aanbieders te beschermen tegen te lage prijzen zijn minimumprijzen weer een doeltreffend instrument.

	minimumprijs (P_{\min})	maximumprijs (P_{\max})
schets		
kenmerk	$P_{\min} > P_e$	$P_{\max} < P_e$
doel	beschermen aanbieders	beschermen vragers
gevolg	aanbodoverschot (AB)	aanbodtekort (CD) (vraagoverschot)
aanvullende overheidsmaatregelen	opkopen/subsidiëren	rantsoeneringssysteem/ urgentielijsten

Je kunt in contexten uitleggen dat de overheid met behulp van toezichthouders op verschillende markten kan optreden.

- De Nederlandse overheid hecht veel waarde aan een gezonde en eerlijke concurrentie, vanwege de *voordelen* die een gezonde concurrentie oplevert. Concurrentie leidt tot lagere prijzen en daarmee tot meer welvaart. Concurrentie dwingt bedrijven tot innovatief gedrag, waarmee zij proberen een voorsprong op concurrenten te krijgen. Concurrentie leidt daardoor in veel gevallen tot een hogere kwaliteit en een betere service.
- Maar het komt te vaak voor dat er geen sprake is van een gezonde en eerlijke concurrentie. Dat is bijvoorbeeld het geval als zelfstandig blijvende bedrijven afspraken maken met betrekking tot de prijs en de productie. Dit soort afspraken noemen we een **kartel**. Kartelvorming is in Nederland verboden. De Nederlandse overheid heeft om dit soort afspraken aan te kunnen pakken de **Nederlandse Mededingingsautoriteit (Nma)** in het leven geroepen.
- Andere toezichthouders zijn de **OPTA** (Onafhankelijke Post en Telecommunicatie Autoriteit), de **AFM** (Autoriteit Financiële Markten) en **DNB** (De Nederlandse Bank).

Je kunt in contexten effecten van octrooien en patenten op marktgedrag en marktresultaat herkennen.

- Het is van groot belang dat bedrijven innovatief zijn en nieuwe producten en/of productieprocessen blijven ontwikkelen. Je spreekt in dat kader van *innovatie*. Maar een bedrijf dat geld, kennis en tijd stopt in innovatie wil natuurlijk voorkomen dat een ander bedrijf er met zijn uitvinding vandoor gaat. Daartoe kan het een octrooi op deze uitvinding aanvragen. Een **octrooi** of **patent** is een exclusief recht om een product te maken of te verkopen of het op een andere wijze exploiteren van een uitvinding. Je kunt een octrooi dan ook zien als een recht om als monopolist te functioneren met alle bij het monopolie behandelde marktkenmerken.

Arbeidsmarkt

Je kunt keuzes en ruil analyseren die plaatsvinden op de arbeidsmarkt en aantonen dat loonvorming het coördinatiemechanisme is dat vraag naar arbeid en aanbod van arbeid op elkaar zou moeten afstemmen. In de realiteit voldoet de arbeidsmarkt niet aan alle kenmerken van volledige mededinging en is er sprake van beperkte of ongelijke toetreding en prijsregulering (minimumloon, CAO).

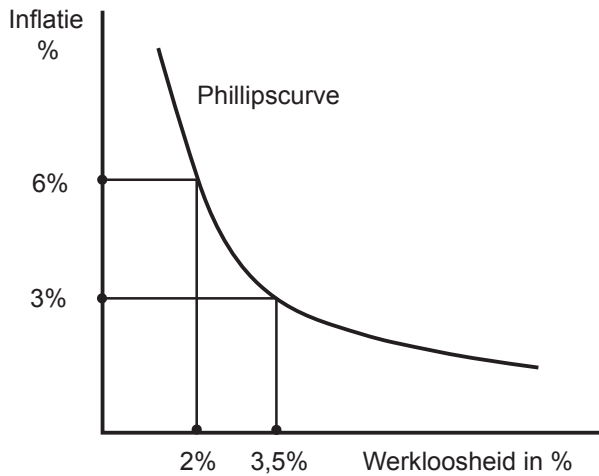
- Een **concrete markt** is een plek is waar aanbieders en vragers elkaar daadwerkelijk ontmoeten.
- De arbeidsmarkt is een zogenaamde **abstracte markt**. Met dit laatste begrip bedoelen we het geheel van factoren die de vraag naar en aanbod van arbeid beïnvloeden.
- Arbeid is een heterogeen product en daarom alleen al kun je van de arbeidsmarkt niet zeggen dat er sprake is van een perfecte mededinging. Er is dus geen sprake van volkomen concurrentie. De arbeidsmarkt lijkt daardoor eerder op een monopolistisch concurrerende markt.
- In de praktijk zien we dat werknemers zich organiseren in **vakbonden**. In feite betekent dit dat er nog maar een paar grote aanbieders overblijven. Aanbieders die namens hun achterban, de leden, onderhandelen. Het gevolg is dat de arbeidsmarkt steeds meer kenmerken vertoont van een oligopolie.
- En ook op de arbeidsmarkt komt een prijs tot stand: **het loon**.
- Economen noemen het *aanbod op de arbeidsmarkt* ook wel de beroepsbevolking.
- Economen rekenen iedereen tot de **beroepsbevolking** die tussen 15 en 65 jaar oud is en die bereid is en in staat is minimaal 12 uur per week in loondienst of als zelfstandige te werken. De beroepsbevolking bestaat uit een werkzaam deel, ook wel **arbeidsvolume** genoemd en een werkloos deel (*geregistreerde werkloosheid*). De totale bevolking tussen de 15 en 65 jaar noem je de **potentiële beroepsbevolking** of ook wel de **beroepsgeschikte bevolking**.
- De omvang en samenstelling van de beroepsbevolking hangt ook af van allerlei maatschappelijke opvattingen/ontwikkelingen. Je kunt dan denken aan zaken als: de verdeling tussen betaald en onbetaald werk en de mogelijkheid van kinderopvang, die mede de verdeling tussen deeltijdwerk en voltijdwerk beïnvloedt. De mogelijkheid van **deeltijdwerk** hangt weer sterk af van de wijze waarop bedrijven het arbeidsproces organiseren, eventuele flexibele werktijden en de mogelijke aanpassingen voor bepaalde minder valide werknemers.
- De mate van deeltijdwerk kan per land verschillen. Economen meten de mate van deeltijdwerk door middel van de **P/A-ratio**, dit is de werkgelegenheid in personen gedeeld door de werkgelegenheid in arbeidsjaren. Die in personen is groter dan die in arbeidsjaren.
- Bedrijven produceren in beginsel datgene waar kopers naar vragen. Dit betekent dat uiteindelijk de koper, bijvoorbeeld de consument, bepaalt wat bedrijven produceren en dus ook hoeveel productiemiddelen, zoals arbeid, zij daarvoor nodig hebben.

- Alle bestedingen bij onze bedrijven samen noemen economen de **effectieve vraag**. Omdat bedrijven aan deze vraag willen voldoen, zal de productie stijgen bij een toenemende vraag en dalen bij een afnemende vraag. Uiteindelijk is het dus deze effectieve vraag die de vraag naar arbeid (werkgelegenheid) bepaalt.
- Omdat niet iedereen die werkt een voltijdbaan heeft, is de **werkgelegenheid** in personen groter dan in arbeidsjaren. Bij het bepalen van de **werkloosheid** kun je ook onderscheid maken tussen werkloosheid in personen en werkloosheid in arbeidsjaren.
- De werkgelegenheid (vraag naar arbeid) hangt af van de grootte van de **bestedingen**. Omdat deze bestedingen gedurende het jaar kunnen veranderen als gevolg van seizoensinvloeden, rekenen we werkloosheidscijfers vaak om naar zogenaamde **seizoen-gecorrigeerde werkloosheidscijfers**.
- Bij **conjunctuurwerkloosheid** zijn er nog altijd arbeidsplaatsen beschikbaar, maar die blijven onbezet omdat de tekortschietende vraag naar goederen en diensten de bedrijven niet op volle toeren laat draaien. Een deel van de productiecapaciteit blijft dan onbenut. Als bedrijven hun capaciteit wel volledig gebruiken en er zijn dan nog steeds werklozen, dan noem je deze categorie **structureel werkloos**.
- De werkloosheid die ontstaat omdat de arbeidsmarkt blijkbaar niet volkomen doorzichtig (transparant) is, noem je **frietiewerkloosheid**.
- Alle bij het UWV-WERKbedrijf ingeschreven werklozen behoren tot de zogenaamde **geregistreerde werkloosheid**.
- Geregistreerde arbeid vindt plaats in de **formele sector**. Verborgene werkgelegenheid bestaat dus uit zwart en illegaal werk of uit vrijwilligerswerk. Verborgene werkgelegenheid behoort tot de zogenaamde **informele sector**.

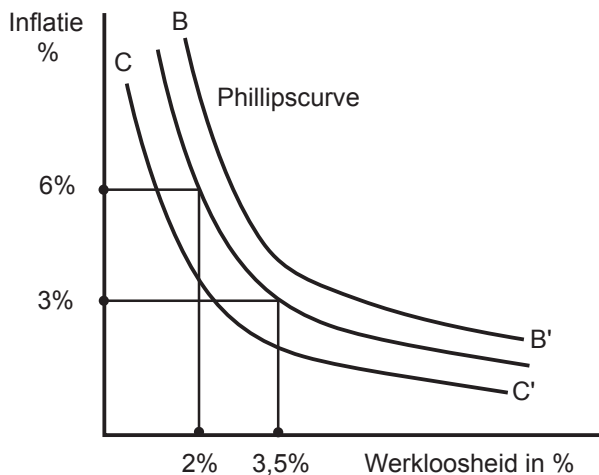
Je kunt het verband uitleggen tussen inflatie en werkloosheid.

- Uit onderzoek van de Nieuw-Zeelandse econoom William Phillips blijkt dat er een relatie bestaat tussen het werkloosheidspercentage enerzijds en de verandering van de nominale lonen anderzijds. Bij een laag werkloosheidspercentage gaan de lonen stijgen (krappe arbeidsmarkt) en bij een hoog werkloosheidspercentage gaan de lonen dalen (ruime arbeidsmarkt).
- Een loonstijging leidt vaak tot een prijsstijging omdat de werkgevers de loonkosten dan doorberekenen in de verkoopprijs. Phillips verklaarde daarom dat er een negatief verband bestaat tussen het werkloosheidspercentage en de inflatie. Dit grafische verband staat bekend als de **Phillipscurve**. Zie de grafiek op de volgende pagina.
- Vaak stelt men de Phillipscurve voor als een rechte dalende lijn. Maar het niet-lineaire verloop kun je verklaren door het feit werkgevers bij stijgende conjunctuur proberen werknemers bij elkaar weg te kopen. Dit zorgt voor een extra stijging van de lonen. In de omgekeerde situatie, dat wil zeggen tijdens een neergaande conjunctuur, waarin de werkloosheid stijgt, is er bij de werknemers een grote weerstand tegen loonsverlagingen waar te nemen. Vakbonden zullen dat dan ook trachten te voorkomen.
- Phillips stelde dat als een economie aantrekt de bestedingen toenemen en de conjunctuurwerkloosheid daalt. De stijgende conjunctuur leidt niet alleen tot een toename van de vraag naar goederen en diensten, maar ook tot een stijging van de vraag naar productiefactoren, waaronder arbeid. Daardoor stijgen niet alleen de prijzen van goederen, maar ook de prijs van arbeid, het nominale loon.

De als gevolg van de toegenomen bestedingen gestegen prijzen (bestedingsinflatie) en de afwenteling van de hogere lonen in de prijzen (kosteninflatie) verklaren het negatieve verloop van de Phillipscurve.

- In de praktijk blijkt dat de Phillipscurve op de korte termijn heel herkenbaar is, maar dat er voor de lange termijn twijfels bestaan over dit verband. Er is dan niet altijd een vloeiend verband waar te nemen tussen inflatie en werkloosheidspercentage. De reden is dat er veel meer factoren zijn die de inflatie en de werkloosheid beïnvloeden.

We noemen drie van die factoren (zie de grafiek hierboven):

- 1) Een plotselinge wereldwijde stijging of daling van de olieprijs kan de Phillipscurve doen verschuiven. Er zal bij een daling van deze prijzen minder inflatie zijn bij eenzelfde werkloosheidspercentage. De Phillipscurve schuift naar links (CC').
- 2) Maar ook een plotselinge stijgende inflatieverwachting kan werkgevers er toe doen besluiten alvast mensen te ontslaan, om zo concurrerend te kunnen blijven als de prijzen daadwerkelijk gaan stijgen. Bij dezelfde inflatie meer werkloosheid. De curve schuift naar rechts (BB').
- 3) Winst en afzetverwachtingen die plotseling wijzigen, kunnen de Phillipscurve ook van plaats doen veranderen.

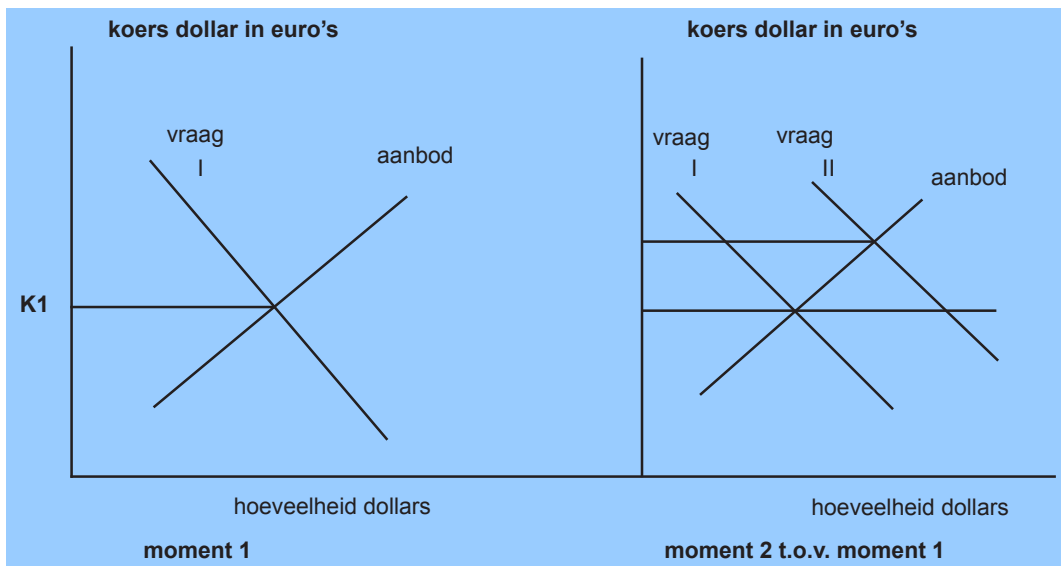
- ? Een daling van de werkloosheid gaat gepaard met een stijging van het arbeidsaanbod. Veel mensen die zichzelf geen kans gaven op een baan gaan nu wel solliciteren. Dit is een reden dat de afname van de werkloosheid tegenvalt. Maar ook het hogere loon dat werkgevers betalen in een aantrekkende economie zal het aanbod van arbeid doen toenemen. Werken is nu aantrekkelijker.
- Een dalende werkloosheid leidt volgens de Phillipscurve tot een stijgende inflatie. Maar een dalende werkloosheid heeft ook invloed op de verwachtingen van de werkgevers. Zij verwachten dan een toename van de vraag naar hun producten en anticiperen daarop door meer arbeid te vragen, waardoor de lonen extra stijgen en daarmee ook de prijzen. Gevolg van deze verwachting is dat de Phillipscurve zelf verschuift. Dit soort verwachtingen leiden er toe dat de Phillipscurve bij afnemende werkloosheid naar rechts verschuift (BB') en bij toenemende werkloosheid dus naar links (CC'). Zie de grafiek op de vorige pagina.
- De Phillipscurve helpt om de conjuncturele ontwikkeling in de economie te begrijpen. De curve verklaart namelijk waarom een stijgende/dalende werkloosheid waarschijnlijk een daling/stijging van de inflatie tot gevolg heeft.
- In de jaren '70 is deze theorie volledig onderuit gehaald toen er sprake was van stagflatie (zie paragraaf 5.7). Dat is het verschijnsel dat er zowel sprake is van inflatie als een stagnerende economie met veel werkloosheid. Dat was volgens de Phillipscurve niet mogelijk.
- De Centrale Bank beschikt nu over een instrument om de werkloosheid tijdelijk te kunnen verlagen door een verhoging van de inflatie toe te staan. Dat kan zij doen door meer geld in de economie te pompen. De conjuncturele werkloosheid daalt als gevolg van meer bestedingen. Maar dit beleid is maar tijdelijk mogelijk. Een aanhoudende inflatie zal uiteindelijk de concurrentiepositie verslechteren en de werkloosheid juist doen toenemen (lange termijn).

Valutamarkt

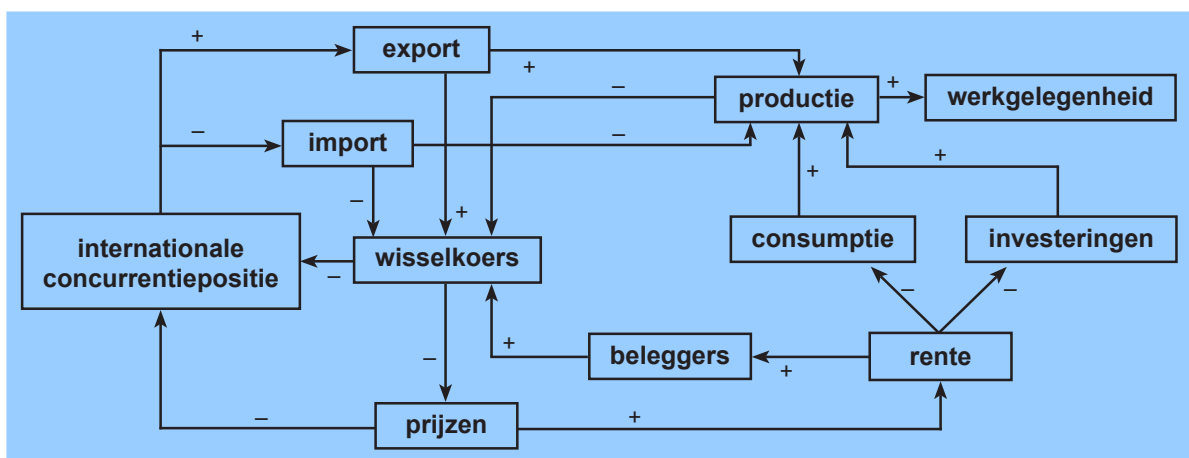
Je kunt verklaren dat het aanbod van en de vraag naar een valuta de wisselkoers (prijs van een valuta) bepalen en dit rekenkundig onderbouwen.

- De koopkracht van geld noem je de **interne waarde** van het geld. Maar buiten de eurozone kun je voor jouw geld niets kopen.
- De waarde van het geld in andere geldsoorten uitgedrukt, noem je de **externe waarde** van het geld of eenvoudiger gezegd: de wisselkoers. De **wisselkoers** is de prijs in euro's die je voor een buitenlandse valuta betaalt.
- Alle handel in valuta speelt zich af op de **valutamarkt**.
- In beginsel zijn de vragers naar een valuta mensen uit andere landen dan het land van de betreffende valuta. Vragers naar Amerikaanse dollars zijn dus niet-Amerikanen. De aanbieders van een valuta zijn juist de mensen uit dat land zelf. De aanbieders van Amerikaanse dollars zijn daarom meestal Amerikanen.
- De koers die tot stand komt via een vrijemarktwerking noem je de **evenwichtskoers**. Een koersstijging die het gevolg is van vraag- en aanbodfactoren noem je een **appreciatie**.
- Natuurlijk kunnen de vraag- en aanbodfactoren ook zodanig veranderen dat de evenwichtskoers daalt. In dat geval spreek je over een **depreciatie**.

- Een verhoging van de eurokoers betekent concreet een verslechtering van de concurrentiepositie van de eurolanden, waardoor de export in het eurogebied afneemt (en daarmee de vraag naar euro's) en de import (het aanbod van euro's) toeneemt. Dat betekent in beide gevallen een lagere productie en minder werkgelegenheid.
 - De wisselkoers heeft ook invloed op het prijsniveau. Een hogere eurokoers betekent dat wij voor onze euro's meer in het buitenland kunnen kopen. Importgoederen dalen daardoor in prijs.
 - Als de rente in het eurogebied stijgt, trekt dat buitenlandse beleggers aan. Als gevolg van deze kapitaalstromen neemt de vraag naar de euro toe en de koers van de euro stijgt in dat geval.
 - De hogere rente heeft verder een negatieve invloed op de binnenlandse bestedingen. Geld lenen voor consumptieve- of investeringsdoeleinden is dan duurder en daardoor zullen de nationale consumptie en de nationale investeringen dalen. Dit heeft weer gevolgen voor de productie, de werkgelegenheid en ook weer voor de wisselkoers.
- Minder productie betekent namelijk dat er minder import (grondstoffen) nodig is. Het gevolg daarvan is dat het aanbod van euro's afneemt en de koers weer stijgt. Zie de grafieken hieronder.

Samengevat:

- Bij de evenwichtsprijs bestaan geen tekorten of overschotten. Precies hetzelfde mechanisme vindt ook plaats op de valutamarkt. Een vrij zwevende koers zorgt altijd door het prijsmechanisme voor een evenwicht tussen vraag naar en aanbod van een valuta. Dat evenwicht op de valutamarkt is het grote voordeel van **zwevende wisselkoersen**. Er stroomt in principe dan evenveel geld het land in als er uit. Er is dan altijd evenwicht op de betalingsbalans.
- Zwevende wisselkoersen brengen voor handelaren wel risico's met zich mee. Dat gebeurt als de waarde van een valuta waarin de overeenkomst is afgesloten, wijzigt ten opzichte van die van de euro.
- Wisselkoersschommelingen leveren natuurlijk niet altijd risico's op. Ze bieden ook kansen. Valutaspeculanten proberen juist geld te verdienen door op wisselkoersschommelingen vooruit te lopen, te anticiperen.
- In de praktijk komt de verwachting van valutaspeculanten vaak uit. Vreemd genoeg komt dat juist door hun gedrag. Als speculanten een koerstijging van een bepaalde valuta verwachten en zij daarom deze valuta in grote aantallen aankopen, zal door de grotere vraag de valutakoers inderdaad gaan stijgen. Dit verschijnsel noem je de **self fulfilling prophecy**.
- Om de risico's van koersschommelingen te minimaliseren, ontstaan tussen landen afspraken om te komen tot een meer stabiele of zelfs vaste wisselkoersverhouding. Het maken van dit soort afspraken heeft als voordeel dat er zekerheid ontstaat binnen het internationale handelsverkeer. Men loopt dan immers geen koersrisico's meer. Die zekerheid bevordert het handelsverkeer en daarmee ook de welvaart in de betrokken landen.
- Er kleeft ook een nadeel aan een systeem van vaste wisselkoersen. Een vaste wisselkoers kun je het beste vergelijken met een *minimumprijs* of een *maximumprijs*. Bij een minimumprijs heb je altijd een aanbodoverschot, terwijl bij een maximumprijs altijd een aanbodtekort ontstaat. Bij een vaste wisselkoers is daarom de kans klein dat er evenwicht is tussen de vraag naar en het aanbod van de valuta. Dat kan leiden tot een valutatekort of een overschot. In deze situatie hebben landen veelal **valutareserves** nodig. Ten tijde van een valutatekort kunnen zij deze reserves dan aanspreken. Bij een overschot nemen de valutareserves juist toe.
- Je spreekt van **stabiele wisselkoersen** als de monetaire autoriteiten de koers binnen een bepaalde bandbreedte proberen te houden. Daartoe spreken de monetaire autoriteiten een aanpasbare **spilkoers** af met een bepaalde marge, de **bandbreedte** genoemd. Binnen die bandbreedte mag de wisselkoers dan vrijelijk bewegen (fluctueren). De **interventiegrenzen** bepalen de bandbreedte. Wanneer de koers van een valuta binnen de bandbreedte stijgt, is dit het gevolg van vraag- en aanbodfactoren. En dat noem je een *appreciatie*. Een koersdaling binnen de bandbreedte is een *depreciatie*. Appreciatie en depreciatie komen dus niet alleen bij vrij zwevende wisselkoersen voor.
- Bij dreigende overschrijding van de bandbreedte moeten centrale banken ingrijpen (intervenieren) om de overschrijding te voorkomen. **Intervenieren** vindt plaats door aankoop of verkoop van de valuta.
- Wanneer het de monetaire autoriteiten niet meer lukt om de werkelijke koers weer naar het niveau van de *spilkoers* op te krikken, dan moeten zij de spilkoers zelf aanpassen. Een verlaging van de officiële spilkoers noem je een **devaluatie**. Als de monetaire autoriteiten de spilkoers van de DKK devalueren ten opzichte van de euro, dan is het logische gevolg dat de euro officieel een hogere spilkoers krijgt ten opzichte van de DKK. In het geval van de euro spreek je van een **revaluatie**.

Concept 4: Ruilen over de tijd

Gezinnen ruilen over de tijd

Je kunt voorbeelden geven van voorraadgrootheden en stroomgrootheden en het belang aantonen van deze grootheden voor de verschillende 'levensfasen' waarin gezinnen zich bevinden.

- Als mens doorloop je verschillende levensfasen. Elke fase kenmerkt zich door specifieke zaken. De fasen hebben betrekking op studeren of gaan werken, je eerste baan, of je wel of niet gaat samenwonen, een huis huren of kopen. Later denk je aan eventuele kinderen, bent bang voor ontslag, misschien loopt je relatie stuk en ga je scheiden. Uiteindelijk stop je met werken en ga je met pensioen. Dan lever je een stukje inkomen in. En het eindigt met de enige zekerheid die we hebben en dat is ons overlijden. En ook dat kost geld; veel geld zelfs.
- Een voorraadgrootheid heeft betrekking op een *moment* en een stroomgrootheid op een *periode*.
Voorbeelden van *voorraadgrootheden* zijn:
 - de grootte van de beroepsbevolking op 1 januari 2012;
 - de grootte van de productiecapaciteit op een bepaald moment;
 - de hoeveelheid spaargeld op je spaarrekening op 31 december 2011.
- Voorbeelden van *stroomgrootheden* zijn:
 - de toename van de beroepsbevolking in 2012;
 - de verandering van de productiecapaciteit als gevolg van een investering;
 - de afname van je spaargeld in 2011.

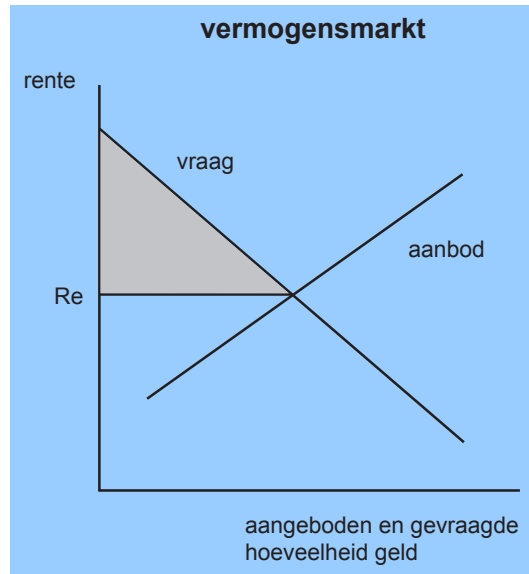
Je kunt aan de hand van de levensloop van gezinnen aantonen waarom en wanneer zij sparen, investeren in zichzelf en/of een schuld opbouwen.

- **Sparen** is eigenlijk niets anders dan huidige koopkracht naar de toekomst verschuiven. Dat is kort gezegd wat we bedoelen met 'ruilen over de tijd'.
- Je kunt geld als een *economisch goed* zien. Je kunt geld sparen voor de toekomst, maar je kunt ook al een voorschot nemen op die toekomst door geld te lenen, waardoor jij je koopkracht op dat moment vergroot.
- Je kunt sparen voor een doel, uit voorzorg of vanuit een speculatief motief.

Je kunt de prijs van sparen en lenen verklaren.

- Geldleners zijn vragers en geldsparenders zijn aanbieders. De prijs van het geld noem je **rente**.
- Als je geld spaart, kun je het niet uitgeven. Je offert zoals gezegd tijdelijk koopkracht op. Maar ook als je niet spaart, heb je te maken met opofferingskosten. In dat geval loop je namelijk jaarlijkse rente-inkomsten mis.
- Je kunt de marktpartijen op de vermogensmarkt in vier groepen verdelen, te weten:
 - 1) particulieren (gezinnen en bedrijven);
 - 2) banken (De Nederlandsche Bank en de particuliere banken);
 - 3) het Rijk;
 - 4) lagere overheden (gemeenten en provincies).

- Geld kun je voor kortere of langere tijd lenen of opzij zetten. Economen spreken van geld als die periode niet langer is dan twee jaar. Is dat wel het geval dan is er sprake van de *kapitaalmarkt*. De geld- en kapitaalmarkt samen vormen de **vermogensmarkt**.
- Voorbeelden van **kortlopend vermogen** zijn bijvoorbeeld een groot deel van het spaargeld dat mensen weer snel opnemen. Geld dat je een korte periode vastzet, noem je een **termijndeposito**.
- Voor iedereen die een hypothecaire lening wil afsluiten bij een bank gelden dezelfde voorwaarden. Die voorwaarden zijn openbaar en kun je vaak al tevoren op internet nalezen. Je spreekt dan over de **openbare kapitaalmarkt**. Ook als de overheid een obligatielening uitschrijft (tender), gelden voor iedereen dezelfde voorwaarden. Ook dit vindt dus plaats op de openbare kapitaalmarkt.
- Een andere langlopende lening is de zogenaamde **onderhandse lening**. Het woord zegt het al; het is een lening waarbij kredietgever en kredietnemer onderhandelen over de voorwaarden, zoals de hoogte van de rente en de looptijd.
- Handel in geld – kortlopend vermogen – tussen geldscheppers onderling vindt plaats op de **geldmarkt in enge zin**. Alle overige kortlopende transacties op de **geldmarkt in ruime zin**.

Je kunt met argumenten de keuze tussen sparen en lenen illustreren en de financiële gevolgen van sparen en lenen rekenkundig onderbouwen.

Je kunt verklaren dat rente de prijs is voor het uitstellen van consumptie en het onderscheid tussen nominale en reële rente beschrijven en dit rekenkundig onderbouwen.

Je kunt de invloed van inflatie op sparen en lenen toelichten en dit rekenkundig onderbouwen.

- De nominale rente is het bedrag dat je ontvangt op je spaargeld of dat je betaalt voor je lening. Door inflatie en het daardoor minder waard geworden geld, daalt de reële waarde van de nominale rente. De reële rente corrigeert de nominale rente voor de inflatoire ontwikkeling.
- Stel dat je € 10.000 wilt sparen. Je koopt daarvoor een obligatie met een looptijd van 10 jaar tegen 7%. Jaarlijks ontvang je dan € 700 en na 10 jaar ontvang je dan € 10.700. In die tien jaar heb je dan bij elkaar $10 \times € 700 = € 7.000$ aan rente ontvangen. De 7% rente noem je de **nominale rente**. Dat wil niet zeggen dat je na een jaar 7% meer kunt kopen, dan wanneer je het geld direct had uitgegeven. Je moet namelijk rekening houden met inflatie. Stel verder dat de prijzen 2,5% zijn gestegen. Na een jaar heb je dan € 10.700. Wat je een jaar eerder voor € 10.000 kon kopen, kost nu € 10.250 ($= 10.000 \times 1,025$). Je kunt dus niet 7% meer kopen maar 4,39%. Dit laatste percentage noem je de **reële rente**.

Je kunt enkelvoudige en samengestelde renteberekeningen maken.

Enkelvoudige en samengestelde rente	
Enkelvoudige rente	Samengestelde rente
<p>Als je geld spaart en het binnen een jaar weer opneemt, ontvang je een zogenaamde enkelvoudige rente.</p> <p>Stel je stort op 1 januari 2015 € 10.000 op een spaarrekening tegen 3% rente.</p> <p>Als je het geld na één jaar weer opneemt, ontvang je € 300 aan rente.</p> <p>Berekening: $0,03 \times € 10.000 = € 300$.</p> <p>Het getal 0,03 noem je een perunage. In feite is dat niets anders dan de rente uitgedrukt in een decimaal getal.</p> <p>Maar wat ontvang je als je het geld al na een half jaar opneemt of na drie maanden?</p> <p>Na een half jaar ontvang je:</p> $0,5 \times (0,03 \times € 10.000) = € 150.$ <p>Na drie maanden ontvang je:</p> $0,25 \times (0,03 \times € 10.000) = € 75.$	<p>Het wordt anders wanneer je het geld langer dan een jaar op de spaarrekening laat staan, bijvoorbeeld 3 jaar.</p> <p>In dat geval krijg je te maken met samengestelde rente.</p> <p>Stel je stort weer € 10.000 op een spaarrekening tegen 3% rente.</p> <p>Je spaarkapitaal (inclusief rente) is dan na een jaar:</p> $€ 10.300 \rightarrow 1,03 \times € 10.000 = € 10.300.$ <p>Na twee jaar bezit je bij ongewijzigde rente:</p> $€ 10.609 = 1,03 \times 1,03 \times € 10.000.$ <p>En na 3 jaar bezit je dan:</p> $€ 10.927,27 = 1,03 \times 1,03 \times 1,03 \times € 10.000.$ <p>Conclusie: het vermogen groeit progressief (exponentieel).</p>

Stel dat je nu € 10.000 op een vijfjaarsdepositorekening zet tegen een vast percentage van 4%. Hoe kun je dan uitrekenen hoeveel geld je over vijf jaar hebt, We noemen dat een **contante waardeberekening**. De techniek om dat te doen is vrij eenvoudig. Je gebruikt de volgende formule:
Spaarsaldo na n jaar = startkapitaal $\times (1 + p)^n$.
 Waarbij p = perunage (het percentage uitgedrukt in een getal): 4% = 0,04; n = de tijd (hier 5 jaar) $\rightarrow (1 + 0,04)^5 = 1,217$ (afgerond).
 Het eindkapitaal wordt dan: $€ 10.000 \times 1,217 = € 12.167$ (afgerond).

Het is ook handig om de tegenovergestelde berekening te kunnen maken.
 Stel dat ik over vijf jaar € 12.167 nodig heb. Hoeveel geld zou ik dan nu tegen een rente van 4% moeten vastzetten om dat eindkapitaal te verkrijgen.
 De formule waarmee je het startkapitaal kunt berekenen om een doelkapitaal in een bepaalde tijd te halen is: *Startkapitaal = spaarsaldo na n jaar / $(1 + p)^n$.*
 Het startkapitaal is dan: $€ 12.167 / 1,045 = € 12.167 / 1,217 = € 10.000$.

Conclusie: Contante waardeberekeningen zijn het spiegelbeeld van eindwaardeberekeningen. Bij eindwaardeberekeningen wordt van het heden naar de toekomst gerekend, bij contante waardeberekeningen van de toekomst naar het heden.

Je kunt verklaren dat met behulp van het prijsindexcijfer de inflatie berekend kan worden en dit rekenkundig onderbouwen.

- *Inflatie* is stijging van de prijzen (prijspeil). Inflatie is dus niet hetzelfde als **geldontwaarding**, maar geldontwaarding is het gevolg van inflatie.

- Het CBS (Centraal Bureau voor de Statistiek) onderzoekt de mate van prijsstijging en drukt deze uit in het consumentenprijsindexcijfer (cpi). Dit onderzoek bestaat uit een aantal stappen. In de eerste plaats onderzoekt het CBS waaraan consumenten hun geld uitgeven. Dat noem je het **consumptiepatroon**. Het onderzoek naar dat consumptiepatroon heet het **budgetonderzoek**.
- De **consumentenprijsindex** (cpi) is dus een gewogen gemiddelde van de afzonderlijke prijsindexcijfers, waarbij het consumptiepatroon als wegingsfactor dienst doet.
- **Winnaars bij inflatie** zijn:
 - 1) de huizenbezitters. Door de inflatie daalt de reële waarde van de hypotheekschuld, die daardoor steeds gemakkelijker is af te lossen. Trouwens niet alleen huizenbezitters hebben voordeel bij inflatie. Iedereen die krediet heeft gekregen, ziet de reële waarde van dat bedrag (schuld) afnemen.
 - 2) de overheid. De overheid ontvangt dan meer belasting. Op elk product heft de overheid btw. Door de hogere prijzen stijgt ook het btw-bedrag. Als gevolg van de hogere belastingopbrengst kan de overheid ook gemakkelijker de staatsschuld aflossen.
 - 3) de werknemers. Zij hebben door de inflatie een sterke troef in handen om hogere lonen te eisen.
- **Verliezers bij inflatie** zijn:
 - 1) de spaarders. De rente op een doorsnee spaarrekening bedraagt momenteel nauwelijks meer dan de inflatie. Als je jouw geld op een spaarrekening zet, kun je er bijna niets mee verdienen. Als de inflatie hoger is dan de rente die je ontvangt, raak je zelfs geld 'kwijt'. Je spreekt dan van een **negatieve reële rente**.
 - 2) de Nederlandse bedrijven. De hierboven beschreven ontwikkeling dat de lonen gaan stijgen, is nadelig voor de bedrijven. Maar daardoor zullen zij hun prijzen moeten verhogen, wat slecht is voor de **(internationale) concurrentiepositie**. Hun productie neemt af en hun winstgevendheid daalt (in het gunstigste geval) en dat is weer nadelig voor
 - 3) de werknemers.
- Economen onderscheiden grofweg twee soorten van inflatie. Dat is in de eerste plaats inflatie die ontstaat wanneer de kosten van de productie stijgen (**kosteninflatie**). Deze gestegen productiekosten wentelt de producent dan zo veel mogelijk af in de verkoopprijs, dus op de koper.
- Inflatie kan ook optreden indien de vraag naar goederen en diensten het aanbod overtreft (**bestedingsinflatie**).
- Vakbonden eisen meestal hogere lonen om de gestegen kosten van levensonderhoud te compenseren. Deze loonsverhoging noem je **prijscompensatie**.

De overheid ruilt over de tijd

Je kunt de schuld van de overheid (staatsschuld) vergelijken met een private schuld en verklaren dat een overheidstekort gezien kan worden als een vorm van uitgestelde belastingheffing.

Je kunt met voorbeelden toelichten dat de inkomsten en uitgaven van de overheid behoren tot de stroomgrootheden en dat een overheidsschuld een voorraadgrootheid is.

- De belangrijkste inkomstenbron van de overheid bestaat uit de belastingopbrengst. Daarnaast heeft de overheid ook nog een aantal **niet-belastingontvangsten**.

De bekendste daarvan zijn de aardgasopbrengsten, de inkomsten van staatsbedrijven, boetes, de opbrengst van televisiereclame, de inkomsten van de Staatsloterij, enz.

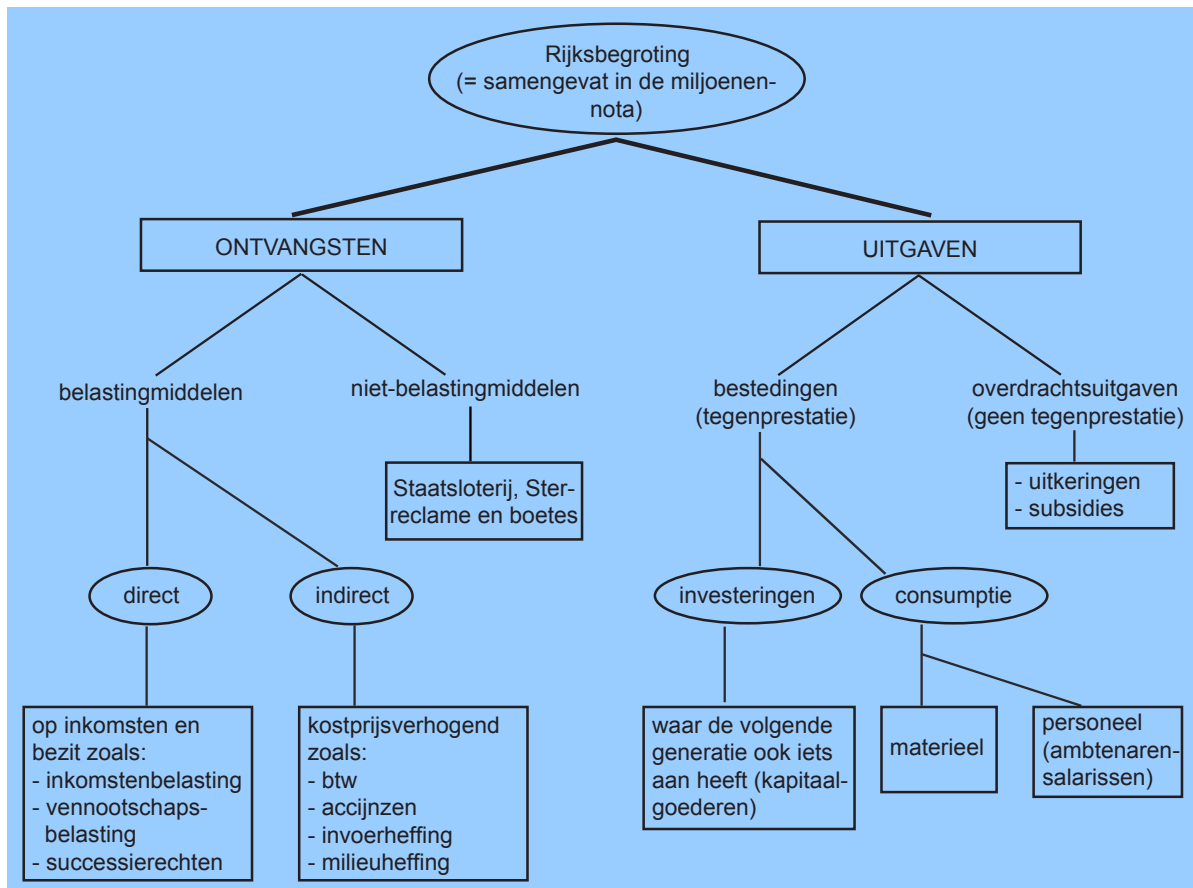
- De belastingen verdeel je in twee categorieën. Dat zijn de **directe belastingen** en de **indirecte belastingen**.
- Directe belastingen zijn de belastingen op inkomen, winst en vermogen. De belangrijkste belasting op inkomen is de loon- en inkomstenbelasting. Voor bedrijven is de belangrijkste directe belasting de vennootschapsbelasting.
- Indirecte belastingen noem je ook wel **kostprijsverhogende belastingen**. Dit betekent dat deze belastingen in de verkoopprijs van de producten is verwerkt. De bekendste indirecte belastingen zijn btw, accijnzen en invoerrechten.
- De jaarlijkse inkomsten en uitgaven van de overheid zijn *stroomgrootheden*.
- De uitgaven van de Rijksoverheid kun je op verschillende manieren indelen. De bekendste zijn de economische indeling en de departementale indeling. Bij de *economische* indeling maak je onderscheid tussen **overheidsbestedingen** en **overdrachtsuitgaven**, waarbij je de bestedingen weer verdeelt in **consumptieve uitgaven** en **investeringen**.
- Voor overdrachtsuitgaven krijgt de overheid niets in ruil terug. Zij draagt het geld letterlijk over aan gezinnen en bedrijven, die het mogen besteden. Voorbeelden van overdrachtsuitgaven zijn de huursubsidie, studiefinanciering en bijstandsuitkeringen.
- Bij de overheidsbestedingen krijgt de overheid wel iets terug in ruil voor haar geld.
- Dat kan iets zijn waar latere generaties ook wat aan hebben. Je spreekt dan van een overheidsinvestering. Denk maar aan de aanleg van wegen, aan gevangenissen, parken, scholen, enz.
- De bestedingen van de overheid waar latere generaties niets aan hebben, noem je de overheidsconsumptie. Tot deze categorie reken je de salarissen van ambtenaren, producten die ambtenaren op kosten van de overheid gebruiken, dienstreizen, het eten dat gevangen krijgen, enz.
- De consumptieve bestedingen onderscheiden economen nog in **personele uitgaven** (salarissen) en **materiële uitgaven**. Schematisch kun je de overheidsuitgaven weergeven zoals in het schema op de volgende pagina.
- Als de uitgaven van de overheid groter zijn dan haar inkomsten, is er sprake van een begrotingstekort. Dit bedrag moet zij lenen en daarom noem je het begrotingstekort ook wel de **financieringsbehoefte**.
- Verwar het begrip ‘financieringsbehoefte’ nooit met het begrip ‘financieringstekort’. Dat is heel wat anders. De financieringsbehoefte is het bedrag dat de overheid jaarlijks moet lenen. Door geld te lenen, krijgt de overheid – net zoals ieder ander – een schuld. En als de overheid al een schuld had, stijgt die door het lenen alleen nog maar verder. Maar de overheid lost ook jaarlijks in het verleden aangegane schulden af. Door schulden af te lossen daalt de staatsschuld. Per saldo kan de staatsschuld dus stijgen of dalen. Als de staatsschuld stijgt, is er sprake van een **financieringstekort**.
- Het financieringstekort in een formule:
Financieringstekort (FT) = Begrotingstekort (BT) – Aflossingen op de staatsschuld (A).
Zie de figuur op de volgende pagina.

**AAN HET EIND
VAN M'N GELD**

**HOUD IK ALTIJD
EEN STUK MAAND
OVER**

Loesje

POSTBUS 1045
6801 BA ARNHEM

- In Nederland financiert de Rijksoverheid haar tekort voornamelijk door het uitschrijven van een **staatslening**, waarbij zij staatsobligaties uitgeeft. Maar ook het lenen bij pensioenfondsen en levensverzekeringsmaatschappijen is populair. Omdat beide partijen bij deze leningen stevig onderhandelen, spreek je ook van **onderhandse leningen**. De kredietvoorwaarden liggen bij deze kredietvormen niet van te voren vast, zoals op de **openbare kapitaalmarkt**, waar hypothecaire leningen worden verstrekt.
- Om de verhouding tussen staatsschuld en het bbp te bepalen, berekenen we de staatsschuldquote. De **staatsschuldquote** (ssq) drukt de grootte van de staatsschuld (ss) uit in een percentage van het nationale inkomen of nationale product (bbp).
- De staatsschuld op 31 december is een *voorraadgrootheid*.
- Bij de oprichting van de **Europese Monetaire Unie** en de invoering van de euro zijn afspraken gemaakt over het financiële beleid van de overheid van de eurolanden. De overheidsschuld (EMU-schuld) mag niet meer dan 60% van het bbp bedragen, terwijl het financieringstekort onder de 3% van het bbp moet liggen.
- De schuld van de overheid kun je vergelijken met een private schuld en een begrotingstekort is dan in feite niets anders dan uitgestelde belastingbetaling. Maar elke schuld moet worden terugbetaald en als er geen economische groei is, kunnen er grote problemen met de terugbetaling ontstaan. Denk maar aan Griekenland, Italië, Ierland, enz.
- De **EMU-schuld** is de schuld van de totale overheid. Daartoe behoren naast het Rijk ook de gemeenten en provincies.

Onderwijs en menselijk kapitaal

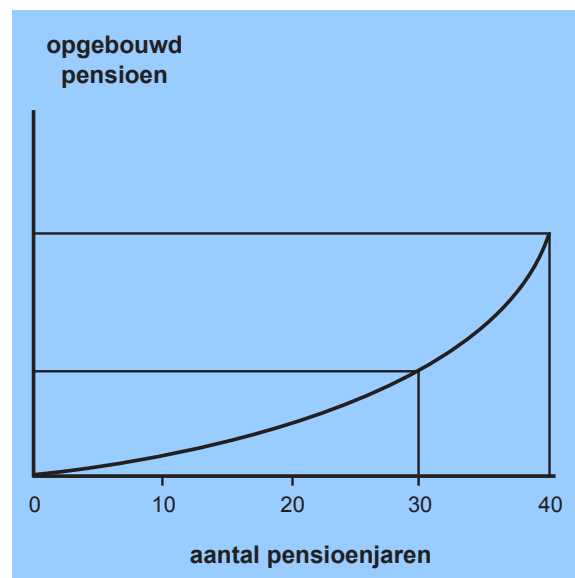
Je kunt in de context van gezinshuishoudingen de intertemporele ruil analyseren die jongeren maken wanneer zij studieschulden aangaan voor het kunnen volgen van een hogere opleiding.

- De verdien capaciteit van het menselijk kapitaal, dat opgebouwd wordt door het volgen van onderwijs, stelt de jongeren in staat in een latere fase van het leven de schulden af te lossen. Ook overheidsuitgaven voor het onderwijs, zoals studiebeurzen en bekostiging van het onderwijs, kunnen gezien worden als ‘investeringen’ in menselijk kapitaal.

Pensioenen

Je kunt dilemma's beschrijven bij de keuze tussen pensioenvoorzieningen op basis van het omslagstelsel of het kapitaaldekkingstelsel. Je kunt welvaartsvaste uitkeringen en waarde-vaste uitkeringen vergelijken en dit rekenkundig onderbouwen. En je kunt beschrijven hoe asymmetrische informatie en moral hazard een negatieve rol kunnen spelen bij ons sociale stelsel.

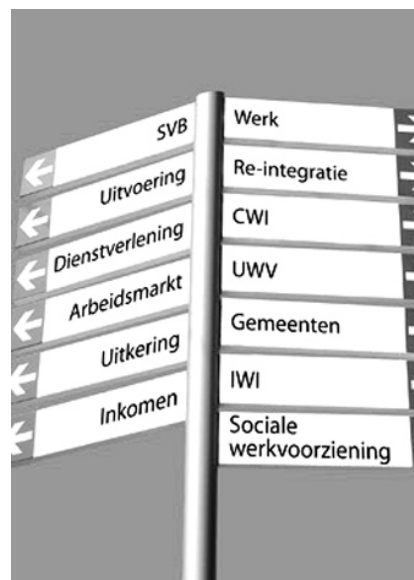
- Tijdens je arbeidzame leven moet je er voor zorgen dat je later als gepensioneerde ook nog voldoende inkomen hebt om van te leven.
- Je kunt dat doen door al of niet vrijwillig een pensioenregeling af te sluiten. Een pensioenregeling kan verplicht zijn (onderwijs en gezondheidszorg), maar in het bedrijfsleven is het niet verplicht. Dan kun je deze zelf via een verzekeringsmaatschappij of bank afsluiten.
- Omdat niet iedereen een pensioenregeling heeft, heeft de overheid het AOW-pensioen in het leven geroepen.
- De bedrijfspensioenregeling werkt volgens het **kapitaaldekkingstelsel**. De pensioenverzekeraar ontvangt maandelijks de betaalde premies en belegt deze namens zijn cliënt. De belegde bedragen (premies) en de verkregen opbrengsten (rente en dividend) daarvan leveren met elkaar een zodanig bedrag op, dat pensioenfondsen er jarenlang een vaste uitkering van kunnen betalen.
- De groei van het gespaarde bedrag verloopt exponentieel (progressief). Dat komt omdat je ook steeds weer rente krijgt over de eerder ontvangen beleggingsopbrengsten.
- Je ziet dat het gespaarde bedrag steeds meer dan evenredig toeneemt. Een pensioen kun je in 40 jaar opbouwen. De opbouw van dat pensioen ziet er grafisch dan uit zoals in de grafiek.
- Na 30 jaar pensioenopbouw is het voor een goed pensioen benodigde bedrag nog lang niet bereikt.
- De financiering van het AOW-ouderdomspensioen gebeurt, net zoals bij veel andere sociale verzekeringen,

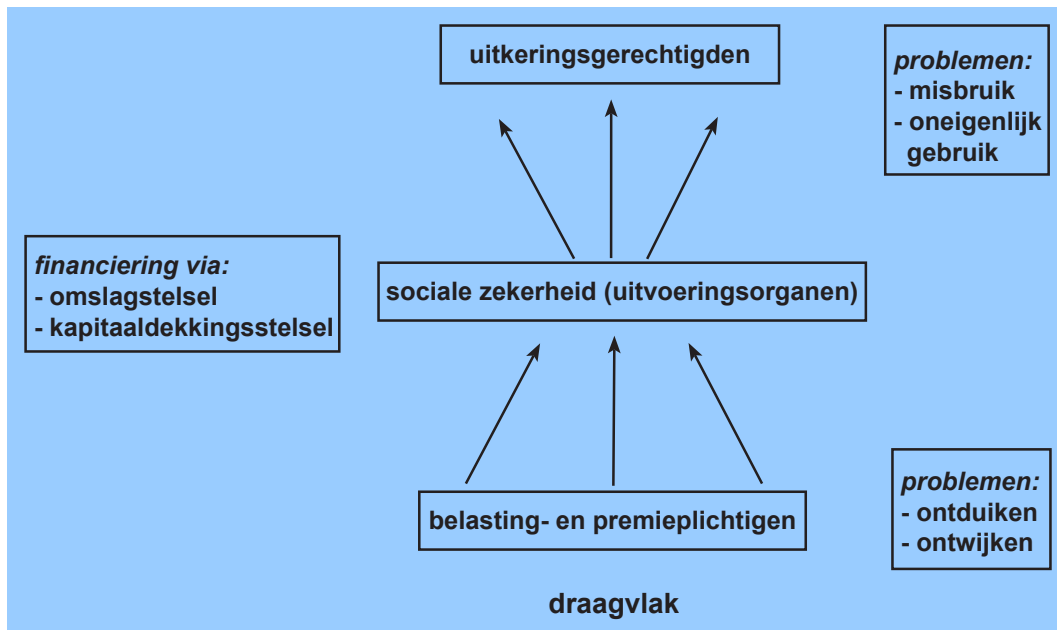

via het **omslagstelsel**. De uitkeringsinstantie verdeelt de ontvangen premies over de uitkeringsgerechtigden. Houden ze geld over, dan kunnen de premies omlaag. Maar komen ze geld tekort, dan zullen de premies moeten stijgen.

Sociale zekerheid

- Als een uitkering stijgt met hetzelfde percentage als de kosten van het levens-onderhoud, noem je de uitkering **waardevast**.
Soms zijn bepaalde uitkeringen geïndexeerd aan de loonontwikkeling in het bedrijfsleven. In dat geval spreek je van **welvaartsvaste** uitkeringen.
- Het verschil tussen de loonkosten en het nettoloon bedraagt noem je de **wig**.
- De grote wig in Nederland doet het noodzakelijke draagvlak afbrokkelen. Een grote wig maakt het namelijk ‘lonend’ voor werkgevers om iemand zwart aan te nemen, maar ook voor werknemers om zwart te gaan werken.
Een grote wig heeft ook een ongunstige invloed op het arbeidsaanbod vanwege het drukkende effect op het nettoloon. Het nettoloon valt lager uit naarmate de wig hoger is, waardoor minder mensen bereid zullen zijn zich aan te bieden op de arbeidsmarkt. We komen hier in deze Checklist bij concept 6 nog op terug (‘Sociale verzekeringen’).
- In landen met een hoge wig is de neiging groot om belasting- en premiebetaling te ontduiken of te ontwijken. Dit gedrag rekenen we ook tot **moral hazard**, moreel slecht gedrag.
- **Ontwijken** op zichzelf is legaal. Je kunt bijvoorbeeld je bestedingspatroon aanpassen en goederen die de overheid zwaar belast met belastingen niet aanschaffen. Je kunt ook de inkomstenbelasting ontwijken door bijvoorbeeld in het buitenland te gaan wonen.
- Als je op een illegale wijze je onttrekt aan de verplichting belasting en premies te betalen, dan spreek je over **ontduiken**. Dat gebeurt als mensen zwart werken of als een bedrijf een deel van zijn omzet verzwijgt. Dit gedrag ontstaat als gevolg van **asymmetrische informatie**. Zo weet de belastingdienst niet dat iemand zwart werkt en stuurt daarom ook geen aanslag.
- Maar ook uitkeringsgerechtigden kunnen de sociale zekerheid de nek omdraaien. Als je ten onrechte een uitkering ontvangt en daardoor het stelsel bewust extra belast, maak je er **misbruik** van. Uiteraard is dit gedrag strafbaar. Maar ook nu weer is er weer sprake van *moral hazard*.
Soms krijgen mensen ook op een oneigenlijke wijze een uitkering. Gemeenten trachten dit misbruik tegen te gaan door intensiever te controleren. In het schema op de volgende pagina is een en ander op een rijtje gezet.

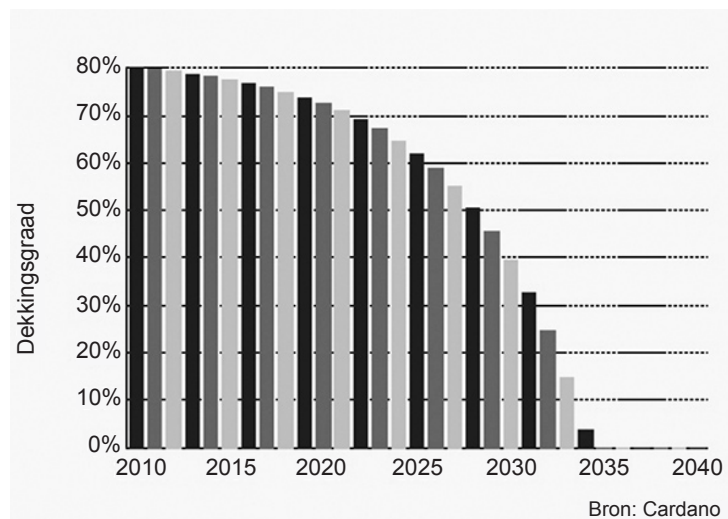
Je kunt uitleggen dat het kapitaalrendement afneemt bij een groot aanbod van kapitaal.

- Als veel mensen een deel van hun inkomen apart willen zetten voor hun toekomst schuiven zij veel koopkracht van nu door naar de tijd dat zij met pensioen gaan. Maar daardoor daalt het rendement op hun besparingen/investeringen.
- Het rendement op de kapitaalmarkt kan niet negatief zijn, want dan heeft het geen zin om koopkracht van nu door te schuiven. Dan heb je later alleen maar minder koopkracht.
- Veel aanbod van kapitaal is niet erg als er maar voldoende investeringsmogelijkheden zijn. En daar schort het de laatste jaren aan. Dan ontstaan zeepbellen in de economie, omdat te veel aanbod van kapitaal zich een uitweg zoekt op bijvoorbeeld de huizenmarkt of de aandelenmarkt. De rente is laag, dus kapitaal op een spaarrekening bij de bank zetten is niet zinvol. Dan kun je maar beter beleggen in huizen of aandelen is dan de gedachte.
- Hoe lager de economische groei, des te minder behoefte er bij bedrijven bestaat aan investeringskapitaal en ook consumenten zullen als gevolg van een laag consumentenvertrouwen minder grote aankopen doen. Dat is de verklaring van het dalende kapitaalrendement bij een groot aanbod van kapitaal en ook een verklaring voor het ontstaan van zeepbellen in de economie. Deze bellen ontstaan dus als de groei van de economie lager is dan de groei van het aanbod van kapitaal.
- De dalende nominale rente zou nooit negatief kunnen worden. De minimale rente noemen economen de ‘**zero lower bound**’.
- Toch zagen we de laatste jaren dat beleggers soms een negatief rendement accepteerden. Ze kochten staatsobligaties van de Duitse en Nederlandse overheid tegen een negatieve nominale rente. De reden was dat dit één van de weinige beleggingen leek, waar het belegde kapitaal veilig was, zonder het gevaar te lopen te verdwijnen in zeepbellen die uiteen kunnen spatten. Maar een economie met een negatieve nominale rente kan nooit een markt-evenwicht bereiken.

Bron: Yahoo Finance

- De klassieke economische oplossing is dat de economie flink moet krimpen, waardoor mensen minder inkomen hebben en daardoor ook minder geld kunnen sparen. De aanbodlijn schuift naar links en er ontstaat weer een positieve nominale rente. Maar de gevolgen voor de werkgelegenheid zijn vernietigend en ook de problemen met de staatsschulden zullen alleen maar oplopen, omdat de overheid dan veel belastinginkomsten moet missen. Er ontstaat dan een enorme recessie.
- De oplossing die de huidige Centrale Bank kiest is om te proberen de inflatie te verhogen. Die inflatie is nodig om er, als de rente laag of zelfs negatief is, voor te zorgen dat de nominale rente weer gaat stijgen. Dat probeert de centrale bank te realiseren door een ruimhartig monetair beleid. In 2015 en 2016 heeft de ECB bijvoorbeeld voor € 1.600 miljard aan staatsobligaties opgekocht. De FED in de Verenigde Staten heeft de laatste vijf jaar zelfs \$ 5.000 miljard in de economie gepompt.
- Eén van de oorzaken van dit probleem is het overschot aan kapitaal dat ontstaat als gevolg van het sparen van pensioenpremies. Een oplossing kan zijn dat pensioenfondsen en levensverzekeringsmaatschappij en de premies niet via een kapitaaldekkingstelsel gaan beleggen, maar de uitkeringen via een omslag-systeem financieren. Dan komen er geen of in ieder geval minder (grote) financiële bubbels voor.

Bron: <https://sevenxseven.wordpress.com/2011/09/12/pensioen-welk-pensioen/>

- Een tweede oorzaak van de lage rente en het kapitaaloverschot is de **liquiditeitsval**. Het belangrijkste probleem waar Mario Draghi, president van de Europese Centrale Bank, momenteel mee worstelt, is de gebrekkige doorstroming van het geld van de banken naar de particuliere sector. De ECB probeert krampachtig die doorstroming te bevorderen, tot dusver zonder veel zichtbare resultaten. Veel van het geld dat de ECB in de economie pompt, komt niet terecht bij bedrijven die willen investeren of bij gezinnen die het willen besteden aan bijvoorbeeld een huis, auto, enz.
- Veel van dit geld komt terecht in zogenaamde inactieve kassen, zoals aandelen. Met de koop van aandelen schep je geen economische groei. Integendeel zelfs, aandeelhouders willen namelijk graag een hoge winstuitkering en daarvoor moeten de kosten voor het bedrijf zo laag mogelijk zijn. Opvallend is dat als een beursgenoteerd bedrijf ontslagrondes aankondigt om de kosten te besparen, de koersen van de aandelen van dat bedrijf stijgen.

Ondernemingen ruilen over de tijd

Je kunt de financiële gegevens van een onderneming vertalen in een elementaire balans (voorraadgrootheden) en resultatenrekening (stroomgrootheden) en dit rekenkundig onderbouwen.

Je kunt met voorbeelden toelichten dat het bij de balans van ondernemingen gaat om voorraadgrootheden en bij de winst- en verliesrekening om stroomgrootheden.

- Bedrijven produceren goederen en diensten. Daarbij maken we onderscheid tussen inkoopkosten en bedrijfskosten. **Inkoopkosten** betreffen alle kosten die je als bedrijf maakt voor goederen en diensten die je tijdens het productieproces verbruikt. **Bedrijfskosten** zijn overwegend de kosten die je maakt voor het *bezit* van productiefactoren.
- Het verschil tussen de omzet van het bedrijf en de inkoopwaarde noem je de **toegevoegde waarde** van een bedrijf.
- Van deze toegevoegde waarde betaalt de ondernemer de lonen, rente, huur en pacht en zijn afschrijvingen. Blijft er dan nog wat van de toegevoegde waarde over, dan is dat de winst, waarover de ondernemer belasting moet betalen.
- De som van alle toegevoegde waarden bij elkaar vormen het **binnenlandse product**.
- Om het succes van een onderneming te bepalen, kun je gebruik maken van de **balans** en de **resultatenrekening** (winst- en verliesrekening) van de het bedrijf. Deze twee boekhoudkundige stukken bevatten de daarvoor benodigde informatie.
- Een **balans** is een in geld uitgedrukt overzicht van alle bezittingen en het totale vermogen van een bedrijf op *een bepaald moment*. Het gaat hier dus om **voorraadgrootheden**.
- Aan de linkerkant (de debetzijde) staan alle bezittingen (**activa**) van het bedrijf. De geldmiddelen (liquide middelen) en andere activa die je binnen een jaar kunt omzetten in geld, noem je de **vlottende activa**. De andere bezittingen zoals gebouwen, machines en vervoermiddelen, noem je de **vaste activa** (vaste kapitaalgoederen).
- Op de rechterzijde van de balans staat hoe de ondernemer zijn bezittingen heeft betaald. Met andere woorden waar het vermogen (de **passiva**) vandaan is gekomen dat nodig was voor de aanschaf van zijn bezit. Voor een deel heeft een bedrijf daar geld voor moeten lenen. Dit geleende vermogen noem je **vreemd vermogen** en bestaat dus uit schulden. De rest van de bezittingen is schuldenvrij en het daarvoor benodigde vermogen was blijkbaar van de ondernemer zelf of hij heeft dat later zelf verdient. Daarom noem je dat het **eigen vermogen**. **Eigen vermogen = Bezit (activa) – Schulden (vreemd vermogen)**.

- Het **bedrijfsresultaat** (de winst- of verliessituatie) kun je bepalen met behulp van een tweede boekhoudkundige publicatie, namelijk de **resultatenrekening**. Op de resultatenrekening staan alle in een bepaalde periode behaalde opbrengsten en gemaakte kosten. De resultatenrekening heeft geen betrekking op een moment (zoals de balans) maar *op een periode* (meestal een jaar). Het betreft hier dus *stroomgrootheden*.

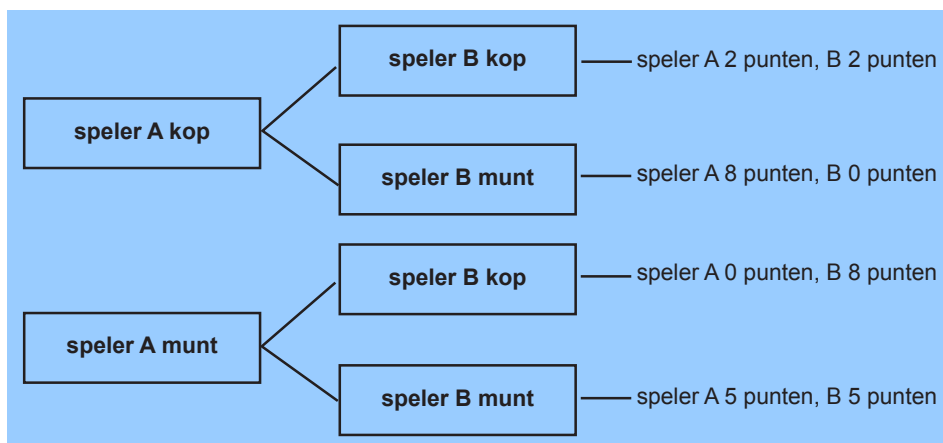
Concept 5: Samenwerken en onderhandelen

Je kunt aantonen wanneer sprake is van een gevangenendilemma en dit rekenkundig onderbouwen en uitleggen waarom in een gevangenendilemma individuele of collectieve belangen worden geschaad.

Je kunt voorspellen wat de uitkomst is van een gevangenendilemma en verklaren dat herhaling van een spel invloed heeft op de uitkomsten.

Je kunt met voorbeelden uitleggen dat het herhaaldelijk treffen van dezelfde spelers kan leiden tot meerdere evenwichtsuitkomsten en je kunt de invloed van zelfbinding concretiseren bij de totstandkoming van samenwerking.

- Het gevangenendilemma maakt duidelijk dat onze keuzes verstrekkende gevolgen kunnen hebben. Steeds weer opnieuw botsen die keuzes met het eigen belang en het algemeen belang. Steeds weer draait het bij die keuzes om opbrengst en vertrouwen. In feite komt het steeds weer neer op medewerking of tegenwerking. In al die situaties blijkt dat als mensen alleen maar kijken naar hun eigen belang, het totale collectieve belang sterk afneemt en daarmee in feite ook hun eigen belang. Je kunt het gevangenendilemma, ook wel **prisoners-dilemma** genoemd, zien als een spel waarbij je moet zoeken naar de beste oplossing en daar heb je vaak de ander voor nodig.
- Het dilemma kan eenvoudig met twee munten worden uitgelegd. Speel met een ander het volgende spel. Beide nemen een munt en de bedoeling is dat je de munt neerlegt met of 'kop' boven of 'munt' boven. Wat je boven legt, kies je heel bewust. Het is dus geen tossen, wat je bij een voetbalwedstrijd doet om te bepalen wie aan welke zijde begint, of opgooien.
 - Als je allebei kop neerlegt, ontvangen jullie beide 2 punten.
 - Leggen jullie allebei munt boven, dan ontvangen jullie allebei 5 punten.
 - Legt één van jullie munt boven en de ander kop, dan krijgt de muntlegger 0 punten en de koplegger 8 punten.
- In een **boomstructuur** ziet dat er als volgt uit:

De uitkomst van het gevangenendilemma hebben we hierboven in een boomdiagram weergegeven. Maar je kunt dat ook met behulp van een matrix doen. Dan ziet de uitkomst van het ‘spel’ er als volgt uit:

		Gevangene 2	
		Niet bekennen	Bekennen
Gevangene 1	Niet bekennen	(2 jaar, 2 jaar)	(10 jaar, 0 jaar)
	Bekennen	(0 jaar, 10 jaar)	(5 jaar, 5 jaar)

Gevangene 1 noem je in deze matrix de *rijspeler*.

Gevangene 2 noem je de *kolomspeler*.

Van elk coördinatenpunt is de eerste waarde de opbrengst van de rijspeler.

De tweede waarde is de opbrengst van de kolomspeler.

- De **speltheorie** bestudeert het gedrag van mensen, ondernemingen of landen in strategische situaties. Met **strategische situaties** worden situaties bedoeld waarin elke betrokkene (actor) bij het bedenken van zijn plan rekening moet houden met de mogelijke reacties van zijn tegenstanders.
- Bij het gevangenendilemma nemen de spelers gelijktijdig een strategische beslissing. In de speltheorie spreek je dan van **simultane spelen**. Een ander kenmerk van simultane spelen is dat de spelers de strategie van de ander meestal niet kennen.
- Naast simultane spelen onderscheiden we nog **sequentiële spelen**, ook wel **dynamische spelen** genoemd. Bij deze laatste groep nemen de spelers na elkaar een besluit. Het damspel en het schaakspel zijn bekende voorbeelden van dit soort spelen.
- Een **dominante strategie** is een strategie die een beter resultaat oplevert dan alle andere strategieën, ongeacht de strategiekeuze van de tegenspeler.
- Bij zowel simultane als sequentiële (dynamische) spelen proberen we een **evenwicht** (de optimale situatie) te vinden. Dat bereik je op het moment dat alle spelers hun uiterste best doen. In termen van strategie zou je kunnen zeggen dat ze volledig achter de door hen genomen beslissingen staan.
- In een situatie waar geen van de spelers de behoefte heeft om hun strategiekeuze te wijzigen spreek je van een **Nash-evenwicht**.
- In het prisoners-dilemma is bekennen voor beide het voordeligst. Men moet zichzelf dan ook dwingen om dat te doen. Je spreekt van **zelfbinding**. Of dat ook daadwerkelijk lukt, hangt af van een aantal factoren. De belangrijkste daarvan is *vertrouwen*. En of je een andere ‘speler’ **vertrouwt**, hangt weer af van zijn of haar **reputatie**.
- Naast de hierboven besproken **niet-coöperatieve speltheorie** kun je ook nog de **coöperatieve speltheorie** onderscheiden. Kenmerkend voor deze vorm is dat de spelers wel afspraken met elkaar mogen maken. Door **coalities** te vormen kunnen ze dan een zo hoog mogelijk resultaat bereiken.

Je kunt uitleggen op welke wijze in een gevangenendilemma individuele of collectieve belangen worden geschaad.

Je kunt positieve en/of negatieve externe effecten beschrijven.

Je kunt met voorbeelden uitleggen waarom bij collectieve goederen sprake kan zijn van het gevangenendilemma en je kunt aantonen dat sprake kan zijn van meeliftgedrag en met voorbeelden uitleggen waarom meeliftgedrag een vorm is van een extern effect.

- Bij **individuele goederen** zijn de beslisser, de betaler en de gebruiker dezelfde persoon.
- Kenmerkend voor individuele goederen is dat het marktmechanisme vraag en aanbod stuurt.
- Soms leidt productie van goederen tot gevolgen die niet in de verkoopprijs van het product door de producent aan de koper zijn verrekend. Denk maar aan milieuvervuiling. Deze gevolgen noem je **negatieve externe effecten**, omdat de productie achteraf nog extra kosten (schoonmaak) met zich meebrengt die de belastingbetaler in de meeste gevallen dan betaalt.
- Brengt productie gevolgen met zich mee die later extra geld opleveren, dan spreek je van **positieve externe effecten**.
- De keuze om in te grijpen in het marktmechanisme kan soms heel gemakkelijk zijn, zoals in het geval bij milieuvervuilende productie. Maar soms is deze keuze een echt prisoners-dilemma.
- **Collectieve goederen** zijn goederen waarvan de overheid bepaalt of ze er komen, die de belastingbetaler betaalt en waar iedereen gebruik van mag maken. Je kunt dus niemand van het gebruik van collectieve goederen uitsluiten. Beslisser, betaler en gebruiker zijn bij collectieve goederen dus drie gescheiden groepen.
- Voorbeelden van collectieve goederen zijn politie en leger. Maar ook zaken als straatverlichting en dijken.
- Maar wie schaft deze zaken aan? Iedereen mag dan misschien hopen dat zijn buurman een straatlantaarn voor zijn huis plaatst, om daarvan mee te profiteren. Maar als iedereen dit ‘meeliftgedrag’ vertoont, komen deze voor een samenleving belangrijke zaken nooit tot stand. Het gevolg is waarschijnlijk meer criminaliteit op straat. Omdat aan criminaliteit altijd een kostenplaatje hangt dat slachtoffers mogen betalen, kun je dit **meeliftgedrag** zien als een negatief extern effect.
- Om dit te voorkomen heft de overheid belasting. De collectieve goederen betaalt zij dan uit de belastingopbrengst. De overheid heeft ook het geweldsmonopolie naar zich toegetrokken.
- Economen onderscheiden ook nog zogenaamde gemeenschappelijke goederen, waarvan je ook niemand kunt uitsluiten, maar waarbij mensen wel een rivaliserend gedrag vertonen. Denk maar aan de overbevissing in zee. De vis zou je kunnen beschouwen als een gemeenschappelijk goed.
- Overeenkomst tussen collectieve goederen en gemeenschappelijke goederen is dat je niemand van het gebruik kunt uitsluiten. Dat kun je wel bij individuele goederen. Een bijzonder voorbeeld van individuele goederen vormen de zogenaamde *clubgoederen*. Dat zijn goederen waarvoor je een marktconforme prijs betaalt, maar waarvan meer mensen gebruik kunnen maken. Als voorbeeld kun je denken aan zaken als kabeltelevisie en satellietnavigatie.

Je kunt het nut van collectieve dwang (sociale normen en contracten) concretiseren.

- Je herkent dit meeliftgedrag ook bij de belastingbetaler. Je hebt belastingplichtigen die trouw betalen wat zij volgens de wet zijn verschuldigd. Je hebt ook mensen die proberen er onderuit te komen, door de belastingafdracht te ontwijken (legaal) of ontduiken (illegaal).

- Omdat niemand zelf collectieve goederen wil aanschaffen, doet de overheid dat. Maar de kosten daarvan verhaalt zij op de belastingbetaler, die wettelijk verplicht is daaraan te voldoen. In dit geval kun je ook wel spreken van **collectieve dwang**.
- Maar collectieve dwang neemt de prikkels weg om de rechtstaat van juiste en betrouwbare informatie te voorzien. Als de overheid je dwingt belasting te betalen, prikkelt juist dat om je inkomen geheim te houden. Dit dwingt de overheid tot onderhandelingen met de burgers (prisoners-dilemma). Zij zullen moeten accepteren dat de overheid ook in hun belang handelt en dat zij daaraan moeten bijdragen.
- In veel gevallen is de overheid betrokken bij het voortbrengen van zaken, waarvoor je wel een prijs betaalt. In dit verband kun je denken aan openbaarvervoerbedrijven, zwembaden, musea en dergelijke. Wanneer je als burger van een dergelijke voorziening gebruik maakt, betaal je er een prijs voor. Dit soort goederen noem je ook wel **semi- of quasi-collectieve goederen**. De financieringswijze van deze goederen staat bekend als het **profijtbeginsel**. Dat wil zeggen dat de gebruiker betaalt. Dit in tegenstelling tot het **draagkrachtbeginsel**, dat kenmerkend is voor ons belastingstelsel. Dit laatste komt neer op het uitgangspunt: 'de sterkste schouders dragen de zwaarste lasten'.
- Andere voorbeelden van collectieve dwang zijn de verplichte basisverzekering voor ziektekosten, de algemeenverbindendverklaring van CAO's en de verplichte pensioenverzekering bij ambtenaren.

Je kunt de invloed van zelfbinding verhelderen bij de totstandkoming van samenwerking.

- Het is heel begrijpelijk dat de overheid de schadelijke gevolgen van onze 'vrijheid' probeert te beperken. Bij de schadelijke gevolgen noemden wij al de gevolgen van het milieu. Maar er zijn meer voorbeelden te bedenken. Zonder overheid geen minimumloon, geen wet op de kinderarbeid, geen sociale voorzieningen, geen bescherming van materieel en geestelijk eigendom, enz.
- Het nadelige gevolg van overheidsingrijpen is vaak een afname van de efficiëntie. We zagen dat in extreme vorm voorkomen in de tweede helft van de 20e eeuw in de voormalige communistische landen. Daar ging de overheidsbemoeienis zover dat de overheid bepaalde wie, wat, waar, hoe, hoeveel en tegen welke prijs moest produceren. Zo'n economisch stelsel noem je een **centraalgeleide economie**.
- De centraalgeleide economie is weinig flexibel. Dit in tegenstelling tot haar tegenpool: het **marktmechanisme**. Maar daarbij leidt juist het ontbreken van overheidsinvloed tot ongewenste sociale, maatschappelijke en economische gevolgen. Dit leidt voor de overheid tot een dilemma. Een dilemma waarin we de oorspronkelijke verschillen tussen politiek links en politiek rechts zien weerspiegeld. Moet de overheid ingrijpen en daarmee de flexibiliteit van de samenleving beperken of moet de overheid zichzelf juist **inbinden** en daarmee de **flexibiliteit van de samenleving** verhogen?
- De overheid kan veel van haar doelstellingen bereiken als zij haar ingrijpen zoveel mogelijk doet in samenwerking met de aanwezige gezinnen en bedrijven. Deze laatsten moeten het nut inzien van de beperking van de individuele vrijheden. En hiermee zijn we in feite weer terug bij het prisoners-dilemma. Met dit verschil dat nu de overheid 'de gevangenen' bij het maken van hun keuzes begeleidt.
- De overheid grijpt in bij zaken zoals bescherming van het private eigendom, contracten, enz. door het inrichten van een juridisch systeem (*rechtstaat*).

Ook heeft de overheid het *geweldsmonopolie* naar zich toegetrokken (de overheid mag geweld gebruiken om ervoor te zorgen dat iedereen zich aan de wet houdt). Zij hanteert het geweldsmonopolie om criminaliteit en terrorisme te bestrijden.

- De overheid moet niet teveel willen ingrijpen in het leven van mensen. De *privacy* staat hoog in het vaandel. Daarin moet ze zichzelf binden. Maar ze wil ook, in het belang van de samenleving, belastingfraude en uitkeringsfraude tegengaan. Daarvoor heeft zij juist informatie over de burgers nodig.
- Of mensen de politieke en economische interventie door de overheid accepteren, hangt in grote mate af van de **democratische legitimering**. Een tweede belangrijke pijler voor maatschappelijk acceptatie van het overheidsingrijpen is gebaseerd op **vertrouwen**. Als gevangene X het idee heeft dat zijn medegevangene Y hem steeds verraaft, zal deze ook Y gaan verraden. De burgers moeten hun overheid dus kunnen vertrouwen.
- Je kunt zelfbinding natuurlijk ook in de particuliere sector tegenkomen. Het kan voor een mens voordelig zijn om zich te binden aan afspraken en samenwerking met anderen. Als je een bedrijf begint, kun je dat alleen doen, maar ook met anderen samen. Bij het oprichten van een maatschap of een vennootschap onder firma (vof) leg je jezelf dan ook bepaalde verplichtingen op. Uiteindelijk is het doel van deze **zelfbinding** het bereiken van een hoger gezamenlijk rendement en – ook niet onbelangrijk – het hebben van een stabiele, op continuïteit (voortbestaan) gerichte samenwerking.
- De laatste jaren zie je soms heftige prijzenoorlog ontstaan tussen supermarkten. Dat is (op korte termijn) in het voordeel van de consumenten, maar niet in het belang van de producenten. Zij zouden er beter aan doen zichzelf te binden aan stabiele prijzen.

Onderhandelen

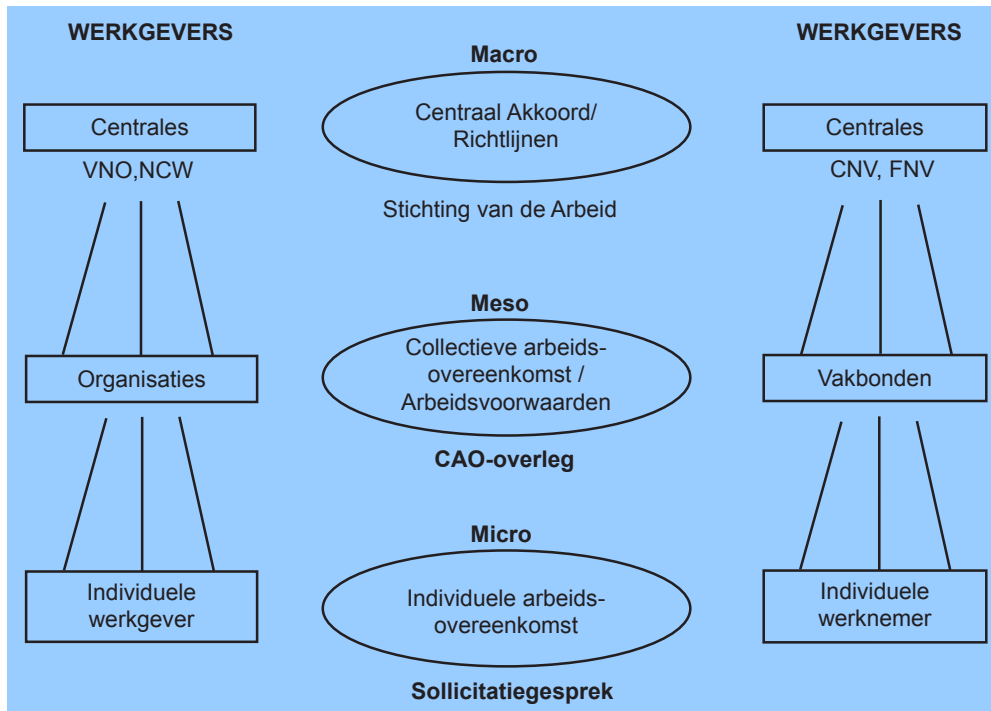
Je kunt uitleggen welke samenwerkingsdilemma's ontstaan bij onderhandelingen als het gaat om de verdeling van het surplus en de consequenties hiervan voor beide partijen toelichten.

- Onderhandelen is een spel. De ene persoon vindt dat onderhandelen een kwestie is van een '**win-win**'-situatie creëren, terwijl een ander van mening is dat je de tegenpartij aan de andere kant van de onderhandelingstafel totaal 'van tafel moet vegen', de zogenaamde '*the winner takes it all*'-strategie.
- Bij economische onderhandelingen gaat het meestal over de verdeling van het *consumenten-surplus* en het *producentensurplus*, waarbij de partijen uiteraard een zo groot mogelijk aandeel van dit totale surplus willen hebben.
- Een monopolist kan een hogere prijs vragen omdat er geen direct alternatief voor zijn product is. Een monopolist verkrijgt daardoor een relatief groot deel van het surplus.
- **Goede informatie** over de markt en je 'tegenstander' maakt je onderhandelingspositie sterker. Andere belangrijke factoren die een onderhandelingspositie sterker maken, zijn – naast **marktmacht** en goede informatie – *vertrouwen, creativiteit, reputatie en naamsbekendheid*.
- Voor personeel bepaalt het marktmechanisme meestal niet het loonniveau, maar de loon-schalen die het resultaat zijn van CAO-onderhandelingen.

Je kunt voorbeelden geven van verzonken kosten en herkennen wat de gevolgen kunnen zijn voor de betrokken partijen die verzonken kosten hebben bij onderhandelingen.

- **Verzonken kosten** zijn kosten die de producent niet meer in de prijs doorberekent. Verzonken kosten zijn al gemaakte kosten, die je niet meer terugverdient. Voorbeelden zijn: de rails van het spoornet, de zendmasten van bestaande aanbieders van mobiel(e) internet en telefonie, de leidingen van het gas- en elektriciteitsnet, enz.
- Andere definities voor verzonken kosten zijn:
 - 1) Verzonken kosten zijn de relatief hoge kosten die zijn gemaakt voor reclame, het opbouwen van goodwill, de ontwikkeling van speciale productiemiddelen, research, enz. welke bij eventuele sluiting van de onderneming aanzienlijk minder opbrengen dan hun boekwaarde of de in de loop der jaren daarin geïnvesteerde kosten. Zij vormen dikwijls niet alleen een drempel voor het verlaten van de bedrijfstak, maar eveneens een barrière voor eventuele toetreders (door deze drempels zijn zij ongunstig in het licht van de zogenaamde *marktfluiditeit*).
 - 2) Verzonken kosten zijn vaste kosten die reeds zijn gemaakt en niet kunnen worden teruggevorderd. Dergelijke kosten ontstaan omdat voor sommige activiteiten gespecialiseerde activa nodig zijn die niet gemakkelijk voor andere toepassingen kunnen worden aangewend. De tweedehandsmarkten voor deze activa zijn dus beperkt. Voorbeelden van verzonken kosten zijn investeringen in uitrusting waarmee slechts één specifiek product kan worden vervaardigd, de ontwikkeling van producten voor specifieke klanten en kosten voor reclame, onderzoek- en ontwikkeling (research & development).
- Verzonken kosten kunnen een rol gaan spelen bij onderhandelingen die dan het onderhandelingsresultaat sterk beïnvloeden. Bedrijven die deze verzonken kosten al eerder hebben gemaakt, hebben een onderhandelingsvoordeel. Daarom is toetreding van buitenlandse ondernemingen op de Nederlandse markt vaak moeilijk. Ook als bij een project kosten uit de hand zijn gelopen, is het moeilijk om dit project alsnog stop te zetten.

Onderhandelingen tussen werkgevers en werknemers

- Belangrijke onderhandelingspartners zijn de werkgevers en de werknemers, ook wel **sociale partners** genoemd. In het schema op de vorige pagina staat een overzicht van de drie niveaus, waarop deze onderhandelingen zich afspelen.
- **CAO-onderhandelingen** vinden per bedrijfstak plaats. Ook al zijn er grote ondernemingen die hun eigen CAO afsluiten met de vakbonden. In een CAO staan de afspraken met betrekking tot de **primaire arbeidsvoorwaarden**. Dan moet je voornamelijk denken aan de hoogte van het loon en pensioenregelingen. CAO-lonen noem je ook wel **contractlonen**.
- De minister van Sociale Zaken kan de afgesloten CAO's **algemeen verbindend verklaren**. Dit betekent dat ook niet-aangesloten werkgevers zich aan de CAO-afspraken dienen te houden en dat niet georganiseerde werknemers ook profiteren van de onderhandelingsresultaten van de georganiseerde werknemers. Hier is ook weer sprake van 'meeliften' of 'freeriding'. De laatste groep betaalt immers geen contributie voor een vakbondslidmaatschap, maar profiteert wel van de resultaten van het loonoverleg.
- Een loonstijging die precies even groot is als de consumentenprijsindex noem je **prijscompensatie**. Deze loonstijging compenseert de gestegen kosten van het levensonderhoud, zodat je koopkracht gelijk blijft. Is je loonstijging groter dan nodig is voor de prijscompensatie, dan noem je het deel dat leidt tot een koopkrachtverbetering een **initiële loonstijging**. **Incidentele loonstijgingen** zijn het gevolg van promotie of overwerk.
- **De loonruimte** is de som van de prijsstijging van de producten en de stijging van de arbeidsproductiviteit van het personeel. Beide ontwikkelingen leveren de producent meer geld op en daar willen de vakbonden ook van profiteren.

Je kunt uitleggen dat een dalende werkloosheid inflatie kan veroorzaken.

- Een dalende werkloosheid is de droom van elke regering. Maar in de praktijk blijkt dat ook een dalende werkloosheid nadelige gevolgen met zich meebrengt; namelijk inflatie.
- De dalende werkloosheid verbetert de positie van de vakbonden, die hogere lonen eisen. Bedrijven verwerken de hogere loonkosten in de verkoopprijs (bestedingsinflatie).
- Met de Nairu (de '**non-accelerating inflationary rate of unemployment**') bedoelen we het werkloosheidspercentage waarbij een economie nog kan groeien zonder dat de inflatie begint op te lopen. In de VS schatte men de Nairu tot voor kort op 5,5%. Het gaat daarbij om structuurwerkloosheid, werkloosheid die ontstaat omdat er te weinig arbeidsplaatsen zijn. Tegenwoordig beweren veel onderzoekers dat de Nairu lager is en dat een economie bij 3-3,5% werkloosheid nog kan groeien zonder inflatie. De redenen hiervan zijn:
 - 1) dat de stijging van de arbeidskosten in veel gevallen gepaard gaat met een snellere stijging van de arbeidsproductiviteit, daardoor dalen de arbeidskosten per eenheid product zelfs;
 - 2) veel mensen als gevolg van onzekerheid over hun baan minder snel looneisen stellen;
 - 3) de macht van de vakbonden sterk daalt als gevolg van een lagere organisatiegraad (nog maar zo'n 20%);
 - 4) de toenemende wereldwijde concurrentie waardoor fabrikanten hun verkoopprijzen niet durven te verhogen.

Europese onderhandelingen

- De huidige Europese Unie (EU) bestaat uit 28 lidstaten. Als gevolg van het 'Brexit' zal het Verenigd Koninkrijk de EU echter verlaten.

Kijk voor het meest recente overzicht van aangesloten landen op:

https://nl.wikipedia.org/wiki/Lijst_van_lidstaten_van_de_Europese_Unie

De realisatie van de EU heeft meer dan 60 jaar geduurd en is het gevolg van heel veel onderhandelen en samenwerken.

- De door de Europese Gemeenschap (EG) geformuleerde doelen zijn: het streven naar een evenwichtige en duurzame economische groei; een hoog niveau van werkgelegenheid en sociale bescherming; gelijke behandeling van mannen en vrouwen; een stabiel prijsniveau en eerlijke concurrentie binnen de EG.
- De **Europese Commissie** beheert en bestuurt de EU.
- Europese ‘wetten’ zijn onder andere de verordeningen en richtlijnen, die de EU uitvaardigt. Een **verordening** is een maatregel die onmiddellijk moet ingaan. Een voorbeeld daarvan zijn visquota, waar vissers zich met ingang van direct aan dienen te houden. Een **richtlijn** is een afspraak om een bepaald doel binnen een afgesproken tijd te halen. Maar na die tijd moet dan wel aan de voorwaarden, die de richtlijn noemt, zijn voldaan.
- De Commissie ziet er ook nauwlettend op toe dat lidstaten de verdragen nakomen.
- Het belangrijkste besluitvormingsorgaan van de EU is de **Raad van Ministers**. Hierin zijn alle lidstaten direct vertegenwoordigd. De samenstelling van de Raad varieert per onderwerp.
- Het **Europese Parlement** behartigt de belangen van de burgers van de Europese Unie. Het EP moet de begroting van de EU goedkeuren (**budgettaire functie**). Ook kan het EP allerlei politieke initiatieven nemen, waarbij zij aandringt op nieuw beleid of aanpassing van bestaand beleid. En ten slotte heeft zij een controlerende functie over de Europese Commissie. Zij heeft zeggenschap over de samenstelling van deze commissie en kan deze zelfs (met tweederde meerderheid) naar huis sturen.
- Het **Hof van Justitie** zetelt in Straatsburg en dient ervoor te zorgen dat alle lidstaten op dezelfde wijze de EU-wetgeving uitleggen en toepassen.
- Met de komst van de euro behoren wisselkoersschommelingen, met alle daarbij horende risico’s, binnen het eurogebied tot het verleden. De landen die de euro hebben ingevoerd vormen samen met elkaar de **Europese Monetaire Unie (EMU)**.
- Om er voor te zorgen dat de euro een stabiele munt wordt, moesten de deelnemende landen aan een aantal voorwaarden voldoen. Die voorwaarden hadden betrekking op de inflatie in het land, de overheidsfinanciën van dat land, de rentestand en de wisselkoers van de nationale valuta’s. Deze voorwaarden staan bekend als de **convergentiecriteria**.
- De EMU-landen zullen na invoering van de euro de discipline moeten opbrengen om aan deze convergentiecriteria te blijven voldoen. Ook hier speelt *zelfbinding* van de lidstaten een belangrijke rol. De afspraken die de lidstaten daarover onderling maakten staan bekend als het **Stabiliteits- en Groeipact**.

Het Eurosysteem

- Het **Eurosysteem** bestaat uit de Europese Centrale Bank (**ECB**) en de nationale centrale banken van de EU-lidstaten die de euro als munt hebben. Het Europees Stelsel van Centrale Banken (**ESCB**) daarentegen bestaat uit de ECB en de nationale centrale banken van alle EU-lidstaten. Zolang niet alle EU-lidstaten op de euro zijn overgegaan, moet er onderscheid worden gemaakt tussen het Eurosysteem en het ESCB.
- Het hoofddoel van het Eurosysteem is het handhaven van prijsstabiliteit.
- De Europese Unie zelf heeft meerdere doelen, waaronder ‘de duurzame ontwikkeling van Europa op basis van een evenwichtige economische groei en van prijsstabiliteit’ en een

sociale markteconomie met een groot concurrentievermogen die gericht is op volledige werkgelegenheid en sociale vooruitgang.

De basistaken van het Eurosysteem zijn:

- Het bepalen en uitvoeren van het monetair beleid van het eurogebied. Het monetair beleid omvat het rentebeleid en het wisselkoersbeleid.
- Het verrichten van valutamarktoperaties. Dit zijn aankopen en verkopen van andere EU-valuta om de koers van de betreffende valuta te beïnvloeden. Het doel is dan niet zozeer prijsstabiliteit, maar meer het beïnvloeden van de internationale concurrentiepositie.
- Het aanhouden en beheren van de externe reserves van het eurogebied. De ECB moet voldoende liquide middelen hebben om valutamarktoperaties te kunnen uitvoeren en om het vertrouwen in de euro te kunnen waarborgen.
- Het bevorderen van een goede werking van zowel het nationale als het internationale betalingsverkeer.
- Daarnaast is de ECB verantwoordelijk voor het toezicht op kredietinstellingen die zijn gevestigd in deelnemende lidstaten. Met de oprichting van de bankenunie heeft de Centrale Bank het toezicht op de grootste banken van Europa naar zich toegetrokken. Oorspronkelijk hadden de nationale banken de verantwoordelijkheid voor het toezicht op de nationale banken. Maar door de bankencrisis en dan vooral die in Zuid-Europese landen ligt die verantwoordelijkheid dus nu bij de Europese Centrale Bank.
- De ECB heeft het alleenrecht toestemming te geven tot de uitgifte van bankbiljetten binnen het eurogebied.

Duurzame groei

- De laatste decennia krijgt men steeds meer oog voor duurzame economische groei. Veel onderhandelingen en samenwerking hebben dit onderwerp als uitgangspunt. Je spreekt ook wel van maatschappelijk verantwoord ondernemen. **Maatschappelijk verantwoord ondernemen (mvo)** betekent dat bedrijven naast het streven naar winst ('profit') ook rekening houden met de effecten op het milieu ('planet') en oog hebben voor menselijke aspecten binnen en buiten het bedrijf ('people'). Het gaat dus om het vinden van een balans tussen '**people, planet en profit**'.

Concept 6: Risico en informatie

Risico en verzekeren

Je kunt aantonen of iemand risico-avers gedrag vertoont en uitleggen wat dat voor zijn keuze betekent bij het afsluiten van een verzekering. Je kunt aantonen welke afweging een verzekerde maakt tussen kosten en risico bij het afsluiten van een verzekering.

Je kunt aantonen dat bij verzekeren sprake is van solidariteit en op welke wijze solidariteit risico's kan verkleinen.

Je kunt de motieven beschrijven om bepaalde verzekeringen wel of niet verplicht voor te schrijven (verplichte solidariteit).

Je kunt uitleggen dat verzekeraars eigen risico invoeren om zodoende averechtse selectie en/of moreel wangedrag te beperken.

Je kunt de keuze van de verzekerde omtrent de hoogte van eigen risico uitleggen.

- Economen noemen de afkeer van risico's ook wel **risico-aversie**. Kenmerkend voor een toenemende risico-aversie is dat mensen zich voor dat risico proberen in te dekken.
- Mensen willen deze risico's zoveel mogelijk beperken en als dat niet kan, wil men zich zo goed en kwaad als dat mogelijk is, indekken tegen de kosten die deze risico's met zich meebrengen. Dat noem je **verzekeren**.
- Dit willen indekken tegen de gevolgen van deze risico's levert 'een gat in de markt' op, waar de verzekeringsmaatschappijen in zijn gesprongen. De verzekering tegen een bepaald risico kost ook geld. De vraag is dan steeds of deze kosten opwegen tegen het financiële risico dat je loopt.
- De schriftelijke verzekeringsovereenkomst noem je de **polis**. De meestal periodieke betaling heet **premie**. Als jij, *de verzekerde*, een beroep op de verzekering doet en de verzekeringsmaatschappij, *de verzekeraar*, accepteert dat, dan ontvang je een **uitkering**. De hoogte van deze uitkering is afhankelijk van het verzekerde bedrag en een eventueel eigen risico.
- Verzekeren tegen mogelijke risico's is een goed voorbeeld van samenwerken en solidariteit met elkaar. De risico's zijn vaak te groot om alleen te kunnen dragen.
- Als zoveel mogelijk mensen zich verzekeren tegen de risico's, zullen de premies laag kunnen blijven. Dat ze dat niet altijd zijn, komt doordat ook hier het prisoners-dilemma een rol speelt. Er zijn altijd mensen die uit eigen belang misbruik maken van een bestaande regeling, dus ook in het geval van een verzekeringsovereenkomst.
- De relatie tussen de verzekerde en de adviseur noem je de **principaal-agentrelatie**. Deze term verwijst naar een situatie waarin iemand (**de principaal**) een ander inschakelt om een bepaalde taak uit te voeren. De reden is dat de principaal onvoldoende kennis van zaken heeft en daarom een ander (**de agent**) nodig heeft, die hem helpt.
- Principaal-agentproblematiek kan leiden tot slecht gedrag (*moral hazard*), wanneer de agent een dusdanige informatievoorsprong heeft dat de controlemogelijkheid voor de principaal wegvalt.

Effecten van asymmetrische informatie

Je kunt aantonen of sprake is van asymmetrische informatie en beschrijven op welke wijze partijen daarop inspelen.

Je kunt aantonen of sprake is van averechtse selectie en beschrijven op welke wijze partijen daarop inspelen.

Je kunt aantonen of sprake is van moreel wangedrag en beschrijven op welke wijze partijen daarop inspelen.

- Bij verzekeren speelt **risicosolidariteit** een belangrijke rol. Niet meer ieder voor zich, maar het gezamenlijke belang staat voorop.
- Het feit dat de maatschappij en de verzekerde niet over dezelfde informatie beschikken noemen economen **asymmetrische informatie**. Als misbruik veelvuldig plaatsvindt, zal de verzekeraar de premies verhogen, waardoor de verzekerden meer geld kwijt zijn.
- Verzekeraars kunnen een **eigen risico** instellen, waardoor de verzekerden in ieder geval zelf een extra bijdrage moeten betalen.
- Een tweede manier om het beroep op de verzekeraar terug te dringen, is het instellen van een **no-claimkorting**.
- Naarmate je meer jaren schadevrij rijdt, krijg je een hogere korting op de premie. We noemen dat het **bonus-malussysteem**.

- Een bijzonder voorbeeld van asymmetrische informatie is de zogenaamde **averechtse selectie**. Ook hier is de ene partij beter geïnformeerd dan de andere, maar averechtse selectie treedt op *voordat* er sprake is van een overeenkomst. Je sluit de aanvullende tandheelkundige verzekering pas af, wanneer jouw tandarts je mededeelt dat je eigenlijk een paar kronen nodig hebt. Een soortgelijk probleem ontstaat ook als het verzekeringscontract al is afgesloten. Mensen met een goede verzekering zouden onnodige risico's kunnen nemen. De goede verzekering kan tot dit slechte gedrag leiden. We zeggen dan dat dit leidt tot het nemen van morele risico's (*moral hazard*).

Sociale verzekeringen

- In onze huidige Nederlandse samenleving ben je 'van de wieg tot het graf' verzekert van overheidszorg. Onze samenleving noem je daarom ook wel een **verzorgingsstaat**.
- Mensen komen vaak ongevraagd en tegen hun zin (en soms door eigen schuld) in financiële problemen. Daar kunnen grofweg twee oorzaken voor zijn. De eerste oorzaak is het wegvallen van het inkomen; je spreekt dan van **inkomensderving**. De tweede oorzaak is gelegen in bepaalde **hoge kosten** die iemand moet maken. Met onze sociale zekerheid proberen we de nadelige gevolgen van deze twee oorzaken te beperken.
- Schematisch kun je de sociale zekerheid als volgt indelen (zie het schema hieronder):

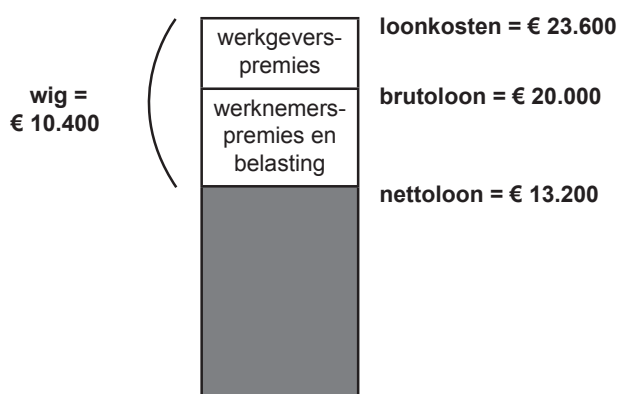

- Er zijn redenen om de sociale zekerheid collectief te regelen. Deze redenen zijn voornamelijk gebaseerd op het **solidariteitsbeginsel**, op een 'eerlijke' lastenverdeling en op het betaalbaar houden van de premies.
- Juist omdat we de sociale zekerheid betalen uit de betaalde premies en belastingen heeft deze invloed op de **personele inkomensverdeling**. Dat is de verdeling van het nationale inkomen over de mensen die daarvoor hebben gewerkt. Na betaling van belastingen en premies en bijtelling van subsidies en uitkeringen ontstaat

de zogenaamde **secundaire inkomensverdeling**. Het betreft hier de netto inkomens.

Deze secundaire inkomensverdeling is minder scheef (meer genivelleerd) dan de verdeling van de bruto inkomens (primaire inkomensverdeling).

- De financiering van het AOW-ouderdomspensioen gebeurt, net zoals bij veel andere sociale verzekeringen, via het **omslagstelsel**. De uitkeringsinstantie verdeelt de ontvangen premies over de uitkeringsgerechtigden.
- De bedrijfspensioenregeling werkt volgens het **kapitaaldeckingsstelsel**. De pensioenverzekeraar ontvangt maandelijks de betaalde premies en belegt deze namens zijn cliënten. De belegde bedragen (premie) en de verkregen opbrengsten (rente en dividend) daarvan leveren met elkaar een zodanig bedrag op dat pensioenfondsen er jarenlang een vaste uitkering van kunnen betalen. De groei van het gespaarde bedrag verloopt exponentieel (*progressief*). Dat komt omdat je ook steeds weer rente krijgt over de eerder ontvangen beleggingsopbrengsten.
- Als de uitkering stijgt met hetzelfde percentage als de kosten van het levensonderhoud, noem je de uitkering **waardevast**. Soms zijn bepaalde uitkeringen geïndexeerd aan de loonontwikkeling in het bedrijfsleven. In dat geval spreek je van **welvaartsvaste** uitkeringen.
- Het verschil tussen de loonkosten voor de werkgever en het nettoloon van de werknemer noem je de **wig**.

- De grote wig in Nederland doet het noodzakelijke draagvlak afbrokkelen. Een grote wig maakt het 'lonend' voor werkgevers om iemand zwart aan te nemen, maar ook voor werknemers om zwart te gaan werken.
- In landen met een grote wig is de neiging groot om belasting- en premiebetaling te ontduiken of te ontwijken. Dit gedrag rekenen we ook tot het eerder besproken **moral hazard**, moreel slecht gedrag. **Ontwijken** op zichzelf is legaal.
- Als je op een illegale wijze je onttrekt aan de verplichting om belasting en premies te betalen, dan spreek je over **ontduiken**. Dat gebeurt als mensen zwart werken of als een bedrijf een deel van zijn omzet verzwijgt. Dit gedrag ontstaat als gevolg van asymmetrische informatie.
- Om het draagvlak van de sociale zekerheid te vergroten, moet de overheid met haar beleid proberen meer mensen aan het werk te krijgen en minder mensen een beroep op de sociale zekerheid te laten doen. De verhouding tussen de **inactieven** (I) en de **actieven** (A) moet dalen. De maatstaf waarmee we deze verhouding meten heet dan ook de **I/A-ratio**.

- Het blijkt dat de prikkel om te werken afneemt als er weinig verschil bestaat tussen de hoogte van het loon bij werken en de uitkering bij niet-werken. Dit verschijnsel staat bekend als de **armoedeval**.
- De overheid tracht zoveel mogelijk mensen actief te maken op de arbeidsmarkt. Met het begrip **deelnemingspercentage** of **participatiegraad** geef je aan hoeveel procent van de beroepsbevolking actief is op de arbeidsmarkt. Hoe hoger dit deelnemingspercentage des te meer mensen verhoudingsgewijs premies betalen en des te minder mensen een uitkering nodig hebben.

Risico en beleggen

Je kunt voorbeelden geven van beleggingen met een hoog/laag risico en de keuze hiervoor toelichten met argumenten.

Je kunt obligaties en aandelen vergelijken ten aanzien van de mate van risico en het te verwachten rendement en je kunt uitleggen dat aandelen en obligaties in waarde dalen/stijgen bij stijging/daling van de rente.

- Je kunt beleggen in aandelen, obligaties, stoffelijke goederen zoals goud en andere edelmetalen, in huizen, in antiek, postzegels, schilderijen, enz.
- Je krijgt geen rente als je in stoffelijke goederen belegt, maar je hoopt dat deze goederen in waarde stijgen, zodat je ze later met winst kunt verkopen. De beste belegging is lange tijd de koop van een huis geweest.
- Maar er zitten ook grote risico's aan beleggen. Daarom zijn beleggingsmaatschappijen verplicht bij hun reclames te vermelden: *'resultaten uit het verleden bieden geen garantie voor de toekomst'*.
- De waarde of prijs van een aandeel en obligatie noem je de **koers**. Als je enigszins last hebt van risico-aversie, dan kun je het beste beleggen in obligaties. Houd je wel van een 'gokje', dan zijn aandelen interessant. Beleggen via een *beleggingsfonds* verkleint het risico, maar vaak ook het rendement. Door deelname in een beleggingsfonds kunnen beleggers echter een (risico)spreiding in hun beleggingsportefeuille aanbrengen die anders alleen met een aanmerkelijk groter vermogen te bereiken valt. Een deelname van enkele honderden euro's in een 'breed' fonds wordt gespreid over alle aandelen en/of obligaties waarin het fonds belegt. Ook huurt men op deze manier specialistische kennis in. Dit kan opwegen tegen de kosten die beleggingsfondsen in rekening brengen.
- Een aandeel is een eigendomsbewijs. Bedrijven geven aandelen uit omdat zij meer eigen vermogen in het bedrijf willen zien. Als je een **aandeel** koopt, wordt je dus in feite mede-eigenaar van het bedrijf. Als mede-eigenaar ontvang je dan een winstuitkering als het bedrijf winst maakt. Deze uitkering noem je **dividend**. Als het bedrijf geen winst maakt, keert het geen dividend uit. En indien het bedrijf, waar jij aandelen van hebt gekocht, failliet gaat, dan ben je in de meeste gevallen je belegde vermogen kwijt. Beleggen in aandelen noem je om die twee redenen dan ook wel **risicohoudend**.
- Meer zekerheid biedt beleggen in obligaties. Een **obligatie** is een schuldbewijs. Bedrijven geven obligaties uit als zij geld willen lenen. Dit geleende geld is dus geen eigen vermogen, maar vreemd vermogen.

Samengevat:

Aandeel	Obligatie
Eigendomsbewijs	Schuldbewijs
Uitkering = dividend	Uitkering = rente
Risicohoudend	Risicomijdend

- Bij een stijging van de kapitaalmarktrente dalen de koersen van bestaande aandelen en eerder uitgegeven obligaties. Bij een daling van de kapitaalmarktrente stijgen de obligatiekoersen. Is de kapitaalmarktrente lager dan de nominale rente op de obligatie, dan is de obligatie aantrekkelijker en is de koers daarvan hoger dan 100. Is de kapitaalmarktrente echter hoger en aantrekkelijker dan die van de obligatie, dan is de koers lager dan 100. De koers bepaal je met behulp van de *effectieve rente* die we gelijkstellen aan de kapitaalmarktrente.

Risico in bedrijf

Je kunt de financiële gegevens van een onderneming vertalen in een elementaire balans (voorraadgrootheden) en resultatenrekening (stroomgrootheden) en dit rekenkundig onderbouwen.

Je kunt met voorbeelden toelichten dat het bij de balans van ondernemingen gaat om voorraadgrootheden en bij de winst- en verliesrekening om stroomgrootheden.

- De bedrijven in de particuliere (markt)sector streven alle naar winst. Je kunt deze marktsector in drie sectoren verdelen. Je hebt de **primaire** of **agrarische sector**. Kenmerkend voor deze sector is dat ze het voortgebrachte product aan de natuur ontlennen. Daarnaast onderscheid je de **secundaire** of ook wel **industriële sector**. De derde en laatste categorie vormt de **tertiaire sector**. Hieronder vallen alle dienstverlenende bedrijven die naar winst streven (banken, schoonmaakbedrijven, winkeliers, artsen, advocaten, transportbedrijven, enz.). Deze groep noemen we ook wel de zakelijke dienstverlening.
- De al eerder genoemde *collectieve sector* bevat veel bedrijven die niet naar winst streven en vooral dienstverlenend zijn. Denk maar aan de gezondheidszorg, de sociale zekerheid en het onderwijs. Deze sector noem je ook wel de **quartaire sector**. De **collectieve sector** bestaat uit de sector overheid en de sociale zekerheid, waarbij je de overheid weer kunt onderverdelen in het Rijk, de provincies en de gemeenten.
- Bedrijven produceren goederen en diensten. Daarbij maken we onderscheid tussen inkoopkosten en bedrijfskosten. **Inkoopkosten** betreffen alle kosten die je maakt aan goederen en diensten die je tijdens het productieproces verbruikt. **Bedrijfskosten** zijn overwegend de kosten die je maakt voor het bezit van productiefactoren.
- Het verschil tussen de omzet van het bedrijf en de inkoopwaarde noem je de **toegevoegde waarde** van een bedrijf.
- De som van alle toegevoegde waarden bij elkaar vormen dan het **binnenlandse product**.

- Om het succes van een onderneming te bepalen, kun je gebruik maken van de **balans** en de **resultatenrekening** (winst- en verliesrekening) van het bedrijf. Deze twee boekhoudkundige stukken bevatten de daarvoor benodigde informatie.
- Een **balans** is een in geld uitgedrukt overzicht van alle bezittingen en het totale vermogen van een bedrijf op een bepaald moment. Het gaat hier dus om **voorraadgrootheden**.
- Aan de linkerkant (de *debetzijde*) staan alle bezittingen (**activa**) van het bedrijf. De geldmiddelen (liquide middelen) en andere activa die je binnen een jaar kunt omzetten in geld noem je de **vlottende activa**. De andere bezittingen zoals gebouwen, machines en vervoermiddelen noem je de **vaste activa** (vaste kapitaalgoederen).
- Op de rechterzijde (de *creditzijde*) van de balans wordt aangegeven hoe de ondernemer zijn bezittingen heeft betaald. Met andere woorden waar het vermogen (**passiva**) vandaan is gekomen, dat nodig was voor de aanschaf van zijn bezit. Voor een deel heeft een bedrijf daar geld voor moeten lenen. Dit geleende vermogen noem je **vreemd vermogen** en bestaat dus uit schulden. De rest van de bezittingen is schuldenvrij en het daarvoor benodigde vermogen was blijkbaar van de ondernemer zelf of heeft dat later zelf verdient. Daarom noem je dat het **eigen vermogen**.
- Het **bedrijfsresultaat** (de winst- of verlies situatie) kun je bepalen met behulp van een tweede boekhoudkundige publicatie, namelijk de **resultatenrekening**. Op de resultatenrekening worden alle in een periode behaalde opbrengsten en gemaakte kosten vermeld. De resultatenrekening heeft geen betrekking op een moment (zoals de balans), maar op een periode (meestal een jaar). Het betreft hier dan ook *stroomgrootheden*.

Je kunt de keuze omtrent het aantrekken van eigen en vreemd vermogen van een onderneming (eenmanszaak, vennootschap onder firma of bv) toelichten.

Je kunt voorbeelden geven van onderpand en uitleggen waarom onderpand het risico voor de kredietgever kan verminderen.

Je kunt verklaren dat de te kiezen bedrijfsvorm (in dit geval de scheiding tussen eigendom en vermogen) invloed heeft op de toedeling van het ondernemingsrisico.

Je kunt aantonen dat de principaal-agentrelatie invloed heeft op de toedeling van het ondernemingsrisico.

Je kunt verklaren dat bij privatisering van overheidsondernemingen de overheid voor het dilemma staat tussen prikkelen versus verzekeren.

- Een particuliere onderneming heeft productiefactoren (kapitaal, arbeid, natuur) in eigen beheer. Als de opbrengst van de verkochte goederen en diensten minder is dan de kosten om deze goederen te produceren, krijgt de ondernemer te maken met verlies. Dat is het zogenaamde **ondernemersrisico**.
- Een ondernemer is bereid om tot op beperkte hoogte risico te nemen. Hij brengt kapitaal in zijn onderneming. Voor een deel is dit kapitaal van hem zelf (**eigen vermogen**) en voor een ander deel leent hij geld bij financiële instellingen, zoals banken. Dit geleende geld noem je **vreemd vermogen**.
- In een eenmanszaak heeft één persoon de leiding en is tevens de eigenaar. Dat maakt hem verantwoordelijk voor de onderneming; dus ook voor de financiële aspecten van de onderneming. Gaat de onderneming failliet, dan is hij alleen verantwoordelijk voor de ontstane schulden. Zijn privé-vermogen, inclusief een eventueel eigen huis zal hij daarvoor

moeten aanspreken.

- Een bank zal de eigenaar van een eenmanszaak een **onderpand** vragen voor het krediet dat zij aan de ondernemer geeft. Als de ondernemer zijn verplichtingen niet meer kan nakomen, kan de bank dit onderpand verkopen. Het meest bekende onderpand is het eigendomsrecht op het bedrijfspand (**hypotheek**) of van het huis van de ondernemer. Dat laatste kan de ondernemer voorkomen door te trouwen op **huwelijkse voorwaarden**.
- In veel opzichten lijkt de ondernemingsvorm **vennootschap onder firma**, afgekort *vof*, op een eenmanszaak. Het grote verschil is dat er verschillende personen het eigendom en de leiding delen. De gemeenschappelijke eigenaren zijn samen verantwoordelijk en nemen samen alle beslissingen. Ook bij deze ondernemingsvorm zijn de eigenaren met hun privé-vermogen aansprakelijk voor de schulden van de onderneming. Het is wel gemakkelijker om geld te lenen dan bij een eenmanszaak, omdat de continuïteit met meer eigenaren beter gewaarborgd is.
- Bij de **besloten vennootschap (bv)** is de eigenaar meestal nog wel de ‘directeur’ van de onderneming. De eigenaren van een bv staan ingeschreven als aandeelhouder. Alleen als er sprake is van fraude of slecht beheer kun je de eigenaar toch persoonlijk aansprakelijk stellen voor de schulden. Een bv kan gemakkelijker geld lenen bij een bank. Een ander groot voordeel van een bv is dat de ondernemer over de winst vennootschapsbelasting (20%-25%) betaalt, terwijl dat bij een eenmanszaak kan oplopen tot 52% van de winst (inkomstenbelasting).
- Grote bedrijven kunnen hun ondernemingsvorm omzetten in een **naamloze vennootschap (nv)**. Kenmerk van de nv is dat de aandelen verhandelbaar zijn. Als je de aandelen via de beurs koopt, ben je dus mede-eigenaar van de nv. Als de nv failliet gaat, ben je ook alleen maar het bedrag kwijt dat je aan de aandelen had besteed. Omdat deze grote bedrijven vaak uit vele eigenaren (aandeelhouders) bestaan en de leidinggevenden meestal professionele in loondienst zijnde directeuren zijn, is de continuïteit van een nv goed gewaarborgd.
- De bekendste **ondernemersdoelen** zijn: streven naar winst, het streven naar naamsbekendheid, het verkrijgen van een groot marktaandeel en steeds vaker een goed personeelsbeleid (arbeidsvoorwaarden) en meer aandacht voor het milieu (maatschappelijk verantwoord ondernemen).
- Als een ondernemer geld nodig heeft, kan hij eigen kapitaal inbrengen of anders dit kapitaal lenen. In het eerste geval spreek je van **eigen vermogen**. Bij lenen is zoals hierboven gezegd sprake van vreemd vermogen. Een nv kan eigen vermogen verkrijgen door het uitschrijven van een **aandelenemissie**. Een aandeel is een verhandelbaar eigendomsbewijs.
- Door een aandelenemissie verbetert de solvabiliteit van het bedrijf. De **solvabiliteit** is de verhouding tussen eigen vermogen en vreemd vermogen. Hoe hoger deze verhouding is, des te beter is een bedrijf in staat om verliezen op te vangen.
- Een bedrijf met een hoge solvabiliteit kan ook besluiten om een **obligatielening** uit te schrijven. **Obligaties** zijn schuldbekentenissen voor beschikbaar gestelde leningen.
- Twee belangrijke aspecten bij de bedrijfsvoering zijn die van eigendom en leiding. Bij een eenmanszaak zijn beiden in handen van dezelfde persoon. Bij een naamloze vennootschap is de leiding in handen van de directie (het management) en het eigendom berust bij de aandeelhouders. Hier ontstaan tegenstrijdige belangen. De aandeelhouder (principaal) wil meestal zoveel mogelijk winst uitgekeerd zien, terwijl het management het liefst zo veel mogelijk winst opnieuw in het bedrijf wil investeren.
- De volgende manieren kunnen bijdragen aan een verkleining of zelfs voorkoming van deze

tegenstellingen: 1) de aandeelhouders kunnen de directie opdragen vreemd vermogen aan te trekken; door de daling van de solvabiliteit zullen managers dan minder kunnen investeren (uitgeven); 2) aandeelhouders kunnen een Raad van Toezicht in het leven roepen die meer controle uitoefent op het management en 3) de belangen van managers en aandeelhouders kunnen meer gaan samenvallen, wanneer managers hun beloning voor een deel in aandelen ontvangen.

- De principaal-agentrelatie bij eenmanszaken ligt anders, maar bestaat wel degelijk. De eigenaar van de eenmanszaak (principaal) heeft personeel in dienst (agent). Zo weet de eigenaar niet of een medewerker wel echt ziek is, wanneer deze zich ziek meldt. Ook weet de eigenaar vaak niet of zijn personeel tijdens betaalde werktijd activiteiten op internet verricht ten behoeve van henzelf.

Concept 7: Welvaart en groei

Welvaart

Je kunt de relatie beschrijven tussen het bruto binnenlands product (bbp) en de toegevoegde waarde.

Je kunt toelichten waarom de omvang van het bbp een beperkte welvaartsmaatstaf is.

Je kunt het bbp verklaren vanuit productie, inkomensvorming en de finale bestedingen en dit rekenkundig onderbouwen.

Je kunt het systeem van de nationale rekeningen uitleggen en daarbij de sectoren gezinnen, ondernemingen, overheid en buitenland onderscheiden.

Je kunt met behulp van berekeningen de geldkringloop en nationale rekeningen verhelderen.

- **Producteren** definieer je als het voortbrengen van economische goederen met behulp van schaarse productiefactoren. De beloningen voor geleverde productiefactoren noem je **inkomen**. Bij het noemen van **productiefactoren** moet je denken aan arbeid, kapitaal, natuur en ondernemerschap.
- Een maatstaf voor de productie is de toegevoegde waarde.
- De **toegevoegde waarde** is onderdeel van de verkoopprijs (het verschil tussen de verkoopprijs en de inkoopkosten). Een bedrijf heeft deze toegevoegde waarde nodig om zijn productiefactoren te kunnen betalen. Het geld dat een bedrijf daaraan besteedt, bestaat uit de inkomens van de gezinnen, die deze productiefactoren leveren (loon, huur, pacht, rente en winst).
- Om oude en versleten machines te kunnen vervangen, hebben bedrijven regelmatig geld opzij gezet. Dit noem je **afschrijven**. Per definitie zijn de afschrijvingen dan ook gelijk aan de **vervangingsinvesteringen**. Ook de afschrijvingen maken deel uit van de toegevoegde waarde.
- **Bruto toegevoegde waarde = Netto toegevoegde waarde + Afschrijvingen.**
- **NTW = loon + huur + rente + pacht + winst.**
- De som van alle netto toegevoegde waarden = netto nationaal product = nationale inkomen. Zie het schema op de volgende pagina.
- Als je in de literatuur het begrip ‘nationale inkomen’ of ‘binnenlands product’ tegenkomt, blijkt dat economen of journalisten dat begrip niet altijd eenduidig gebruiken. Er zijn vele soorten en maten van inkomensbegrippen. Het begint al als je het binnenlandse product meet door de som van alle netto toegevoegde waarden bij elkaar te tellen.

Dit betreft dan alleen het totaal van alle beloningen van de productiefactoren.

Deze som noem je het **netto binnenlandse product** (nbp).

Ga je echter uit van de bruto toegevoegde waarden, dus tel je er ook de afschrijvingen van bedrijven bij, dan krijg je het **bruto binnenlandse product** (bbp). De afschrijvingen vormen dus het verschil tussen ‘netto’ en ‘bruto’.

bnp(m)			
bbp(m)			saldo Ybl
bbp(f)		P↑B - P↓S	saldo Ybl
netto toegevoegde waarde (b) netto toegevoegde waarde (o) = nbp(f)	afschr (A)	P↑B - P↓S	saldo Ybl

- Als je er rekening mee houdt, dat gezinnen inkomen in het buitenland verdienen en dat bedrijven productiefactoren uit het buitenland halen, kun je het **saldo inkomens buitenland** (Ybl) bepalen. Als je dit **saldo inkomens buitenland** (Ybl) ook meetelt, krijg je het eigenlijke netto of bruto **nationale product** (nnp of bnp) of netto/bruto nationale inkomen.
- Bij factorkosten ga je alleen uit van de kosten van de productiefactoren. Maar de waarde van $C + I + O + E - M$ hangt niet alleen af van de kosten van de productiefactoren. In de prijzen die je in de winkels betaalt, zijn ook kostprijsverhogende belastingen als btw, accijnzen en dergelijke, en eventuele kostprijsverlagende subsidies inbegrepen. Wanneer je nu rekening houdt met deze prijsverhogende belastingen en prijsverlagende subsidies, dan krijg je het productiebegrip tegen **marktprijzen**, bijvoorbeeld bnp(m). Houd je geen rekening met dit saldo van de prijsverhogende belastingen en prijsverlagende subsidies ($P\uparrow B - P\downarrow S$), dan ontstaat een productiebegrip tegen **factorkosten**, bijvoorbeeld bnp(f). Zie het schema op de volgende pagina.
- Er zijn in ons land drie instanties die het nationale inkomen berekenen. Dat zijn:

1) het Centraal Bureau voor de Statistiek (volgens de *objectieve methode*);

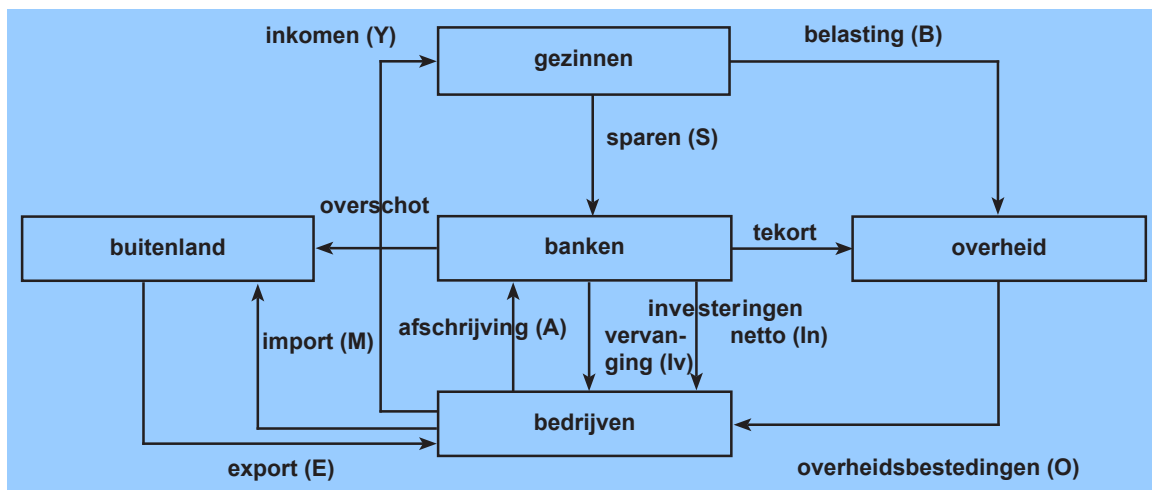
2) de Belastingdienst (volgens de *subjectieve methode*);

3) het Centraal Planbureau (volgens de *stedingenmethode*).

Objectieve methode	Subjectieve methode
Netto toegevoegde waarde bedrijven Netto toegevoegde waarde overheid ----- +	Van bedrijven ontvangen primair inkomen Van de overheid ontvangen primair inkomen Uit het buitenland ontvangen primair inkomen ----- +
Netto binnenlands product tegen factorkosten [nbp(f)] Per saldo uit het buitenland ontvangen primair inkomen ----- +	Netto nationaal inkomen tegen factorkosten [nni(f)] prijsverhogende belastingen – prijsverlagende subsidies ----- +
Netto nationaal product tegen factorkosten [nnp(f)] prijsverhogende belastingen – prijsverlagende subsidies ----- +	Netto nationaal inkomen tegen marktprijzen (nni(m)) afschrijvingen bedrijven en overheid ----- +
Netto nationaal product tegen marktprijzen [nnp(m)] afschrijvingen bedrijven en overheid ----- +	Bruto nationaal inkomen tegen marktprijzen (bni(m))
Bruto nationaal product tegen marktprijzen (bnp(m))	

- In een open economie zijn de sectoren gezinnen, bedrijven, overheid, buitenland en financiële instellingen (banken) betrokken. De financiële instellingen dragen daarbij zorg voor een goedlopend geldverkeer. Op de volgende pagina staat een model van een land met een open economie. De pijlen geven geldstromen weer.
- Dit overzicht van geldstromen noemen we ook wel een stelsel van nationale rekeningen. Dat is een boekhoudkundig overzicht van de geldstromen die je in een volkshuishouding kunt aantreffen.

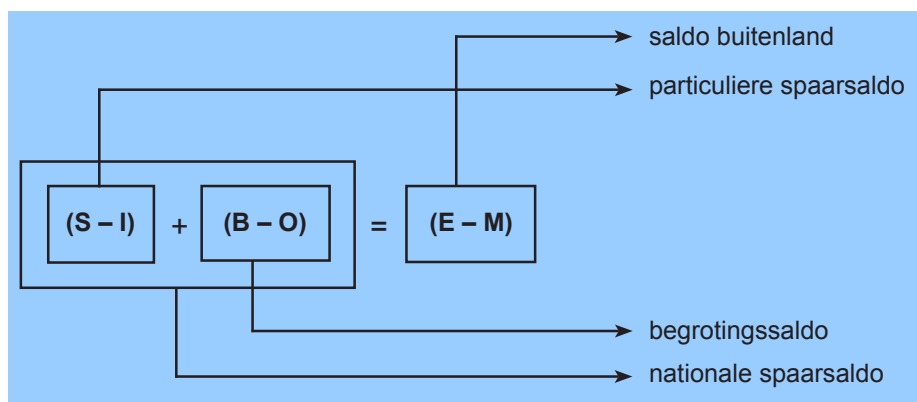
- Over het verdiende inkomen (Y) moeten de gezinnen eerst belasting (B) betalen. Wat de consumenten dan netto overhouden heet het **besteedbare inkomen**.

Een groot deel daarvan gebruiken de consumenten voor de aanschaf van goederen en diensten, de **nationale consumptie** (C). De rest, een kleiner deel, gebruiken zij om te sparen, de **nationale besparingen** (S). Sparen is dus eigenlijk niet-consumeren.

In een formule: $Y = C + S + B$.

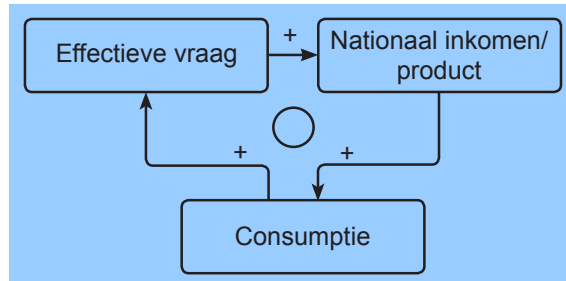
- Omdat de waarde van de inkomende geldstromen van elke sector gelijk is aan de waarde van de uitgaande geldstromen, kun je voor de sector bedrijven concluderen dat:
1) $Y + M = C + I + O + E$. Of ook wel: 2) $Y = C + I + O + E - M$.
- In vergelijking 2 herken je de formule van de effectieve vraag. De effectieve vraag is dan ook per definitie gelijk aan het nationale inkomen. Het nationale inkomen waarvoor dit geldt, noem je het **evenwichtsinkomen** of ook wel **inkomensevenwicht**. Kenmerkend voor het evenwichtsinkomen is dan ook dat $Y = EV$.
- In vergelijking 1 staan rechts van het =-teken alle bestedingen genoemd. Dat zijn de **bestedingen** van de gezinnen, de bedrijven, de overheid en de buitenlanders. Links van het =-teken staan de middelen. De goederen en diensten die de genoemde sectoren bij onze bedrijven vragen, produceren de bedrijven zelf ($Y =$ nationale inkomen/productie) en wat ze zelf niet kunnen maken, importeren de bedrijven (de import M). De eigen productie plus de import van ons land noemen we de **middelen**.
- De nationale consumptie en de nationale (netto) investeringen samen noem je de **particuliere bestedingen** ($C + I$). Als je bij de particuliere bestedingen de bestedingen van de overheid optelt, krijg je de **nationale bestedingen** ($NB = C + I + O$).
- Investerings maken deel uit van de nationale bestedingen in een land. Een investering heeft dus een **bestedingseffect**. Elke investering is immers een order voor het bedrijf dat het gewenste goed moet leveren. Maar investeringen kunnen ook de productiecapaciteit vergroten. Je spreekt dan over het **capaciteitseffect** van investeringen.
- Een kenmerk van een overheidsbesteding is dat zij er zelf iets voor terugkrijgt. Uitkeringen en subsidies zijn om die reden dan ook geen besteding. We noemen deze overheidsuitgaven daarom **overdrachtsuitgaven**.
- De **overheidsbestedingen** (O) kun je onderscheiden in **overheidsinvesteringen** en **overheidsconsumptie**.
- De overheidsinkomsten (B) zijn afhankelijk van de economische ontwikkeling. Deze kun je meten met de ontwikkeling van het nationale inkomen. Als gevolg van economische groei hoeft de overheid ook minder uitkeringen en subsidies te betalen. De overdrachtsuitgaven zijn daarom ook gevoelig voor de ontwikkeling van het nationale inkomen.
- Voor Nederland is de export van grote betekenis. De totale bestedingen bestaan dus uit vier onderdelen. In een formule: **Totale bestedingen** ($TB = C + I + O + E$).
- Met de export van goederen en diensten verdienen we geld aan de handel met het buitenland. Echter, wij kopen natuurlijk ook goederen en diensten in het buitenland. Dat noem je de **import** (M). Geld dat wij uitgeven bij buitenlandse bedrijven, besteden wij niet in eigen land. Dat 'lekt' als het ware weg. Een stijging van de import gaat daarom vaak ten koste van ons nationale inkomen.
- Het verschil tussen de nationale bestedingen en het nationale inkomen bestaat daarom uit het **saldo buitenland** ($E - M$). Is dat saldo positief, dan is het nationale inkomen groter dan de nationale bestedingen. Is dat saldo negatief, dan zijn de nationale bestedingen groter dan het nationale inkomen.
- Economen noemen de grootte van het nationale inkomen ook wel de **effectieve vraag** (EV). Bij de effectieve vraag gaat het meestal om *netto* bestedingen, dus exclusief vervangingsinvesteringen (afschrijvingen). In een formule: $EV = C + I + O + (E - M)$.

- Omdat bedrijven datgene produceren waar wij behoefte aan hebben, zal de effectieve vraag gelijk zijn aan de productie. Deze netto binnenlandse productie is gelijk aan het nationale inkomen, omdat de netto toegevoegde waarde bestaat uit de beloningen van de productiefactoren (loon, huur, pacht, rente en winst).
- **De effectieve vraag bepaalt de productie en is om die reden gelijk aan de productie en dus ook aan het nationale inkomen.**
- Je hebt nu kennis gemaakt met twee gelijkheden, namelijk:
 - 1) $Y = C + S + B$.
 - 2) $Y = C + I + O + E - M$.
 Hieruit kun je concluderen dat:
 - 3) $C + S + B = C + I + O + E - M$.
 Uit vergelijking (3) kun je de volgende gelijkheid samenstellen (3a):
 - 3a) $(S - I) + (B - O) = (E - M)$.

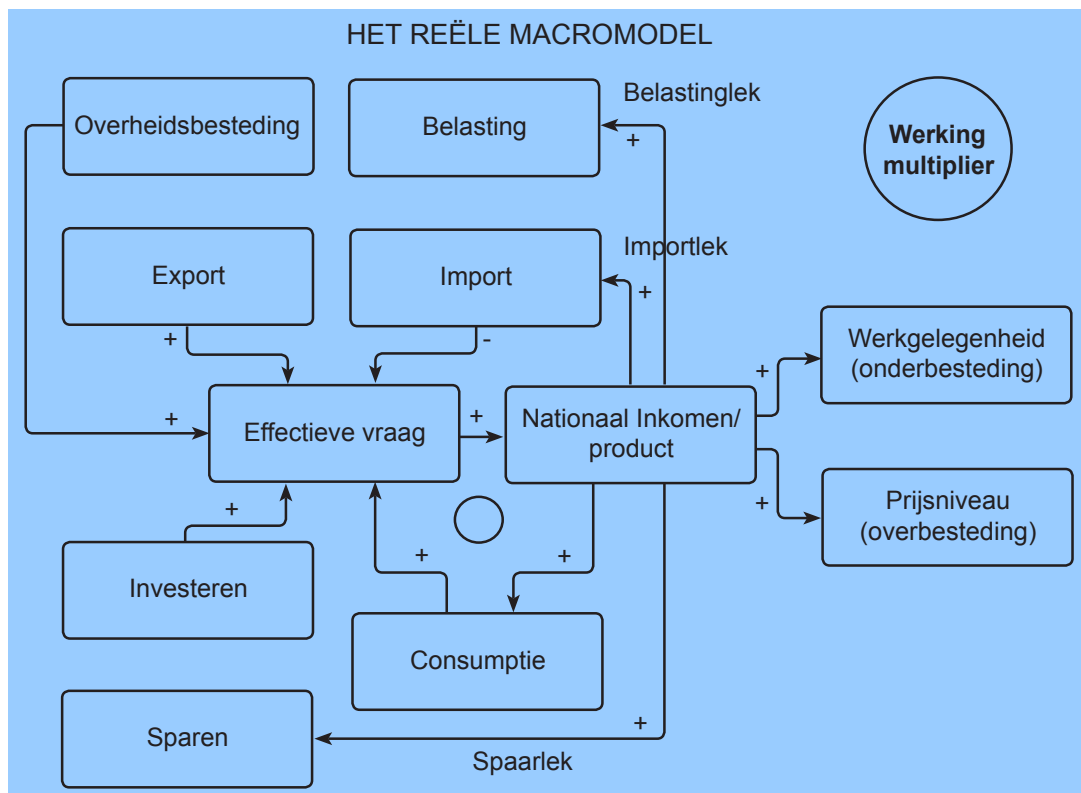

- De in het economische model aanwezige variabelen verdeel je in twee groepen. De eerste groep bestaat uit de variabelen die gegeven zijn en die je in het model moet invullen. Dit zijn de zogenaamde **exogene** variabelen. Deze komen als het ware van buiten, maar zijn nodig om het model op te kunnen lossen. De variabelen die je met het model kunt berekenen/voorspellen heten **endogeen**.
- Exogene variabelen zijn veelal de autonome grootheden en de verschillende marginale quota's, zoals die in de consumptiefunctie, de belastingfunctie en de importfunctie.
- Een model kan er als volgt uitzien:
 - 1) $C = 3/4(Y - B) + 10$ $C =$ Nationale consumptie
 - 2) $I = 22$ $B =$ Nationale belastingopbrengst
 - 3) $O = 20$ $Y =$ Nationale inkomen
 - 4) $E = 16$ $I =$ Nationale investeringen
 - 5) $B = 1/5Y$ $E =$ nationale export
 - 6) $M = 1/6Y$ $M =$ Nationale import
 - 7) $Y = EV$ $EV =$ Effectieve vraag
- Door beïnvloeding van één of meer van deze vijf bestedingscategorieën kan de overheid de effectieve vraag sturen. Door een stijging van deze effectieve vraag neemt ook het nationale inkomen/product toe. Het gevolg van een hoger nationaal product is dat de gezinnen meer inkomen krijgen en dat zij op hun beurt weer meer gaan consumeren.

Omdat de consumptie deel uitmaakt van de effectieve vraag, zal deze laatste op haar beurt weer verder stijgen. Het gevolg daarvan is dat ook het nationale product weer verder stijgt. De hier beschreven ontwikkeling noemen we de *multiplierwerking* van bestedingen. Deze **multiplier** werkt als volgt: $EV \uparrow \rightarrow Y \uparrow \rightarrow C \uparrow \rightarrow EV \uparrow \rightarrow Y \uparrow \rightarrow C \uparrow \rightarrow EV \uparrow$, enz. (zie de cirkel).

- Theoretisch zou een eenmalige stijging van de autonome bestedingen, als gevolg van deze vicieuze cirkel, kunnen leiden tot een oneindige stijging van het nationale inkomen. Toch gebeurt dat in de praktijk niet. De inkomensstijging blijft beperkt. Dat is het gevolg van de **macro-economische koopkrachtlekken**.
- Een stijging van het nationale inkomen/product leidt niet alleen tot een stijging van de consumptie, maar mensen zullen een deel van dat *extra* inkomen: 1) aan belasting moeten afdragen (het **belastinglek**), 2) gebruiken om te sparen (het **spaarlek**) en 3) gebruiken voor de betaling van importgoederen, waarvan de aanschaf niet ons inkomen verhoogt, maar dat van 'het buitenland' (het **importlek**). De werking van deze drie koopkrachtlekken is in onderstaand schema weergegeven.

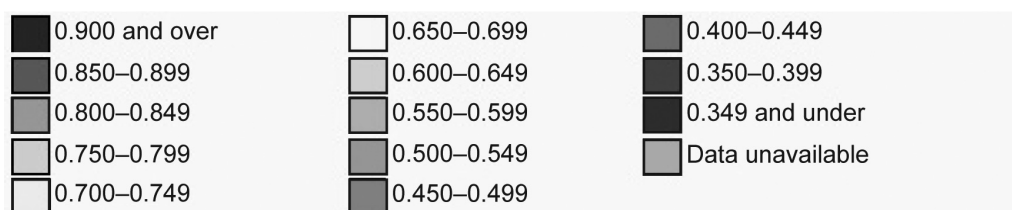
- Door een verhoging van de overheidsbesteding daalt het begrotingstekort met een kleiner bedrag dan de oorspronkelijke besteding! Als de overheid haar bestedingen verhoogt, dan leidt dat via de multiplierwerking tot een stijging van het nationale product. Een deel van deze inkomensstijging zal dan weer terugvloeien in de schatkist. Het hier beschreven verschijnsel noem je het **inverdieneffect**.

Je kunt uitleggen wat met de 'human development index' (HDI) wordt aangegeven.

- Het netto binnenlands product telt ook 'slechte' dingen mee. Daarom denken steeds meer mensen na over een betere welvaartsmaatstaf. Men zoekt naar een welvaartsmaatstaf waarbij men rekening houdt met een duurzame ontwikkeling van de economie: een groen NBP.
- Kritiek op het NBP gaat ver terug. De toegevoegde waarde van alle in een land geproduceerde goederen en diensten is volgens velen geen goede manier om de welvaart van een land te meten, laat staan om er landen onderling mee te vergelijken.
- In dit verband moet je de *human development index* (HDI) kennen. Deze index is door de Verenigde naties ontwikkeld en bedoeld als maateenheid voor de menselijke ontwikkeling in een land. Sinds 1993 gebruikt de VN deze index in haar rapporten. De index beoordeelt de gemiddelde prestaties van een land in drie categorieën. Dat zijn kennis, volksgezondheid en de levensstandaard.
- Bij kennis moet je denken aan factoren als analfabetisme en de mate van scholing op verschillende niveaus,
- Bij volksgezondheid speelt de levensverwachting een belangrijke rol en bij de levensstandaard kijken de onderzoekers naar het reële inkomen per hoofd van de bevolking in dollars.
- Noorwegen staat meestal op de eerste plaats. Nederland was in 2014 goed voor een vierde plaats. Onderstaande figuur laat je zien waar het goed toeven is in de wereld (hoe donkerder hoe beter). De uitkomst zal je niet verbazen.

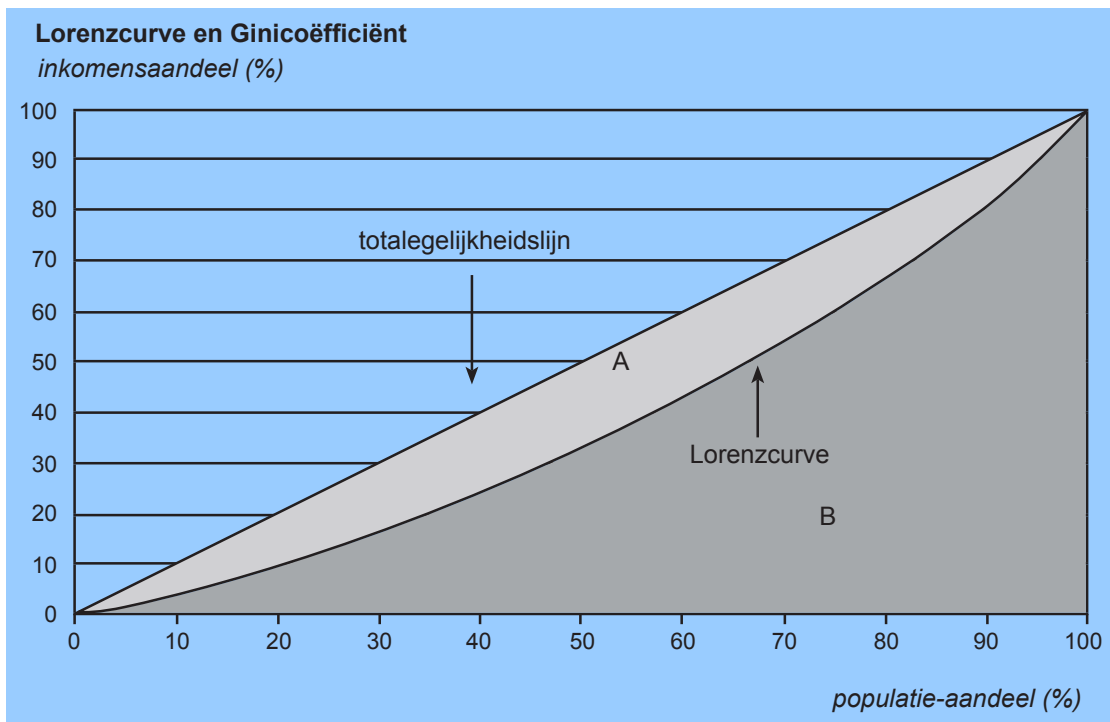

Human Development Index

Je kunt met behulp van de Lorenzcurve de verdeling van het primaire inkomen en het secundaire inkomen concretiseren en dit zowel grafisch en rekenkundig onderbouwen. Je kunt verklaren waarom de Lorenzcurven tussen landen kunnen verschillen.

- Het aanbieden van productiefactoren levert inkomen op. Nu zijn niet alle productiefactoren gelijkwaardig (homogeen). De beloning daarvoor kan dan ook verschillen. Het gevolg is dat de inkomens van mensen (huishoudens) verschillen. We spreken dan over de **personele inkomensverdeling**.
- We treffen in Nederland tussen mensen grote verschillen in inkomen aan. We noemen een ongelijke inkomensverdeling een **scheve verdeling**.
- De inkomensongelijkheid kun je meten met de **Lorenzcurve** en de daaruit afgeleide **Ginicoëfficiënt**.

- Lorenz verdeelt de mensen met een inkomen in groepen. Deze groepen hoeven niet even groot te zijn, maar gemakkelijk is dat wel. In de eerste groep plaatst hij alle mensen (huishoudens) met de laagste inkomens. In de laatste groep zitten de mensen met de hoogste inkomens. De aantallen inkomens-trekkers en hun inkomens drukt hij uit in percentages van het totaal aantal inkomens-trekkers respectievelijk totaal inkomen. Deze percentages cumuleert hij en vanuit de gecumuleerde percentages tekent hij de **Lorenzcurve**.
- Als iedereen evenveel zou verdienen, zou de Lorenzcurve samenvallen met de *totalegelijkheidslijn*. Hoe groter de inkomensverschillen des te verder ligt de Lorenzcurve af van deze 'diagonaal'.
- De **Ginicoëfficiënt (G)** is de meest gebruikte maatstaf voor de mate van inkomens-ongelijkheid. De Ginicoëfficiënt is gebaseerd op de Lorenzcurve.

De waarde van de coëfficiënt ligt altijd tussen 0 en 1, waarbij de waarde 0 overeenkomt met totale gelijkheid (iedereen heeft hetzelfde inkomen) en de waarde 1 totale ongelijkheid (één persoon bezit al het inkomen en de rest heeft niets).

In een formule:

$$G = \frac{\text{oppervlakte A}}{\text{oppervlakte A} + \text{oppervlakte B}}$$

- Wat is een **rechtvaardige inkomensverdeling**? Het streven daarnaar is immers één van de vijf sociaal-economische doelstellingen van de overheid. Economen geven geen antwoord op de vraag wat een rechtvaardige inkomensverdeling is. Die meten alleen de mate van inkomensongelijkheid (m.b.v. de Lorenzcurve); politici zullen die vraag moeten beantwoorden.
- Het inkomen bestaat uit de genoemde beloningen van productiefactoren, te weten loon, huur, pacht, rente en winst. We noemen deze inkomens samen het **primaire inkomen**. Daarnaast bestaan er ook andere vormen van inkomsten. Denk maar aan uitkeringen, subsidies en erfenissen.
- Het benodigde geld voor uitkeringen en subsidies is uiteindelijk afkomstig van de belasting/premiebetaler. De overheid haalt dus inkomen weg bij de meer draagkrachtigen en draagt deze gelden over aan de minder draagkrachtigen. Daarom noem je inkomsten als uitkeringen en subsidies ook wel **overdrachtsinkomens**.
- Door de belastingheffing en het verstrekken van overdrachtsinkomens ontstaat de **secundaire inkomensverdeling**, waarbij de inkomensverschillen kleiner zijn dan bij de primaire inkomensverdeling.
- Als de overheid belasting op inkomen heft, dan kan zij kiezen uit verschillende soorten belastingssystemen. We onderscheiden daarbij een **progressief belastingstelsel**, een **degressief belastingstelsel** en een evenredig (**proportioneel**) **belastingstelsel**. In alle drie gevallen is het gebruikelijk dat je meer belasting betaalt, naarmate je meer verdient. Dat noem je het *draagkrachtbeginsel*. Het verschil zit hem in het relatieve percentage.
- Bij een *progressief* belastingstelsel betaal je procentueel meer aan belasting naarmate je inkomen stijgt. Bij een *degressief* stelsel is dat een kleiner percentage en het percentage blijft gelijk bij een *proportioneel* belastingstelsel. *In Nederland is het progressieve belastingstelsel gekoppeld aan een schijvenstelsel.*

Je kunt aantonen dat het stelsel voor de inkomstenbelasting een afspiegeling is van de opvattingen over de gewenste mate van inkomensongelijkheid tussen individuen en groepen (nivelleren en denivelleren).

Je kunt verschillende belastingstelsels beschrijven (zoals progressief tarief, proportioneel tarief, degressief tarief) en de gevolgen concretiseren voor de inkomens, met gebruikmaking van de parameters marginaal belastingtarief en heffingskorting.

- Het Nederlandse inkomstenbelastingstelsel werkt volgens een schijventarief. Het bedrag dat de belastingdienst aan belasting en sociale premies inhoudt, noem je de **loonheffing**.
- Naarmate je inkomen stijgt, kun je in een hogere belastingsschijf terecht komen. Alleen over het bedrag dat in die hogere schijf valt, betaal je dat hogere percentage aan de belastingdienst.

- In de eerste twee schijven vindt er een splitsing plaats in inkomstenbelasting en premies volksverzekeringen. De grens tussen de tweede en de derde belastingschijf noem je daarom ook wel de **premiegrens**.
- **Aftrekposten**, zoals de hypotheekrenteaftrek, verlagen het bedrag waarover je belasting moet betalen.
- **Heffingskortingen** doen het te betalen belastingbedrag afnemen.
- **Box 1** belast het *arbeidsinkomen*. **Box 3** belast het *inkomen uit sparen en beleggen* van het vermogen.
- De belastingdienst gaat ervan uit dat iedere Nederlander een rendement op zijn of haar belastbaar vermogen behaalt van 4% en belast dat **fictieve rendement** tegen 30%, de **rendementheffing**. Ofwel: elke Nederlander betaalt 1,2% (namelijk 30% van 4%) belasting over het belastbare vermogen dat hoger is dan de belastingvrije som.
- Met de **gemiddelde belastingdruk** geven we aan hoeveel procent iemand van zijn/haar bruto inkomen aan belasting en sociale premies moet afdragen. De **marginale belastingdruk** is het percentage dat je van de laatstverdiende euro aan belasting afdraagt.
- De **vlaktaks** is een belastingstelsel, waarbij je altijd eenzelfde belastingtarief betaalt, ongeacht de hoogte van je inkomen. In dat geval zijn marginale en gemiddelde belastingdruk dus aan elkaar gelijk.

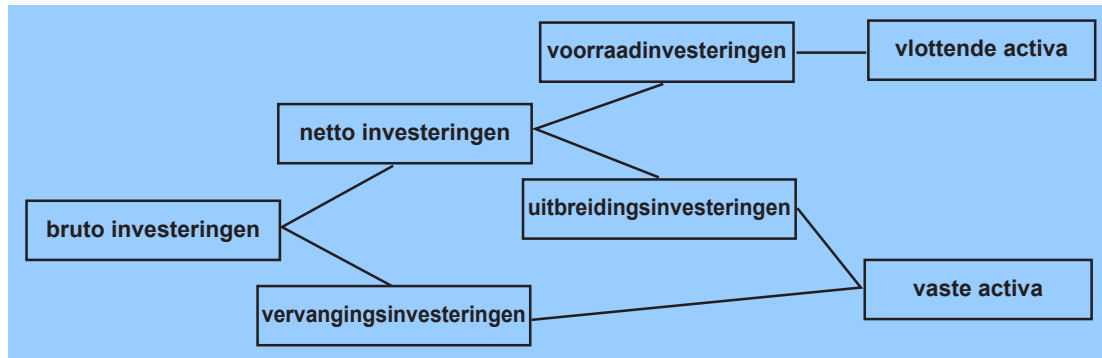
Groei

Je kunt structuurontwikkeling en de groei van het bbp door inzet van de productiefactoren verklaren en met voorbeelden uitleggen dat menselijk kapitaal en technologische vooruitgang van steeds groter economisch belang zijn.

Je kunt productiviteitsverschillen tussen landen verklaren.

Je kunt convergentie en divergentie van ontwikkelingslanden en ontwikkelde landen aan de hand van de ontwikkeling van en determinanten voor het bbp verklaren.

- **Produceren** definieer je dan ook als het voortbrengen van economische goederen met behulp van schaarse productiefactoren. De beloningen voor geleverde productiefactoren noem je **inkomen**.
We onderscheiden de volgende vier **productiefactoren**:
1) **arbeid**, 2) **kapitaal**, 3) **natuur** en 4) **ondernemerschap**.
- We definiëren de productiefactor **arbeid** als alle lichamelijke en geestelijke inzet van mensen met het doel economische middelen (geld) te verkrijgen. De beloning van arbeid is het *loon*.
- De productiefactor **kapitaal** bestaat enerzijds uit geld, maar we verstaan daar ook machines en gereedschappen onder die bedrijven met geld aanschaffen. De beloning is meestal *rente*.
- Meestal hebben die nieuwere machines een grotere productiviteit per werknemer tot gevolg. Als dat zo is, dan is er sprake van een **diepte-investering**. Blijft de productiviteit gelijk, dan spreek je over een **breedte-investering**. Bij een diepte-investering neemt de **kapitaal-intensiteit** (kapitaal/arbeid-verhouding) toe. Bij een breedte-investering blijft deze gelijk.
- De technische ontwikkeling verandert zowel het product als het proces om dat product te maken. Dit soort veranderingen noem je **innovatie**. We kunnen dus onderscheid maken tussen **productinnovatie** en **procesinnovatie**.
- De verschillende soorten investeringen kun je schematisch weergeven.
Zie het schema op de volgende pagina.

- De derde productiefactor is **natuur**. Daarbij moet je denken aan de natuurlijke omgeving, de aanwezige natuurlijke hulpbronnen en de ligging van het bedrijf of het land. Ook de factor natuur is in grote mate heterogeen. De beloning van de productiefactor natuur is meestal *pacht*.
- **Ondernemersactiviteit** is de vierde en laatste productiefactor. Je spreekt over ondernemen als het economisch handelen gepaard gaat met bewust genomen risico's, zoals het hebben van een eigen bedrijf. De beloning van het ondernemen noem je *winst*.
- De kwantiteit en de kwaliteit van de productiefactoren zijn in hoge mate verantwoordelijk voor de grootte van de productiecapaciteit van een land. Omdat de kwaliteit in de rijke landen hoger is dan in arme landen, ontstaan er productiviteitsverschillen.
- Doordat rijke landen productie verplaatsen naar lagelonenlanden (**outsourcen** of *outsourcing*) groeit ook in deze landen de welvaart en neemt de kwaliteit van de productiefactoren toe.

Je kunt de verschillende inkomenscategorieën classificeren en ontwikkelingen in de categoriale inkomensverdeling verklaren.

- We kennen drie bronnen van inkomen. Dat zijn inkomen uit *arbeid* (loon), inkomen uit *vermogen* (huur, rente en pacht) en inkomen uit *ondernemerschap* (winst). Samen vormen zij het **nationale inkomen**. De verdeling van het nationaal inkomen over deze drie bronnen noem je de **categoriale inkomensverdeling**.
- We noemen het arbeidsaandeel de **loonquote**. De **winstquote** is het inkomensaandeel van de ondernemingsactiviteit.
- Indien we ons alleen op het bedrijfsleven richten en de toegevoegde waarde van het bedrijfsleven in deze drie categorieën verdelen, praten we niet meer over de loonquote maar over de **arbeidsinkomensquote** (AIQ). De winstquote heet dan voortaan de **winstinkomensquote** (WIQ).

$$\text{Arbeidsinkomensquote (AIQ)} = \frac{\text{Loonsom bedrijven} + \text{Toegerekend loon zelfstandigen (TLZ)}}{\text{Netto toegevoegde waarde bedrijven (NT)}}$$

- Het **toegerekende loon zelfstandigen** (TLZ) is dat deel van het bedrijfsresultaat dat de ondernemer in loondienst had kunnen verdienen.
- Als je het bedrag dat je als eigenaar in loondienst had kunnen verdienen aftrekt van de nettowinst, krijg je het eigenlijke **ondernemersloon**, de **ondernemerspremie** genoemd.

- Rente, huur en pacht zijn op korte termijn constant. Deze uitgaven liggen namelijk contractueel vast. Een stijging van het arbeidsaandeel in de toegevoegde waarde van een bedrijf gaat dan ook altijd ten koste van het winstaandeel. De arbeidsinkomensquote is dus in feite niets anders dan een maatstaf voor de winstgevendheid van het bedrijfsleven. Een *stijgende* arbeidsinkomensquote (AIQ) gaat in de praktijk dus meestal gepaard met een *dalende* winstinkomensquote (WIQ).

Concept 8: Goede tijden, slechte tijden

Conjuncturele verschijnselen

Je kunt aan de hand van de geaggregeerde (opgetelde) vraag en het geaggregeerde aanbod de relatie tussen de hoeveelheid goederen en diensten en het nationale prijsniveau bepalen en dit grafisch onderbouwen.

Je kunt de relatie tussen de geaggregeerde vraag en het prijsniveau uitleggen en de daaruit resulterende neutraliteit van geld uitleggen aan de hand van de Verkeersvergelijking van Fisher en deze relaties rekenkundig onderbouwen.

Je kunt verklaren dat de verandering van prijzen (inflatie en deflatie) van goederen en diensten invloed heeft op de koopkracht van mensen.

Je kunt verklaren dat met behulp van het prijsindexcijfer de inflatie berekend kan worden en dit rekenkundig onderbouwen.

- In de praktijk blijkt dat de prijzen vrijwel nooit aanzienlijk dalen. Deze prijsstarheid wordt wel **prijrigiditeit** genoemd.
- Conjunctuurwerkloosheid ontstaat wanneer de effectieve vraag afneemt en de werkelijke productie kleiner is dan de productiecapaciteit. Deze effectieve vraag hebben we gedefinieerd als alle bestedingen bij de eigen bedrijven. Deze bestedingen bestaan uit de volgende onderdelen:
 - de consumptie van de gezinnen (C);
 - de investeringen van de bedrijven (I);
 - de bestedingen van de overheid (O);
 - de bestedingen van buitenlanders in het land; dit is de export (E)
 - de bestedingen van de inwoners in het buitenland; dit is de import (M).
- $EV = C + I + O + E - M$.
- Er mag niet teveel geld in omloop komen, want dan geven mensen teveel uit en bestaat het gevaar van inflatie. Maar er moet wel voldoende geld zijn om de transacties te kunnen financieren. De waarde van de transacties kun je beschrijven als het **nationale inkomen** (Y).
- Maar wanneer is een stijging van de geldhoeveelheid nu wel en wanneer niet slecht voor een land? Het antwoord op deze vraag kun je geven met behulp van de **verkeersvergelijking van Fisher**. Deze luidt: $M \times V = P \times T$.
 Waarbij:
 - M = de hoeveelheid geld.
 - V = de omloopsnelheid van het geld. Deze omloopsnelheid is afhankelijk van betalingsgewoonten en het vertrouwen in de economie. Op korte termijn is V constant. Door oppotten en ontpotten van geld kan V veranderen.
 - P = prijsniveau.

- T = aantal transacties, de geproduceerde hoeveelheid (Y_r), waarbij je Y_r ook wel het reëel nationaal inkomen noemt.
- $P \times T$ = nominaal nationaal inkomen (Y).

Stel dat $M = \text{€ } 200$ miljard en dat $V =$ de omloopsnelheid van geld $= 4$.

Dan geldt volgens Fisher dat ' $M \times V = P \times T$ ' = € 800 miljard.

Als M stijgt naar 220 (bij gelijkblijvende omloopsnelheid), dan stijgt ($P \times T$) naar $(4 \times 220) = \text{€ } 880$ miljard.

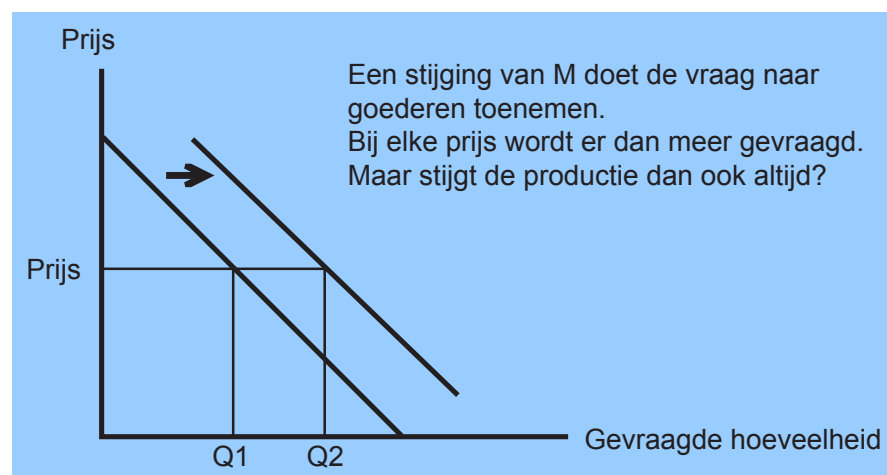
Vraag: stijgt dan de prijs (P), of stijgt dan het aantal transactie (T), of stijgen zij allebei?

Voordat we die vraag beantwoorden halen we eerst even een klein stukje theorie op.

Door een verruimend monetair beleid hebben mensen meer te besteden. De vraaglijn van de verschillende goederen schuift dan naar rechts. Immers bij elke prijs wordt er dan meer gevraagd. Maar stijgt de productie dan ook altijd?

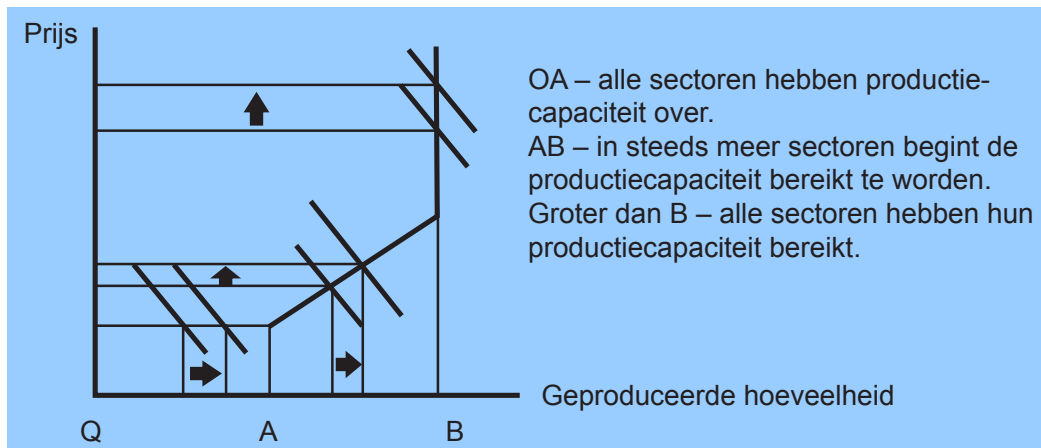
In onderstaande grafiek is dit nog eens weergegeven.

**Grafische voorstelling van het monetaire beleid.
Verband tussen de prijs en de gevraagde hoeveelheid.**

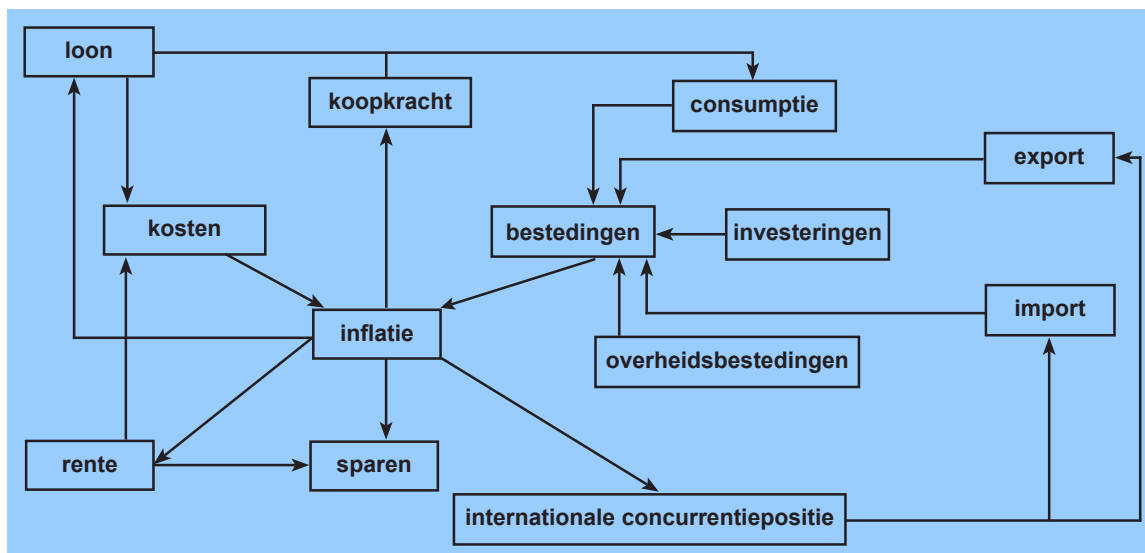
- Met behulp van de volgende afbeelding maken we duidelijk wanneer een verruimend monetair beleid wel en wanneer dit niet tot meer productie leidt. Als in een bedrijf de productiecapaciteit nog niet is bereikt, zal een stijging van de vraag leiden tot een stijging van de productie (aantal transacties T). Als de productiecapaciteit wel is bereikt, zal de toegenomen vraag leiden tot bestedingsinflatie (P).
- In de figuur op de volgende pagina geeft het lijnstuk OA het nationaal product weer waar nog geen enkel bedrijf de capaciteitsgrenzen heeft bereikt. Bij een nationaal product tussen A en B heeft een deel van de bedrijven de capaciteitsgrens bereikt en een deel nog niet. Als het nationaal product hoger is dan B hebben alle bedrijven hun grenzen bereikt.

Grafische voorstelling van het monetaire beleid

- 1) Een verruimend monetair beleid bij een nationaal product tussen O en A zal leiden tot een stijging van de productie. De prijzen stijgen niet.
 - 2) Een verruimend monetair beleid bij een nationaal product tussen A en B zal leiden tot een stijging van de productie bij een deel van de bedrijven en van de prijzen bij de andere bedrijven..
 - 3) Een verruimend monetair beleid bij een nationaal product dat groter is dan B zal leiden tot uitsluitend een stijging van de prijzen. Al het extra geld kunnen de eigenaren niet actief gebruiken. Hier is in feite ook sprake van de liquiditeitsval, waarbij de stijging van de maatschappelijke geldhoeveelheid in inactieve kassen terecht komt.
- Een belangrijk gegeven is de omloopsnelheid van het geld. De **omloopsnelheid van het geld** (V) geeft aan hoe vaak een euro per jaar van eigenaar wisselt. De V komt van ‘velocity’ en dat is Engels voor ‘snelheid’.
 - Fisher formuleerde dit het verband als volgt in de **Verkeersvergelijking van Fisher**:
 - $M \times V = P \times T$, waarbij: M = de geldhoeveelheid; P = de prijzen; V = de omloopsnelheid van het geld; T = het aantal transacties (de hoeveelheid); $P \times T = Y$.
 - De waarde van T is begrensd. Je kunt namelijk niet meer produceren dan de maximale productiecapaciteit. Als deze productiecapaciteit volledig bezet is, zal een te grote waarde van $M \times V$ leiden tot een stijging van de prijzen (P).
 - De omloopsnelheid van het geld (V) zelf is op korte termijn ook constant. Deze hangt namelijk af van de betaalgewoonten in het land.
 - De omloopsnelheid verandert ook als mensen geld gaan oppotten of ontpotten. Bij **oppotten** verdwijnt geld uit de geldomloop (roulatie), doordat het bijvoorbeeld in een spaarpot terecht komt. In dat geval daalt de omloopsnelheid. Bij **ontpotten** komt het geld juist in roulatie en stijgt de omloopsnelheid. Bij een rentestijging nemen de opofferingskosten immers toe om het geld renteloos thuis te laten liggen en daarom zullen meer mensen het naar de bank brengen.
 - Een stijging van $M \times V$ binnen een korte tijd zal dus meestal het gevolg zijn van een te grote geldhoeveelheid (M), wat tot bestedingsinflatie kan leiden.
 - Oorzaken en gevolgen van inflatie (prijsstijging) zijn niet altijd eenvoudig apart van elkaar te behandelen. Inflatie kan bepaalde gevolgen hebben die op hun beurt weer oorzaak kunnen zijn van de inflatie zelf.

- Economen onderscheiden grofweg twee soorten van inflatie: **kosteninflatie** en **bestedingsinflatie**.
- Bij **deflatie** dalen de prijzen. Ook dat is nadelig. De koopkracht stijgt wel, maar mensen stellen hun bestedingen uit in de verwachting dat de prijzen nog verder zullen dalen.
- In de praktijk blijkt dat de prijzen vrijwel nooit aanzienlijk dalen. Deze prijsstarheid wordt ook wel **prijzrigiditeit** genoemd.
- Schematisch kunnen oorzaken en gevolgen van inflatie als volgt worden weergegeven:

- Het is wat lastig om de hoogte van het **prijzspeil** of de **koopkracht** te bepalen. Je kunt niet zeggen dat het prijspeil met 2 kilo is gestegen of 2,5 meter boven N(ieuw) A(msterdam) P(eil) staat. Er bestaat namelijk geen maateenheid voor prijspeil en ook niet voor koopkracht.
- Het enige dat we kunnen doen is de prijs of koopkracht op een bepaald moment vergelijken met die van een eerder moment. Daarvoor maken we gebruik van indexcijfers.
- Een **indexcijfer** is een verhoudingsgetal waarmee je de waarde van een grootte (**lopende waarde** genoemd) vergelijkt met de waarde van diezelfde grootte in een uitgangssituatie. Je spreekt dan af dat je de waarde in die uitgangssituatie gelijk stelt aan 100. De uitgangssituatie noem je ook wel de **basisperiode**.

In een formule:

$$\text{Index reëel inkomen} = \frac{\text{Index nominaal inkomen}}{\text{Index prijspeil}} \times 100$$

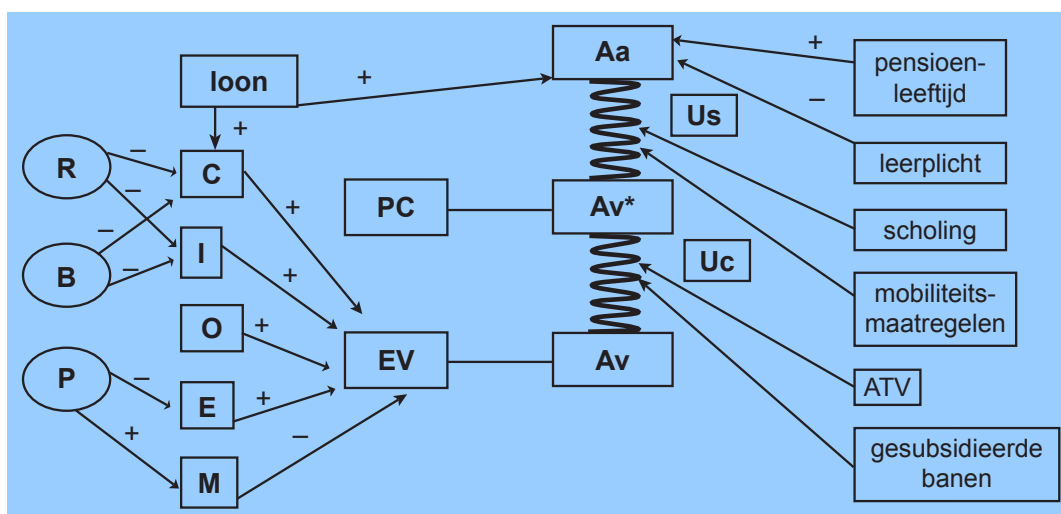
- Zo kun je ook onderscheid maken tussen **nominale rente** en **reële rente**. De nominale rente is het bedrag dat je ontvangt en de reële rente is datgene wat je voor het bedrag kunt kopen.

Je kunt de gevolgen uitleggen van prijsrigiditeit op de korte termijn.

Je kunt de gevolgen uitleggen van flexibele prijzen op de langere termijn.

Je kunt uitleggen dat in situaties van laagconjunctuur door loonstarheid op korte termijn onvrijwillige werkloosheid ontstaat en op langere termijn, door werking van het marktmechanisme, het evenwicht hersteld kan worden en dit grafisch onderbouwen.

- Niet alle arbeid is gelijk. Economen noemen arbeid daarom een **heterogeen product**.
- De gevolgen daarvan zijn soms problematisch. Het verlaagt de kansen van bepaalde groepen mensen. Hierbij kun je denken aan de positie van allochtonen, langdurige werklozen, schoolverlaters, minder valide werknemers en herintreders.
- Omdat het minimumloon en de hogere CAO-lonen star zijn (rigide) en boven het evenwichtsloon liggen, ontstaat werkloosheid (het aanbod van arbeid is groter dan de vraag naar arbeid).
- Als op de arbeidsmarkt het aanbod groter is dan de vraag, spreek je van een **ruime arbeidsmarkt**. Is in bepaalde sectoren de vraag echter groter dan het aanbod, dan noem je markt **overspannen**.
- Op lange termijn zijn de lonen wat flexibeler en passen zij zich via het prijsmechanisme aan de arbeidsomstandigheden aan. Hierdoor zullen de tekorten en overschotten door dit prijsmechanisme kleiner worden.
- De grootte van de **conjunctuurwerkloosheid** hangt af van de werkgelegenheid (A_v). Omdat de werkgelegenheid samenhangt met de effectieve vraag kun je conjunctuurwerkloosheid alleen bestrijden door de effectieve vraag te stimuleren. Geschikte instrumenten daarvoor zijn het *rentebeleid*, het *belastingbeleid*, het *prijnsbeleid* en het *loonbeleid* van de overheid.
- **Structuurwerkloosheid** ontstaat als er meer mensen willen werken dan er nodig zijn bij een volledig bezette productiecapaciteit. Om de structuurwerkloosheid te bestrijden, moet je maatregelen nemen die de beroepsbevolking doen afnemen of die ervoor zorgen dat bij dezelfde productiecapaciteit meer mensen kunnen werken.
- Je spreekt van **kwantitatieve structuurwerkloosheid** wanneer de beroepsbevolking groter is dan de werkgelegenheid bij een volledig ingeschakelde productiecapaciteit. **Kwalitatieve structuurwerkloosheid** kun je bestrijden met mobiliteitsmaatregelen en/of scholing.
- Maatregelen die de kwantiteit en de kwaliteit van de productiefactor arbeid beïnvloeden, zijn geschikt om de structuurwerkloosheid te bestrijden. Naast de hierboven genoemde maatregelen kun je nog denken aan arbeidstijdverkorting, vervroegde pensionering, verandering van de leerplichtleeftijd en dergelijke.
- Het schema op de volgende pagina laat zien wat conjunctuurwerkloosheid en structuurwerkloosheid is en hoe dit kan worden bestreden.

Waarbij:

Aa = beroepsbevolking	Us = structuurwerkloosheid
Av = werkgelegenheid	Uc = conjunctuurwerkloosheid
Av* = maximale werkgelegenheid	ATV = arbeidstijdverkorting
PC = productiecapaciteit	B = belastingtarief
EV = effectieve vraag	P = prijspeil
R = renteniveau	

Je kunt verklaren dat het aanbod van en de vraag naar valuta het gevolg is van internationale transacties en op welke manier deze geregistreerd worden op een betalingsbalans (lopende rekening en kapitaalrekening) en dit rekenkundig onderbouwen.

Je kunt verklaren dat het loonniveau, de arbeidsproductiviteit en de inflatie invloed hebben op de internationale concurrentiepositie en daarmee op de betalingsbalans en de wisselkoers en dit rekenkundig onderbouwen.

- Het verschijnsel waarbij de productie in landen zich toelegt op datgene waarin het land een voordeel heeft, noem je **internationale arbeidsverdeling**. De handel wordt veroorzaakt door absolute kostenverschillen.
- Landen brengen dus die goederen en diensten voort, waarin ze goed zijn en die ze door **specialisatie** goedkoper kunnen produceren dan andere landen. Je noemt dat handel veroorzaakt door **absolute kostenverschillen**.
- Het lijkt dan ook vreemd wanneer een land goederen voortbrengt die duurder zijn dan in sommige andere landen. En toch gebeurt dat. Maar dan blijkt, als je goed kijkt, dat deze goederen naar verhouding toch ‘goedkoper’ zijn. De hier bedoelde kostenverschillen noemen economen *comparatieve* of ook wel *relatieve* kostenverschillen. **Comparatieve kostenverschillen** treden op als er tussen twee landen verschil is in de verhouding van de kosten van het ene product ten opzichte van de kosten van het andere product.
- Daarnaast spelen ook de ontwikkeling van de wisselkoers en het prijsniveau een rol. Beide laatste factoren hebben invloed op de **internationale concurrentiepositie**. Maar ook de *ontwikkeling* van de arbeidskosten, de techniek en de daarmee gepaard gaande veranderingen in arbeidsproductiviteit en kapitaalintensiteit van de productie beïnvloeden deze concurrentiepositie.
- Wanneer overheden de internationale handel op geen enkele wijze belemmeren, spreek je van **vrijhandel**. In de praktijk zien we toch dat overheden vaak een aantal barrières opwerpen met als doel de eigen economie te beschermen. Economen noemen dit verschijnsel **protectie**.
- Redenen waarom overheden protectionistische maatregelen nemen zijn: het beschermen van de eigen economie (productie en werkgelegenheid), het beschermen van een ‘jonge’ industrie (**industrie-infant-argument**), het waken voor een te afhankelijke positie van het buitenland, het beschermen van het milieu en het beschermen van de eigen economie tegen oneerlijke concurrentie.
- Protectionistische maatregelen verdelen we in twee groepen. Dat zijn de **tarifaire** en de **non-tarifaire** maatregelen. Tot de tarifaire maatregelen behoren de **invoerheffing** en de **exportsubsidie**. Non-tarifaire maatregelen zijn bijvoorbeeld een invoerquotum en een kwaliteitseis.
- Tarifaire maatregelen werken via de markt. We noemen deze maatregelen ‘**marktconform**’, omdat ze op een directe wijze de vraag, het aanbod en de prijs beïnvloeden.

- Voor de welvaart is het beter dat landen protectionistische maatregelen laten vallen en gaan samenwerken. Economische samenwerking tussen landen noem je ook wel economische **integratie**. Voorbeelden daarvan zijn een vrijhandelszone, een douane-unie, een gemeenschappelijke markt, een economische unie en een monetaire unie.
- Landen die economische relaties onderhouden met andere landen hebben meestal een **open economie**.
- Vormen van economische samenwerking zijn:
 - 1) Een **vrijhandelszone** – Landen aangesloten bij een vrijhandelszone heffen onderling geen invoerheffingen.
 - 2) Een **douane-unie** – Net als bij een vrijhandelszone is in een douane-unie vrij verkeer van goederen mogelijk. Landen aangesloten bij een douane-unie hanteren echter een gemeenschappelijk invoertarief voor niet-leden.
 - 3) Een **gemeenschappelijke markt** – Dit is een douane-unie met daarbij vrij verkeer van productiefactoren, zoals arbeid en kapitaal. Je kunt dus met jouw diploma's in een andere lidstaat gaan werken en je kunt er bijvoorbeeld geld beleggen.
 - 4) Een **economische unie** – Vergelijkbaar aan een gemeenschappelijke markt, waarbij de lidstaten hun economische en sociale beleid op elkaar afstemmen.
 - 5) Een **monetaire unie** – Vergelijkbaar aan een economische unie, maar uitgebreid met één gemeenschappelijke valuta en één centrale bank.
- De mate waarin een economie open is bepalen economen met behulp van de **exportquote** en de **importquote**. Deze maatstaven geven een beeld van de relatieve grootte van de export en import. Relatief wil hier zeggen dat we ze in verhouding plaatsen tot de hoogte van het nationale product.
- Het opstellen van een betalingsbalans is een instrument om de absolute grootte te meten. Economen definiëren de **betalingsbalans** als een in geld uitgedrukt boekhoudkundig overzicht van alle economische transacties van een land met andere landen gedurende een heel jaar.
- Op een betalingsbalans rangschikken we de economische transacties met het buitenland. We maken daarbij onderscheid tussen betalingen en ontvangsten voor goederen (**goederenrekening**), diensten (**dienstenrekening**), productiefactoren (**inkomensrekening**) en kapitaaltransacties (**financiële rekening**).
- De **lopende rekening** bestaat uit de goederenrekening, de dienstenrekening en de inkomensrekening.
- Het totaal van lopende rekening en financiële rekening noem je de **totale rekening**.
- Als het saldo op de totale rekening gelijk is aan nul, spreken economen over **materieel evenwicht** op de betalingsbalans.
- Er staat de overheid een aantal instrumenten tot haar beschikking om het saldo van de betalingsbalans te beïnvloeden. Globaal genomen verdelen we deze instrumenten in *drie categorieën*, te weten het **structuurbeleid**, het **monetaire beleid** en het **handelspolitieke beleid**.
- Onder het *monetaire beleid* vallen het **wisselkoersbeleid** en het **rentebeleid**.
- Tot het *structuurbeleid* behoort het technologiebeleid van de overheid, maar ook haar **infrastructuurbeleid** en **arbeidskostenbeleid**.

Je kunt analyseren dat het rentebeleid van de Europese Centrale Bank (ECB) voor de landen die deelnemen aan de EMU een dempende invloed kan hebben op conjuncturele schommelingen.

Het stabiliteitspact dat alle EMU-landen voorschrijft het overheidstekort te beperken onder de grens van 3% van het bruto binnenlands product, draagt bij aan een beleid van inflatiebeperking. Dit pact zou ook moeten bijdragen aan het beperken van conjuncturele schommelingen, door meer convergentie tussen de EMU-landen te realiseren.

Je kunt verder analyseren dat in de Europese muntunie (EMU) de geloofwaardigheid en zelfbinding van de ECB belangrijk zijn bij het in stand houden van een monetaire unie.

Individuele EMU-landen kunnen immers geen onafhankelijk wisselkoersbeleid voeren om situaties van laagconjunctuur en/of zwakke internationale concurrentiepositie te verbeteren.

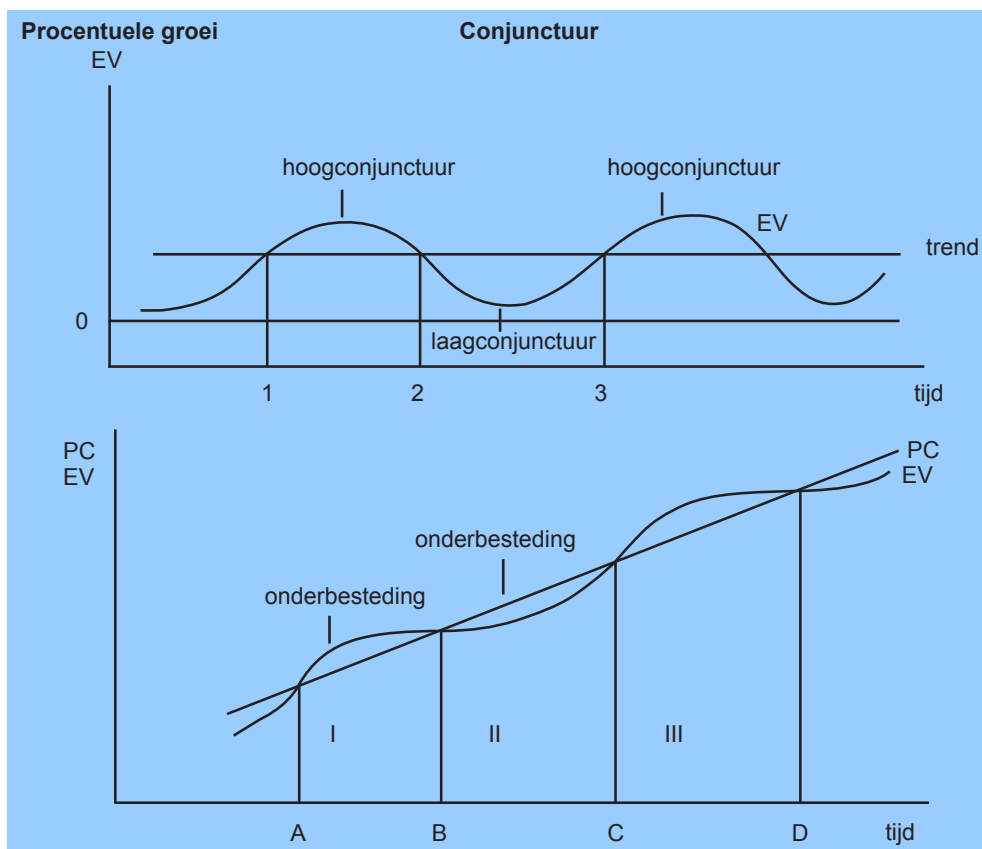
- De invoering van de euro ging niet zonder moeite. De lidstaten moesten op financieel en economisch terrein wel naar elkaar toegroeien. Om er voor te zorgen dat de euro een stabiele munt wordt, moeten de deelnemende landen aan een aantal voorwaarden voldoen. Die voorwaarden hadden betrekking op de inflatie in het land, de overheidsfinanciën van dat land, de rentestand en de wisselkoers van de nationale valuta's. Deze voorwaarden staan bekend als de **convergentiecriteria**. De convergentiecriteria luiden:
 - het **inflatiepercentage** van een lidstaat mag niet hoger liggen dan 1,5 % dan dat van de drie lidstaten die in het voorafgaande jaar de beste resultaten hebben bereikt op het gebied van de prijsstabiliteit.
 - het **jaarlijkse overheidstekort**, dit is: de verhouding tussen het jaarlijkse financieringstekort en het bruto binnenlandse product (bbp), mag niet meer dan 3% bedragen. Indien dit niet het geval is, moet deze verhouding aanzienlijk en voortdurend zijn afgenomen en zich dicht bij de 3% bevinden of uitzonderlijk en tijdelijk de 3% overschrijden, maar hier dichtbij blijven.
 - de **staatsschuld**, dit is de verhouding tussen de staatsschuld en het bbp, mag niet meer dan 60% bedragen. Indien dit niet het geval is, moet deze verhouding in voldoende mate zijn afgenomen en in bevredigend tempo de 60% naderen.
 - de **wisselkoers** van de valuta moet gedurende minimaal twee jaar zonder devaluatie ten opzichte van de munten van andere lidstaten in het EMS hebben gefunctioneerd.
 - de **nominale lange rente** mag niet meer dan 2% hoger zijn dan in de drie lidstaten met de beste resultaten op het vlak van de rentestabiliteit.
- Als EMU-landen de euro hebben ingevoerd, zullen zij de discipline moeten opbrengen om aan deze convergentiecriteria te blijven voldoen. De afspraken die de lidstaten daarover onderling maakten staan bekend als het **Stabiliteits- en Groeipact**. De belangrijkste afspraak daarbij is dat landen blijven streven naar begrotingsevenwicht. En als het financieringstekort langer dan drie jaar achtereen boven de 3% zit, kan de Europese Commissie de betreffende lidstaten een boete opleggen. Als ook andere lidstaten willen toetreden tot de EMU, dan gelden voor hen dezelfde criteria.
- De laatste jaren hebben ons geleerd dat een aantal lidstaten zich niet geloofwaardig hebben getoond, vanwege te hoge begrotingstekorten en een oplopende staatsschuld, waarmee zij het voortbestaan van de euro bedreigen.

Registratie van conjunctuur

Je kunt voorbeelden geven van conjunctuurindicatoren en aantonen dat deze indicatoren aanwijzingen kunnen zijn voor veranderingen in de groei van het bbp.

Je kunt het verschil uitleggen tussen nominale groei en reële economische groei en je kunt de feitelijke groei van het bbp vergelijken met de trendmatige groei (laagconjunctuur/ hoogconjunctuur).

- De ontwikkeling van de verandering van het groeipercentage in een economie noemen economen de **conjuncturele ontwikkeling**.
- De conjunctuur hangt af van de ontwikkelingen in de bestedingen, de effectieve vraag genoemd. Deze bestedingen hangen weer af van factoren als de rentestand, de belastingtarieven, de hoogte van de lonen, maar ook de hoogte van de prijzen in verband met de internationale concurrentiepositie.
- De gemiddelde economische groei noem je de **trendmatige groei**. Als de productie achterblijft bij deze trendmatige groei, dan spreek je van een **laagconjunctuur**. In een **hoogconjunctuur** is de werkelijke groei hoger dan de trendmatige groei.
- Als de productiegroei langer dan twee perioden achtereen krimpt, is er sprake van een **recessie**.
- Tijdens een laagconjunctuur is de effectieve vraag vaak kleiner dan de productiecapaciteit, het maximale aanbod. Deze situatie noemen economen **onderbesteding**. Tijdens een situatie van onderbesteding ontstaat *conjunctuurwerkloosheid*. Bij **overbesteding** ontstaat daarentegen *bestedingsinflatie*.
- De groei van het werkelijke nationale inkomen noem je ook wel de **nominale ontwikkeling**. Indien je deze groei indexeert met de prijsontwikkeling krijg je de reële groei (de koopkracht van dat inkomen). We vatten het bovenstaande samen in het volgende schema:

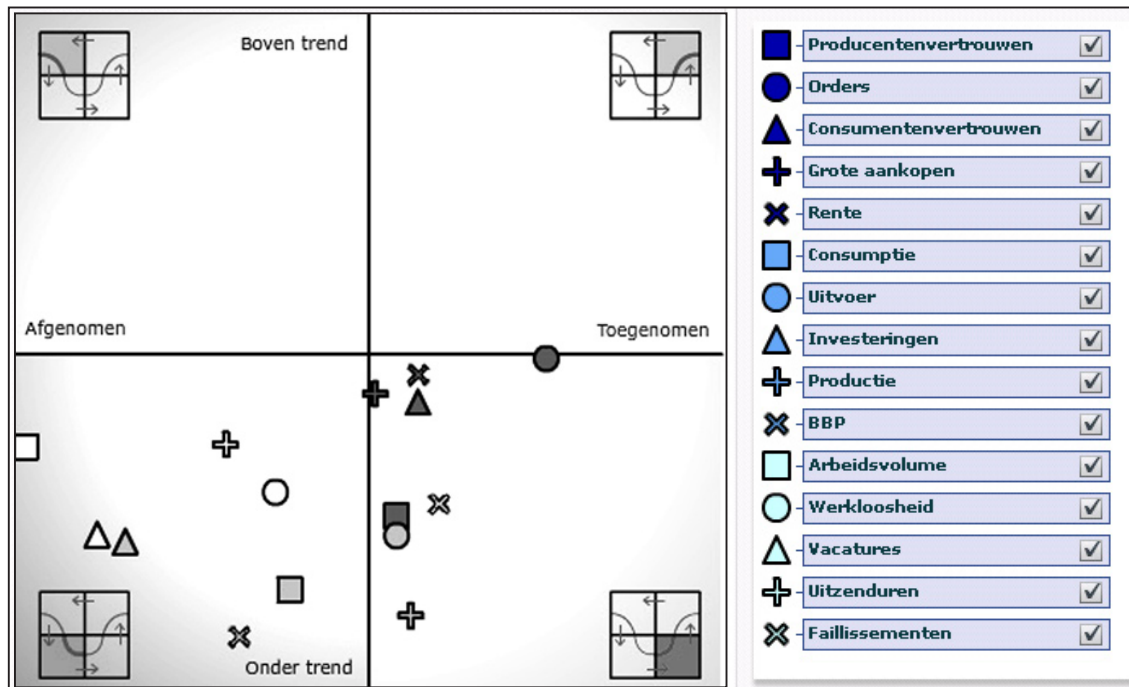
Conjunctuurbeleid

Je kunt toelichten op welke wijze de overheid conjunctuurbeleid kan voeren en onderscheid maken tussen anticyclisch en procyclisch conjunctuurbeleid.

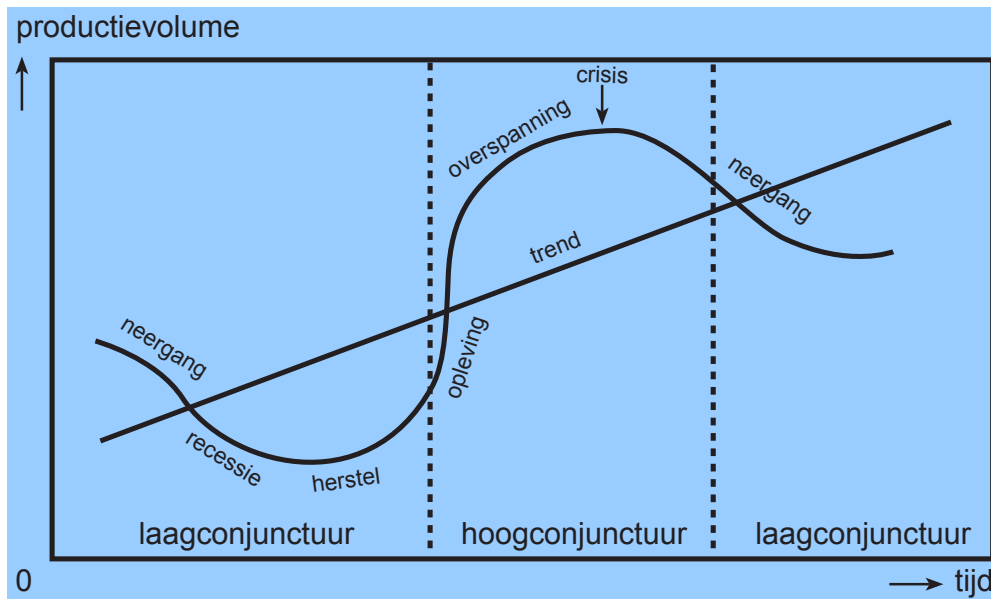
Je kunt voorbeelden geven van ingebouwde stabilisatoren en aantonen dat deze een dempende invloed kunnen hebben op de schommelingen in de conjunctuur.

Je kunt uitleggen op welke wijze een Centrale Bank het rente-instrument kan inzetten om de inflatie te beteugelen.

- Een **conjunctuurcyclus** kun je in vier fasen onderscheiden: 1) een *progressief stijgend* deel; 2) een *degressief stijgend* deel; 3) een *progressief dalend* deel en 4) een *degressief dalend* deel.
- Het Centraal Bureau voor de Statistiek heeft een *conjunctuurklok* ontwikkeld waarmee je heel snel een beeld krijgt van de huidige stand van de conjunctuur. Bij het maken van deze klok heeft het CBS gebruik gemaakt van de genoemde vier fasen.

- Je ziet dan alle verwerkte **conjunctuurindicatoren** linksom draaien (tegen de 'klok' in). Een conjunctuurindicator is een economische grootheid, waarmee je kunt afleiden hoe het met de conjunctuur is gesteld. In het schema kun je de 15 gebruikte indicatoren zien.
- Het conjunctuurbeleid dat **Keynes** voorstond was het zogenaamde **anticyclische begrotingsbeleid**. De overheid moet volgens Keynes via haar uitgaven en inkomstenbeleid de conjunctuurgolf afzwakken.
- In een *laagconjunctuur* zou zij dan zelf meer geld moeten besteden en minder belasting moeten heffen. Door dit laatste kunnen gezinnen en bedrijven ook meer besteden. De laagconjunctuur en daarmee de conjuncturele werkloosheid blijven dan beperkt. Nadeel is wel dat de overheid hoogstwaarschijnlijk een tekort op haar begroting krijgt.

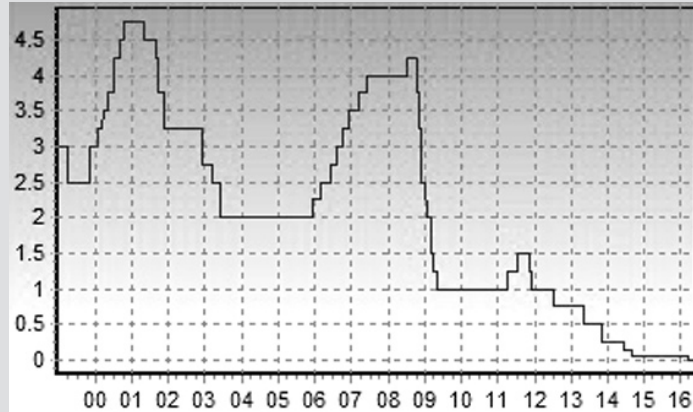

- In een hoogconjunctuur zou zij een tegengesteld beleid moeten voeren, omdat zij bestedingsinflatie wil voorkomen. Daardoor krijgt de overheid weer een overschot.
- Zou de overheid juist gaan bezuinigen in economisch moeilijke tijden, dan versterkt zij daarmee de economische neergang (**procyclisch**).
- In Nederland heeft de overheid jarenlang gekozen voor een zogenaamd **trendmatig begrotingsbeleid**. Dit houdt in dat de overheid haar inkomsten en uitgaven voor een aantal jaren begroot en deze niet laat afhangen van de conjuncturele ontwikkeling.
- Tegenwoordig hanteert de centrale banken veel vaker het rente-instrument om de conjunctuur te beïnvloeden. Een hogere rente is dan bij uitstek geschikt om een hoogconjunctuur te temperen, en een lagere rente om bij een laagconjunctuur de economie te stimuleren.
- De overheid kan op een actieve manier de conjuncturele ontwikkeling beïnvloeden. Maar daarnaast kent onze economie ook een tweetal ingebouwde stabilisatoren, die een dempende invloed hebben op de conjuncturele schommelingen. Dat zijn onze sociale zekerheid en ons belastingstelsel.
- De sociale zekerheid zorgt ervoor dat als mensen hun inkomen kwijt raken (laagconjunctuur) zij kunnen rekenen op een aantal sociale verzekeringswetten, waardoor hun inkomensdaling beperkt blijft en de consumptieve vraag van mensen met een uitkering niet al te veel daalt.
- Het progressieve belastingstelsel maakt dat als mensen hun baan en daarmee hun inkomen kwijt raken, zij niet alleen minder maar ook procentueel minder belasting gaan betalen. Ook dat beperkt het verlies aan koopkracht en dempt de economische neergang enigszins.

Hoe de Europese Centrale Bank de Europese marktrente kan beïnvloeden

De Europese Centrale Bank (ECB) voert het monetaire beleid uit voor het eurogebied. De belangrijkste taak is het in de hand houden van de inflatie. Hiervoor heeft de ECB verschillende instrumenten tot zijn beschikking. Een belangrijk instrument is het **rente-instrument**. Commerciële banken (zoals de ING, ABN AMRO en Rabobank) kunnen bij de ECB geld lenen. Op het moment dat zij van deze mogelijkheid gebruik maken, betalen zij rente aan de ECB.

Tot een bepaalde limiet wordt de zogenaamde herfinancieringsrente (refirente) berekend en daarboven de marginale beleningsrente. Als er gesproken wordt over 'de rente van de ECB' gaat het meestal over de herfinancieringsrente.

Op het moment dat de ECB de herfinancieringsrente verhoogt, wordt het duurder voor de banken om geld te lenen bij de ECB. Een dergelijke verhoging heeft vaak als gevolg dat de rentes die banken zelf doorberekenen ook omhoog gaan.

De ECB kan dus door een verhoging of verlaging van de herfinancieringsrente de marktrente beïnvloeden. Het rente-instrument is daarom voor de ECB een heel doeltreffend instrument om de hoogte van de rente op de geldmarkt en daarmee de inflatie te sturen.

De grafiek laat de renteontwikkeling zien van de Europese rente (herfinancieringsrente) over de periode 1-1-1999 t/m 26-05-2016. (Bron: www.actuelerentestanden.nl).

Brexit¹⁾ - het Verenigd Koninkrijk²⁾ verlaat de EU

Op 23 juni 2016 werd een door het Britse parlement georganiseerd referendum gehouden over het EU-lidmaatschap van het Verenigd Koninkrijk. Een meerderheid van 51,9% koos voor uittreden. De opkomst was 72,2%.

In 1973 is het VK toegetreden tot de Europese Gemeenschappen (EG). In 1975 is een referendum gehouden over dit lidmaatschap. Een meerderheid van het Britse volk steunde de continuering van het lidmaatschap. Het Britse EU-lidmaatschap is lange tijd omstreven geweest in het VK. Eurosceptici waren van mening dat het VK beter af zou zijn buiten de EU.

In de ochtend na het referendum bleek het brexit-kamp te hebben gewonnen met 51,9 % van de stemmen.[7] De opkomst was 72,2%. Opvallend bij deze uitslag is het verschil tussen Engeland en Wales, waar telkens een meerderheid van ongeveer 53% voor de brexit koos en Schotland en Noord-Ierland waar het "remain"-kamp een duidelijke meerderheid behaalde (in Schotland zelfs in alle kiesdistricten).

Nu het VK de EU gaat verlaten, wil Schotland voor de tweede keer in korte tijd een referendum organiseren om onafhankelijk te worden van het VK. In Schotland heeft 62% gestemd om in de EU te blijven. Deze uitslag zou het volgens de Schotse regering rechtvaardigen om weer een onafhankelijkheidsreferendum te organiseren. In 2014 heeft Schotland al eens eerder een onafhankelijkheidsreferendum gehouden met als uitslag 55% tegen uittreding uit het VK.

¹⁾ Brexit is een samenstelling tussen 'Britain' en 'exit'. De term heeft betrekking op het uittreden van het Verenigd Koninkrijk (VK) uit de Europese Unie (EU). Op dezelfde manier ontstond het woord 'gexit', dat betrekking heeft op een mogelijk uittreden van Griekenland uit de eurozone.

²⁾ Het Verenigd Koninkrijk bestaat uit Engeland in het zuiden (53.012.456 inwoners); Schotland in het noorden (5.313.600 inwoners); Wales in het westen (3.063.456 inwoners) en Noord-Ierland in het noord-westen (1.837.938 inwoners).

Bron: Wikipedia.org - De vrije encyclopedie (2016)

Index	4/5-vwo	5/6-vwo	4/5-vwo	5/6-vwo
Aanbodfunctie	64		Belastbaar inkomen	110
Aanbodlijn (verschuiving)	67		Belastingfunctie	150
Aandelen	38		Belastinglek	153
Aandelenemissie		38	Belastingschijven	110
Aanzuigeffect	186		Beleggingshorizon	39
Absolute kostenverschillen	25	189	Beleggingsrisico's	39
Abstracte markt	56/118		Beroepsbevolking	180
Afhankelijke beroepsbevolking		171	Beroepsgeschiedte bevolking	180
Aflossing (looptijd)	148		Berovingsprobleem	223
Aflossingen staatschuld		51/56	Besloten vennootschap	35
AFM		23	Best response (methode van de)	202
Afnemerskrediet		207	Bestedingen	132
Afschrijvingen		138	Bestedingenmethode	139
Afschrijvingskosten		45	Bestedingseffect	133
Aftrekposten		109/110	Bestedingsevenwicht	175
Agent	264		Bestedingsinflatie	165
Agrarische sector		31	Betalingsbalans	207
Algemeenverbindendverklaring	229		Betalingsbalanspolitiek	27
Allocatie productiefactoren		188	Betalingsbalansproblemen	213
Alternatief aanwendbaar	10		Betalingsbereidheid	57
Annuïteitenhypotheek	148		Binnenlands inkomen	138
Anticyclisch begrotingsbeleid		176	Binnenlands product	45
AOW	172/181		Binnenlandse liquiditeitenmassa	46
Appreciatie		68/81	Bonus-malussysteem	267
Arbeid		89	Boomstructuur	195
Arbeidsinkomen		127	Box 1	110
Arbeidsintensief	95		Box 3	111
Arbeidsmarkt (vraag en aanbod)	179	166	Brancheorganisaties	128
Arbeidsmarktbeleid		183	Branchevervaging	42
Arbeidsproductiviteit	24		Breedte-investeringen	90
Arbeidsverdeling	24		Break-evenpunt	112
Arbeidsvoorwaardenoverleg	228		Bruto binnenlands product (bbp)	138
Armoedeval	296		Bruto toegevoegde waarde (btw)	122
Asymmetrische informatie	200		Brutoloon	109
Auteursrecht	26		Budget	16
Averechtse selectie	267		Budgetlijn	17
Axelrod, Robert	195		Budgetonderzoek	159
			Budgettaire functie	243
Baankans	180		CAO	228
Balans		46	CAO-onderhandelingen	228
Bandbreedte		81	Capaciteitseffect	134
Basisverlegging	162		Categoriale bonden	229
Bedrijf (defenitie)		30	Categoriale inkomensverdeling	126
Bedrijfseconomisch toezicht		23	CBS	159
Bedrijfskolom		42	Centraal Akkoord	228
Bedrijfskosten	93	45	Centraal Economisch Plan (CEP)	234
Bedrijfsoptimum	99/107		Centraal geleide economie	214
Bedrijfsresultaat		47	Centraal Planbureau (CPB)	234
Bedrijfstak		42	Ceteris-paribus	60
Begrotingspolitiek		26	Chartaal geld	34
Begrotingssaldo		149	Chipknip	38
Begrotingstekort		51	Clubgoederen	210
Begrotingswetten		56	Coalities	204
Behoeften	6		Collectieve aanbodfunctie	67
Belangentegenstelling		40		

Index	4/5-vwo	5/6-vwo	4/5-vwo	5/6-vwo
Collectieve dwang	210			123
Collectieve goederen	210			208
Collectieve lasten		113		90
Collectieve reclame	119			43
Comparatief voordeel		189		49
Complementaire goederen	75		201	
Concrete markt	56/118			199
Concurrerende goederen	75		211	110
Concurrentie (voordelen)		21	78	
Conjunctuur		174		195
Conjunctuurbeleid		169		91
Conjunctuurcyclus		176		
Conjunctuurindicatoren		177		
Conjunctuurklok		176		
Conjunctuurwerkloosheid	185	166	49	
Conjunctuurwerkloosheid (bestrijding)		169	6/8	
Constante kosten	101			150
Constante meeropbrengsten	102			199
Consumentenbeleid		11		
Consumentenorganisaties	122			
Consumentenprijsindex	160			
Consumentensurplus	57	7		
Consumentenvertrouwen		177		
Consumentenvoordeel	57			
Consumptiebeleid		11		
Consumptiefunctie		150		
Consumptiemaatschappij	8			
Consumptiepatroon	159			
Continuïteit bedrijven		31		
Contractloon	228			
Convenant		11		
Convergentiecriteria	249			
Coöperatieve speltheorie	204			
Couponrente		39		
CWI	186			
De Nederlandse Bank (DNB)		23		
Debiteur	147		239/249	
Decentralisering		113		
Deelnemingspercentage	296			
Deeltijdwerk	181			
Definitievergelijking		149		
Deflatie		160		
Degressief belastingstelsel		106		
Degressief stijgend	106		64/118	
Dekkingsbijdrage	113			
Dekkingspercentage	48	208		
Democratische legitimering	214			
Digitaal betalen	38			
Directe ruil	29			
Dividend	38			
Depreciatie		68		
Deregulering		113		
Devaluatie		83		
Diensten van derden				123
Dienstenrekening				208
Diepte-investeringen				90
Differentiatie				43
Directe belastingen				49
Dominante strategie			201	
Douane-unie				199
Draagkrachtbeginsel			211	110
Drempelinkomen			78	
Dumping				195
Duurzame economische groei				91
Dynamisch			8	
Dynamische spelen			200	
ECB (hoofdtak)			49	
Economisch handelen			6/8	
Economisch model				150
Economische unie				199
EG			237	
EGKS			237	
Eenmanszaak				33
Effectieve vraag				132/137
Eigen risico			267	
Eigen vermogen				46
Eigendomsrechten			26	
EMU-schuld				59
Endogene variabelen				150
Engelkromme			79	
Euratom			237	
Erfpacht				94
Europees Monetair Stelsel (EMS)			249	
Europees Parlement			243	
Europese Akte			238	
Europese Centrale Bank (ECB)			251	
Europese Commissie			241	
Europese integratie			237	
Europese Monetaire Unie (EMU)			239/249	
Europese Raad			243	
Europese Rekenkamer			244	
Europese richtlijn			242	
Europese Unie			238	
Europese verordening			242	
Evenwichtshoeveelheid			64	
Evenwichtsprijs			64/118	
Executiewaarde			169	
Externe effecten			209	
Externe waarde geld			157	
Eurobonds				221
Evenwichtsinkomen				144
Evenwichtsvergelijking				149
Ex-ante				56/142
Exogene variabelen				150
Exportquote				203

Index	4/5-vwo	5/6-vwo	4/5-vwo	5/6-vwo
Exportsubsidie		196	Gouden standaard	77
Ex-post		56/142	Handelsquote	204
Externe factoren		91	Harberger-driehoek	16
Externe flexibilisering		183	Heterogene goederen	101/109
Externe waarde geld		67	Hausse	174
			Heffingskortingen	111
Factorkosten		138	Hoeveelheidsaanpasser	101/109
Feitelijk monopolie	124		Hof van Justitie	244
Fictieve rendement		111	Homo-economicus	6
Fiduciair geld	34/47		Homogene goederen	101
Financiële rekening		208	Homogene producten	109
Financieringsbehoefte		51	Hoogconjunctuur	174
Financieringstekort		51/56	Human capital	31
Financieringstekort (gevolgen)		59	Huwelijkse voorwaarden	34
Fisher, Irving	39		Hyperinflatie	156
Formeel evenwicht		210	Hypothecaire lening	150
Formele economie		178	Hypotheek	150
Formele sector	186		Hypotheekgever/-nemer	150/168
Fraudebestrijding	294			
Freeriders-probleem		9	I/A-ratio	295
Free riding (CAO)	229		ID-banen	296
Fricterwerkloosheid	186	166	Importfunctie	150
Fusie		43	Importlekken	153
			Importquote	203
Gedragstoezicht		23	Inactieven	295
Gedragsvergelijking		150	Incidentele loonstijging	229
Geestelijk eigendom	26		Index waarde geld	155
Geknikte prijsafzetcurve	126		Indexcijfer	155
Geld (funties)	30		Indifferentiecurve	18
Geld (voorwaarden)	29		Indirecte belastingen	49
Geldillusie		159	Individueel arbeidscontract	188
Geldmarkt	147		Individuele arbeidsovereenkomst	229
Geldmarkt (in enge/ruime zin)	151		Individuele goederen	209
Geldontwaardiging	30/155		Individuele reclame	119
Geldscheppende instellingen	46		Industrialisatiepolitiek	27
Geldscheppers	151		Industriële sector	31
Gemeenschappelijke goederen	210		Industry-infant-argument	195
Gemeenschappelijke markt		199	Inferieure goederen	79
Gemiddelde belastingdruk		111	Inflatie	30/155
Gemiddelde constante kosten (GCK)	103		Inflatie (oorzaken en gevolgen)	164
Gemiddelde opbrengst (GO)	101/109		Informele economie	178
Gemiddelde totale kosten (GTK)	103		Informele productie	177
Gemiddelde variabele kosten (GVK)	103		Informele sector	186
Geregistreerde werkloosheid	186		Initiële loonstijging	229
Gesloten-bodveiling	204		Inkomensderving	279
Gesloten economie		203	Inkomenselasticiteit	78
Gevangendilemm	194		Inkomensevenwicht	144
Ginicoëfficiënt		100	Inkomensoverdrachten	208
Giraal geld	34		Inkomenspolitiek	9/27
Globalisering		190	Inkomensrekening	208
Goederenrekening		208	Inkomensvraagcurve	79
Goldsmith notes	47		Inkomsten overheid	49
			Inkoop	123
			Inkoopkosten	93
			Innovatie	33/90

Index	4/5-vwo	5/6-vwo	4/5-vwo	5/6-vwo
Institutionele beleggers	150		werkloosheid	167
Integratie		42	Kwantitatieve structuur- werkloosheid	167
Intellectueel eigendom	26			
Interest		94		
Interne markt	238		Laagconjunctuur	174
Interne waarde geld	157	67	Laffer	107
Internationale arbeidsverdeling		188	Laffercurve	107
Internationale concurrentie- positie		190	Lagelonenlanden	183
Internationale handel		188	Lange termijn	119
Internationale integratie		198	Lange termijn (prijszetter)	128
Internationale flexibilisering		183	Lenen	146
Internetbankieren	38		LETS	22
Interveniëren		81	Levensfasen	142
Interventiegrenzen		81	Levensverzekering	172
Intrinsieke waarde	34		Leverancierskrediet	207
Intrinsieke waarde geld	47		Liquiditeit (banken)	49
Inverdieneffect		153	Local Exchange Trade System (LETS)	22
Investeringsen en winst (-verwachtingen)		133	Loon	94
Investeringsbeleid		184	Loonheffing	109
Investeringsgoederen		89	Loonkosten per product	95
Invoerheffing		197	Loonkosteninflatie	167
Invoerquotum		198	Loon-prijsspiraal	166
Irving Fisher		160	Loonruimte	229
			Loonquote	127
			Loonruimte	129
Kahneman, Daniël	7		Lopende rekening	208
Kapitaaldeckingsstelsel	283		Lorenz	98
Kapitaalgoederen		89	Lorenzcurve	98
Kapitaalintensiteit		90	Luxe goederen	78
Kapitaalmarkt	147	38		
Kartel	127	22	$M \times V = P \times T$	39
Kasbasis		207	Maatschappelijk verantwoord ondernemen (mvo)	253
Keynes, John Maynard		174	Maatschappelijke geld- hoeveelheid	38
Klantenbinding	122		Macro-Economische Verkenningen	234
Knelpuntfactor	96		Marginale belastingdruk	111
Koersvorming (valuta)		68	Marginale kosten	84/99
Kolomspeler	196		Marginale opbrengst	84/101
Koopkracht	156		Marktconform	198
Koopkrachtlek		152	Marketingbeleid	129
Kopen van een huis	168		Markteconomie	214
Koppeling (lonen-uitkeringen)	233		Marktevenwicht	65
Korte termijn	119		Marktleider	127
Korte termijn (prijszetter)	128		Marktmechanisme	64
Korte termijn evenwicht	67		Marktprijzen	138
Kortlopend vermogen	150		Marktsegmentatie	127
Kosteninflatie	165		Marktvormen	121
Kostprijsverhogende belastingen		9	Marktwerking in de sociale zekerheid	294
Krappe arbeidsmarkt		166	Materieel evenwicht	210
Kredietgever/-nemer	150		Materiële overheidsconsumptie	133
Kringloopschema		131/143	Matrix	196
Kroonleden	193			
Kruiselingse prijselasticiteit	74			
Kwalitatieve structuur-				

Index	4/5-vwo	5/6-vwo	4/5-vwo	5/6-vwo
Maximumprijs		10	Oligopolie	126
Maximale winst	84		Omloopsnelheid geld	39
Mededingingsautoriteit	127		Omscholing	294
Meeliftgedrag	210		Omslagstelsel	284
Middelen	6		Omzet	69
Middelen en bestedingen		144	Onderbesteding	175
Milieubeleid		184	Onderhandelen	194/220
Miljoenennota	234	56	Onderhandselening	57
Minimumloon	232		Onderhandelingspositie	220
Minimumprijs		10	Onderhandse kapitaalmarkt	150
Misbruik sociale wetten	238		Onderhandse lening	150
Mobiliteit (arbeidsmarkt)		163	Ondernemingsactiviteit	92
Monopolie	122		Ondernemingsdoelen	30
Monopolistische concurrentie	128		Ondernemersloon	127
Monetaire autoriteiten		81	Ondernemerspremie	95/127
Monetaire politiek		27	Ondernemersrisico	33
Monetaire unie		199	Ondernemingsvorm	33
Moral hazard	264		Onderpand	34
Multiplier		153	Oneigenlijk gebruik	290
MVO (People/planet/profit)	255		Ontduiken (belastingen/ premies)	290
Naamloze vennootschap		35	Ontmoedigingseffect	186
Nachtwakerstaat	278		Ontpotten	40
Nash-evenwicht	202		Ontwijken (belastingen/ premies)	250
Nationaal inkomen		95	Open economie	142/203
Nationaal spaarsaldo		149	Openbare kapitaalmarkt	150
Nationale bestedingen		137	Opofferingskosten	12/147
Nationale liquiditeitsquote	46		Opportunity costs	12
Nationale rekeningen		143	Oppotmiddel	30
Natuur		91	Oppotten	40
Natuurlijk monopolie	123		OPTA	123
Nederlandse Mededingings- autoriteit (NMa)	127	22	Overbesteding	175
Nederlandse veiling	204		Overdrachtsinkomens	106
Negatieve rente		220	Overdrachtsuitgaven	50/132
Netto binnenlands product (nbp)		138	Overheidsbestedingen	50
Netto toegevoegde waarde		122	Overheidsconsumptie	50/133
Nettowinst		95	Overheidsinvesteringen	50/133
Niet-belastingontvangsten		49	Overheidsmonopolie	123
Non-tarifaire maatregelen		196	Overname	43
Niet-coöperatieve speltheorie	203		Overspannen arbeidsmarkt	166
NMa	127	22	P/A-ratio	181
No-claimkorting	267		Pacht	94
Nominaal inkomen	155		Parallellisatie	42
Nominale rente	151		Pareto (welvaartsbegrip)	24
Nominale waarde	34		Pareto-verbetering	189
Nominale waarde geld	47		Participatiegraad	296
Noodzakelijke goederen	78		Particulier spaarsaldo	149
Objectieve methode		139	Passiva	46
Obligatielening		38	Pensioen	171
Obligaties	38/150	38	Personele inkomensverdeling	283
Octrooirecht	26		Personele overheidsconsumptie	133
Oerproducent		42	Pinnen	37
			Plaatsbeleid	129

Index	4/5-vwo	5/6-vwo	4/5-vwo	5/6-vwo
Poldermodel	228			
Polis	263			
Potentiële beroepsbevolking	180			
Premie (verzekering)	263			
Premiedifferentiatie	294			
Premiedruk		111		
Premiegrens	289	110		
Premieplichtigen	279			
Principaal	264			
Principaal-agentrelatie	264			
Prijs- en mededingingspolitiek		27		
Prijsafzetfunctie	59			
Prijsbeleid	70/129			
Prijscompensatie	165/229			
Prijsdifferentiatie	127			
Prijsdiscriminatie	134			
Prijselasticiteit (aanbod)	72			
Prijselasticiteit (vraag)	71			
Prijselastisch	71			
Prijsinelastisch	71			
Prijsmechanisme	64			
Prijsnemer	101/109			
Prijsridigideit		160		
Prijsstarheid		160		
Prijszetter	101/109			
Prijzenoorlog	126			
Primaire arbeidsvoorwaarden	228			
Primaire goederen	78			
Primaire inkomens		98/106		
Primaire liquiditeitenmassa	38			
Primaire sector		31		
Principaal-agentrelatie		38		
Prinsjesdag		55		
Prisoners-dilemma	194			
Privatiseren	283			
Privatisering		22/113		
Procesinnovatie		90		
Producentensurplus	57	7		
Producentenvertrouwen		177		
Producentenvoordeel	57			
Producersen	94	89		
Productbeleid	129			
Productdifferentiatie	128			
Productie (bedrijf)		122		
Productiecapaciteit	94	182		
Productiefactoren	94/97	89		
Productiefunctie	95			
Productinnovatie		90		
Productietechniek	95			
Profijtbeginnsel	211			
Progressief belastingtarief		106		
Progressief belastingstelsel		106		
Progressief stijgend	106			
Promotiebeleid	129			
			Protectie (argumenten)	194
			Quartaire sector	31
			Quasi-collectieve goederen	211
			Quesnay	131
			Raad van Ministers	242
			Recessie	174
			Rechtvaardige inkomens- verdeling	106
			Reële inkomen	156
			Reële rente	152
			Relatieve kostenverschillen	189
			Rekeneenheid	30
			Relatieve kostenverschillen	25
			Rendementsheffing	111
			Rentabiliteitsoptimum	84
			Rente	94
			Rente en buitenlandse beleggers	71
			Rentevaste periode	169
			Reputatie	204/216
			Resultatenrekening	46
			Revalutatie	82
			Rijksbegroting	234
			Rijsspeler	196
			Risico's (goede en slechte)	269
			Risico-aversie	262
			Risicoreductie	39
			Ruilvoet	71
			Ruime arbeidsmarkt	166
			Roodstand	148
			Ruil in natura	22
			Ruileconomie	24
			Ruilmiddel (geld)	29
			Ruiltransactie	24
			Ruilwaarde	30
			Saldo buitenland	150
			Saldo inkomens buitenland	138
			Samenwerken	194
			Schaalvoordelen	198
			Schaarse goederen	8
			Schaarste	6
			Scheve inkomensverdeling	98
			Schuldproblematiek (ontwikkelingslanden)	187
			Scrontovorm	47
			Secundaire arbeidsvoorwaarden	228
			Secundaire inkomens	106
			Secundaire inkomensverdeling	283
			Secundaire liquiditeiten	46
			Secundaire sector	31
			Seizoengecorrigeerd	185
			Seizoenwerkloosheid	185
			Semi-collectieve goederen	211

Index	4/5-vwo	5/6-vwo	4/5-vwo	5/6-vwo
Sequentiële spelen	200		standigen	127
Simultane spelen	200		Toegevoegde waarde	97
Snoeien (van munten)	33		Toetredingsmogelijkheden	118
Sociaal Economische Raad (SER)	234		Toeziethouders	23
Sociaal-economische doelstellingen		27	Totale bestedingen	137
Sociaal-economische politiek		26	Totale kosten	101
Sociale partners	229		Totale rekening	209
Sociale verzekeringen	279		Traditionele veiling	204
Sociale voorzieningen	279		Transactiebasis	207
Sociale zekerheidswetten	249		Transactiekosten	27
Solidariteit (verzekeringen)	267		Transparante markt	118
Solidariteitsbeginsel	283		Trend	185
Solvabiliteit		38	Trendmatige groei	174
Spaarhypotheek	149		Troonrede	55
Spaarlek		153	Uitbreidingsinvesteringen	90
Spaarmotieven	145		Uitgestelde belastingbetaling	157
Sparen	146		Uitkering (verzekering)	263
Specialisatie		42/189	UWV-WERKbedrijf	186/280
Speculatiemotief	146		Vakbonden	180/228
Spelevenwicht	202		Valuta-interventies	82
Speltheorie	199		Valutamarkt	67
Spilkoers		81	Valutareserves	77/209
Staatslening		57	Valutaspeculatie	76
Staatsobligaties		57	Variabele kosten	101
Staatsschuld		56	Vaste activa	46
Staatsschuldquote		57	Vaste kapitaalgoederen	89
Stabiele wisselkoers		81	Vaste wisselkoers	76
Stabiliteits- en groeipact	250		Vennootschap onder firma (vof)	35
Staffelvorm		47	Verborgene werkgelegenheid	186
Stagflatie	166		Verborgene werkloosheid	186
Standaardmunten	34		Verdrag van Maastricht	238
Stichting van de Arbeid	228		Vergelijkend warenonderzoek	122
Strategie	199		Verkeersvergelijking van Fisher	39/46/165
Strategisch gedrag	199		Vermogen	111
Stroomgrootheid	145		Vermogensmarkt	147
Structuurbeleid		182	Vermogensoverdrachten	209
Structuurwerkloosheid	186	166	Vervangingsinvesteringen	90/144
Structuurwerkloosheid (bestrijding)		171	Verschuiving vraaglijn	60
Structuurwerkloosheid (oorzaken)		183	Verschuiving aanbodlijn	65
Subjectieve methode		139	Vertrouwen	204
Substitutie arbeid door kapitaal	295		Verzekeren	263
Substitutiegoederen	75		Verzonken kosten	221
			Verzorgingsstaat	279
			Vlaktaks	106
Tarifaire maatregelen		196	Vlottende activa	46
Termijndeposito	150		Vlottende kapitaalgoederen	89
Tertiaire sector		31	Volkomen concurrentie	118
Toe- en afnemende meeropbrengsten	102		Volksverzekeringen	279
Toe- en uittreding	122		Voorraadgrootheid	144
Toegerekend loon zelf-			Voorraad(investering)	90
			Voorzorgsmotief	146

Index	4/5-vwo	5/6-vwo	4/5-vwo	5/6-vwo
Vraagfactoren	10/60		Werkloosheid	185
Vraagfunctie	59		Werkloosheidswet (WW)	279/280
Vreemd vermogen		33/46	Werknemerscentrales	228
Vrijemarkteconomie	278		Werknemersverzekeringen	279
Vrijhandel		194	Wet van Gresham	34
Vrijhandelszone		199	Wetgevende functie	243
			WIA	280
Waardevast	172/185		Wig	289
Welvaart		7	Winst	95
Welvaart en accijnzen		14	Winstkomensquote	127
Welvaart en invoerheffingen		15	Winstquote	127
Welvaart en marktmacht		15	Win-win-situatie	220
Welvaartsbegrip (ruim en eng)		124	Wisselkoers	67
Welvaartsgroei		177	Wisselkoersinflatie	70
Welvaartsvast	172/285		Woekerpolis	264
Werkgelegenheid (in arbeidsjaren)	185		WULBZ	280
Werkgelegenheid (in personen)	185		Zelfbinding	204/215
Werkgeverscentrales	228		Zelfstandige beroepsbevolking	171
			Ziektewet (ZW)	279/280
			Zwevende wisselkoers	75

© Uitgeverij L & M Educatief - Zeist, 2016

Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand of openbaar worden gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door middel van fotokopieën, opnamen of op welke wijze ook, zonder dat daartoe voorafgaand schriftelijke toestemming van de uitgever is verkregen.

Uitleen of verhuur van deze uitgave met het oogmerk economisch of commercieel voordeel te behalen, is verboden, tenzij hiervoor voorafgaand schriftelijk toestemming van de uitgever werd verkregen.

Aan de totstandkoming van deze uitgave is de uiterste zorg besteed. Desondanks kan voor de afwezigheid van (druk)fouten niet worden ingestaan en aanvaarden auteurs en uitgever geen aansprakelijkheid voor de gevolgen van eventuele fouten en/of onvolkomenheden.

Internet heeft een belangrijke rol gespeeld bij de samenstelling van deze uitgave. Wij hebben daarbij getracht alleen gebruik te maken van rechtenvrij materiaal. Mocht u desondanks van mening zijn dat inbreuk is gemaakt op bij u berustende rechten, dan verzoeken wij u hierover contact met ons op te nemen binnen zes maanden na verschijning van deze uitgave.

Wij houden ons aanbevolen voor suggesties en opmerkingen die kunnen leiden tot verbetering van deze uitgave.

Contactgegevens: L & M Educatief, Slotlaan 210-C, 3701 GT Zeist; telefoon: 030-6932445; fax: 030-6918837; e-mailadres: info@examentrainingen.nl; website: www.examentrainingen.nl